

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/146668>

Please be advised that this information was generated on 2024-06-09 and may be subject to change.

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/146668>

Please be advised that this information was generated on 2021-08-12 and may be subject to change.

Kinder delijt

NIJMEEGSE KUNSTHISTORISCHE STUDIES

- DEEL I HERSTEL IN NIEUWE LUISTER
DEEL II RONROLAND HOLST – ARBEID EN SCHOONHEID VEREEND
DEEL III ARBEID EN BEZIELING
DEEL IV GIULIO, ANTONIO & VINCENZO CAMPI – SCHILDERKUNST EN DEVOTIE
DEEL V DE SCHRIFT VERBELLD
DEEL VI KINDER DELIJT

Het onderzoek naar middeleeuws speelgoed werd gefinancierd door de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Nijmegen en mede mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)

Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij steun van

Stichting Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
J E Jurriaanse Stichting
Stichting Fonds A H Martens van Sevenhoven
Stichting H J E van Beuningen Fonds
Stichting N van Ballegooyen Fonds
Stichting Het Nederlands Gebruiksvoorwerp
M A O C Gravin van Bylandt Stichting

JUMBO Nederland
Joy-Toy BV
Afdeling Kunstgeschiedenis van de KU Nijmegen

De Stichting NIJMEEGSE KUNSTHISTORISCHE STUDIES heeft als doel het uitgeven of doen uitgeven van proefschriften en andere publicaties, resulterend uit onderzoek verricht door, dan wel in samenwerking met de Afdeling Kunstgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen. De stichting werd opgericht in 1993 en staat onder bestuur van prof. dr. A. M. Koldeweij, dr. D. Nicolaisen en drs. B. Kruijsen.

Stichting NIJMEEGSE KUNSTHISTORISCHE STUDIES
Kunsthistorisch Instituut KU Nijmegen
Postbus 9103, 6500 HD NIJMEGEN

* Dit VerLUChte boek VersCheen eXaCt
tWee JaartaLLeN Voor tWecDUIZenD *

ISBN 90 5710 061 4
NUGI 912
© 1998, Annemarieke Willemsen
uitgeverij KU Nijmegen

Postbus 9102
6500 HC NIJMEGEN
(024) 361 20 73

Kinder delijt

Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 16 december 1998
des namiddags om 3.30 uur precies
door

JOHANNA MARIA FREDERIKA WILLEMSSEN

geboren op 30 augustus 1969
te Vught

Nijmegen 1998

Promotor:
Prof.dr. A.M. Koldewij

Manuscriptcommissie:
Prof.dr. W.P. Blockmans (Rijksuniversiteit Leiden)
Prof.dr. J.K. Haalebos
Dr. P.W.M. Wackers

*Vulle scueren sonder muse
Vele wercken sonder confuse
Minne en vier* verborghen langhe
Ende wijf goet bliven by bedwanghe
Oude lieden sonder vrechede**
Ionghe kinder van sulker sede
Datsi gheerne ter scholen gaen
Dit vintmen selden sonder waen*

(uit *Van dinghen die selden gheschien*, tekst uit ca 1460 in het
Geraardsbergse handschrift)

* vier = vuur, ** vrechede = vrekkingheid

INHOUDSOPGAVE

- 9 Voorwoord
- 13 Verantwoording
- 15 Proloog: kinderspeelgoed vóór 1100
- 23 Hoofdstuk 1
KINDEREN IN DE MIDDELEEUWEN
Inleiding: Si minnen die spuelen 23
 - 1.1 Stand van onderzoek en literatuuroverzicht 23
 - 1.2 Methode, definitie en begrenzing 25
 - 1.2.1 Een concept van het kind 25
 - 1.2.2 Materiële cultuur 27
 - 1.2.3 Gebruik van bronnen 27
 - 1.2.4 Kijken versus vergelijken 28
 - 1.2.5 Definitie van kinderspeelgoed 29
 - 1.2.6 Geografische beperking en tijdsgrenzen 30
 - 1.3 Middeleeuwse ouders en kinderen 31
 - 1.3.1 Middeleeuwse mirakelboeken 31
 - 1.3.2 Omgang met kinderen 36
 - 1.3.3 Bezorgdheid 39
 - 1.3.4 Omgang met de dood van een kind 40
 - 1.4 Een laatmiddeleeuws kind in de Nederlanden 42
 - 1.4.1 Kinderkleding 42
 - 1.4.2 Schoeisel en accessoires 47
 - 1.4.3 Meubilair, eetgerei en schoolspullen 49
 - 1.5 De plaats van het kind in de middeleeuwse speelcultuur 51
 - 1.5.1 Kinderen en volwassenen 51
 - 1.5.2 Kinderspeelcultuur 53

Conclusie: de kindertijd gedefinieerd door speelgoed 55
- 59 Hoofdstuk 2
MIDDELEEUWS SPEELGOED – VAN BAL TOT ZWAARD
Inleiding: Van allerlei soort 59
 - 2.1 Bal 61
 - 2.2 Bellenblaas 62
 - 2.3 Bikkels 63
 - 2.4 Blaaspijp 64
 - 2.5 Blokken 64
 - 2.6 Boog (+ pijl) 65
 - 2.7 Boot 68
 - 2.8 Diabolo 70
 - 2.9 Dier 70
 - 2.10 Fluitje 74
 - 2.11 Hoepel 76
 - 2.12 Jojo 77
 - 2.13 Kar 77
 - 2.14 Knikkers 78
 - 2.15 Kolfstok 78
 - 2.16 Koten 79
 - 2.17 Masker 82
 - 2.18 Nootmolentje 82
 - 2.19 Pop 85
 - 2.20 Poppengoed 91
 - 2.21 Poppenkast 95
 - 2.22 Rammelaar 96
 - 2.23 Ratel 101
 - 2.24 Religieus speelgoed 102
 - 2.25 Ruitertje 103
 - 2.26 Schaatsen 109
 - 2.27 Slec 110
 - 2.28 Sneeuwbal 111
 - 2.29 Snorrebot 112
 - 2.30 Speelgevecht 112
 - 2.31 Stelten 113
 - 2.32 Stokbeestje 114
 - 2.33 Stokpaard 114
 - 2.34 Stokpopje 118
 - 2.35 Tol (+ zweep) 120
 - 2.36 Trommel 125
 - 2.37 Vlieger 125
 - 2.38 Wagentje 126
 - 2.39 Windmolentje 127
 - 2.40 Zwaard 130
- 149 Hoofdstuk 3
KINDERSPEELGOED UIT DE BODEM
Inleiding: een verloren tol 149

- 3.1 Moderne stadsarcheologie en hoe speelgoed wordt gevonden 150
 - 3.2 Speelgoedvondsten rond 1300 154
 - 3.2.1 Speelgoed uit de ‘Verdronken Weide’ 154
 - 3.2.2 Uit de put te Damme 159
 - 3.2.3 Gespeel op het kasteel 160
 - 3.3 Speelgoedvondsten rond 1400 163
 - 3.3.1 Markt op de Hof van Amersfoort 163
 - 3.3.2 Een speelveld bij de Olofspoor 165
 - 3.4 Speelgoedvondsten rond 1500 168
 - 3.4.1 Een kind in huis ‘In den Struys’ 168
 - 3.4.2 Het Delftse vondelingenhuis 169
 - 3.4.3 Spelen op het schoolplein 171
 - 3.4.4 Massagoed uit Middelburg – en meer 174
 - 3.5 Houten speelgoed en houtgebruik 180
 - 3.6 Speelgoed van aardewerk: productie en export 182
 - 3.7 Speelgoed van tin-lood en de toepassing van het materiaal 188
 - 3.7.1 Samenstelling en legering 189
 - 3.7.2 Gietvormen 190
 - 3.7.3 Op grotere schaal 192
 - 3.8 Gebruik van andere grondstoffen voor speelgoed 193
 - 3.9 Handel in speelgoed 196
 - Conclusie: de rol van speelgoed in een vondst-complex 200
- 203 Hoofdstuk 4
- KINDERSPEELGOED IN DE KUNST
- Inleiding: een overbodig stokpaard 203
- 4.1 Speelgoed in de middeleeuwse kunst 205
 - 4.2 Om de tekst heen 207
 - 4.3 Spelen met de ruimte 212
 - 4.4 Paneelschilderkunst, grafiek en sculptuur 218
 - 4.5 Het leven in fasen 223
 - 4.5.1 Natuurlijk verloop 223
 - 4.5.2 Der Naturen Bloeme 227
 - 4.5.3 Infantia en pueritia 227
 - 4.5.4 Tien keer tien 229
 - 4.6 Spel van de maand 231
 - 4.6.1 Speelse kalenders 231
 - 4.6.2 Golfboek, ‘Spielbuch’ en Livro de Jogo 233
 - 4.6.3 Mayer Van den Bergh, Spinola en Eleonora 237
 - 4.6.4 Getijdenboeken van hertog en keizer 240
 - 4.6.5 IJspret en knikkertijd 243
 - 4.7 Heilige kinderen 258
 - 4.7.1 Jezus op een stokpaard 258
 - 4.7.2 Familieportret met speelgoed 261
 - 4.8 Speelgoed in manden, handen en randen 265
 - 4.8.1 Markt, feest en cadeaus 265
 - 4.8.2 Portret van een pop 266
 - 4.8.3 Speelgoed in de marge 268
 - 4.9 Speelgoed in de kunst van de zestiende eeuw 270
 - 4.9.1 kramen en kramers 270
 - 4.9.2 Kinderspelen bij Bruegel 275
 - 4.9.3 Elck zijn tijd 279
 - Conclusie: de functie van speelgoed in beeld. De waarde van het detail 284
- 289 Epiloog: Kinderspeelgoed in Nederland vanaf 1550
- 295 Conclusie
- 301 Literatuurlijst
- 315 Summary
- 319 Zusammenfassung
- 323 Samenvatting
- 327 BIJLAGEN
- A: Catalogus van afbeeldingen 327
 - B: Catalogus van vondsten 353
- 407 Index
- Index op manuscript 411
 - Glossarium speelgoed 412

Het is onvermijdelijk dat dit boek met een stokpaardje begint. Een stokpaardje, niet van de auteur, maar van een middeleeuws kind, in dit geval een Brugs jongetje dat in 1521 ongeveer 7 jaar oud lijkt te zijn geweest. Het jochie is slechts bewaard als een randversiering op een grafplaat, waar hij tussen een baby in een wieg en een jongeman met een valk in staat en trots zijn stokpaard aanvuurt. Veel weten we niet van hem: de (koperen) grafplaat ging verloren in de Tweede Wereldoorlog en het jongetje bleef slechts bewaard in een onduidelijke wrijfprent (afb. 1). Een jongen met kort haar, een lange openslaande tuniek en een leren tas aan zijn riem. En een mooi stokpaard, met teugels en een hoofdstel. De tekst op de banderol om hem heen typeert dit kind met zijn speelgoed, en tegelijkertijd de fase van het kind-zijn die door hem in de levensloop wordt ingenomen: 'Vroescepe clene': de wijsheid moet nog komen. Een ongebruikelijke afbeelding in een zeldzame techniek op een plek waar je die niet zou verwachten, van een voorwerp dat was gemaakt van te kwetsbaar materiaal om over te blijven. Een detail van een onderdeel van de randversiering van een kunstwerk. Een verloren gegane weerslag van een verloren gegaan object. Typerend voor middeleeuws kinderspeelgoed en – goed beschouwd – voor het hele onderzoek naar middeleeuwse gebruiksvoorwerpen, naar het dagelijks leven in de Nederlanden in die tijd.

Dit stokpaardje is karakteristiek voor mijn onderzoek naar middeleeuws kinderspeelgoed, waarvan deze dissertatie het resultaat is. De titel "Kinder delijt" betekent het plezier van het kind, van de kindertijd, en is een term die Jacob van Maerlant gebruikt in zijn *Spiegel Historiae*.

Het onderzoek was enorm breed en het veld onontgonnen, met als gevolg dat ik moest proberen zo ongeveer alles te bestuderen. Nadrukkelijk was het immers de bedoeling dat het resultaat een integratie zou zijn van archeologische vondsten, afbeeldingen in kunstwerken en vermeldingen in teksten. Afbeeldingen en vondsten zijn zoveel mogelijk via

1. Jongen op stokpaard, voorzien van een banderol met "Vroescepe clene". Wrijfprent van grafplaat uit 1521, origineel verloren gegaan. Uit: Trio/Van Belle 1993: 146.

autopsie geïnventariseerd, terwijl tekstuele bronnen (een terrein waarop ik minder thuis ben) vooral via secundaire literatuur en een aantal gerichte kleine selecties van teksten werden verzameld. Zonder de vele verwijzingen en 'toevalsvondsten' van anderen was het dan ook niets geworden.

Het gereis door de Nederlanden om allerlei archeologische diensten en collecties te bezoeken,

was zonder meer mijn favoriete deel van het project, in tijden van literatuurstudie of veelschrijverij waren de dagen dat ik weer even wat speeltjes in mijn handen had, mijn redding. Ik bewaar met name goede herinneringen aan een paar zomerse weken op de archeologische dienst in Amsterdam, met tientallen kisten vol met speelgoed.

Dankzij – onder andere – reisbeurzen van NWO was ik in de gelegenheid in alle aan het onderzoeksgebied grenzende landen (de Duitse landen, Frankrijk, Engeland, Scandinavië) belangrijke collecties handschriften, vondsten en kunstwerken te bestuderen. Een Frye-stipendium van de KU Nijmegen bracht ook de Amerikaanse collecties binnen bereik, en het is onvergetelijk om in een statige bibliotheek in New York City te zitten, met een prachtig klein manuscript dat 500 jaar eerder ook al iemand in handen had – die ook moest lachen om de tollers in de marge.

Ik heb een boek willen schrijven over middeleeuws kinderspeelgoed, over het – te vaak gemarginaliseerde – materiaal zelf, en over speelgoed als een materiele bron van informatie over het middeleeuwse kind. Een boek dat archeologen – professioneel of niet – die me hun materiaal hebben aangebracht, zouden kunnen gebruiken om hun vondsten te plaatsen, te vergelijken, te identificeren. Maar ook een boek dat alle gegevens over tolleren in Nederland en Vlaanderen tussen pakweg 1100 en 1550 op een rijtje zet ('gewoon opzoeken onder tol'), dat vervormde tolleren uit de beerput van het Delftse vondelingenhuis voorziet van middeleeuwse kinderen die ermee spelen en van de 'verboden' die tegen het tolleren werden uitgevaardigd. Een boek waarin een onooglijk, onduidelijk en verloren gegaan stokpaardje kan functioneren als handvat om zo dicht mogelijk bij het dagelijkse leven van een laatmiddeleeuws kind in de Nederlanden te komen. Ik pretendeer niet een allesomvattend overzicht te geven – er moeten veel meer vondsten en afbeeldingen (en teksten!) zijn. Ik heb het verhaal willen schrijven van dit speelgoed, en van degenen die ermee hebben gespeeld, dus meer gericht op het algemene dan op het specifieke. Ik ben ervan overtuigd dat nog te vinden vondsten en ongebruikte

bronnen in dat verhaal een plaats kunnen vinden.

Onderzoek mag dan een eenzame bezigheid heten, ik heb het zeker niet alleen gedaan.

Dank gaat in de eerste plaats uit naar mijn promotor Jos Koldeweij, die een (bijna) perfecte begeleider was. Daarnaast naar allen die me behulpzaam zijn geweest bij het ontdekken en bestuderen van vondsten en boeken en die kopieën, verwijzingen of voorwerpen hebben doorgegeven, in hun hoedanigheid als bezitter, bewaker of gewone behulpzame. Graag wil ik alle archeologen, museummensen, verzamelaars en anderen (zie hierna) bedanken, die hulp hebben geboden, zonder hen was het onderzoek niet mogelijk geweest. Temidden van hen heeft de persoonlijke inspanning van Jan Dewilde, Alexandra van Dongen en Bieke Hillewaert me altijd erg goed gedaan. Epko Bult, Marc Dewilde en Gert Kortekaas verleenden volledige medewerking bij het opnemen van hun (deels) ongepubliceerde opgravingen. Anne Margreet As-Vijvers was een deskundig proeflezer van de catalogus met afgebeeld speelgoed, Paul Wackers door de jaren heen een voortreffelijk raadsheer op het gebied van de Medioneerlandistiek, waar ik me dankzij hem al iets meer thuis voel. Special thanks to Geoff Egan, for sharing toys throughout the years.

Dank ook aan mijn collega-promovendi van de KUN (waaronder Angelique, Barbara, Nathalie en Saskia) en van de Onderzoeksschool Medievistiek (waaronder Mario en Petra), de discussie met 'lotgenoten' was me zeer waardevol.

En natuurlijk dank aan Edwin, mijn ouders, Maarten en Desiree, en aan mijn Vrienden (waaronder Arno, Cockje, Joost, M'lein, Nanette en Paul). Voor hun enthousiasme voor mijn speelgoed, en vooral voor al het leven buiten het boek(je).

*Annemarijke Willemsen
Nijmegen 1998*

Het onderzoek naar middeleeuws speelgoed was onmogelijk geweest zonder de medewerking van:

In Nederland:

R.O.B. Amersfoort (Olaf Goubitz, Robert van Heeringen, Sebastiaan Ostkamp, Herbert Sarfatij, Ad Verlinde, Ellen Vreenegoor); Sectie Archeologie, Gemeente Amersfoort (Timo d'Hollosy); Afdeling Archeologie, Dienst Amsterdam Beheer (Jan Baart, Wiard Krook, Ab Lagerweij); Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam; Casper van Erp en Alies Heerma, Amsterdam; P.J. Meertens Instituut, Amsterdam (Gerard Rooijackers); Dienst Archeologie Breda (Guido van den Eynde); Robert-Jan Voeten, Breda; Greet Jungman, Breukelen; H.J.E. van Beuningen, Cothen; Gerdien Kuiper, Culemborg; Archeologisch Centrum Delft (Epko Bult); Jan van Halderen, Delft; Archeologische diensten Deventer en Zutphen (Michel Groothedde); Speelgoed- en Blikmuseum, Deventer (Nina Herweijer); Dienst Stadsarcheologie Eindhoven (Nico Arts); Everhard Jans, Enschede; Ineke van Beek, Gellicum; Provinciaal Museum voor Noord- en Zuid-Beveland, Goes; Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer 's-Gravenhage (Monique van Veen); Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage; Rijksmuseum Meermannovestreenianum/ Museum van het Boek, 's-Gravenhage; Groninger Museum, Groningen; Stichting Monument en Materiaal, Groningen (Gert Kortekaas, Jaap Buist); W.A. Gasparie, Groningen; Bureau Archeologie Haarlem (Maarten Poldermans, Sabina van Vlijmen, Tanja van der Zon); Gemeentemuseum 't Hannemahuis, Harlingen (Hugo ter Avest); Lut de Haan, Harlingen; Gemeentemuseum Helmond; Bouwhistorische en Archeologische Dienst, 's-Hertogenbosch (Hans Janssen); Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch (Charles de Mooij); Pierre Vlemincx, 's-Hertogenbosch; Westfries Museum, Hoorn (Tosca van de Walle-van der Woude); Dienst Archeologie Kampen (Mieke Smit); Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie, Keelhaven (Karel Vlierman); Heinz Reusink, Leersum†; Fries Museum, Leeuwarden (W. Dreves); Archeologische Dienst Leiden (Maarten Dolmans); Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (Arie Peddemors); Bonnefantenmuseum, Maastricht; Hans Bos-

telaar, Middelburg; Provinciaal Depot van Bodemvondsten, Middelburg (Henk Hendrikse); Dienst Archeologie, Nijmegen (Jan Thijssen); Afdeling Kunstgeschiedenis, KU Nijmegen (Astrid Hidding, Wieneke Weusten, Albert Lecocq); Jan-Kees Haalebos, Nijmegen; Stephan Mols, Nijmegen; Janine Verster, Nijmegen; Universiteitsbibliotheek Nijmegen; Foto Arno Roozenboom, Nijmegen; Frans Gijbels, Opperdoes; Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel; Mark van Gijssel, Prinsenbeek; Jean-Pierre Schouten, Retranchement; Piet Rommens, Roosendaal; BOOR Rotterdam (Ton Guiran); Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam (Alexandra van Dongen, Christel van Hees); Harry Boom, Rotterdam; Louis Sloos, Schiedam; Stedelijk Museum, Sittard; Archeologisch Bouwhistorisch Centrum, Utrecht (Cees van Rooyen); Limburgs Museum, Venlo (Wim Hupperetz); Wolf Alberts, Venlo; Dienst stadswerk Gemeente Vlaardingen (Jeroen ter Brugge); Cora Laan, Vlaardingen; Streekmuseum Jan Anderson, Vlaardingen (Jan Anderson); Frans Beekman, Zierikzee; Archeologische werkgroep, Zoetermeer.

In België:

Musée Communal de la Céramique, Andenne (Mme Sloomackers); Dienst Archeologie Antwerpen (Johan Veeckman); Museum Het Vleeshuis, Antwerpen (Tony Oost); Archeologische dienst Brugge (Bieke Hillewaert); Gruuthusemuseum, Brugge (Stéphane Vandenberghe); Koninklijke Bibliotheek, Brussel; Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel; Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis, Brussel; Patrick Vanwanzele, Gits; Stedelijke Musea Ieper (Jan Dewilde); Stedelijk Museum Van der Kelen-Mertens, Leuven; Studiecentrum Vlaamse Miniaturisten, Leuven; Brigitte Dekeyzer, Leuven; Barbara Baert, Leuven; Speelgoedmuseum Mechelen; Guido Smets, Mechelen; I.A.P. Zellik (Marc Dewilde, Stephan van Bellingen, Frans de Buysen).

In Denemarken:

Nationalmuseum, Kopenhagen (Åse Hojlund Nielsen); Konelige Bibliotek, Kopenhagen.

In Duitsland:

Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig; Hessisches Puppenmuseum, Hanau-Wilhelmsbad (Gertrud Rosemann); Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Konstanz (Thomas Spitzers); Amt für Archäologische Denkmalpflege, Lübeck (Alfred Falk); Bayerische Staatsbibliothek, München; Spielzeugmuseum Nürnberg; Deutsches Spielzeugmuseum, Sonneberg.

In Engeland:

Hanno Smits, Carshalton; Sophie Oosterwijk, Leicester; British Library, London; Museum of London, Finds and Environmental Service (Geoff Egan); Malcolm Jones, Matlock; Bodleian Library, Oxford; Clara Barnett, York.

In Oostenrijk:

Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, Krems (Gerhard Jaritz); Kunsthis-

torisches Museum, Wenen (Chr. Beaufort-Spontin, Helmut Trnek); Österreichische Nationalbibliothek, Wenen.

In Portugal:

Museu Nacional de Arte Antiga, Lissabon; Arquivo Nacional de Fotografia, Lissabon.

In de Verenigde Staten:

The Walters Art Gallery, Baltimore MD; Paulien Creemers en Ronnie Jansen, Boston MA; Houghton Library, Cambridge MA; Hill Monastic Manuscript Library, Collegeville MI; J. Paul Getty Museum, Los Angeles CA (Thomas Kren); Pierpont Morgan Library, New York NY.

En in Zweden:

Kulturen Lund (Maria Cinthio); Statens Historiska Museum, Stockholm (Kerstin Engdahl); Kungliga Bibliotek, Stockholm.

VERANTWOORDING

Deze studie naar kinderspeelgoed in de Nederlanden tussen 1100 en 1550 beslaat vier hoofdstukken, voorafgegaan door een proloog, en gevolgd door een epilooog en een conclusie. Het eerste hoofdstuk is inleidend en betreft middeleeuwse kinderen, dus degenen die het materiaal gebruikten. Hoofdstuk 2 is een encyclopedisch overzicht van het middeleeuwse speelgoed op alfabet. De hoofdstukken 3 en 4 zijn geheel gewijd aan respectievelijk archeologische vondsten en historische afbeeldingen van speelgoed. Beide vertonen een tweedeling, waarbij één helft is geconcentreerd rond de belangrijkste contexten waarin speelgoed voorkomt. Het eerste gedeelte van hoofdstuk 3 bestaat uit de presentatie van een aantal archeologische locaties, het tweede deel betreft aspecten van materiaalgebruik, productie en export van speelgoed. Hoofdstuk 4 bestaat uit enkele paragrafen over de kunstwerken waarin speelgoed voorkomt en een deel dat is opgezet rond een aantal iconografische thema's. Elk hoofdstuk heeft een algemene inleiding en een conclusie (behalve de 'encyclopedie'); het boek wordt door een algemene conclusie afgesloten. Proloog en epilooog, respectievelijk over vroeger en later speelgoed, zijn bedoeld om het verhaal in de kern, met name in hoofdstuk 3 en 4, in een breder kader te plaatsen.

In de noten is een verkort systeem gebruikt om literatuur te citeren, bestaande uit auteur plus jaartal, gevolgd door een paginanummer. De literatuur is terug te vinden in de literatuurlijst. In de tekst zijn titels van boeken (*Maerlants wereld*) en teksten (*Der naturen bloeme*) gecursiveerd, namen van boeken (zoals *Getijdenboek van Catharina van Portugal*) niet. Latijnse termen (*puertia*) zijn gecursiveerd, citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("Si minnen die spuelen"), termen ('Andenne-rammeleer') tussen enkele. Figuren in de tekst zijn doorlopend genummerd (fig. 3); ook de afbeeldingen zijn doorlopend genummerd, die in zwart-wit met Arabische cijfers (afb. 5), de kleurenafbeldingen met Romeinse cijfers (afb. XIV).

A- en B-nummers in de tekst verwijzen naar catalogusnummers in respectievelijk bijlage A en bijlage B, die beredeneerde lijsten van afbeeldingen van speelgoed (A) en speelgoedvondsten (B) bevatten. Een A-nummer (zoals A117) verwijst derhalve altijd naar een afbeelding, een B-nummer naar een archeologische vondst. De opzet van beide cataloguslijsten is verantwoord aan het begin van de bijlagen; daar is ook steeds het beschrijvingsmodel uitgelegd.

De vondsten en afbeeldingen zijn systematisch geïnventariseerd, aan de hand van eigen standaardformulieren. Voor een groot gedeelte is de inventarisatie van afbeeldingen en vondsten via autopsie uitgevoerd. Bij de vondsten werd uitgegaan van de informatie en correspondentie die bij gelegenheid van de tentoonstelling *Speels goed...*, gestart in het Speelgoed- en Blikmuseum Deventer in 1986, werd aangelegd; daarvoor werd een groot aantal Nederlandse musea en archeologische diensten aangeschreven met de vraag of er zich speelgoed in hun collectie bevond. Daarnaast werden voor deze studie bijna alle archeologische diensten in Nederland en Vlaanderen bezocht, een groot aantal musea en een aantal particuliere collecties. Ook via de archeologische literatuur werden speelgoedvondsten verzameld. Tevens werden de beide rijksdiensten (ROB en IAP), alle provinciaal archeologen en alle provinciale depots benaderd, en werd een mailing uitgevoerd naar een zestigtal kleine archeologische musea en verenigingen (zie ook de opgegeven literatuur aan het begin van bijlage B).

Bij de inventarisatie van afbeeldingen werd uitgegaan van Friedlander (1967-1976) en Hollstein (1949) en de bestandscatalogi van de grotere musea en bibliotheken met Noord- en Zuid-Nederlands materiaal in hun collectie. Vrijwel alle relevante musea en bibliotheken in Nederland en Vlaanderen werden bezocht, en tevens een groot aantal in de omringende landen (Scandinavië, Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Engeland) en in de Verenigde Staten. Hierna werd elke afbeelding van een stuk

speelgoed apart gecatalogiseerd; derhalve beslaat een kunstwerk (zoals een manuscript) met meer afbeeldingen van speelgoed ook meer catalogusnummers. Dateringen en toeschrijvingen zijn zoveel mogelijk 'up to date'. Bij kunstwerken die in de tekst worden behandeld, is een recente literatuurverwijzing gegeven.

Middel nederlandse teksten zijn niet systematisch verzameld. Gezien de opzet van het boek, waarbij de integratie van bronnen voorop staat, zijn ze onontbeerlijk, maar aangezien de studie primair werd opgezet vanuit een kunsthistorische en archeologische invalshoek, spelen ze noodzakelijkerwijs tweede viool. Als uitgangspunt voor het verzamelen van middeleeuwse teksten zijn Drost (1914) en Van den Eerenbeemt (1935) gebruikt, naast alle relevan-

te lemmata in het *Middel Nederlands Woordenboek* (Verwijs/Verdam 1969-1977). Keuren werden verzameld met Hermesdorf (1980) als basis, voor mirakelboeken e.d. is onder andere Carasso-Kok (1981) gebruikt en ook Gay (1887-1928) werd systematisch nagezocht op speelgoed.

Er is geen poging gedaan om het Middel nederlandse materiaal 'up to date' aan te bieden. Gezien de opzet van het boek, waarin de teksten vooral een ondersteunende rol hebben, zijn deze uit de geraadpleegde literatuur overgenomen, waarbij niet systematisch naar de oorspronkelijke bron is teruggegaan en niet is gestreefd naar normalisatie van de spelling. Omdat er geen systematische inventarisatie van speelgoed in teksten werd uitgevoerd, zijn deze ook niet gecatalogiseerd.

PROLOOG

KINDERSPEELGOED VÓÓR 1100

INLEIDING

Dit boek gaat over kinderspeelgoed uit de twaalfde tot zestiende eeuw. Maar het materiaal komt natuurlijk niet uit de lucht vallen: dit speelgoed heeft een plaats in een veel langere speelgoed-geschiedenis, net zoals de bestudeerde regio (het huidige Nederland en Vlaanderen) deel uitmaakt van een groter gebied waar werd gespeeld.

Daarom zijn aan de eigenlijke kern, hoofdstuk 1 tot en met 4, een proloog en een epiloog toegevoegd, waarin een schets wordt gegeven van respectievelijk de geschiedenis van het speelgoed vóór de twaalfde eeuw, en van het speelgoed in de Nederlanden vanaf 1550. De proloog is nadrukkelijk beperkt tot een zeer globaal overzicht, waarbij voor eenzelfde aanpak is gekozen als welke voor de middeleeuwse periode is toegepast. Binnen hetzelfde stramien wil de epiloog aangeven wat er volgens eenzelfde methode zou kunnen worden gedaan met materiaal uit de eeuwen na de zestiende. Het is de bedoeling met deze twee korte 'excursies' het eigenlijke onderwerp wat meer in perspectief te plaatsen. Omdat de studie absoluut geen alomvattendheid ambiert, zijn proloog en epiloog bewust kort en open gehouden, en afgescheiden van de rest van het boek.

KINDERSPEELGOED

In haar *Children's Toys throughout the Ages* onderscheidt Leslie Daiken vijf archetypen van speelgoed: bolvorm – vogelvorm – viervoeter – ruiter – menselijke figuur.¹ Daarbij komt uit de eenvoudigheid te maken bolvorm niet alleen de bal (-spelen) maar ook de rammelaar voort, waaruit weer vogels en

fluiten worden gevormd. Naar aanleiding daarvan worden dieren, ook op wielen, en paarden gemaakt, waarvandaan het een kleine stap is naar een mens op een paard (ruiter) en naar een menselijke figuur: de pop. Elk archetype is uit het vorige ontstaan, maar alle vijf zouden, naast elkaar, in alle culturen en perioden terug te vinden zijn.

Gwen White geeft in haar *Antique toys and their background* een schema,² waarin is ingetekend welk speelgoed (van welk materiaal) vanaf welke tijd waar ter wereld voorkomt (afb. 2). Hoewel dit schema natuurlijk verbeterd kan worden, is het een goede manier om de kennis van de geschiedenis van het speelgoed te visualiseren. Na de stenen en schelpen, waarmee altijd al gespeeld moet zijn, is het eerste speelgoed te zien in Egypte en India in het derde millennium voor Christus: een beweegbare deegkneder (nu in Leiden³) en beesten van klei en hout. Voor de Griekse tijd zijn speelgoedruiters en paarden op wielen gekozen en bij de Romeinen zijn rammelaars en een stoeltje ingetekend. Als vanuit Europa de Vikingen overzee gaan, zijn ook in Zuid-Amerika en China ruiters en dieren, al dan niet op wielen, te vinden. De tol verschijnt in het schema ca. 1300,⁴ bij 1500 zien we een van de ruiters uit Wenen (zie 2.25) en in de zestiende eeuw worden poppen naar de Nieuwe Wereld verhandeld. Zo is voor de hele wereld en in samenhang met de loop van de geschiedenis, te zien hoe het speelgoed zich ontwikkelde. Opvallend is de toename van het speelgoed naarmate de tijd vordert – of is het de toename van de kennis daarvan?

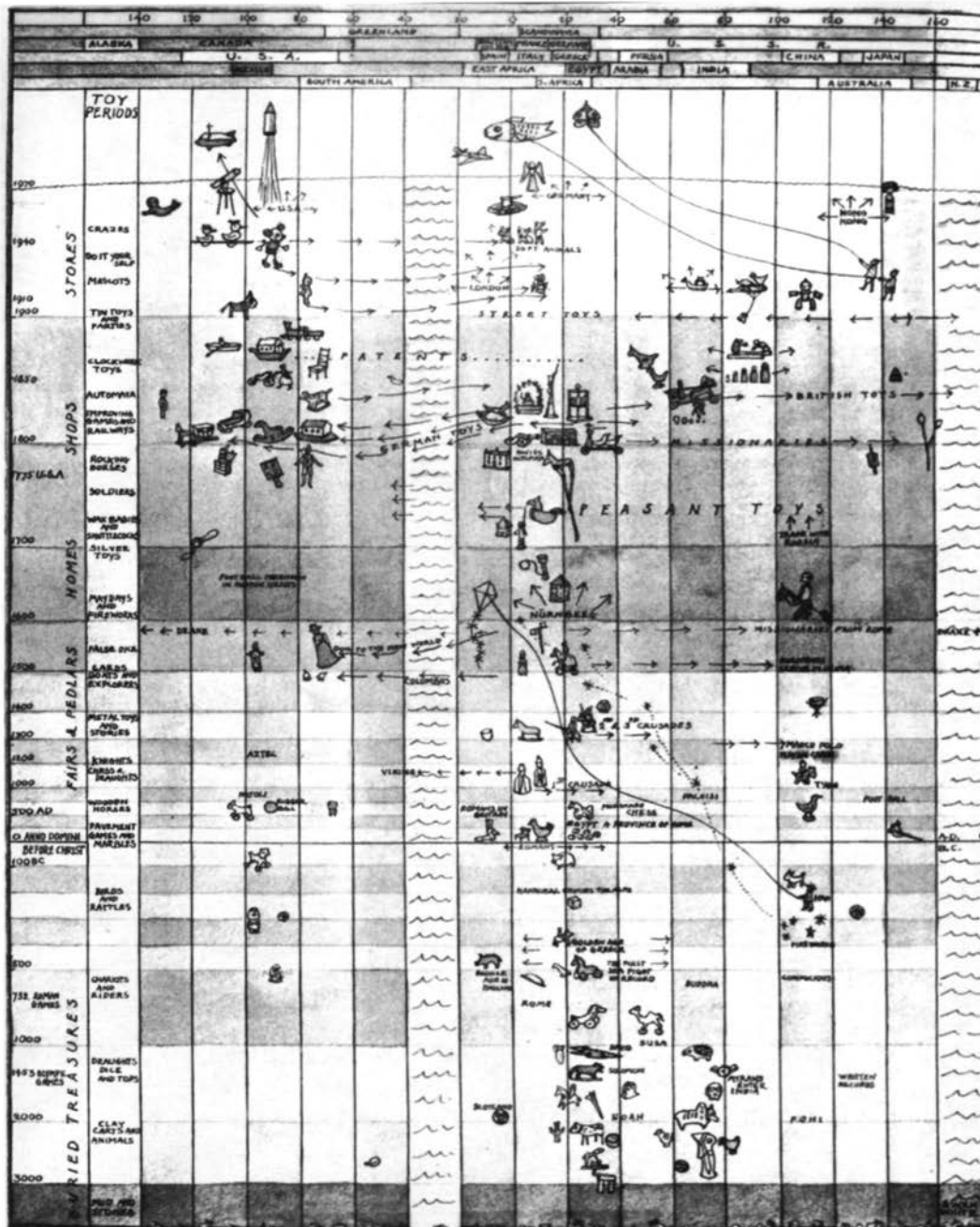
Er bestaat geen ontstaansmoment voor kinderspeelgoed, en het is dan ook zinloos te proberen dat aan te geven. Wel zijn er verscheidene zeer vroege en toch duidelijk als kinderspeelgoed te

¹ Daiken 1963: 182-185.

² White 1971: 8.

³ Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv. nr. I 492. Zie Grober 1928: nr. 9; Retter 1979: 58.

⁴ De tol is natuurlijk al veel ouder, zie Gould 1975 en bijvoorbeeld Jouer dans l'Antiquité 1992: 79 (uit de Griekse Oudheid).

2. Schematische weergave van de geschiedenis van het speelgoed door Gwen White. Uit haar boek *Antique toys and their background*.

duiden groepen voorwerpen te noemen, waarvan een aantal in alle algemene boeken over speelgoed voorkomt, en een aantal juist volstrekt onbekend is. Als oudste gaan een leeuw en een egel (stekelvarken?), beide op plankjes met wielen geplaatst, door het leven. Ze zijn afkomstig uit Susa in Perzië en dateren uit de twaalfde eeuw vóór Christus. Ze bevinden zich in nu in het Louvre, vergezeld van een even oude en op dezelfde manier geconstrueerde vogel;⁵ omdat slechts leeuw en egel, zónder de vogel, via één en dezelfde foto in de literatuur zijn verspreid, bleef deze laatste onbekend.

De plankjes van vogel en egel zijn voorzien van een gaatje in de voorzijde, waardoorheen een touwtje was gehaald: je kon de beestjes daaraan voorttrekken. Aanwezigheid van wielen en gaatje identificeerden deze kleinodden ondubbelzinnig als speelgoed. In ouderdom leggen ze het af tegen een groot aantal Egyptische grafvondsten, maar aangezien de functie van die bijgaven feitelijk onbekend is, zijn voorwerpen met een duidelijk speelgoedkarakter uit Egypte vaak niet als speelgoed gepresenteerd. Ook de welbekende beweegbare Egyptische houten dieren zoals een kat met beweegbare bek en een muis met te bewegen staart⁶ zijn al een eeuw ouder dan het Perzische speelgoed.

Uit de Indus-vallei (het huidige Pakistan en een deel van India) zijn zowel beweegbare diertjes als beesten op wielen, compleet met het gaatje voor een touwtje, al bekend uit het derde millennium voor Christus,⁷ en ze waren daar niet zeldzaam. Deze beesten gelden voorlopig als het oudste bekende met zekerheid te duiden speelgoed; ze verlengen de ons bekende geschiedenis van het speelgoed met minimaal duizend jaar. Beesten op wielen zijn overigens een soort constante factor in vrijwel alle culturen, zelfs uit pre-Colombiaans Amerika (Mexico),⁸ waar ze het enige bewijs vor-

men dat het wiel in de Nieuwe Wereld bekend was: kennelijk werd het 'meebeweegbaar' maken van dit speelgoed als essentieel gezien, en was het wiel verder niet nodig of gewenst.

BELANGRIJKE VONDSTCONTEXTEN

Het Nabije Oosten, Egypte en de Klassieke Oudheid delen een vaste vondstcontext voor speelgoed in kindergraven.⁹ In de meeste culturen, ook nog wel in de christelijke van de Middeleeuwen, was het gebruikelijk om voorwerpen bij te zetten in een graf. Hoe letterlijk die bedoeld zijn als voorzieningen voor een leven na de dood, is niet te bepalen, maar het meegeven van goederen is duidelijk een begraafritueel dat over een groot gebied verspreid was en lang in stand is gebleven. Naast algemene gaven zoals voedsel, kleding en vaatwerk, zijn er ook specifieke grafgiften voor bepaalde groepen. Deze verschillen naar gelang de aard van de cultuur, maar vaak is bij voldoende graven uit één samenleving wel vast te stellen welke zaken vooral voor vrouwen, voor mannen of voor kinderen geschikt werden geacht. Generalisaties zijn hierbij gevaarlijk: wapens worden vaak maar niet alleen in mannengraven gevonden, welke sieraden door wie werden gedragen kan verschillen en kindergraven van bepaalde groepen Noord-Amerikaanse indianen worden getypeerd door lepels en dekens.¹⁰

In kindergraven uit de Griekse en Romeinse tijd is vaak speelgoed meegegeven. Daarnaast kenden Grieken en Romeinen een vast ritueel in het offeren van speelgoed bij het bereiken van de volwassenheid. Op die manier belandde speelgoed in een tempel, en vandaar in een votiefdepot. Een aantal

⁵ Parijs, Musée du Louvre, Sb 2905 (egel), 2908 (leeuw) en 2909 (vogel). Zie: *Jouer dans l'Antiquité* 1992: 71 (afb. 48).

⁶ Londen, British Museum, respectievelijk 15671 en 65512. Zie: *Jouer dans l'Antiquité* 1992: 41 (afb. 5) muis, 70 (afb. 49) kat.

⁷ Bv. Boston, Museum of Fine Arts 36.2266/36.2244-46 en Washington, Museum of Natural History (uit Mohenjo-

Daro).

⁸ Parijs, Musée de l'Homme (900-1200 AD, uit Nahualac); New York, American Museum of Natural History (uit Vera Cruz); Kandert 1992: 142.

⁹ Kurtz/Boardman 1971; Willemsen 1994-B.

¹⁰ Willemsen 1996-F.

van de voorwerpen die speelgoed-kenmerken hebben, zoals poppen met beweegbare ledenmaten uit Griekenland, is op grond van vondsten ervan in votiefdepots geïnterpreteerd als 'cultisch materiaal' en *dus* geen speelgoed. Vanwege het genoemde overgangsritueel pleit de plaatsing in een tempel echter juist *voor* een functie van deze voorwerpen als speelgoed, vóórdát ze in de tempel terecht kwamen.¹¹ Als vondsten van speelgoed uit de klassieke Oudheid zijn voorwerpen van terracotta sterk oververtegenwoordigd, teksten wijzen erop dat hout en textiel meer als grondstof werden gebruikt, maar dat blijft veel minder goed bewaard in de bodem. Zo zijn honderden poppen van terracotta uit de vijfde en vierde eeuw voor Christus bewaard gebleven,¹² ze werden met behulp van mallen in serie geproduceerd, waren op vaste plaatsen te koop en werden over grote afstand verhandeld. De kwetsbaarheid van deze speelpoppen is in deze tijd spreekwoordelijk, en het maken van poppen en beesten van gebakken klei is een gespecialiseerd beroep.¹³ Over deze poppen hebben we veel meer informatie dan over bijvoorbeeld poppen van textiel – maar dat wil niet zeggen dat die minder voorkwamen.

In Romeins Egypte is veel speelgoed van organisch materiaal zoals hout en textiel gevonden in kindergraven. Vooral grote grafvelden zoals in Akhmim, Hawara en Oxyrhynchus zijn onderzocht,¹⁴ leveren

een overzicht van het toen courante speelgoed, met houten dieren op wielen, houten poppen, lappenpoppen en zelfs poppenkieren van textiel.¹⁵ Houten speelgoed kennen we verder omdat het bewaard bleef in de catacomben van Rome, waar poppen wel werden gedrukt in de leem waarmee de *locus* (plaats voor het lichaam) van een kind was dichtgesmeerd, om deze te merken.¹⁶ In beide gevallen is het te danken aan de klimaatomstandigheden (in Egypte zeer droog en van de lucht afgesloten, in de catacomben juist zeer vochtig en afgesloten van zuurstof) dat dit speelgoed van vergankelijke grondstof bewaard is gebleven. Ook in Nederland is de bodem, dankzij een zelfde soort natte humeuze conditie, vriendelijk voor het bewaard blijven van organisch materiaal, en bij opgravingen van het Romeinse Valkenburg (bij Leiden) is houten speelgoed, zoals een zwaardje, gevonden (afb. 3).¹⁷ De omstandigheden zijn vaak bepalend geweest zo kennen Egyptische grafvelden een parallel in pre-Colombiaans Amerika, waar ook kindermummies zijn gevonden en in een kindergraf een pop van textiel is meegegeven.¹⁸

Vikingsteden zoals Birka,¹⁹ York²⁰ en Dublin²¹ zijn de vroegste sites na de Romeinse tijd waar weer op grotere schaal speelgoed is aangetroffen. Op deze plaatsen zijn kleine houten Vikingscheepjes gevonden, maar ook bijvoorbeeld houten paardjes en zwaardjes. Opgravingen zoals die aan Coppergate

¹¹ Willemsen 1993: 8

¹² Zie Manson 1992

¹³ Willemsen 1993

¹⁴ Vondsten uit Akhmim en Oxyrhynchus zijn verspreid over een groot aantal collecties, waaronder het British Museum en het Victoria & Albertmuseum in Londen, een groot deel van de vondsten uit Hawara bevindt zich in het Ashmolean Museum in Oxford.

¹⁵ Londen, British Museum 26687 (houten paard op wielen), zie *Jouer dans l'Antiquité* 1992: 70 (afb. 51), British Museum GR 1905.10/21.13 (lappenpop), Oxford, Ashmolean Museum 1888.763 en 1888.802-19 (houten duif op wielen en pop met kleding), Hanau, Hessisches Puppenmuseum MAZ 512 en MAP 744 (paard en pop), zie *Spielzeug der Antike* 1993: 44, 48, Grober 1928: nr. 13 (pop van textiel

met houten kop), Von Boehn 1972: 103 (poppentuniek)

¹⁶ Stutzer 1983: 14, Mancinelli 1981: 7

¹⁷ Leiden, Rijksmuseum van Oudheden h. 1991/9 (paard) en h. 1991/9.2338 (zwaard)

¹⁸ Wenen, Museum für Volkerkunde 15.054, Feest/Kann 1992: 180 (cat. nr. 114). Zie ook *Inca Peru* 1990: 212-213

¹⁹ Zie Holmquist 1979, Ambrosiani/Erikson 1992-1996. De vondsten uit Birka bevinden zich grotendeels in het Nationaal museum van Stockholm.

²⁰ Zie Hall 1984. De vondsten uit York zijn voor een gedeelte nog aanwezig in het Yorkvik Centre en gedeeltelijk overgebracht naar het Yorkshire Museum in York.

²¹ Zie *Viking and Medieval Dublin* 1972, *Viking settlement* 1978. De vondsten uit Dublin worden bewaard in het Nationaal Museum of Ireland aldaar.

3. Houten zwaardje uit de Romeinse tijd, gevonden in Valkenburg (ZH). Collectie en foto: Rijksmuseum van Oudheden Leiden.

in York (nu het Yorvik Centre), waar een complete woonwijk uit de Vikingtijd is onderzocht, waarbij

²² Zie: Roes 1965; Sarfatij 1990: 57-60.

²³ Roes 1965: 51 (nr. 154) glissen, 57 (nr. 181) tol, 57 (nr. 191) fluitje. Dit fluitje is een fragment van een rinkelbel en wordt door Van Vilsteren 1981 als een postmiddeleeuwse 'verontreiniging' van de vroege opgravingen gezien.

²⁴ Zie voor het terpengebied: Knol 1993. De vondsten, waaronder miniaturen en rammelaars, bevinden zich vooral in het provinciaal depot van Friesland in het Fries

dankzij een extreem hoge grondwaterstand het hout (en dus het houten speelgoed) perfect bewaard is, bieden een unieke gelegenheid om een kijkje te nemen in een (in dit geval vroeg-)middeleeuwse stad. Hierbij komen de kinderen duidelijk in beeld, dankzij de aanwezigheid van kinderkleding, schoenen en vooral speelgoed in het vondst-restad²² speelse voorwerpen zoals glissen, een tol en een rinkelbel opgeleverd, daterend uit de achttiende en negende eeuw.²³

De terpen in het noorden van Nederland zijn in de loop van hun bewoningsgeschiedenis steeds met afval opgehoogd; men moest zich immers 'op de plaats' van zijn afval ontdoen. In feite staan terpen dus op hun eigen vuilnisbelt. Dit patroon van 'vuilstort' is vergelijkbaar met wat in latere Middeleeuwen voor de steden geldt (zie 3.1), en dit heeft ervoor gezorgd dat in de terpen relatief vroege vondsten van het dagelijks leven zijn gedaan. Het vroegste middeleeuwse speelgoed in de Nederlanden komt dan ook uit deze streek.²⁴

BELANGRIJKE BEELDCONTEXTEN

Uit de Griekse oudheid is een aantal vaastypen bekend waarop relatief vaak speelgoed is afgebeeld: roodfigurige *kylices*, witgrondige *lekythoi* en choenkannetjes – kleine roodfigurige *oinochoë* die 'kinderkannetjes' worden genoemd. Op de *kylix* komen vooral jongens met hoepels voor, die ook wel op ander vazen te zien zijn.²⁵ Hun afbeelding in *kylices* heeft waarschijnlijk een formele grondslag: de hoepelende jongen vormt een zeer evenwichtige opvulling van de ronde binnenkant. Wanneer op een witgrondige *lekythos* speelgoed is afgebeeld –

Museum Leeuwarden en het provinciaal depot Groningen in het Groninger Museum. Ze zijn veelal bij commerciële afgravingen verzameld, en derhalve vaak moeilijk te dateren, al stammen ze wel alle van vóór 1100. Zie ook: *Van Friezen...* 1959: cat.nrs. 137-142, pl. XXIX (rammelaars, bikkels, koot, dobbelstenen, speelschijven, fluit en glissen uit de Groninger en Friese terpen).

²⁵ Klein 1932: pl. XX-D; Willemsen 1993: 17.

meestal een wagentje – heeft dat een oorsprong in de functie van deze vaasjes ze werden veelal in graven geplaatst, en de exemplaren met een kind en speelgoed tonen de jonggestorven dode²⁶ Soms heeft deze in de ene hand nog het speelgoedwiel, terwijl Charon hem al bij de andere hand genomen heeft²⁷

Funeraire contexten zijn dus niet alleen voor het vinden van speelgoed maar ook voor het afbeelden ervan relevant. Het speelgoed maakt hier deel uit van een iconografie van een onbezorgde kindertijd, gekozen als verbeelding van het kinderleven, dat door het sterven van het kind is afgesloten. Spelende kinderen zijn om deze reden terug te vinden op grafvaasjes, op zowel Griekse als Romeinse grafstenen, en in de reliefs van Romeinse sarcofagen²⁸. Het speelgoed dat is weergegeven op grafstenen is een pendant van in graven meegegeven speelgoed, de grafsteen van Plangon is een beroemd voorbeeld²⁹. De pop die hierop is afgebeeld, heeft een dubbele betekenis, omdat ze niet alleen staat voor de kindertijd van dit vroeg gestorven meisje, maar ook voor haar naam ze heette 'plangon', een woord dat 'pop' betekent. De afgebeelde pop komt overeen met in graven en tempeldepots teruggevonden exemplaren uit deze tijd³⁰.

De choen- of kinderkannetjes behoren bij een kinderfeest tijdens het Griekse *anthesterton*³¹. Eén dag van dit Attische feest was speciaal aan kinderen gewijd ze werden bekranst en kregen taarten en cadeaus, die werden uitgesteld op een cadeautafel. De geschenken, door de volwassenen gegeven, betroffen in veel gevallen speelgoed, maar ook dieren (eveneens om mee te spelen) en altijd een kannetje. Op deze *omochoe*, waarvan er honderden zijn bewaard (soms zes in één kindergraf³²) zijn de kinde-

ren bij hun feest afgebeeld, met hun cadeaus. Tussen speelgoed (op deze speelgoed-kannetjes) staat er vaak een kannetje op zo'n kannetje. De *choes* vormen een unieke groep van beeldcontexten, die een belangrijke bron zijn voor het speelgoed in deze tijd. En dat direct gekoppeld aan kinderen.

Naast grafstenen en sarcofagen is ook de Romeinse wandschilderkunst, met zijn veelheid aan voorstellingen, een kunstvorm waarin speelgoed is weergegeven. In de randzones (de 'marges') van grote schulderingen zijn wel spelende putti te zien,³³ soms ook reeksen van spelletjes door putti gedaan. Dit soort series bevat vaak unieke speelse afbeeldingen (zoals het verstopperje spelen op een fresco uit Herculaneum³⁴), waarin te zien is dat de maker kon putten uit een vrij groot repertoire aan speelse scènes.

Voor het samenstellen van een overzicht van wat er aan speelgoed was in de Griekse en de Romeinse tijd, zijn naast vondsten en afbeeldingen ook teksten³⁵ van groot belang. Doordat daarin beschreven wordt hoe het spelmateriaal werd gebruikt, kunnen die schriftelijke bronnen informatie geven over wat verloren is gegaan, en hoe de vondsten geïnterpreteerd moeten worden. Twee gedichten waarin een jongen en een meisje, respectievelijk Philokles en Timarete, hun speelgoed wijden aan de goden (Hermes en Artemis, goden voor jonge jongens en maagdelijke meisjes)³⁶ leveren bijvoorbeeld een goed beeld van het Griekse speelgoed. Samen noemen ze rammelaar, bal, bikkels, tol, tamboerijn en poppen met kleertjes. Zoals in deze wijdings-epigrammen wordt ook in satires en reisbeschrijvingen poppengoed, aanwezig in heiligdommen, als speelgoed geduid. Een Grieks lexicon geeft aan dat er speciale poppenmakers bestonden, die poppen van klei maakten. Uit de vergelijking van men-

²⁶ Klein 1932 pl XL

²⁷ München, Antikensammlung 6221

²⁸ Zie bijvoorbeeld Amedick 1991 97-104 en de afbeeldingen waarnaar zij verwijst, Rieche 1984 Abb 2, 3, 6, 45-46

²⁹ München, Glyptothek 199. Zie Klein 1932 pl X-E

³⁰ Zie bijvoorbeeld Elderkin 1930, Manson 1992

³¹ Zie Van Hoorn 1951

³² Athene, Kerameikos-museum graf SA 42

³³ Bijvoorbeeld de beroemde fries met werkende en spelende putti in het huis van de Vetti in Pompei

³⁴ Napels, Museo Nazionale inv nrs 1976-1979. Zie *Le collezioni* 1986, I 155

³⁵ Schmidt 1971

³⁶ *Anthologia Graeca* VI, 309 en 280

sen met deze poppen in een redevoering weten we dat poppen voor de markt gemaakt werden, mooi beschilderd aan de buitenkant, maar van klei en zeer breekbaar. Dit soort teksten geeft inzicht in de productie en verkoop van speelgoed. Ergens meldt een vader dat hij zich herinnert hoe hij een wagentje kocht voor zijn zontje op een speciale markt, en wat hij ervoor betaalde.³⁷

Speelgoed en kinderspel worden in Latijnse teksten veel genoemd in levensbeschrijvingen, van de persoon wiens *vita* het is, wordt dan de kindertijd verhaald, waarbij opvalt dat het een algemeen idee blijkt te zijn geweest, dat een mens in zijn jeugd al de karaktertrekken vertoonde die hem in het volwassen leven beroemd of berucht maken. Een wijs man was dat al toen hij klein was, een slechte keizer speelde altijd alleen of sloeg zijn vriendjes. Verschillende soorten teksten geven daarnaast bijvoorbeeld aan waarvan speelgoed was gemaakt (ook vergankelijke materialen) en waar kinderen speelden. Jongens die hun houten tollen rondrijven, werden in proza en poëzie gesignaleerd in zowel de *atria* van Romeinse huizen als op kruisingen van de brede Romeinse wegen.³⁸

CONCLUSIE

Over kinderspeelgoed is voor de meeste culturen en perioden nog maar weinig bekend. Reden daarvoor is in de regel niet dat het materiaal niet bestaat, maar dat er niet goed naar is gezocht. Die zoektocht strekke zich uit op het gebied van zoveel mogelijk soorten bronnen: vondsten, afbeeldingen, teksten. De aanwezige informatie uit verschillende bronnen moet dan zoveel mogelijk gecombineerd en geconfronteerd worden, want de bronnen vullen elkaar aan en nuanceren elkaar. Een zicht op materiaal vóór en na de bestudeerde tijd, alsmede op

soortgelijke onderwerpen in andere gebieden, biedt de mogelijkheid de resultaten van deelonderzoek beter te interpreteren en aan te geven wat aan een periode 'eigen' is en wat 'algemeen'. Immers, alleen als vergelijkingsmateriaal voorhanden is, kunnen uitspraken worden gedaan over wat is veranderd en wat hetzelfde gebleven – en dan nog voorzichtig.

Uit het vergelijken van speelgoed uit allerlei tijden en gebieden komen twee vrij universele aspecten naar voren: er wordt gebruik gemaakt van lokale grondstoffen en van elementen uit de eigen cultuur. Deze constatering is belangrijker dan ze op het eerste gezicht lijkt, ze kan de vele verschillen tussen het voorkomende speelgoed verklaren, die vaak vanwege de meer globale overeenkomsten worden vergeten.

Een universeel aspect is dat veel speelgoed leeftijdsgebonden is, omdat het spel wordt gestuurd door de fysieke mogelijkheden van een kind, die aan de biologische ontwikkeling zijn gebonden. Eventuele sekse-gebondenheid blijkt veel meer cultureel bepaald te zijn, en daarover zijn derhalve geen algemene uitspraken te doen.

Er is overal en altijd kinderspeelgoed geweest. Geen periode of streek heeft geen enkele vondst of vermelding nagelaten. Duidelijk blijkt uit een overzicht, dat vooral de omstandigheden bepalen wat er overgeleverd wordt (en of er iets overblijft): culturele omstandigheden zoals het gebruik om speelgoed mee te geven in graven of het te offeren (zodat het in de grond terecht komt) en klimatologische omstandigheden zoals de droogte van woestijnzand, de klei van catacomben en de lagen afval waarmee men terpen heeft opgehoogd (zodat het bewaard blijft). Als de omstandigheden maar gunstig genoeg zijn, is er altijd speelgoed.

³⁷ Zie voor de geciteerde teksten: Willemsen 1993: 11-16.

³⁸ Vergilius, *Aeneis* VII, 378-380; Kallimachos, *Epigrammen*

I (in *Anthologia Graeca* VII, 89)

HOOFDSTUK 1 KINDEREN IN DE MIDDELEEUWEN

INLEIDING SI MINNEN DIE SPUELEN

Voor alle tijden geldt dat kinderspeelgoed alleen bestaat bij de gratie van de kinderen die ermee spelen. Een studie ervan kan dus nooit los staan van die kinderen. Daarom is dit eerste hoofdstuk aan hen gewijd. In zijn boek over de *Proprietijten der Dinghen*¹ beschrijft Bartolomeus Anglicus de kleine kinderen die niet verder denken “dan hem die naze lanc is” en hij zegt onder meer dat “si minnen die spuelen ende ander ydelheit, ende si en dencen op gheen winnighe noch op nutschap”². Dat kinderen van spelen houden was een gemeenplaats – daar komt de conclusie op terug.

Het is zinvol om, voorafgaand aan de presentatie van wat er aan middeleeuws speelgoed in de Nederlanden is geweest in de twaalfde tot en met zestiende eeuw (hoofdstuk 2), de achtergrond en context van dat speelgoed te schetsen. Een boek als dit zou een aantal decennia geleden niet geschreven zijn, het is derhalve een exponent van een specifieke belangstelling voor sociale geschiedenis, materiele cultuur en het dagelijks leven in het verleden. In paragraaf 1.1 wordt daarom eerst in de vorm van een literatuuroverzicht en stand van onderzoek aangegeven waarop dit boek kon voortborduren. Vervolgens wordt de hier gehanteerde methode – de combinatie van types bronnen en het gebruiken van materiele cultuur voor een visie op de mens – geformuleerd en worden de grenzen en interne definities van deze studie uiteen gezet (1.2).

Alvorens het zijn speelgoed in handen te geven, wordt eerst het middeleeuwse kind geschetst, aan de hand van het dagelijks leven en de omgang van ouders met hun kinderen – zoals zo mooi gereflecteerd in mirakelboeken (1.3) – en aan de hand van de materiele cultuur van het middeleeuwse kind (1.4). Hier zijn niet de verschillende filosofieën en

gedachten over middeleeuwse kinderen gevolgd, maar is geprobeerd een concreet antwoord te geven op de vragen ‘hoe zag het leven van een middeleeuws kind eruit’ en ‘hoe zag een middeleeuws kind er uit?’

In paragraaf 1.5 wordt de plaats van dat middeleeuwse kind in de speelcultuur van zijn samenleving – tussen de volwassenen – bepaald, waarna in de conclusie wordt uiteengezet hoe ‘de middeleeuwer’ ‘het kind’ zag. Het in de Middeleeuwen bestaande concept van de kindertijd wordt juist door het spelen gekarakteriseerd. Speelgoed werd in de Middeleeuwen zelf gezien als typisch voor een kind, en dat is de enige intrinsieke reden dat kinderspeelgoed kan worden gebruikt als een wegwijzer om zo dicht mogelijk bij het middeleeuwse kind in de Nederlanden te komen.

1.1 STAND VAN ONDERZOEK EN LITERATUUR-OVERZICHT

Middeleeuws kinderspeelgoed is tot op heden geen zelfstandig onderwerp van onderzoek geweest. De hier gepresenteerde bevindingen zijn dan ook grotendeels op autopsie gebaseerd, terwijl daarnaast literatuur uit allerlei hoeken vooral pragmatisch is gebruikt. Archeologische publicaties werden nagezocht op speelgoed en kunsthistorische literatuur werd gericht opgeslagen naar aanleiding van in een kunstwerk gesignaleerd speelgoed. De consequentie van deze methode was, dat heel veel literatuur is geraadpleegd die niet over speelgoed gaat. In deze paragraaf wil ik dan ook niet verantwoorden welke literatuur ik in meer documentaire zin heb gebruikt, maar welke literatuur essentieel was voor deze studie over het middeleeuwse speelgoed, en derhalve bruikbaar is voor soortgelijk onderzoek of ter nadere informatie en controle.

¹ Vertaling in het Middelnederlands van het Latijnse *De proprietatibus rerum*, dat kort na 1235 tot stand moet zijn gekomen. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 168 E 8.

(gedrukt door Jacob Bellaert, Haarlem 1485).

² Zesde boek, *Dat v[er] calpittel vanden kinde van v[er] iaren*. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 168 E 8, f 98r.

In 1986/87 werd op drie lokaties in Nederland (Speelgoed- en Blikmuseum Deventer, Rijksmuseum G.M. Kam Nijmegen en Goois Museum Hilversum) een tentoonstelling gehouden met de titel *Speels goed uit eigen bodem, van prehistorie tot 1600*, die was voorbereid in het genoemde museum te Deventer onder leiding van Nina Herweijer. Bij deze tentoonstelling was heel bewust gekozen voor de term 'speels goed' en werd van de verzamelde voorwerpen derhalve niet beweerd dat ze als kinderspeelgoed zijn gebruikt. De tentoonstelling bevatte dus veel voorwerpen die niet in mijn onderzoek thuishoren; verder bestreek deze ook de periode vóór de Middeleeuwen. En bovendien beperkte men zich tot het huidige Nederland, waar ik ook het Zuid-Nederlandse cultuurgebied heb bestudeerd. Niettemin waren het catalogusblad,³ de ter gelegenheid van de tentoonstelling gemaakte foto's en gevoerde correspondentie het uitgangspunt van waaruit ik de voorwerpen in Nederland ben gaan opzoeken.

Archeologische publicaties waarin middeleeuws speelgoed een eigen plaats inneemt zijn niet bepaald talrijk: alleen in het onvolprezen *Opgravingen in Amsterdam*,⁴ in de inmiddels onmogelijk nog te verkrijgen catalogus *Schatten uit de Schelde*⁵ en de catalogus *Handzaam hout*⁶ is het duidelijk aanwezig, hoewel ook daar nauwelijks bewerkt. De rest van het materiaal moet gezocht worden in opgravingspublicaties en tentoonstellingscatalogi die de Middeleeuwen betreffen – en het laat zich moeilijk vinden.

Voor eenieder die zich bezighoudt met spel of sport in welke vorm dan ook, is de zeer algemene filosofie die Johan Huizinga in zijn *Homo ludens*⁷ neerlegde, bruikbaar, juist vanwege zijn algemeenheid. Wie het kinderspel bestudeert vindt algemene filosofieën uit antropologische en pedagogische

hoek, respectievelijk in het boek van H.H. Schwartzman, *Transformations, the Anthropology of Children's Play*⁸ en van H. Retter, *Spielzeug; Handbuch zur Geschichte und Paedagogik der Spielmittel*.⁹

Middeleeuwse spelen werden gezocht en gevonden door Johanna Drost in haar proefschrift uit 1914, *Het Nederlandsch kinderspel vóór de zeventiende eeuw*. Vanwege de taalkundige inslag is dit boek een naslagwerk om in middeleeuwse teksten voorkomende termen tot het juiste spel te herleiden. Middelnederlandse teksten waarin kinderen voorkomen zijn verzameld door B. van den Eerenbeemt in zijn dissertatie *Het kind in onze middeleeuwsche literatuur* uit 1935. Zijn inventarisatie van kinderen in de Middelnederlandse literatuur omvat ook de vermeldingen van kinderspel, en hij overzag het terrein van teksten goed.

Aan de iconografische bronnen met betrekking tot speelgoed is nauwelijks geconcentreerde aandacht besteed in de literatuur. Alleen figureert een aanzienlijk aantal afbeeldingen van spelende kinderen in manuscripten als 'zijweg' in het artikel "Pieter Bruegel's Children's Games, folly, and chance" van Sandra Hindman in het *Art Bulletin* van september 1981 (LXIII-3).

Wie zich met kinderspeelgoed bezighoudt, ontkomt uiteraard niet aan een deel van de geschriften betreffende de geschiedenis van het kind. Ariès en Lloyd deMause mogen dan ook niet onvermeld blijven,¹⁰ al vertegenwoordigen ze allen een in meer (Ariès) of mindere mate achterhaalde visie en behandelen ze niet specifiek de periode van de Middeleeuwen. J.H. van den Berg's *Metabletica*¹¹ is cruciaal voor de herkenning van de mogelijkheid dat het kind in het verleden fundamenteel anders kan zijn gezien dan nu. Over het middeleeuwse kind zijn vooral K. Arnold en S. Shahar belangrijke

³ *Speels goed...* 1986/1987.

⁴ Baart e.a. 1977.

⁵ *Schatten uit de Schelde* 1987.

⁶ *Handzaam hout...* 1995.

⁷ Huizinga 1938 (eerste druk).

⁸ Schwartzman 1978.

⁹ Retter 1979.

¹⁰ Ariès 1960; Lloyd DeMause 1974.

¹¹ Van den Berg 1961.

auteurs¹² Recent schreef Nicholas Orme een zeer leesbaar artikel over 'The Culture of Children in Medieval England'¹³ waarvoor hij ook materiele bronnen heeft bekeken. D. Alexandre-Bidon, die in 1984 samen met M. Closson een degelijk boek over het middeleeuwse kind, *l'Enfant à l'ombre des cathédrales*, schreef, verzorgde in 1994 samen met P. Riche een boek met kleine tentoonstelling over *L'Enfance au Moyen Age*,¹⁴ waarin vooral veel beeldmateriaal betreffende dit onderwerp toegankelijk is gemaakt. In beide boeken ligt enorm de nadruk op Frankrijk, al doen de titels wellicht anders vermoeden.

Ook in archeologische publicaties betreffende de rest van Europa is kinderspeelgoed zelden onderwerp van detailstudie, al is het met name in Duitstalige gebieden beter vertegenwoordigd in algemene literatuur over de Middeleeuwen dan in de Nederlanden. Voorbeelden zijn de recente tentoonstellingscatalogus *Das Kind spilete und was fro* uit Lubeck¹⁵ en de catalogi *Alltag im Spätmittelalter*,¹⁶ *Stadt im Wandel*¹⁷ en *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmonch*.¹⁸ Het inleidende artikel van Leonie von Wilckens in de Neurenbergse catalogus *Spiel. Spiele. Kinderspiel*¹⁹ is misschien wel de meest leesbare inleiding op het thema die te vinden is.

In Londen was in het najaar van 1996 een kleine tentoonstelling *Playthings from the Past* te zien, geconcentreerd rond een honderdtal miniaturen van tin-lood, die ook in de kleine bijbehorende catalogus²⁰ zijn afgebeeld. De middeleeuwse exemplaren daar zijn goed vergelijkingsmateriaal voor Nederlandse metalen miniatuurtes.

De studie van kinderspeelgoed in de Middeleeuwen vereist ook een 'inwijding' in de literatuur over de algemene geschiedenis van speelgoed, van oudsher sterk in een circuit van verzamelaars tot

stand gekomen draagt deze meer sporen van verzamelwoede dan van onderzoek. Slechts een zeer beperkt aantal studies heeft derhalve een – gewoonlijk zeer klein – stukje van het boek dat aan speelgoed uit de Middeleeuwen (of van daarvoor) is gewijd. Een uitzondering is A. Frasers *Spielzeug*,²¹ dat een goed hoofdstuk over de middeleeuwse kindertijd heeft. Opvallend is bij de vele boeken die een overzicht van de geschiedenis van het speelgoed in alle tijden heten te geven, hoe vaak er moeiteloos van Egyptische en/of Griekse voorbeelden rechtstreeks naar de zeventiende eeuw wordt gesprongen, het middeleeuwse speelgoed blijkt relatief erg onbekend.

Na de genoemde tentoonstelling *Speels goed*, ruim een decennium geleden, is middeleeuws speelgoed uit de Nederlanden nauwelijks meer te zien geweest. Wel was gedurende het voorjaar van 1997 de kleinste mogelijke selectie van middeleeuws speelgoed uit Nederland die nog recht kon doen aan de diversiteit in materialen, vormen en periodes, bijeengebracht op de tentoonstelling *Kinderen van alle tijden* in 's-Hertogenbosch en in de bijbehorende catalogus,²² maar het speelgoed was daar bijeen geen hoofdzaak. In de winterperiode 1998-1999 zullen onder de titel *Het kinderspel behaagt ons wel* archeologische speelgoedvondsten uit Nederland (inclusief een redelijk aantal uit de Middeleeuwen) te zien zijn in het Archeologisch Museum Haarlem.

1.2 METHODE, DEFINITIE EN BEGRENZING

1.2.1 EEN CONCEPT VAN HET KIND

Het middeleeuwse kinderspeelgoed mag dan tot op heden nauwelijks onderzoeksobject geweest

¹² Arnold 1980, Shahar 1990

¹³ Orme 1995

¹⁴ Zie ook Willemsen 1995-C

¹⁵ Glaser 1995

¹⁶ Kuhnel 1984

¹⁷ Meckseper 1985

¹⁸ Flueter 1989

¹⁹ Von Wilckens 1986

²⁰ Egan 1996

²¹ Fraser 1966. Hier is gebruik gemaakt van de Engelse versie, *A History of Toys* (Fraser 1972)

²² De Mooij e.a. 1997

zijn, het middeleeuwse kind was dat wel. Baanbrekers op dit gebied zijn reeds genoemd (zie 1.1) en vaak overtuigend door anderen ingehaald – zoals Ariès bijvoorbeeld door Le Roy Ladurie²³ – of tenminste genuanceerd. Het uitgangspunt van de meeste recente studies naar middeleeuwse kinderen kan worden samengevat als de wens aanvullend bewijsmateriaal te leveren voor de min of meer algemeen geconstateerde onjuistheid van Ariès' stelling (in diens boek *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* uit 1960) dat 'het kind' in de Middeleeuwen niet bestond. Dit uitgangspunt betekent een vooringenomenheid: na al het voorwerk dat is verricht kan geen enkele onderzoeker nog uitgaan van een blanco en zich als doel stellen te ontdekken hoe middeleeuwers tegen het kind aankeken. Niemand is nog op zoek naar gegevens over het kind in de Middeleeuwen, men is op zoek naar specifieke informatie die aangeeft dat Ariès ongelijk had – of niet alles heeft gezien.

Het blijft echter zaak zoveel mogelijk met een 'tabula rasa' te beginnen, en een andere invalshoek is dan een goed begin. In de inleiding van het sterk reflecterende *Transformations* worden door H. Schwartzman²⁴ de concepten betreffende het kind in het verleden op een rij gezet, gerelateerd aan de blik van de betreffende auteur. Schwartzman merkt op dat de concepten van wat een kind is, en dus hoe het behandeld dient te worden, per tijd en cultuurvorm sterk verschillen, maar dat *of* een concept van de kindertijd bestaat, belangrijker is dan *hoe* dat concept van een kind in een bepaalde periode of streek is. Immers, het bestaan van zo'n concept betekent dat men het kind heeft gezien; of dat concept nu positief of negatief is, of het nu inhoudt dat het kind zo snel mogelijk volwassen moet worden of zo lang mogelijk moet blijven spelen, de aanwezigheid op zich van een concept van wat een kind is, betekent de aanwezigheid van het kind als kind.

De constatering dat 'het kind' in de Middeleeuwen niet bestond, de these van Ariès c.s., zou inhouden dat de middeleeuwer geen concept had van wat een kind is, dat het niet werd gezien als een eigen iets. En dat is niet waar. In de Middeleeuwen bestond een duidelijk beeld van de kindertijd, als een afgebakende periode met een herkenbaar karakter en eigen karakteristieken, een fase die afweek van andere leeftijden. Alleen al die herkenning geeft aan dat het idee dat 'het kind niet bestond' onjuist moet zijn. Het kind bestond, want het concept 'kind' bestond. Alleen daarom is het mogelijk geweest voor recente onderzoekers te kijken en te formuleren hoe dat concept was, hoe middeleeuwers tegen het kind aankeken.

Een belangrijke grondslag van het beeld dat er geen kinderen waren in de Middeleeuwen, is dat het kind nauwelijks voorkomt in de bronnen – en dan zijn tekstuele bronnen, meer precies juridische bronnen, bedoeld. Deze zijn de basis van het meeste mediëvistische onderzoek geweest, en hierin zijn kinderen inderdaad schaars. Daarbij moet worden opgemerkt dat naar bijvoorbeeld aspecten van materiële cultuur die op kinderen wijzen, nooit gericht is gezocht. Het verbaast dan ook niet dat in geschreven bronnen als inventarislijsten en grafelijke rekeningen wel degelijk kindermeubilair (zie 1.4.3) en kinderspeelgoed (zie bijvoorbeeld 2.40) voorkomen. Indirect geven dus ook de traditioneel voor historisch onderzoek gebruikte bronnen informatie over middeleeuwse kinderen. Tot de beschikking van de mediëvist staat daarnaast een aantal minder gebruikelijke schriftelijke bronnen, en bovendien niet-schriftelijke bronnen: iconografische en materiële. Dat deze bronnen tot nu toe nauwelijks of niet zijn gebruikt voor onderzoek naar het middeleeuwse kind heeft de visie op dat kind erg bepaald en gekleurd; wetten en rekeningen zijn nu eenmaal sterk 'volwassen' en schriftelijke aangelegenheden.

Het selectieve bronnengebruik is deels puur te wijten aan de beschikbaarheid van de gegevens: veel archivalische bronnen zijn al geruime tijd ont-

²³ Le Roy Ladurie 1975. In het hoofdstuk over kinderen, volwassenen en ouden van dagen (hoofdstuk 13) vat E. Le Roy Ladurie de theorie van Ariès over kinderen in het

verleden overzichtelijk samen en laat er vervolgens, met behulp van zijn eigen bronnen, geen spaan van heel.

²⁴ Schwartzman 1978, met name Chapter 2.

sloten, terwijl het meeste iconografische materiaal dat nog steeds niet is, en het archeologisch materiaal grotendeels zeer recente vondsten betreft.

1.2.2 MATERIELE CULTUUR

Het bestuderen van materiële cultuur, dat wil zeggen van de "relatie van de mens tot de objecten uit zijn (dagelijkse) omgeving",²⁵ is als methode om het dagelijks leven van mensen te leren kennen in de laatste decennia steeds belangrijker geworden. Daartoe worden voorwerpen bestudeerd, maar omdat materiële cultuur altijd een omgang met die voorwerpen behelst, wordt ook in teksten en afbeeldingen gezocht naar gegevens over het gebruik en de betekenis van de objecten. Deze methode is bij uitstek geschikt om het leven van een kind in het verleden te bestuderen, omdat dat kinderleven, meer dan dat van een volwassene, in hoge mate door die materiële cultuur wordt bepaald: het wordt door voorwerpen gevormd. Een kind neemt voornamelijk 'tastend' waar; geschreven woord en vormgegeven gedrag hebben nauwelijks directe invloed op een kind.²⁶ Daarom is de kans groot dat de studie van het middeleeuwse kind vanuit die materiële cultuur een ander beeld oplevert dan de juridische bronnen hebben gegenereerd.

Om een enigszins compleet en zo genuanceerd mogelijk beeld te vormen van de materiële cultuur van het middeleeuwse kind is het nodig zoveel mogelijk verschillende (soorten) bronnen te raadplegen, en de informatie daaruit te combineren en te vergelijken. Deze is immers gefragmenteerd overgeleverd en incompleet. Vaak is het ontbreken van gegevens geïnterpreteerd als bewijs dat iets niet bestond, of het nu gaat om 'het kind', 'speelgoed' of geheel andere onderwerpen, zelfs wanneer maar één type informatie was onderzocht. 'The absence of evidence is no evidence of absence' geldt sterker naarmate je verder terug in de tijd kijkt. En

het niet vinden van bewijs wil nog niet zeggen dat dit ook niet bestaat; wat betreft archeologie geldt dat nog eens extra, omdat iets waarvan we het bestaan in de Middeleeuwen vandaag niet kennen, morgen kan worden opgegraven. Als niet toevallig in Kampen een jojo was gevonden, zouden we niet weten dat jojo's in de Middeleeuwen bestonden. En de jojo is geen uitzondering. In de regel kun je uit een vermelding, afbeelding of vondst alleen maar afleiden dat het object blijkbaar bekend was in een bepaalde tijd en streek; *in welke mate* blijft speculeren. Pas wanneer alle verschillende soorten (losse) gegevens worden gecombineerd, ontstaat een betrouwbaar beeld van het voorkomen, uiterlijk en gebruik van een (type) voorwerp.

1.2.3 GEBRUIK VAN BRONNEN

Het onderzoeken van materiële cultuur kan naar mijn mening niet zonder het combineren van diverse soorten bronnen²⁷ en dus ook niet zonder interdisciplinariteit. Het separaat gebruiken van respectievelijk schriftelijke en iconografische bronnen en het nauwelijks gebruiken van materiële bronnen heeft in het verleden duidelijk geleid tot fragmentarisch onderzoek en derhalve tot een vertekend beeld van het middeleeuwse kind. Belangrijk is de bronnen op gelijk niveau te gebruiken: afbeeldingen en voorwerpen moeten, net als schriftelijke gegevens, als informatiedragers functioneren die het verhaal bepalen – en niet alleen illustreren. Natuurlijk moeten materiële en iconografische bronnen voorzichtig en gewogen worden gehanteerd en moet steeds op context en specifieke functie worden gelet om het realiteitsgehalte te bepalen. Dat geldt echter ook voor schriftelijke bronnen; het is een illusie te denken dat alleen beeldmateriaal gemanipuleerd is, evenals het een illusie is te denken dat alle schriftelijke gegevens 'objectief' zouden zijn.

Ariès baseerde zijn studie over het kind²⁸ veelal

²⁵ Janssen 1983: 178; zie ook Kuhnel 1982.

²⁶ Zie uitgebreider: Willemsen 1997-A.

²⁷ Zie uitgebreider: Willemsen 1995-B.

²⁸ Ariès 1960.

op afbeeldingen van kinderen, maar vooral op één beeldtype (Maria met Kind) en niet in combinatie met andere bronnen, die het eenzijdige beeld hadden kunnen en moeten corrigeren. De vertekening is hier dan ook, net als bij de op wetteksten en rekeningen gebaseerde studies, vooral ontstaan door het geïsoleerd gebruiken van informatie van één type.

Het iconografische en archeologische materiaal is tot nu toe nauwelijks als bron gebruikt. Studies over het kind of over speelgoed, vaak in een populair-wetenschappelijk circuit verschenen, bevatten wel afbeeldingen, maar dan is beeld- en (soms) archeologisch materiaal louter als illustratie benut bij een verhaal dat volledig los daarvan tot stand is gekomen. Op zich is er natuurlijk niets mis met het illustreren van tekst, maar de 'plaatjes' gaan in die functie vaak een eigen leven leiden, en dat is bezwaarlijk. Het beeldmateriaal wordt vaak overgenomen uit een andere publicatie waar het eveneens slechts als illustratie was gebruikt, waardoor de verbinding met het origineel en zijn context steeds vager wordt. Nieuwe inzichten of ontdekkingen, bijvoorbeeld wat betreft datering, toeschrijving of identificatie van de voorstelling, worden niet verwerkt. Vaak wordt ook slechts een gedeelte van een kunstwerk gebruikt waarbij de eigenlijk onlosmakelijke omgeving daarvan wordt genegeerd. En als één auteur een fout maakt, schrijven generaties anderen dat soms klakkeloos van elkaar over. Bovendien is de bij zo'n illustratie gegeven informatie vaak summier en ontbreken basisgegevens zoals datering en verblijfplaats. Dat de vermelding bij een illustratie beperkt blijft tot iets als "from a Flemish manuscript" is meer regel dan uitzondering.²⁹

Informatie, uit welke bron dan ook, moet gewogen worden gehanteerd. Daarbij vraagt elk type bron zijn eigen wijze van behandeling, en stelt andere eisen aan te onderzoeken context en te nuanceren beeld. Zoals gezegd, vereist dit inter- of multidis-

ciplinair onderzoek waarbij alle disciplines gelijkwaardig worden ingezet. Het is echter mijns inziens onmogelijk alle disciplines op hetzelfde niveau toe te passen. Dat is helaas vaak gebruikt als een excuus om het niet te proberen. Het is mogelijk een of twee disciplines goed te beheersen, en die mogen dan ook als uitgangspunt en belangrijkste benaderingswijze(n) herkenbaar blijven. Daarnaast kan een onderzoeker in andere disciplines wel *zoveel mogelijk* expertise opdoen. De taak van specialisten, die in de niet-eigen disciplines zeker moeten worden ingeschakeld, kan dan een controlerende zijn. Onder deze voorwaarden is met name de multidisciplinaire methode voor veel onderzoek zeer geschikt – en veelbelovend.

1.2.4 KIJKEN VERSUS VERGELIJKEN

Tot slot wil ik benadrukken dat het historische materiaal en daarmee de middeleeuwse visie zoveel mogelijk als op zichzelf staande informatie in zijn waarde moet worden gelaten. Er wordt vaak vergeleken met de huidige visie ('kinderspeelgoed is niet veranderd', 'kinderen waren toen geen kinderen'), maar daarbij wordt een eigentijds idee geprojecteerd op het verleden. Dan zoekt de auteur niet naar het middeleeuwse concept, maar toetst hij de bronnen en de gegevens aan zijn eigen concept. Een onderzoeker moet proberen onbevooroordeeld te kijken – en niet teveel te vergelijken.

In feite zijn veel van de eerder door anderen geformuleerde visies op het middeleeuwse kind een exponent van zowel een evolutionistische als een soort bipolaire visie op de geschiedenis, met andere woorden: van het (onbewuste) idee dat alles in de loop van de tijd steeds beter is geworden, en dat er tegenover het heden één verleden kan worden geplaatst: er zijn slechts 'vroeger' en 'nu'. Dan geldt het heden als standaard en is het verleden per definitie 'slechter' of minder ontwikkeld, maar

²⁹ Zie bijvoorbeeld: Nevill Jackson 1984 (passim). Andere boeken over de geschiedenis van speelgoed met niet of nauwelijks bronvermelding zijn: d'Allemagne 1903; Burkij

Bartelink 1966; Endrei 1988; Fraser 1972; Kandert 1992; Uhl 1966; Voss 1978; White 1971.

komt dat verleden gunstiger over naar mate het meer op het heden lijkt. De onderzoeker zoekt aldus – onbewust – naar overeenkomsten, naar elementen die de onderzochte periode doen lijken op zijn eigen tijd. Daarbij wordt er vaak stilzwijgend van uitgegaan dat zeker dagelijkse dingen onveranderlijk zijn, en bij gebrek aan informatie uit de bestudeerde periode worden die zaken ingevuld met de kennis van de eigen situatie. En dan gaat het om het ‘eigene’ in tijd én in plaats. De visie op het kind in het verleden is eveneens vaak een ethnocentrische kijk, zodat niet alleen de eigen tijd maar ook de eigen samenlevingsvorm als criterium geldt. De antropologie leert dat het onmogelijk is om *niet* vanuit je eigen cultuur te redeneren, omdat je er zelf een product van bent – maar het is mogelijk je ervan bewust te zijn dat je zo redeneert.

Gevolg van deze op veel plaatsen herkenbare visie op de geschiedenis is dat er een hardnekkig beeld bestaat dat kinderen het vroeger altijd slechter hadden dan nu: de huidige standaarden van wat een kind nodig heeft, zouden alleen zaligmakend zijn – daaraan wordt afgemeten in hoeverre het ‘kind als kind’ zijn plaats had. Naarmate een maatschappij minder aan die standaarden voldoet, had een kind het in die maatschappij ‘slechter’. Daarbij lijkt het beeld van ‘het verleden’ in hoge mate bepaald door een indruk van een recent West-Europees verleden – zo sterk ‘gekleurd’ door de vroege zwartwitfoto’s –, van grote straatarme gezinnen in het industriële tijdperk, waarbij kinderen dicht opeen gepakt leven in donkere, smerige huizen, en van jongs af aan keihard lange dagen moeten werken – en heel ongelukkig zijn. Dit is ook het beeld dat veel mensen van het leven van middeleeuwse kinderen hebben, maar het heeft daar niets mee te maken.

1.2.5 DEFINITIE VAN KINDERSPEELGOED

Vanuit deze methodische waaier – materiële cultuur als uitgangspunt, een combinatie van diverse soorten bronnen – is deze studie naar kinderspeelgoed in de Nederlanden tussen 1100 en 1550 opgezet. De beperkingen, gereflecteerd in de ondertitel,

betreffen drie punten: een definitie van ‘kinderspeelgoed’, een geografische beperking en een afgegrensde tijd.

Met kinderspeelgoed wordt hier alles bedoeld dat is gemaakt voor kinderen om mee te spelen. Het materiaal moet dus bij de vervaardiging uitdrukkelijk bedoeld zijn voor deze functie, en dat houdt in dat in deze studie dingen waarmee door kinderen werd gespeeld, maar die daar niet voor bedoeld waren, buiten beeld blijven. De reden dat als definitie niet is gekozen voor ‘alles waarmee door kinderen wordt gespeeld’ is dat er geen mogelijkheid is dat materiaal te herkennen; de zoektocht naar speelgoed zou daarmee onmogelijk worden. Hergebruik als speelgoed houdt daarentegen meestal een aanpassing van het originele voorwerp in, en daarmee is het aldus secundair benutte object bewust tot speelgoed omgevormd. Dit materiaal valt dus wel binnen het verhaal. De gegeven definitie van ‘kinderspeelgoed’ bevat natuurlijk de beperking dat het gaat om materiaal dat voor kinderen moet zijn gemaakt; het speelgoed van volwassenen valt er dus buiten. Overigens was het herkennen van een mogelijk ‘speels’ voorwerp als bedoeld voor kinderen, in ieder geval bij het archeologisch materiaal, een van de grootste moeilijkheden. Criteria voor selectie bestonden eigenlijk niet, en de vondstcontexten van opgegraven speelgoed wijzen maar zelden in de richting van kinderen (zie hoofdstuk 3), en nooit exclusief. Doorslaggevend was daarom de confrontatie met andere bronnen; in teksten en kunstwerken wordt genoemd en afgebeeld waarmee kinderen speelden. Bovendien is er bij het iconografisch materiaal wel een aantal beeldcontexten die exclusief op kinderen wijzen (zie hoofdstuk 4), en die daarom de mogelijkheid bieden tot identificatie van de daar gehanteerde voorwerpen als kinderspeelgoed. De combinatie van deze gegevens levert een goed idee van wat er in de Middeleeuwen als kinderspeelgoed voorkwam.

Daarbij moet vermeld worden dat de identificatie als kinderspeelgoed van een aantal gevonden voorwerpen zoals tolleren ‘buiten kijf’ staat, terwijl bij an-

dere objecten, bijvoorbeeld miniaturen van lood-tin en aardewerk, traditioneel aan die speelfunctie is getwijfeld. Dit is deels te wijten aan het voorstellingsvermogen van de latere toeschouwers; waar je met een tol niets anders kunt doen dan spelen, lijkt een groot gedeelte van de andere vondsten ook geschikt voor andere doeleinden. We zijn derhalve voor die functionele criteria afhankelijk van anderssoortige gegevens over de voorwerpen, met name weer schriftelijke en iconografische bronnen, die aangeven hoe voorwerpen werden gebruikt. Ook het verzamelen van (meer) specimen, de bestudering van hun vondstcontext, en zeker ook de kritische beschouwing van alle thans heersende ideeën omtrent het gebruik van de voorwerpen, kunnen uitsluitel geven over de functie – niet altijd, maar wel vaak.

Binnen de gebruikte definitie vormt kinderspeelgoed maar een onderdeel van het kinderspel. Er zijn spelen waarvoor geen materiaal nodig is, alleen andere kinderen. Deze spelen betreffen derhalve geen materiële cultuur; ze zijn wel afgebeeld, maar leveren geen vondsten op, en komen in dit boek alleen aan de orde als deel van de speelcultuur (1.5).

Datzelfde geldt voor spelen waarbij materiaal wordt gebruikt wordt dat niet specifiek bedoeld is voor kinderen – het gaat daarbij meestal om voorwerpen die ook niet exclusief bij één spel horen, zoals dobbelstenen, speelschijven, speelstukken en bijvoorbeeld ballen. Vondsten van dit ‘spelmateriaal’ zijn niet als vondsten van kinderspeelgoed geïnventariseerd, omdat deze voorwerpen nooit exclusief aan kinderen zijn toe te wijzen. Om te voorkomen dat de materiële cultuur van de hele middeleeuwse samenleving werd bekeken in plaats van die van het middeleeuwse kind, wordt ook dit soort spelmateriaal alleen behandeld als deel van de speelcultuur (1.5) en niet in de rest van het boek. Ook snorrebotten, mondharpes en fluitjes zijn analoog niet exclusief aan kinderen toe te wijzen, en ook die vallen dus binnen de speelcultuur maar buiten de inventarisatie van kinderspeelgoed. Waar kinderen dezelfde spelen deden als volwassenen, maar het daarvoor gebruikte materiaal wel

specifiek als voor kinderen geïdentificeerd kan worden, is dat ‘kinderspel-materiaal’ wel opgenomen in het verhaal. Dit geldt voor bijvoorbeeld de speciale kinderkolfstokken (zie 2.15), en voor een kinder-trommelstok (zie 3.4.1).

Als we het scala aan teruggevonden en weergegeven kinderspeelgoed overzien, valt op dat het voor een groot gedeelte gaat om voorwerpen die op de een of andere manier een kleine variant van een reëel object zijn – kleine wapens, klein huisraad, kleine mensen (poppen, ruitertjes), kleine dieren, kleine vervoermiddelen. Dit miniatuurgoed om mee te spelen voldoet rechtstreeks aan de term ‘speelgoed’. Daarnaast is er een aantal speeldingen dat geen groot equivalent kent, zoals tol, jojo en nootmolentje; ook dit is ‘echt’ kinderspeelgoed. Bij de ‘lawaaimakers’ zijn alleen rammelaars exclusief voor kinderen. Een aparte groep vormen knikkers en koten, die wel als kinderspeelgoed worden aangemerkt, maar die hier niet als geïnventariseerde vondsten in de catalogus functioneren. Dit heeft een theoretische en een praktische reden: meer dan de rest van het genoemde materiaal vallen knikkers, koten en ook bikkels in de categorie algemeen ‘spelmateriaal’, terwijl de grote overgeleverde hoeveelheid en de grote eenvoudigheid een min of meer consequente inventarisatie ondoenlijk maakten. Hoepels en stelten, die zowel door volwassenen (acrobaten) als door kinderen worden gebruikt, maar *op een andere manier*, zijn hier wel geïnventariseerd – als afbeeldingen, want er is niet één vondst van bekend. In dit soort gevallen is afgebeeld spelmateriaal dat door kinderen wordt gebruikt, wel terug te vinden in de inventarisatie van beeldende bronnen (bijlage A), terwijl ze, als ze al als vondsten overgeleverd zouden zijn, niet exclusief aan kinderen zouden kunnen worden toegewezen, en daarom niet zouden zijn opgenomen in de catalogus van archeologisch materiaal (bijlage B).

1.2.6 GEOGRAFISCHE BEPERKING EN TIJDSGRENZEN

Het gebied dat is bestudeerd betreft het huidige Nederland en Vlaanderen, waarbij de nadruk ligt

op de gewesten Holland, Utrecht, Gelre, Zeeland, Brabant en Vlaanderen zoals die er in de vijftiende eeuw uitzagen. Het gebied is niet zozeer als politieke eenheid afgebakend, dan wel als een in sociaal en artistiek opzicht achteraf als culturele eenheid te duiden gebied. Het is een verstedelijkt gebied, waarvan de steden enigszins met elkaar te vergelijken zijn, en het is het gehele oorsprongsgebied van wat nu algemeen als 'Noord-Nederlandse' en 'Zuid-Nederlandse' kunst wordt aangemerkt.

Materiaal is bestudeerd vanaf ca 1100 tot ca 1600, om zo een periode te kunnen afbakenen die min of meer wat materiaal betreft een zinnvolle eenheid vormt. De tweede helft van de zestiende eeuw geeft hier een ander beeld dan de eerste. Daarom is gekozen voor een grens rond 1550, alleen al vanwege de continuïteit in de Zuid-Nederlandse handschriften tussen 1475 en 1530 was de eeuwgrens van 1500, die vaak als uiterste begrenzing van de Middeleeuwen wordt gehanteerd, voor de Nederlanden geen optie. In de beeldende kunst van deze streken dient de Renaissance zich pas echt aan in de loop van de zestiende eeuw, en voltrekt zich met onder meer Reformatie en Contrareformatie in hetzelfde tijdsbestek een ingrijpende historische verandering.

Vanaf ca 1200 komen in de Nederlanden op redelijke schaal de steden op, en daarmee de stedelijke samenleving. De stadse woonvorm is, vooral wat archeologisch materiaal betreft, de belangrijkste reden waarom we ons een beeld kunnen vormen van de middeleeuwse mensen. Dat heeft direct te maken met de wijze waarop in de stad werd gewoond, geleefd, en het afval werd weggewerkt, zie hiervoor de inleiding op het archeologisch materiaal (3.1). Maar de opkomst van de steden had veel ruimere gevolgen, reden waarom de periode vanaf de twaalfde eeuw tot ca 1550 in onze streken als een aaneengesloten periode kan worden be-

schouwd. Ook de kinderspeelcultuur, zoals die werd onderzocht, is bij uitstek een 'stadse' kinderen renderen met hun hoepels langs de straten en totden op kerkhof en schoolplein, in de schaduw van kathedraal³⁰ en stadhuis.

Op een enkele uitzondering na dateren de geëxploiteerde bronnen betreffende speelgoed – realia, afbeeldingen, teksten – van na 1300, en de nadruk ligt derhalve in deze studie op de veertiende, vijftiende en het begin van de zestiende eeuw, de periode die adequaat als 'late Middeleeuwen' kan worden aangeduid.

1.3 MIDDELEEUWSE OUDERS EN KINDEREN

1.3.1 MIDDELEEUWSE MIRAKELBOEKEN

Zonder ouders geen kinderen, en voor een beeld van het kind in de Middeleeuwen is het nodig ook een beeld te vormen van de houding van volwassenen in hun rol als ouders: hoe keken ze tegen hun kinderen aan en hoe gingen ze ermee om? Bronnen die zicht geven op het gevoelsleven van mensen zijn zeldzaam, en toch is dat waarnaar we hier in feite op zoek zijn. Traktaten over hoe ouders kinderen zouden moeten behandelen, zijn uit de Middeleeuwen wel bekend, maar die bieden toch vooral een abstracte visie, waarbij de dagelijkse praktijk in het duister blijft. Enigszins praktische tips voor het omgaan met kinderen, zoals in de *Leken Spiegel* van Jan van Boendale³¹ ("salment [] teederlec houden ende voeden", "salmen tkint ter scolen zetten") zijn uitzonderingen en blijven oppervlakkige voorschriften voor hoe het zou moeten.

Veel informatie over die dagelijkse omgang met kinderen in de Middeleeuwen kan gevonden worden in een tot op heden weinig bestudeerd type teksten: verzamelingen van beschreven wonderen.

³⁰ Vrij naar *L'enfant à l'ombre des cathédrales* (Alexandre-Bidon/Closson 1980).

³¹ Uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Jan van

Boendale, *Der leken spiegel*, derde boek, Cap. X ('Hoemen kindre houden sal, ende wies jonghe liede pleghen selen'), zie ed. De Vries 1844-1848 III 121-131.

Plaats	Beeld/reliek	Periode	Aantal wonderen	Aantal m.b.t kinderen
Abbenbroek	Maria 7 smarten	1494-1517	48	25
Amersfoort	Maria	1444-1545	542	>170
Arnhem	St Eusebius	ca 1475	31	12
Bolsward	Maria	1515-1534	97	40
Breda	H Kruis	1430 1444	>10	6
Delft	Maria Jesse	1327-1438	9	8
Delft	H Kruis	1412-1511	62	22
Delft	Maria 7 smarten	1503-1519	178	63
Delft	Maria Nood Gods	1381-1516	90	?
Den Bosch	Maria	1382-1603	481	199
Dordrecht	H Hout	1457-1509	175	>61
Halle	Maria	1341-1526	61	29
Niervaart	H Sacrament	1373-1437	19	8/9
Ninove	St Cornelius	1182-1196	76	>14
Rhenen	St Cunera	1318-1515	44	17

Fig 1 Overzicht van mirakelboeken uit de Nederlanden

Een aantal van deze zogenaamde mirakelboeken, waarin door een wonderdoend beeld of door relieken bewerkstelligde reddingen in het betreffende cultuuroord zijn genoteerd, is uit de Nederlanden bewaard gebleven. Tot nu toe zijn voor de Nederlanden de wonderboeken van Abbenbroek, Amersfoort, Arnhem, Bolsward, Breda, (vier uit) Delft, Dordrecht, Halle, 's-Hertogenbosch, Niervaart, Ninove en Rhenen uitgegeven of bewerkt.³² Meestal gaat het daarbij om (al dan niet geannoteerde) tekstuitgaven, soms ook om diepgaande studies, waar in de inleidingen wordt aangegeven dat de boeken een belangrijke bron voor mentaliteitsgeschiedenis vormen – hoewel de bewerkers ze zelden ook zo gebruikt hebben. De meeste van deze wonderboeken zijn in het Middelnederlands gesteld of tweetaalig (Latijn en Middelnederlands), en de gebeurte-

nissen in deze mirakelboeken speelden zich voor het merendeel af tussen de vroege veertiende en het begin van de zestiende eeuw (zie figuur 1). Het wonderboek van Ninove vormt in meer opzichten een uitzondering: het is vroeger dan de andere, en geheel in het Latijn geschreven.

Er moeten overigens aanzienlijk meer – onuitgegeven – wonderboeken bestaan, zowel in de Nederlanden als daarbuiten.³³ Opvallend is dat al de tot nu toe getraceerde wonderboeken, op die uit Halle en Ninove na, uit de noordelijke Nederlanden stammen, en de publicatie van het wonderboek van Halle (bij Brussel) verscheen op particulier initiatief en met een uiterst beperkte oplage. Het is zeer aannemelijk dat dit soort boeken ook op ruimere schaal bestaat in de zuidelijke Nederlanden.

³² Respectievelijk Abbenbroek Graas 1987, Amersfoort Lukkenauer 1946 (zie ook Carasso-Kok 1981: 73), Arnhem Jappe Alberts 1962 (Carasso-Kok 1981: 30-31), Bolsward *It Boalserter Mirakelboek* 1966, Andela 1973, Breda Hermans 1845, Delft Maria Jesse Verhoeven 1992 (Van Heel 1931, Carasso-Kok 1981: 71-72), Delft II Kruis Verhoeven 1992 (Van Heel 1931, Carasso-Kok 1981: 51), Delft Maria 7 smarten Verhoeven 1992, Delft Maria Nood Gods Verhoeven 1992 (Carasso-Kok 1981: 158-160), Dordrecht

Verhoeven 1985, Verhoeven 1986, Halle *Het Guldenboek* 1989, Den Bosch Hens e a 1978 (Carasso-Kok 1981: 72-73), Niervaart Huysmans 1933/Juten 1917 en 1918 (Carasso-Kok 1981: 50-51), Ninove Rockwell 1925, Pieters 1954, Rhenen *Dat leven van Kunera s a*, Combrink 1988 (Carasso-Kok 1981: 25-28).

³³ Voor Duitse mirakelboeken zie Zender 1977 en literatuuroppgave aldaar.

en alleen (nog) op onsluiting wacht

Behalve in deze aan een specifiek wonderdoend beeld (of reliek) verbonden boeken, komen mirakelen ook 'los' of in groepjes voor in verzamelhandschriften, *vitae*³⁴ en kronieken, bijvoorbeeld in de *Excellente chronycke van Vlaanderen*³⁵ De in deze types teksten opgenomen wonderen hebben echter een andere bedoeling en dientengevolge een ander karakter De wonderen die in *vitae* en als exemplen in teksten voorkomen, zijn in de regel niet specifiek Hun 'voorbeeldfunctie' vereist een bepaalde algemeenheid, en de beschrijving van het gebeurde is dan ook vaak in uiterst vage termen gesteld ('er was eens een kind dat verdronk, en dankzij Maria werd gered') De wonderen in levensbeschrijvingen functioneren als exemplen en komen sterk overeen met de wonderen die in de exempel-literatuur³⁶ voorkomen, een van de aan de *vita* van de heilige Barbara toegevoegde wonderen draagt zelfs letterlijk het opschrift "exempel"³⁷

Het (in druk verschenen) wonderboek dat deel uitmaakt van een in ca 1515 gedrukte levensbeschrijving van de Heilige Cunera, *Het leven van Kunera*, kan als een tussenvariant tussen een *vita* met wonderen en een mirakelboek worden beschouwd, weliswaar betreft het hier een op grotere schaal verspreide levensbeschrijving – het omslag vermeldt "Dit boecxken vercooptmen in die stadt van Renen" – maar daaraan is een lijst wonderen toegevoegd, die door bemiddeling van het beeld van Cunera in Rhenen zijn verricht, en deze lijst heeft alle kenmerken van een mirakelboek, zoals de precisie wat betreft tijd en plaats Het betreft hier derhalve een wonderboek, dat tezamen met een *vita* is uitgegeven, en niet een levensbeschrijving waarvan wonderen deel uitmaken

³⁴ M Carasso-Kok noemt in haar *Repertorium van verhalen-de historische bronnen* (1981) bij de volgende personen dat er wonderen, verricht tijdens het leven of bij het graf, deel uitmaken van de *vita* Adalbert (p 3-9), Barbara (14-21), Kunera (25-28), Fusebius (30-31), Gerlach (37-38), Liudger (67-60), Ontcommer (72), Servaas (94-104), Siardus (104-105), Sutbert (107-111), Walburg (111-112) 'Losse' wonderen komen voor, verricht door Anna (12) en Catharina van Siena (25)

De functie van de wonderen in wonderboeken vereist specifieke details als naam en toenaam, een precies tijdstip en een nauwkeurig omschreven locatie, deze gegevens ontbreken in de wonderen buiten dit specifieke type bron Wonderen in kronieken zijn vaak uit een andere bron overgenomen, al dan niet aangepast, ze zijn net als de wonderen in *vitae* en exempel-literatuur meestal erg algemeen gesteld Dat maakt deze verhalen welhaast onbruikbaar voor het afleiden van meer specifieke informatie over het sociale leven en de gevoelens van mensen, iets waarvoor de mirakelboeken wel geschikt blijken te zijn

De notatie van wonderen in mirakelboeken heeft vaak een opvallend stereotiep karakter, ze werden volgens een bepaalde strakke standaardformule opgeschreven Maar binnen hun stramen zijn de wonderverhalen vaak juist opmerkelijk gedetailleerd Men wilde deze 'waar' gebeurde verhalen zo precies en controleerbaar mogelijk weergeven, als 'processtukken', dus semi-juridisch De wonderen, mits in orde bevonden, legitimeerden immers de betreffende cultus Daarom is in de wondernotities in mirakelboeken de persoon die het wonder (meestal genezing of redding) is overkomen, altijd met naam en toenaam genoemd, in vrijwel alle gevallen met zijn woonplaats en leeftijd erbij Het voorval wordt zo precies mogelijk beschreven, waarbij vaak terloops allerlei details worden opgemerkt, 'gewone zaken' die in andere teksten zelden worden beschreven Het weergeven van deze dagelijkse dingen was zeker functioneel hoe gewoner de beschreven situatie, hoe geloofwaardiger het wonder was Het beoogde publiek voor wonderbeeld en reliekhouder, de gewone bevolking, kon

³⁵ Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms 13073-74 Zie De Haan/Oosterman 1996 22-23, 52, 69 Ook in de kroniek van het Sint-Agnesklooster in Amersfoort komt een 'los' wonder voor, zie Carasso-Kok 1981 346-347

³⁶ Zie bijvoorbeeld De Vooys 1926, Tubach 1979, Van Oostrom 1985

³⁷ Lockwood 1956 383

zichzelf in de wonderverhalen herkennen, en juist voor hen was de devotie belangrijk

Hoe men zich die devotie, of preciezer het bezoeken van een altaar of beeld om hulp te zoeken of een gelofte in te lossen, meer praktisch kan voorstellen, leert een marge-illustratie in het handschrift van de *Hortulus Animae* in Wenen³⁸ Het gebed tot de Heilige Gertrudis (f 290v-291r) is daar voorzien van een kijkje in de kerk (afb 4, afb 1) In het interieur, waarvoor de tekst is geplaatst, is een altaar te zien en een doopvont, met bij elk van deze een groepje mensen Een echtpaar knielt voor het altaar, zij hebben een in wikkelbanden 'verpakte' zuigeling op het altaar gelegd Achter hen staat een sjofel geklede man met wonden op zijn lichaam, die op krukken loopt, en een vrouw, en weer daarachter is een man in cape te zien wiens hand op het hoofd van een klein jongetje naast hem rust Achterin de kerk, vlak bij de openstaande houten deur, is een groepje van drie mensen te zien, die zojuist zijn binnen gekomen Deze boekschildering toont de inhoud van de wonderboeken in een notedop – ouders komen met hun kinderen naar de kerk toe, waarschijnlijk nadat de voorspraak van deze heilige zo'n kind had gered, en een zieke bezoekt het beeld om genezing te vragen De wand, die achter het altaar te zien is, hangt vol met ex-voto's – in het origineel goudkleurig – waarbij menselijke figuren, lichaamsdelen en een scheepje te herkennen zijn, ook een echt hemd (in een kindermaatje³⁹) is aan het cultusbeeld geschonken Bij de ingang van de kerk, nog zichtbaar door de geopende deur, worden dit soort ex-voto's door een vrouw achter een tafeltje verkocht Achter haar kijkt je een Zuid-Nederlandse stad in

In alle tot nu toe uitgegeven mirakelboeken betreft een aanzienlijk gedeelte (ca 40%) van de genoteerde wonderen kinderen, die herstellen na een ernstige ziekte of ongeval, of die na de verdrinkingsdood weer tot leven komen Hierbij is hun leeftijd meest-

al heel precies genoteerd (jaren, maanden en dagen) en de toedracht van het gebeurde is vaak uitvoerig beschreven Omdat de ouders (met getuigen!) het verhaal kwamen vertellen, en wel aan een volwassene die het opschreef, geven de geschriften inzicht in hoe volwassenen over kinderen dachten en hoe ze met hen omgingen

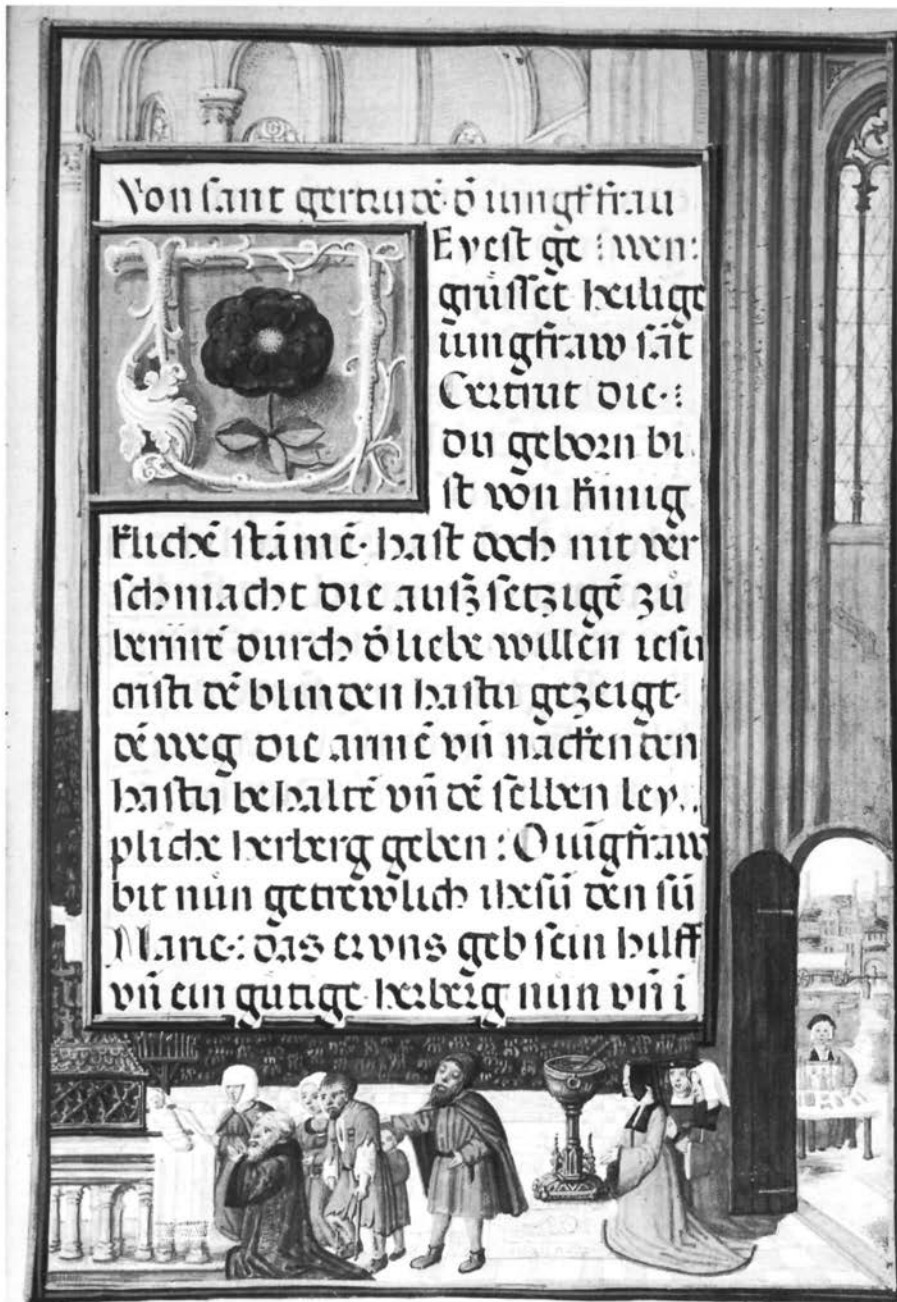
Niet dat die mirakelboeken zomaar als een reportage van het dagelijks leven mogen worden gezien Ook deze verhalen zijn met een zeer specifieke bedoeling opgeschreven, en daarom onherroepelijk van accenten voorzien of zelfs vervormd, bewust of onbewust Het is moeilijk te achterhalen hoe exact degenen die deze verhalen kwamen vertellen en degenen die ze opschreven, waren – of wilden zijn Het is zeker voorstelbaar dat de toedracht van het gebeurde hier en daar zal zijn verdraaid of overdreven en dat de vroomheid van de gelovigen en het belang van de betreffende cultus zal zijn benadrukt Statistisch onderzoek en het trekken van verregaande conclusies over 'de Middeleeuwen' op grond van alleen deze teksten moeten dan ook worden afgeraden, al was het alleen maar omdat we niet beschikken over informatie over alle gevallen waarin eenzelfde situatie niet goed afliep – alleen die met een 'happy end' kwamen tenslotte in de wonderboeken terecht

Ook de bezorgdheid en wanhoop van ouders kan in deze verhalen zijn 'aangedikt' – dat maakt de redding van hun kind door het beeld (of de reliek) spectaculairder, en geeft dus meer reden tot devotie Misschien is ook de behandeling van kinderen door ouders wat rooskleurig weergegeven, hoewel de teksten de indruk wekken dat naar een eerlijke weergave van de toedracht werd gestreefd Maar ook als zorg en liefde van ouders zijn overdreven, is duidelijk dat die gevoelens als positief werden gezien De wonderboeken zijn hoe dan ook een bewijs van bezorgde en liefhebbende ouders – als ideaal en werkelijkheid – in de Middeleeuwen

³⁸ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod Vind 2706 Zie Dornhoffer 1907

³⁹ Ook in het pelgrimsoord Trier-St Matthias was rond 1200 veel kinderkleding als votiegave aanwezig Zender

1977 122 "Das Opfer der Kinderhemden war damals dort alltaglich, sie hingen in großer Zahl zwischen den Pfeilern "

4. Bezoek met kinderen aan een heiligdom, uit *Hortulus Animae*, 1510-1524. Collectie en foto: Österreichische Nationalbibliothek Wenen (cod. Vind. 2706, f 291r).

De beschreven situaties binnen de wonderverhalen zijn naar alle waarschijnlijkheid een realistische weergave van de werkelijkheid, en met name de vele terloopse details mogen als spiegel van het alledaagse worden gezien. Hun functie is immers juist de herkenbaarheid van het gebeurde te vergroten, en ze moeten derhalve volstrekt bekende zaken en vertrouwde situaties betreffen. De realiteitswaarde van de details staat buiten kijf.

De verhalen in mirakelboeken bieden diverse soorten informatie over middeleeuwse kinderen.⁴⁰ Zo geven de wonderverhalen een idee waar en hoe kinderen speelden (zie 1.3.2), van de materiele cultuur waarmee ze omringd waren (zie 1.4.3) en ook geven de verhalen, vanwege de veel voorkomende combinatie van een term als “kint”, “knechtje” [jongetje], “maghetje” [meisje], al dan niet nader aangeduid als “jonc” of “onmundich” en met een leeftijd, aan welke terminologie in deze bronnen gebruikelijk was om kinderen aan te duiden, en tot op welke leeftijd een kind daarmee werd aangeduid (zie conclusie). Het belangrijkste, want meest onbekende en meest verrassende van deze mirakelboeken, is echter dat ze aangeven hoe ouders met hun kinderen omgingen, ze tonen hoe bezorgd ouders om hun kinderen waren en hoe wanhopig ze zijn als een kind kwijt, ernstig ziek of dood is. Dit spreekt het idee dat ouders zich in de Middeleeuwen niet zo aan hun kinderen hechtten, duidelijk tegen. Overigens kan deze geschreven informatie worden aangevuld met gegevens uit iconografische bronnen: de wanhoop van ouders bij de dood van een kind is bijvoorbeeld ook zicht-

baar in de laatmiddeleeuwse weergaven van de kindermoord in Bethlehem,⁴¹ waarbij het afgebeelde verdriet als eigentijds verdriet geïnterpreteerd mag worden.

1.3.2 OMGANG MET KINDEREN

De situaties die in de wonderverhalen worden beschreven, geven aan hoe kinderen werden behandeld. Soms wordt dat heel terloops vermeld, zoals bij een vrouw die “sat en warmde dat kint biden viere”⁴² – een moeder die bij het vuur zit, zodat haar kind het warm genoeg zal hebben. Kinderen werden meegenomen op schepen of schuiten,⁴³ op wagens en karren,⁴⁴ en op bedevaartstochten⁴⁵, soms door de ouders op de arm of op de schouders gedragen.⁴⁶ De meeste ongelukken gebeurden ook in de Middeleeuwen in en om huis, en vaak in heel gewone situaties. Een moeder loopt haar tuin in, een kind volgt haar en valt in het water,⁴⁷ of een vrouw zit te bidden, met haar kind naast haar met gevouwen handen, en als ze haar ogen weer open doet, is het kind het huis uit gelopen en in een sloot gevallen. Kinderen vielen van zolders⁴⁸, in kelders⁴⁹ en verdronken in kupen en vaten. De zoon van Peter Batten, “des vischcopers kint, ghinc uut spelen met anderen kinderen ende het viel in eenen diepen put onder een stille [toilet]”⁵⁰.

‘Kinderongelukken’ zijn de gevallen waar iets in de mond of neus van een kind terecht komt. Kinderen stikken (bijna) in een graat, munt of spijker, een stukje brood of appel, een “halve mosselsculp”, een pruimenpit, een “stuck sloetels”,⁵¹ een “reken

⁴⁰ In de tekst van dit hoofdstuk wordt voor de verwijzing van een wonderverhaal volstaan met de plaatsnaam (alleen bij Delft is ook het beeld vermeld) en het nummer van het wonder in de eerstgenoemde editie (zie noot 32) of, wanneer een nummering daarin ontbreekt, de betreffende bladzijde waarop het wonder in die uitgave staat.

⁴¹ Bijvoorbeeld de verschillende versies van ‘De kindermoord te Bethlehem’ door Pieter Breughel de Jongere, zie Seipel 1997: 322-329 (nrs. 98-100).

⁴² Breda p. 324.

⁴³ Amersfoort 146, 255, 399, Amersfoort 486 (hooischuit), Niervaart 3 (‘pleyten’).

⁴⁴ Abbenbroek f. 18-19, Amersfoort 477 en 537, Delft 7 smarten 99.

⁴⁵ Amersfoort 154. Zie ook Zender 1977: 122.

⁴⁶ Den Bosch 475 en 364.

⁴⁷ Amersfoort 505.

⁴⁸ Delft 7 smarten 178.

⁴⁹ Niervaart 11.

⁵⁰ Niervaart 4.

⁵¹ Arnhem 27, 17 en 7.

penninck"⁵² of "een groot span [gesp], van lode gemaect"⁵³ Een moeder had haar zoontje op schoot, en deze trok een speld uit de mouw van haar kleeding en stak die in zijn mond⁵⁴ Typisch 'kinderlijk' is het ook om iets in je neus te krijgen, zoals het dochtertje van Encaert, die in Dordrecht tegenover de Munt woonde, dat "een teyken van een pater noster" in haar neus had gekregen (of gestopt?)⁵⁵ Het driejarige kind van een houtbewerker kreeg op dezelfde manier een houtkrul ("gheholt spaene van dese crurlinghe") in de neus, toepasselijk genoeg werd het Heilig Hout aangeroepen en na de wonderbaarlijke redding beloond met een "wasschen naese"⁵⁶

Kinderen maakten deel uit van de groep mensen die een huis bewoonden. Haardsteden-tellingen, zoals die bijvoorbeeld in Ieper zijn uitgevoerd (in 1412, 1437 en 1491) geven aan dat een haardstede voor gemiddeld vier à vijf mensen staat.⁵⁷ Die mensen komen min of meer overeen met een kerngezin: vader, moeder en twee of drie kinderen, terwijl een haardstede overeen komt met een huis. Natuurlijk zijn er uitzonderingen, maar grotere huizen, met meer mensen, bevatten vaak meer en verschillende gezinnen en zijn als meer haardstedes geteld. Als een gedeelte van het huis van "Steven die schrijnmaeker, wonende bijder Grooten Kerck" in Dordrecht, 's nachts instort, zijn er elf mensen in huis, "jonck ende out", "een jonck kint lach inder wieghen" en zou "doot ghevallen" zijn met puin en planken, als de Dordtse reliek het niet had 'gered'.⁵⁸ Kinderen hadden soms een eigen kamer, maar sliepen vaak met meer in een vertrek. Ook sliepen ze soms bij de ouders op de kamer⁵⁹ en af

en toe bij een ouder of min in bed.⁶⁰ Jan "leggende bij sijn kint up den bedde, tkint stenende ende schreyende alzoe langhe, dattet hem verdroot. Ende oeck vervaert [bezorgd] wort vanden kinde, zoe heet alst worde, sorghende tkint mettet vier [koorts] becommert te wesen"⁶¹ De vader vermoedde dat het kind koorts had, mogelijk heeft hij het daarom bij zich in bed genomen.

Kinderen waren veel buitenshuis, ze gaan spelen "opter straten" en worden op allerlei plaatsen aangetroffen. Ze zijn daar vaak samen met andere kinderen. "ter Goes in Zeelant ghijnck een knechtgen [jongetje] spelen ende droech een iong kint op zijn armen", en een ander "liep spelen mit die kinderen"⁶² Soms worden kinderen gemaand om op andere te letten. Een "jonck kint", dat van zijn moeder op twee andere kinderen moest passen, kreeg nog "enen appel in die hant om dat niet weenen en soude", het kind valt in het water en wordt teruggevonden doordat de moeder de appel op het water ziet drijven. De ouders volbrengen hun bedevaart met het kind met de appel in de hand.⁶³

Als een kind iets overkomt gaat een van de andere kinderen vaak de ouders waarschuwen. "Item het was een knechtgen bij Amersfoort in die Hoef, en was verdrenct [] Ende hij had bij hem zijn susterken en een buerknechtgen ende die riepen ende hueilden. Ende dat meiske liep te huys en sout zijn moeder zeggen."⁶⁴ Te Nistelrode viel Mathijs, zoon van Lijsbeth van Herwerden, in een put. Andere kinderen komen langs en zien het kind in de put "ende liepen die moeder sueken tot hare ghebure huus, die vandaer verre stonden"⁶⁵ Ook een

⁵² Abbenbroek f 126-128

⁵³ Delft Maria Jesse 7

⁵⁴ Den Bosch 451

⁵⁵ Dordrecht 37

⁵⁶ Dordrecht 41

⁵⁷ Cuvelier 1912-1913 lxx-lxxiii, Aries/Duby 1987 105-110. Zie ook Van Caenegem 1962 98

⁵⁸ Dordrecht 9

⁵⁹ Een wiegje dat tussen bedden van volwassenen in is gezet is bijvoorbeeld te zien in een Zuid-Nederlands handschrift

uit het midden van de vijftiende eeuw (Paris, Bibliothèque de l' Arsenal, ms 5070 f 337r, zie Riche/Alexandre Bidon 1994 54-55)

⁶⁰ Breda p 315-317

⁶¹ Dordrecht 34

⁶² Amersfoort 506 en 352

⁶³ Halle p 13-14

⁶⁴ Amersfoort 517

⁶⁵ Den Bosch 371

jongen, die zijn broer levenloos in bed vindt, als hij hem gaat roepen omdat er iets te zien is op straat, waarschuwt meteen zijn ouders.⁶⁶

Buiten spelen kon gevaarlijk zijn, bijvoorbeeld vanwege de karren die daar reden.⁶⁷ Een jongen genaamd "Henrics van Oykere" was op straat aan het spelen bij de kerk "als dat choer [koor] der kercken van Renen ghetimmer wert" en komt onder een kar vol met stenen voor de kerkbouw. De moeder verwijt de Heilige Cunera het ongeluk, "want in dijn werc is mijn kint doot bleven".⁶⁸ Een gevaar vormden ook de volwassenen die op straat spelen deden, zoals de Hanze-kooplieden ("oesterlinc") die zich in 1383 in Brugge bezig hielden met 'aardewerk slaan'. Daarbij moest iemand geblinddoekt met een knots een pot doormidden slaan, in dit geval raakte de knots de kleine Adriaen Claessoen die daar op straat aan het spelen was.⁶⁹ Een ander gevaar buitenshuis waren dieren zoals slangen.⁷⁰ Ook hadden kinderen de neiging op gevaarlijke plekken te spelen, zoals "Anneken, een dochter van tien jaren [...], spelende met haer ghelijcke kinderen op een losse brugge"⁷¹ en de kinderen die een waterrad als speeltuin gebruiken.⁷²

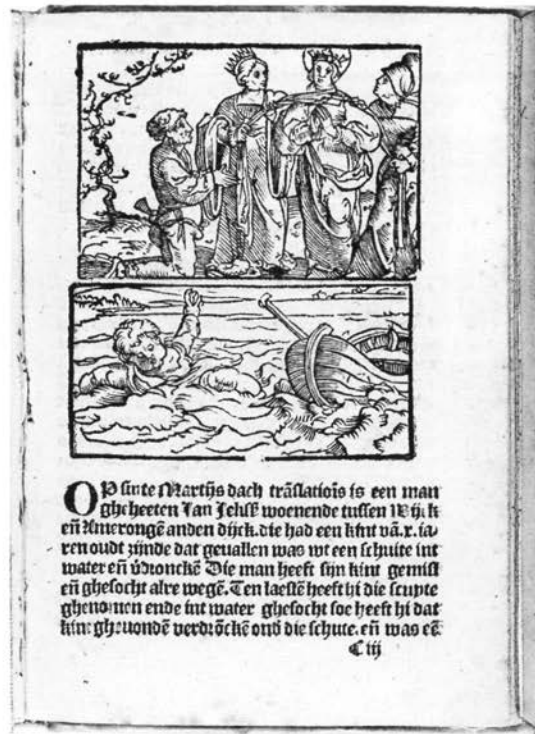
Het grootste risico voor een kind lijkt toch wel het 'te water raken'; naast binnenshuis (in kuipen en vaten) verdrinken veel kinderen buiten, in putten, sloten, grachten en het verraderlijke wak in het ijs.⁷³ In het eerder genoemde levensverhaal van Cunera is een van de wonderen dat op verdrinken kinderen betrekking heeft, voorzien van een houtsnede, waarin "een kint van x iaren oudt zijnde, dat gevallen was uit een schuite int water ende verdroncken" is weergegeven (afb. 5). Hoezeer juist verdrinking een risico voor kinderen vormde, wordt mooi aangegeven door het unieke 'verzamelnummer' dat in het Amersfoortse mirakelboek is opgenomen: "Item veel kijnderen die verdrenct

⁶⁶ Delft 7 smarten 70.

⁶⁷ Amersfoort 135 (kar met vis), Amersfoort 384, Rhenen f 15r.

⁶⁸ Rhenen f 14r-14v.

⁶⁹ Den Bosch 243, zie: Willemsen 1996-A: 9. Ook volwassen spel in: Amersfoort 394.

5. Kind dat uit een schuit gevallen was. Houtsnede bij wonderverhaal in *Dat leven van Kunera*. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage (228 E 66, f 13r).

zijn geweest, die overmits gratien [door tussenkomst] van Onse L. Vrou hebben leven gehregen binnen die stadt van Amersfoort en daer buijten ende ander steden, daer men geen getall off en weet, die bijsonder all te lanck waren te schrijven".⁷⁴

Kinderen bewogen zich vrij binnen en buiten, en werden ook wel alleen in huis gelaten: er wordt verhaald van een huis dat onder water is gelopen

⁷⁰ Amersfoort 450.

⁷¹ Delft 7 smarten 76.

⁷² Amersfoort 214, Halle p. 53.

⁷³ Delft, Maria Jesse 2.

⁷⁴ Amersfoort 329.

terwijl de moeder weg was,⁷⁵ van een kind dat zich in een brandend huis bevindt⁷⁶ en van een kind dat alleen thuisgelaten het huis uit was gelopen en in een sloot gevallen.⁷⁷ Een “vrou van Kenen in de Betouwe, ende was vuyt spelen gegaen, vuyt haren huijs. Als zij t’huijs quam, soe vandt zij haer kijndt in een tobbe waters, staende op zijn hoeft”.⁷⁸ Een vrouw laat haar kind alleen “want si aerm was ende ghinc dienen [werken] onder haer ghebueren”.⁷⁹ Terwijl een moeder de koeien naar de weide dreef “viel haer kint int vier [vuur] ende verbernde deen side van sinen aensichte [verbrandde één kant van zijn gezicht]”.⁸⁰ En een vrouw die “ter marcten ginc ende liet haer kint, seven weken out, in der wiegen rustende al ghesont. Ende doe si weder thuyt quam vant si haer kint doot legghende onder der wieghen ommeghewieghet”.⁸¹ Een man uit de buurt van Gorinchem kwam thuis en “vandt zijn wijff nijet thuijs, maer zijn kijndt in die wieghe schreijen”; hij trekt om die reden het mes tegen zijn vrouw.⁸²

1.3.3 BEZORGDHEID

Ouders zijn bezorgd om hun kinderen; als ze een kind missen gaan ze het zoeken.⁸³ Een man bijvoorbeeld, die “sach zijn kinderen lopen spelen, onder welcke hij een kijndt miste van II jaeren”,⁸⁴ gaat na deze constatering de hele omgeving afzoeken. Een jongen van drie jaar oud en een meisje van vijf zijn samen aan het spelen; als het meisje alleen terug komt vraagt de moeder “waer haer broederkijn wair”.⁸⁵ Een vader die zijn kind vergeefs heeft gezocht, wordt in de avond wanhopig omdat het ‘s nachts vriest, en het kind buiten geen kans heeft te overleven;⁸⁶ een andere vader wiens kind voor het

ontbijt in zijn hemd was gaan spelen, en niet aan tafel verschijnt, denkt als hij het niet kan vinden dat het opgegeten is of van kou of honger zal sterven.⁸⁷ Als een kind iets is overkomen en het is (ogenschijnlijk) dood als ze het terugvinden, nemen de ouders het in hun armen, huilen, schreeuwen, en doen dure en moeilijke beloftes aan wonderdoende beelden als het kind maar aered wordt.⁸⁸ Dat doen ze, zoals in het Abbenbroeks wonderboek vermeld, “door de groot liefde die sy hadden tot hun soontken”⁸⁹ – of dochtertje natuurlijk.

Wel zijn ouders soms bang voor de heersende wetgeving, en durven daarom een verdronken (en dood gewaand) kind niet – of niet helemaal – uit het water te halen; bang om schuldig te worden bevonden aan de dood laten ze dan de doodsoorzaak duidelijk blijken door het kind in het water te laten liggen, op zijn minst met de voeten. Een vader durfde zijn kind niet uit de bierkuip, waarin het verdronken was, te halen; vervolgens ziet een meisje van zes het tafereel en “liep tot hairre moyen [tante], hairs vaders suster, gheheten Lijsbet”. Deze haalt het kind wel uit de kuip; vervolgens kwam de moeder, riep hard “Wee my, mijn kint is verdrenct, ende viel ter aerden in onmacht”.⁹⁰ De radeloosheid en het verdriet om een kind was normaal; regelmatig is vermeld dat een ouder bedroefd is “alst redelic was”.⁹¹ Ook de blijdschap bij behoud van het kind wordt als ‘redelic’ gekwalificeerd.

Als een kind ziek is, zoeken de ouders een dokter, ook ‘s nachts; de vader van een ziek ‘soentgen van acht off negen iaren’ die “is geseten, treckende aen zijn hooch schoen, om te gaan soecken een meijster [dokter] die tkijndt helpen mocht”.⁹² Of ze lopen

⁷⁵ Amersfoort 228.

⁷⁶ Amersfoort 226.

⁷⁷ Amersfoort 226 en 303.

⁷⁸ Amersfoort 237.

⁷⁹ Halle p. 28.

⁸⁰ Breda p. 323.

⁸¹ Delft H. Kruis 57.

⁸² Amersfoort 260.

⁸³ Amersfoort 406.

⁸⁴ Amersfoort 492.

⁸⁵ Delft Maria Jesse 2.

⁸⁶ Halle p. 35.

⁸⁷ Halle p. 49.

⁸⁸ Amersfoort 445.

⁸⁹ Abbenbroek f 124-126.

⁹⁰ Delft Maria Jesse 4.

⁹¹ Halle p. 49.

⁹² Amersfoort 429.

met het kind alle dokters af;⁹³ als dan artsen “den enen voir ende den anderen nae” niet helpen, en het kind is “verlaten van medecijnen ende alle menschenlijcke hulpe”⁹⁴ worden alle beschikbare wonderplaatsen aangeroepen en bezocht in bedevaarten. Dit blijkt uit het wonderverhaal over een half verlamd kind “om wien den Vader veel Pelgri-magien gedaen hadde”,⁹⁵ en uit de zoektocht van een ouderpaar dat, nadat tevergeefs het Heilig Kruis te Kranenburg, het Heilig Bloed te Boxtel en de Maria van Elschot zijn geprobeerd, de Maria van Den Bosch opzoekt; deze helpt.⁹⁶ Niets wordt achterwege gelaten om het kind zo goed mogelijk te helpen.⁹⁷

Als een kind ongeneeslijk ziek is, bidden ze dat het dan maar rustig dood mag gaan,⁹⁸ zoals het Haarlemse kind dat gebracht voor het Heilig Hout in Dordrecht als laatste woord nog “Vaertgen” (‘papa’) zei en toen is gestorven,⁹⁹ en het jonge kind “dat niet en conde gheleven noch gestorven” dat in de processie met het Heilig Hout werd omgedragen opdat het beter werd of God er zijn wil mee deed. Het stierf “tusschen die Groote Kerck ende Sint-Jacobs-gasthuys in die processie, in die moeder haer schoot”.¹⁰⁰

1.3.4 OMGANG MET DE DOOD VAN EEN KIND

Ouders zijn in de regel erg aangeslagen als ze constateren dat een kind dood is. Een enkele keer zijn ze zelfs “cranc van sinnen”, zoals de vrouw die drie jonge kinderen had, waarvan één dood van een zolder valt, het tweede zat appelen te eten en een varken beet zijn handen eraf, terwijl het derde

door een kind van de burens bij het spelen in de keel werd doodgestoken.¹⁰¹ Ook vaders raken wel in paniek: de “man van Haerlem, die zijn soon verloren had [...], die hij seer lijff [lief] hadde”¹⁰² wordt gek wanneer hij hoort dat zijn zoon dood is en stelt vervolgens alles in het werk om hem weer levend te krijgen.

De normale procedure als een kind dood leek te gaan, was het een kaars in handen te geven: “soo datmen hem de wasse kaersse, ghelijck de Christene ghewoonte is, in de hant gaf”;¹⁰³ één kind heeft al tot vijf maal toe de doodskaars in handen gehad,¹⁰⁴ een ander kind is zo ziek dat de “bewaester” vraagt om een “cleet [lap], den kinde een doot kleed off te maecken, ende een kaersse” omdat ze denkt dat het kind de ochtend niet haalt.¹⁰⁵ Grote kindersterfte was een realiteit, maar niets wijst erop dat ouders er onverschillig door werden. Erger dan doodgaan op zich is sterven voordat je gedoopt kon worden, en alleen levende kinderen mochten worden gedoopt. Van een Haarlems gezin bleef het elfde kind, Dirk, leven; vóór hem waren tien kinderen geboren en gestorven, “ende vanden tien doden kinderen nie en gheen haer kerstenheit ontvinghen”.¹⁰⁶ Ongedoopt sterven was een rampscenario, omdat een kind dan “gheen deel en hadde connen hebben int Rijck der Hemelen”.¹⁰⁷ Regelmatig wordt dan ook ‘bovennatuurlijke’ hulp gezocht om een kind te doen leven, zodat het gedoopt kan worden. Waarna het alsnog sterft, maar de ouders dankbaar zijn “dat sijn kerstenheit ontfaen hadde eer dat starf”.¹⁰⁸ Sommige wonderbeelden waren zelfs min of meer gespecialiseerd in het opwekken van dode – al dan niet reeds begraven – zuigelingen, zoals het geval was bij O.L.Vrouw van

⁹³ Halle p. 28.

⁹⁴ Abbenbroek f 165.

⁹⁵ Abbenbroek f 78; zie ook Abbenbroek f 18-19.

⁹⁶ Den Bosch 474.

⁹⁷ Amersfoort 141.

⁹⁸ Dordrecht 143.

⁹⁹ Dordrecht 19.

¹⁰⁰ Dordrecht 20.

¹⁰¹ Amersfoort 196.

¹⁰² Amersfoort 277.

¹⁰³ Abbenbroek f 128; zie ook Halle p. 47 en Zender 1977: 109.

¹⁰⁴ Amersfoort 185.

¹⁰⁵ Dordrecht 1.

¹⁰⁶ Den Bosch 80.

¹⁰⁷ Abbenbroek f 15-16.

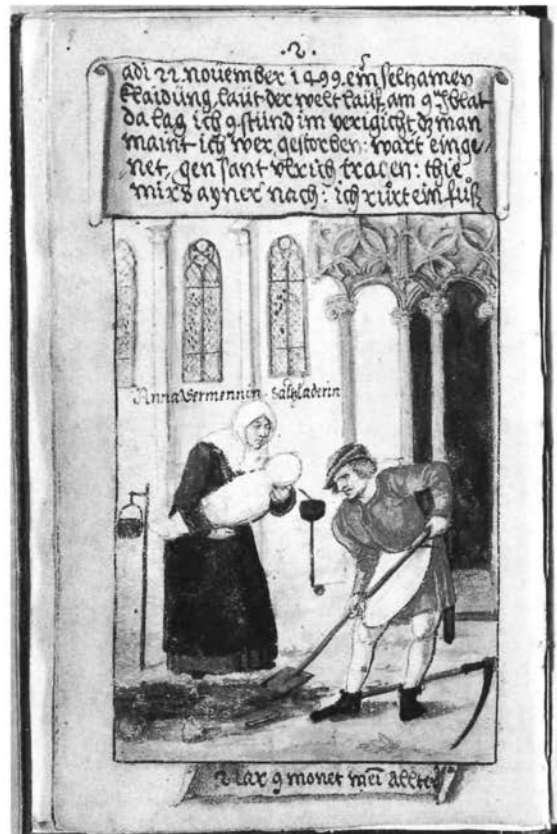
¹⁰⁸ Halle p. 40, ook Dordrecht 17, 19, 20 en Den Bosch 180.

Halle, en ook uit andere landen bekend is.¹⁰⁹ Het gaat er dan om enig teken van leven bij het kindje vast te stellen, zodat het gedoopt mag worden, en vervolgens in gewijde grond begraven: "het wert begraven met groter weerde in die heylege ghewidde eerde".¹¹⁰

Als een kind dood was werd het ingenaaid in een kleeid,¹¹¹ of in een kistje gelegd, en begraven "ghelijc gewoenlec es in eenen putte [kuil] tusschen II ende III voete diep, al met eerden ghedect ende herde vaste ghestamp't".¹¹² De begrafenis van een kind rond 1500 is afgebeeld in het *Trachtenbuch* van Matthäus Schwarz, waar een vrouw het ingenaaide kind vasthoudt, terwijl een grafje wordt gegraven in de grond voor een kerk (afb. 6). Het verhaal dat hierbij hoort, is als volgt. Matthäus had op tweejarige leeftijd negen uur lang in kramp gelegen, zodat zijn ouders overtuigd waren dat hij dood was. Pas na het innaaien, al op het kerkhof, beweegt de jongen opeens zijn voet.¹¹³

Kerkhoven en begraafplaatsen hadden vaak speciale gedeeltes waar kinderen werden begraven,¹¹⁴ soms was er zelfs een apart kerkhof voor hen, zoals het Parijse 'Cimetière des Innocents' en het grafveld met honderden begravingen van zuigelingen rondom de kerk van Oberbüren in Zwitserland.¹¹⁵ Soms werden voor kinderen grafstenen of zelfs grafmonumenten opgericht, waarin ouders hun verdriet ook materiëel vorm gaven.¹¹⁶ Een in een kindergraf van het kerkhof te Goes gevonden bronzen rammelaar geeft aan dat soms nog bepaalde 'schatten' werden meegegeven aan een dood kind.¹¹⁷

De houding van volwassenen tegenover kinderen, een aspect van het gevoelsleven van mensen, is in de mirakelboeken op zeer beeldende wijze en tege-

6. Begraving van een kind, in een laken ingenaaid, uit het *Trachtenbuch* van Matthäus Schwarz (Bild 2). Collectie en foto: Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig.

lijktijd volstrekt realistisch verwoord. Dit type textuele bron levert hiermee informatie die veel minder goed – of helemaal niet – uit rekeningen of oorkonden valt te halen; een mogelijke reden waarom deze sentimenten in eerder onderzoek niet of nauwelijks zijn gezien.

¹⁰⁹ Illi 1994: 61; Ulrich-Bochsler 1997.

¹¹⁰ Halle p. 16.

¹¹¹ Zender 1977: 110.

¹¹² Halle p. 36.

¹¹³ Fink 1963: 100-101.

¹¹⁴ Bijvoorbeeld in Zürich, zie: Illi 1994: 61.

¹¹⁵ Ulrich-Bochsler 1997.

¹¹⁶ Van Beek 1992 (passim); Van Beek 1997.

¹¹⁷ Uit 1587, met het opschrift BEIATERIS DOMENICUS DOCHTER en WEL HEM D[IE IN GODS] VRESEN LEEFT. Goes, Museum voor Noord- en Zuid-Beveland, inv.nr. 3555. Zie: *Speels goed...* 1987: 4 (rammelaar nr. 9).

1.4 EEN LAATMIDDELEEUWS KIND IN DE NEDERLANDEN

Deze studie is gewijd aan kinderspeelgoed uit de periode 1100-1550 in een gebied dat de huidige noordelijke en zuidelijke Nederlanden omvat. Om dit speelgoed in de juiste handen te kunnen zien, is het nodig eerst een zo goed mogelijk *concreet* beeld te vormen van middeleeuwse kinderen in deze streken. Over het middeleeuwse kind in abstracto is veel geschreven en getheoretiseerd, maar die antwoorden geven slechts een beeld van hoe volwassenen over kinderen schreven en filosofeerden. Mirakelboeken geven een idee van hoe volwassenen echt met hun kinderen omgingen (1.3), maar dan blijft nog altijd de eenvoudige vraag open hoe het middeleeuwse kind eruit zag.

Uit vele manieren om een mens te beschrijven is hier gekozen voor een visie vanuit de materiële cultuur. Beschreven wordt het leven van een middeleeuws kind zoals het werd vormgegeven door objecten die daar essentieel en specifiek voor zijn en door de manier waarop met die voorwerpen werd omgegaan. Die materiële cultuur van het middeleeuwse kind is te reconstrueren uit een combinatie van vondsten met afbeeldingen en teksten (zie 1.2).

Speelgoed, het meest direct aan kinderen gebonden deel van de materiële cultuur, is weliswaar hoofdonderwerp van dit boek, maar ook meubilair, eetgerei, kleding, schoeisel, schoolgerei en werktuigen zijn soms speciaal voor kinderen gemaakt en onderscheiden zich daarmee van objecten voor volwassenen.

Die aspecten van de materiële cultuur kunnen daarom een concreet beeld van een kind in de Nederlanden in de Middeleeuwen geven.¹¹⁸ Hier wordt vooral het beeld geschetst van een spelend kind, dus een kind in de speel-leeftijd. De nadruk ligt daarom niet op het kind in de kraam (windsels, zuigflessen en wiegen). Ook in de Middeleeuwen

werd de zuigeling, aangeduid met de specifieke term *infans* (onmondig), beschouwd als verschillend van het kind in de kindertijd (*puer*).

1.4.1 KINDERKLEDING

Vondsten van fragmenten van kleding zijn in het algemeen zeldzaam, en meestal worden vooral knopen en andere accessoires gevonden. Deze accessoires kunnen in veel gevallen zowel van volwassenen- als van kinderkleding zijn. Ook van relatief korte en smalle riemen is vaak niet te bepalen of ze door een kind zijn gedragen, tenzij het een compleet exemplaar is dat beslist te klein is voor het middel van een volwassene, zoals de riem met gesp die in Groningen in de beerput van een school (zie 3.4.3) is gevonden (afb. 7).

Het beste aanknopingspunt voor wat kinderen in de Middeleeuwen droegen, levert de kleding waarin ze zijn *afgebeeld*. Het eenvoudigst is daarbij te kijken wat in afbeeldingen van kinderen de meest voorkomende dagelijkse dracht – de ‘grootste gemene deler’ is. Hiervoor zijn vooral de afbeeldingen van spelende kinderen bestudeerd, deels omdat dit spel ze duidelijk als kinderen identificeerde en in de afbeeldingen deed opvallen, deels omdat

7. Kinderriem uit de beerput van een school, ca 1500. Collectie en foto: Stichting Monument en Materiaal Groningen.

¹¹⁸ Zie voor materiële kindercultuur: Calvert 1992; Willemsen 1997-A; Willemsen 1997-C; Haskell/Lewis 1971.

het hier vrijwel per definitie gaat om gewone kinderen in een normale dagelijkse omgeving

Meestal zijn kinderen – in de late Middeleeuwen – afgebeeld in een soort tuniek, zoals ook volwassenen die droegen. Maar de overeenkomst beperkt zich tot het *soort* kleding, kindertunieken onderscheiden zich door een kleinere maat, vaak minder versiering of ingezette stukken, soms aangeknippte mouwen, een wijde val en extra splitten (A119¹¹⁹), sommige tunieken zijn van een capuchon voorzien (A19). Onder zo'n tuniek, op het lichaam, werd een onderhemd gedragen, waarin kinderen ook wel slapen en rondliepen als ze nog niet waren aangekleed.¹⁷⁰

Duidelijk is op afbeeldingen te zien dat de kleding vaak felgekleurd was en dat het – zeer praktisch – gewoonte was om de tuniek met een riem vrij hoog op te halen, in ieder geval bij het spelen. Vaak werden eveneens felgekleurde hozen (een soort maillot) onder de tuniek gedragen, dit is goed te zien bij de afbeeldingen van tollers (zie afb. 216). Het was een vast gebruik om spelende kinderen te tekenen met openslaande tuniek met daaronder een maillot (A58), zoals in het getijdenboek van de Hertog van Olivares¹²¹ en met vaak puntige bruine of zwarte schoenen aan de voeten. Ook werden (althans volgens de afbeeldingen) wel lange kousen onder de tuniek gedragen in plaats van de maillot, soms is de bovenkant van deze gekleurde kousen nog net zichtbaar.¹²² Vooral in warmere seizoenen zullen kinderen wel blote benen onder de tuniek hebben gehad (A119), soms staan ze met blote voeten in de (open) schoenen. Over de tuniek werd vaak een kraag gedragen (A131), soms wit maar even vaak gekleurd, die los afgenomen en dus gewassen kon worden, ook de kaproen, een soort kraag met kapuchon, werd door kinderen veel ge-

dragen. In een wonderverhaal herkent een moeder “haer kinderkens capruun” die op het water drijft.¹²³ Als ‘jas’ werd een kort manteltje, een cape of een lange, aan de voorzijde niet gesloten mantel (A117) gedragen, die over de rest van de kleren werd aangetrokken, de riem (met daaraan een tasje, een ‘gordelbeurs’) is soms onder de mantel zichtbaar. In koude tijden werden meer lagen kleding over elkaar gedragen, bijvoorbeeld een tuniek en een mantel, die samen door de riem bijeen worden gehouden.¹²⁴ De op het ijs spelende kinderen dragen zonder uitzondering een muts op het hoofd (afb. 8).

Over de tuniek werd vaak een wit schort gedragen. Het was een lange rechthoekige lap, met een bandje in de nek vastgebonden, zodat een groot deel van de kleding met het schort bedekt was. Ook het schort werd met de riem vastgehouden (A67). Dit goed wasbare schort is vooral bij jonge kinderen te zien en was een zeer praktische oplossing voor het vuil worden van kleine-kinderkleren. Ook halve schorten werden gedragen, die ofwel alleen de borst bedekken (A61), ofwel vanaf het middel afhangen (A28).

Het schort werd wel gebruikt om onderlinge leeftijdsverschillen tussen kinderen aan te geven. Een duidelijk voorbeeld is een handschrift in Oxford met de levensfasen (zie conclusie hoofdstuk 1 en paragraaf 4.5.3) waar we zeker weten dat met het kind op het stokpaard (A101) een kind onder de zeven jaar is bedoeld, terwijl de jongen met de tol (A151) de tweede levensfase vertegenwoordigt en dus tussen de zeven en de veertien jaar oud is. Het verschil in kleding valt op, de jongste draagt nog het witte schort over de tuniek, en een eveneens goed wasbaar kapje op het hoofd. Beide ontbreken bij het oudere kind.

¹¹⁹ Ook bijvoorbeeld Meester van de Magdalena-legende, ‘Heilige Familie’, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten 948 (Jezus in tuniek met aangeknippte mouwen). Zie *Catalogus Schilderkunst* 1988: 498, Prevenier/Blockmans 1983: 47.

¹⁷⁰ *Het Guldenboek* 1989: 49.

¹²¹ Uit 1505, Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi. Zie

Garin Ortiz de Taranco 1951.

¹²² *Breviarium Grimani*, Venetië, Biblioteca Marciana 7531, f. 3r. Zie *The Grimani Breviary* 1977: afb. 4.

¹²³ *Het Guldenboek* 1989: 31.

¹²⁴ *Breviarium Grimani*, Venetië, Biblioteca Marciana 7531, f. 3r. Zie *The Grimani Breviary* 1977: afb. 4.

8. Spelende kinderen op het ijs, met mutsen op het hoofd en tasjes aan de riem. Uit het *Breviarium Grimani* (ca. 1510), nu in Venetië (Biblioteca Marciana, ms 7531, f 3r). Foto uit *The Grimani Breviary* 1977: afb. 4.

Ook in een paneel met de Maagschap van de heilige Anna in Keulen (zie 4.7.2) is het generatie- en leeftijdsverschil onder andere in de kleding tot uitdrukking gebracht. Joseph Justus, de jongste van de vier kinderen van Maria Salome, is hier nog als een wikkkelkind weergegeven, terwijl de jongste van de kinderen die al kunnen zitten of staan (Judas Thaddeus en Servaas) het witte kinderschort over de gekleurde tuniek dragen; Servaas draagt ook het witte kinderkapje. Deze twee jonge kinderen zijn afgebeeld met speelgoed (Judas Thaddeus met stokpaard en rammelaar) of spelend (Servaas speelt met de sleutel die zijn moeder aan een ketting draagt). Er is een duidelijk verband tussen de kleding en het speelgoed; de 'schort-leeftijd' is vaak ook de 'speelgoed-leeftijd.'

In laatmiddeleeuwse afbeeldingen worden door wat oudere jongens ook wel broeken gedragen, met een gulp die omhoog dichtgeknoopt werd en duidelijk herkenbaar is (A85). Hierbij werd dan een kort jasje gedragen, met lange verticale plooiën en een kraag. Ook om het jasje werd een riem gebon-

den. Deze kledingstijl komt naast de tunieken voor, maar lijkt voorbehouden aan jongens in de 'schoolgaande' leeftijd: in afbeeldingen van de levensfasen draagt soms de personificatie van de tweede levensfase zo'n kort jasje, waar de eerste nog met een tuniek te zien is (A168, zie paragraaf 4.5.4).

Naast de kapjes die door kleine kinderen werden gedragen, zijn andere kappen te zien die alleen door meisjes werden gedragen, zoals duidelijk is in het Getijdenboek van de Hertog van Olivares;¹²⁵ afgebeelde kinderen zijn hieraan als meisjes te herkennen, bijvoorbeeld rijdend op stokpaardjes in een getijdenboek (A99). In laatmiddeleeuwse afbeeldingen zijn ook wel meisjes te zien die een hoofddoekje dragen, dat achter het hoofd werd vastgeknoopt.¹²⁶ Mutsen worden veel gedragen en zijn vrij rond of hebben een opstaande rand, soms met een vouw in het midden (A161). De mutsen kunnen alle kleuren hebben, waarbij ook zwart populair was. De muts was soms lastig en werd wel afgezet bij het spelen; in het Getijdenboek van Catharina van Portugal heeft een van de twee tol-

¹²⁵ Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi. Zie: Garin Ortiz de Taranco 1951.

¹²⁶ Zie bijvoorbeeld het Kinderspele-schilderij van Pieter Bruegel de Oude (zie 4.9.2).

lende jongens zijn muts in de hand gepakt, de ander heeft hem nog op het hoofd (A166, zie afb. 235). Het haar is op de afbeeldingen meestal kort of halflang gedragen, vaak komt in ieder geval een rand van het haar (met krullen) onder de muts uit. Lang haar werd wel met een band bij elkaar gehouden; in de inventaris (uit 1478) van de kist van een kramer uit Deventer¹²⁷ worden “kinderpeelen”, haarbanden voor kinderen genoemd.

Van de kinderkleding zullen de gekleurde tunieken, kousen en hozen grotendeels van wol zijn vervaardigd, terwijl voor de ‘wasbare’ witte schorten, kragen en kapjes het fijnere linnen of katoen kan zijn gebruikt. Naast de ‘inheemse’ en veelgebruikte stoffen als linnen en wol werd in de latere Middeleeuwen katoen (geïmporteerd), fluweel, zijde, brokaat en bont gebruikt voor de vervaardiging van kleding. De ‘doorsnee’ kinderkleding zal grotendeels van wol, linnen, katoen en fluweel zijn geweest.¹²⁸

De hier geschetste dracht is een grootste gemene deler, wat impliceert dat er vele uitzonderingen op bestaan. Vooral op de vroegste bewaard gebleven portretten zijn hooggeplaatste kinderen te zien, ‘opgetuigd’ in hun mooiste kleding, zoals in de portretten van Karel, Eleonora en Isabella uit 1501 (A61, zie afb. 214, afb. XIV). Duidelijk is het verschil tussen deze ‘feestkleding’ en de dagelijkse dracht zoals die uit andere afbeeldingen af te leiden valt. De drie kinderen dragen op deze portretten iets sjiekere kleding, wat niet zozeer aan het type kledingstuk als wel aan de gebruikte stof en de versiering te zien is. Belangrijk is dat ook hier de jongste, de kleine Isabella, een wit schort over de kleding (in dit geval alleen de borst bedekkend) en een witte muts draagt, varianten van de makkelijk wasbare kleding die ook bij meer doorsnee kinderen werd geconstateerd.

Een andere uitzondering op de gereconstrueerde dagelijkse dracht is, wanneer kinderen voor een feest of spel verkleed zijn. Zo zijn in het getijdenboek van Catharina van Portugal kinderen te zien die zich, bij een speelgevecht op stokpaardjes, ook als ridders hebben verkleed (A115); de jongen op de voorgrond draagt een lange cape en heeft een hoge puntmuts op zijn hoofd (afb. 199). En de kleine ruiter die komt aangereden naar de tafel met kaartspelers (A112) draagt een witte muts, die van papier gevouwen is. In Kampen en Dordrecht opgegraven kindermaskers (B22) tonen dat verkleedspullen bestonden, waarmee je jezelf in een beest of wildeman kon veranderen. Ook voor de rollen in bijvoorbeeld georganiseerde toneelspelen¹²⁹ en het Driekoningenfeest zullen kinderen kostuums hebben gehad of gemaakt. Officiële rollen brachten de kinderen helemaal ver van de dagelijkse kleding: de kinderbisschop verwisselde tijdens zijn korte ‘heerschappij’ in de decembermaand zijn gebruikelijke kleding – al dan niet als jonge geestelijke – voor een mantel, fluwelen mijter met borduurwerk en een zilveren ring.¹³⁰ Zo zijn er vele uitzonderingen te noemen, ook in de dracht van kinderen op kloosterscholen, in een klooster opgroeiende kinderen, pages en schildknepen. Het ging in het kader van deze paragraaf echter meer om het algemene dan om het bijzondere.

Speciale kleding was er ook voor een gestorven kind. Eenvoudige witte doodshemdjes zijn algemeen, maar ook hier geeft de kleding van een hooggeplaatst kind een ander beeld. De lijkwade en kinderkleding die in het Nationaal Museum van Denemarken in Kopenhagen worden bewaard, zijn een bijzonder overblijfsel van het middeleeuwse begraafritueel, dat we danken aan de conserverende werking van de loden doodskist waarin het kind – een prinsje – was gelegd. Het kind, gekleed in tuniek en ‘overgooier’ (afb. 9a) is in deze lijkwa-

¹²⁷ *Thuis in de late Middeleeuwen* 1980: 79.

¹²⁸ Conrads/Klinkhamer 1981.

¹²⁹ “Er stonden kinderen die als engeltjes *Gloria in excelsis Deo* zongen”, beschrijving van een tableau vivant in de *Excellente chronycke van Vlaanderen*, geciteerd in De

Haan/Oosterman 1996: 34. Zie: Van den Eerenbeemt 1935: 181-187 over kinderen verkleed en in een rol als Jezus-kind, engelen en duiveltjes.

¹³⁰ Willemsen 1996-E.

9a. Kleding waarin een kind was begraven (gerestaureerd), zestiende eeuw.
Collectie en foto: Nationalmuseum Kopenhagen.

9b. Lijkwade. Foto: auteur.

de opgebaard geweest, alvorens het werd begraven (afb. 9b).

1.4.2 SCHOEISEL EN ACCESSOIRES

Middeleeuwse kinderen droegen vaak hoge schoenen, die je niet zo snel kunt verliezen. Opvallend is dat kinderschoenen die bij opgravingen worden gevonden wel de volwassen mode volgen, maar veel vaker in hoge modellen voorkomen. ‘Kinderschoen’ is tevens de benaming geworden van het model schoen dat doorgaans door kinderen werd gedragen:¹³¹ een halfhoge schoen met een eenvoudige sluiting van aangenaaide korte veters met een knoop in het uiteinde gelegd (afb. 10). Deze knopen hoefden maar door de gaatjes gehaald te worden om de schoen dicht te maken. Kinderschoenen maken een substantieel deel uit van de teruggevonden schoenen uit de Middeleeuwen. Vaker dan bij grotere maten zijn kinderschoenen – mogelijk simpelweg vanwege het formaat – uit één stuk gemaakt; dan hadden ze geen aparte zool en konden dus niet worden gerepareerd (verzoold). Als de zool versleten was werden ze in hun geheel weggegooid, waar de schoenen van volwassenen werden gerepareerd. De hoge schoenen zijn vaak puntig; lage, al dan niet open schoenen komen echter ook voor, evenals halfhoge laarzen (afb. 11). Ook hoge kinderlaarzen, soms met een omgeslagen rand (A145), zijn afgebeeld. Ze zijn echter nauwelijks ooit teruggevonden. Ze waren waarschijnlijk minder gebruikelijk, en bovendien bevatten ze grotere stukken leer die konden worden hergebruikt, zodat ze – net als laarzen voor volwassenen – minder snel werden weggegooid. Binnenshuis liepen kinderen vaak op blote voeten of op een soort slofjes of kousen.

De middeleeuwse straten, die op veel plaatsen rommelig en modderig moeten zijn geweest, vereisten houten trippen om de zachte leren schoenen – ook de kinderschoenen – in te zetten. Trippen

¹³¹ Met dank aan Olaf Goubitz (ROB Amersfoort) voor deze mededeling. Voor opgegraven middeleeuws schoeisel

10. Halfhoge kinderschoen met aangenaaide knoopveters, uit de veertiende eeuw, gevonden in Den Bosch. Collectie en foto: Dienst Bouwhistorie Gemeente 's-Hertogenbosch.

11. Verschillende soorten kinderschoenen, gevonden in Dordrecht, uit de veertiende en vijftiende eeuw. Collectie en foto: R.O.B. Amersfoort.

zie: Groenman-van Waateringe/Velt 1975; Goubitz 1979.

12. Kindertrip met versierd bovenblad, gevonden in Dordrecht, vijftiende eeuw. Collectie en foto: R.O.B. Amersfoort.

zijn gemaakt van een dikke houten of kurken zool met driehoekige stukken leer als een band waarin je je geschoeide voet kunt schuiven. De wreefbanden van de trippen worden vaak losgesneden teruggevonden; de versleten of beschadigde zool zal dan zijn opgestookt. Ook worden wel hele trippen teruggevonden, zoals een kindertrip uit Dordrecht (afb. 12). Trippen waren vrij duur en niet alle straten waren even slecht; trippen zijn derhalve niet door iedereen en niet overal gedragen.

Aan de riem die door kinderen werd gedragen om de tuniek bij elkaar en omhoog te houden is vaak een leren tasje te zien, een vlakke riemtas die aan de riem werd geschoven (A131, A132, A163). In een dergelijke 'gordelbeurs' werden in deze tijd alle persoonlijke eigendommen gedragen; de kleding had geen zakken.¹³² Kinderen hadden een kleinere versie van zo'n tasje, aangepast aan hun formaat (afb. 13). Soms wordt naast dit tasje nog een mes in schede gedragen, soms ook een leren of stoffen buidel. Deze komen ook in het klein voor, bijvoorbeeld om dobbelstenen in mee te dragen.¹³³ Het valt te verwachten dat kinderen in deze buidels ook dergelijk spel materiaal vervoerden. Geen van

¹³² Zie Goubitz 1979: 71.

¹³³ Zoals te zien in de vaste opstelling van het Medeltids-

13. Klein leren tasje (fragment), gevonden in Dordrecht, uit de vijftiende eeuw, breedte 10 cm. Collectie en foto: R.O.B. Amersfoort.

de afgebeelde, door kinderen gedragen buidels is duidelijk als knikkerzak te herkennen, maar de bolle vorm geeft wel aan dat ze vol met artikelen waren. Op een miniatuur in een handschrift (A151) draagt een jongen een klein rieten mandje aan de arm; ook dit lijkt hier een kinder-attriboot te zijn.

Zoals te zien bij de in Groningen gevonden riem (zie afb. 7), werd deze met een gesp¹³⁴ gesloten; zo'n gesp is ook te zien bij de jongen in een houtsnede met de tien leeftijden (A169). Dat ook sieraden door kinderen werden gedragen wordt aangeduid door teruggevonden kleine vingerringen – te klein voor een volwassen pink – en bijvoorbeeld door het eenvoudige halskettinkje met hanger dat de kleine Eleonora draagt op het portret uit 1501 (A61). Op een afbeelding van de Maagschap in Leuven (A200) draagt een van de bellenblazende aposteltjes een geborduurd kledingstuk dat aan de hals door een broche wordt dichtgehouden.

museum in Stockholm (geen inv.nr. vermeld).

¹³⁴ Zie: Egan 1991: 50-123 ("Buckles").

14. Kindje in schommelwieg. Afbeelding in de marge van het Getijdenboek van Catharina van Kleef, nu in New York (Pierpont Morgan Library, M.917, f 53r). Foto: Fotoarchief Kunsthistorisch Instituut Nijmegen.

1.4.3 MEUBILAIR, EETGEREI EN SCHOOLSPULLEN

De aanwezigheid van kinderen in huis wordt onder andere aangegeven door een aantal vermeldingen in boedelinventarissen van speciaal meubilair of aanpassingen in huis. Zo worden kinderstoelen genoemd in een boedel uit Deventer van 1460 ("enen seetel ende II kinderseetel").¹³⁵ Ook een "kleyn kinder schijfken", een ronde tafel van naar verwachting zeer klein en laag formaat, komt in een boedelbeschrijving voor.¹³⁶ Al uit de elfde eeuw is een houten kinderstoel (met een spijltje waarachter het kind zat) bekend, die is gevonden in Zweden.¹³⁷

Kinderen sliepen als ze klein waren in een wieg: "een jonck kint lach inder wieghen"¹³⁸, "kint, seven weken out, in der wiegen rustende al ghesont",¹³⁹ "ontmundich kindeken [...] in de wighe".¹⁴⁰ Kinderen in een wieg werden met banden op hun plaats

gehouden,¹⁴¹ zoals het kindje in een houten schommelwieg, die is geplaatst in de marge van het beroemde Getijdenboek van Catharina van Kleef (afb. 14). Zolang kinderen klein waren, hielden ouders hen in de regel vrij dicht bij zich; de wieg was meestal bij het ouderlijk bed geplaatst.¹⁴² Fragmenten van dit soort wiegen worden wel eens opgegraven¹⁴³ en uit de vijftiende eeuw zijn twee houten schommelwiegen in collecties bewaard gebleven. De ene is te zien in het Museum of London,¹⁴⁴ de andere is een rijk gedecoreerde wieg in het Museum voor Kunst en Geschiedenis te Brussel, bekend als de wieg van Karel V, maar waarschijnlijk bestemd geweest voor de geboorte van diens vader Filips (de Schone) in 1478 of tante Margareta van Oostenrijk een jaar later.¹⁴⁵

Oudere kinderen sliepen in een bed ("kijnt [...] inden bedde",¹⁴⁶ "maagjen [meisje] [...] is te bedde gegaan"¹⁴⁷) en hadden, in ieder geval soms, een ei-

¹³⁵ Gemeentelijk Archief Deventer, Rechterlijk Archief 57, Acten van in- en uitleiding, 1461, p. 61-62. Zie: *Thuis in de late Middeleeuwen* 1980: 82 (noot 33).

¹³⁶ Zie Dubbe 1969/1970: 254 (Deventer boedel uit 1467).

¹³⁷ Lund, *Kulturen*. Deze kinderstoel, de oudst bekende, was te zien op de tentoonstelling 'L'Enfance au Moyen Age' in de Bibliothèque Nationale de France in Parijs, 26 oktober 1994-15 januari 1995. Zie: *L'Enfance au Moyen Age* 1994-1995: nr. 41.

¹³⁸ Verhoeven 1985: 114 (nr. 9).

¹³⁹ Verhoeven 1992: 222 (nr. 57).

¹⁴⁰ Verhoeven 1992: 250 (nr. 37).

¹⁴¹ *Het Guldenboek*... 1989: 28, 47.

¹⁴² Voorbeelden van een wieg in een interieur zijn legio. Een mooi voorbeeld is f 13r van het Getijdenboek van

Philips de Goede (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek 76 F 2, zie Byvanck 1924: 55-59, nr. 21, pl. XXIV-XXVI), met op de voorgrond Maria met het kind op schoot; op de achtergrond is een bed te zien en een wieg staat met het hoofdende tegen het bed aan. Zie verder bijvoorbeeld: Riché/Alexandre-Bidon 1994: 53, 54-55, 62, 98, 166, 175.

¹⁴³ Bijvoorbeeld uit Schleswig, nu in het Archäologisches Landesmuseum aldaar, uit de twaalfde eeuw. Zie: Riché/Alexandre-Bidon 1994: 53.

¹⁴⁴ Zie: Riché/Alexandre-Bidon 1994: 14.

¹⁴⁵ *Koninklijke Musea*... 1989: 53. Beide wiegen worden uitgebreid beschreven in Eames 1977: 93-107 ('Cradles').

¹⁴⁶ Lukkennaer 1946: 41-42 (nr. 286).

¹⁴⁷ *It Boalserter Mirakelboek*... 1966: 15 (nr. 37).

gen bed "Sekerem jongelinc van Delft geboren, twelf jaren out, is [] t'savonts ten acht uren gesont te bedde gegaen Sijnen broederen ten acht uren savonts noch op zijnde ende door de vensteren kijckende, heeft eenige guygelaers of camerspeelders voor de dore sien spelen Hierom loopende tot het bedde sijns broeders, opdat hij dit oock sien soude " ¹⁴⁸ Soms shepen kinderen bij elkaar, of bij een van de ouders in bed

Voor het leren lopen werd een looprek gebruikt, meestal met wieltjes (zie afb 108) Het wordt een "rollewaghen" genoemd, zoals in het mirakelboek van Amersfoort "het was een kijnndt van bij Bolsweerde, dat liep in een rollewaghen ende liep int water" ¹⁴⁹ Looprekken zijn regelmatig afgebeeld in de middeleeuwse kunst, zowel van een driewielig ¹⁵⁰ als een vierwielig type Op een misericorde van het koorgestoelte in de Sint-Salvatorkerk van Brugge (nog in situ) is een kind met een driewielig looprekje afgebeeld, bij de eerste stappen bijgestaan door een vrouw, waarschijnlijk zijn moeder ¹⁵¹ De meeste looprekken waren bedoeld om te worden voortgeduwd, dus als steun bij het leren lopen ¹⁵² Ook zijn wel vierwielige looprekken met verticale spijlen afgebeeld, waarin een kind staat ¹⁵³

¹⁴⁸ Verhoeven 1992 259 (nr 70)

¹⁴⁹ Lukkenaer 1946 70 (nr 454)

¹⁵⁰ Bijvoorbeeld Kopenhagen, Konelige Bibliotek 3384/8°, f 104v, zie Randall 1966 pl clviii (in een handschrift), 's Hertogenbosch, bouwloods Sint-Janskathedraal 188, zie Koldewey 1989 55 (op een kraagsteen), Ieper, OCMW kapel Bellegodshuis, zie Trio/Van Belle 1992 134, afb 3 (op een grafplaat) Een driewielig looprek van hout, uit later tijd maar exact hetzelfde van vorm, is opgesteld in de studiecollectie van het Parijse Musée National des Arts et Traditions Populaires (27 277)

¹⁵¹ Zie tekening in Matthew 1985 147 Deze misericorde maakt deel uit van een reeks naast elkaar zijn achtereenvolgens het kleine kind met het looprek, een schooltje en een jonge man tijdens de valkenjacht afgebeeld (autopsie auteur oktober 1997), het gaat hier mogelijk om een serie van levensfasen (zie 4 5)

¹⁵² Een vierwielig looprek, zo gebruikt, is afgebeeld in het Getijdenboek van Maria van Bourgondie Osterreichische

In een boedel uit 1476 wordt een "yser omme den heert voir die kynder" beschreven, ¹⁵⁴ net zoals in Antwerpen in 1556 "een kinderyser voor tvier te setten" ¹⁵⁵ wordt genoemd Dit haardrek of vuurtuin was speciaal bedoeld om de kinderen zich niet aan het vuur te laten bezeren

EETGEREI

Naast zuigflessen was er weinig speciaal eetgerei voor kinderen Lepels zijn in diverse maten bekend, en het is mogelijk dat kleine lepels van hout en metaal voor kinderhanden waren bedoeld Kinderen hadden wel meestal een eigen (zak-)mes, een mes was een standaard persoonlijk eigendom van stedelingen in de late Middeleeuwen De inklapbare messen van een aantal schooljongens zijn in Groningen teruggevonden, samen met allerlei andere kinderlijke zaken Hier zijn ook kommen en lepels gevonden, die door de jongens zijn gebruikt

SCHOOLSPULLEN

Een deel van de kinderen die speelden, ging ook naar school ("ter schoelen gaen", ¹⁵⁶ "dat ter scolen ghinc" ¹⁵⁷) Daarvoor hadden ze allerlei typische

Nationalbibliotheek, cod Vind 1857, f 141r, zie Inghs 1995 141r, De Mooij e a 1997 21 Zie voor looprekken ook Weyns 1974

¹⁵³ Zoals op Hieronymus Bosch, Triptiek met de verzoeking van de heilige Antonius, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten Brussel, Oude Kunst 3032, zie Gibson 1973 afb 124 (duivel in looprek), Getijdenboek van Catharina van Kleef, Pierpont Morgan Library New York M 917, f 149r, zie Hansen 1984 70 (Jezuskind in looprek), 'Spielbuch', Bayerische Nationalbibliotheek, Clm 28346, f 10v, zie *Flamischer Kalender* 1938 (kind in looprek, marge van kalender), Getijdenboek ca 1485, Walters Art Gallery Baltimore MD, W 439, f 100r (aap met hoed in looprek)

¹⁵⁴ Gemeentelijk Archief Deventer, Rechterlijk Archief 57, 1476, p 118 Zie *Thuis in de late Middeleeuwen* 1980 55

¹⁵⁵ *Thuis in de late Middeleeuwen* 1980 55

¹⁵⁶ Lukkenaer 1946 20 (nr 153)

¹⁵⁷ *Het Guldenboek* 1989 7

schoolspullen tot hun beschikking. Deze schrijfstiften, inktpotjes, notitieboekjes en wastafeltjes zijn bij opgravingen gevonden, zoals bijvoorbeeld tesamen met allerlei speelgoed in de beerput van de Latijnse school in Groningen (zie 3.4.3) en in een kindergraf uit de vijftiende eeuw in Dordrecht, waar een wastafeltje, een houten plak en twijgjes van een roe waren meegegeven. Een ijverig – of juist ongehoorzaam? – schoolkind is daar met schoolspullen begraven.¹⁵⁸ Kinderen zijn echter niet heel vaak schoolgaand of schrijvend afgebeeld, al blijkt uit de bewaarde afbeeldingen van groepjes scholieren dat er een vaste manier was om een schooltje af te beelden: een aantal kinderen met boeken op schoot, en een leraar (aan zijn kleding herkenbaar) daartussen.¹⁵⁹ Het schooltje afgebeeld in het Getijdenboek van Catharina van Kleef (afb. 15, afb. II) geeft een opsomming van schoolspullen; hier is een meester met roe en schoolklap afgebeeld, en leerlingen met boeken. De meest rechtse leerling draagt een schooltas aan een riem over de schouder; de middelste heeft aan zijn riem een schrijfstift en een inktpotje hangen.¹⁶⁰ Ook een groepje leerlingen, afgebeeld op de grafsteen van een schoolmeester¹⁶¹ is van schoolspullen, zoals schrijftafeltjes, voorzien.

1.5 DE PLAATS VAN HET KIND IN DE MIDDELEEUWSE SPEELCULTUUR

Een middeleeuws kind, zoals geschetst in 1.4, bracht een aanzienlijk deel van zijn tijd door met spelen. Daarom is het zinvol in te leiden wat de plaats van spel in de middeleeuwse cultuur was, en welke positie het kind binnen die speelcultuur had.

15. Jongens met schoolspullen en leraar met plak en roe. Schooltje, afgebeeld in het Getijdenboek van Catharina van Kleef uit ca. 1440, nu in New York (Pierpont Morgan Library, M.917, f 62r). Foto: Fotoarchief Kunsthistorisch Instituut Nijmegen.

1.5.1. KINDEREN EN VOLWASSENEN

Wat verstond een middeleeuwer onder 'spel'? Vrijwel alle vrijetijdsbesteding, ook de activiteiten die wij nu sport noemen, vielen onder één term, 'ludus'. In zijn *Homo ludens, Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* geeft Huizinga een abstracte duiding van 'spel', die veel algemener is dan de hedendaagse en kan worden toegepast op de Middeleeuwen:

"Naar den vorm beschouwd kan men dus, samenvattende, het spel noemen een vrije handeling, die als 'niet gemeend' en buiten het leven staande bewust is, die niettemin den speler geheel in beslag kan nemen, waaraan geen direct materieel belang verbonden is, of nut verworven wordt, die zich

¹⁵⁸ *Archeologische kroniek...* 1983: 320 (afb. 15-B).

¹⁵⁹ Mooie voorbeelden zijn het beeldhouwwerk in het Musée National du Moyen Age – Thermes de Cluny in Parijs (Riché/Alexandre-Bidon 1994: 134-135) en de scholieren als planetenkinderen van Mercurius op folio 16r

van het "Hausbuch" van de Meester van het Amsterdamse kabinet (Filedt Kok 1985: 224, afb. 117).

¹⁶⁰ Riché/Alexandre-Bidon 1994: 132.

¹⁶¹ Vermeersch 1976: 160.

binnen een opzettelijk bepaalde tijd en ruimte voltrekt, die naar bepaalde regels ordelijk verloopt, en gemeenschapsbanden in het leven roept, die zich gaarne met geheim omringen of door vermomming als anders dan de gewone wereld accentueeren".¹⁶²

Binnen deze definitie is alle kinderspel, spelen en sport (tot in de meest professionele variant) spel, wat bruikbaar is als leidraad voor het definiëren van het middeleeuwse 'ludus'. De cruciale punten van de definitie geven een beter houvast als historisch criterium voor spel dan het moderne idee dat het om iets leuks moet gaan. Je kunt in de diepste ernst spelen – Huizinga noemt als voorbeeld kinderen, voetballers en schakers – maar wel weten dat je speelt, en dat dat niet het dagelijks leven is.

Onder het middeleeuwse 'ludus', zoals omschreven door Huizinga, valt dus een groot aantal activiteiten, zowel voor volwassenen als voor kinderen en vaak voor iedereen. Het afbakenen van een specifieke 'kinderspeelcultuur' binnen de meer algemene speelcultuur is mede daarom niet altijd even eenvoudig. Dat geldt nog sterker voor de materiële speelcultuur; een deel van de activiteiten werd door zowel kinderen als volwassenen gedaan, en de materiële resten daarvan zijn derhalve moeilijk aan één van beide groepen exclusief toe te schrijven (zie ook de inleiding van hoofdstuk 2 en de verantwoording van catalogus B). Naast kinderspel en de spelen van volwassenen (met kolven, kaatsen, schaken en dobbelen als best gedocumenteerde),¹⁶³ vallen binnen de sfeer van vermaak ook in 'diepe ernst gespeelde' activiteiten als toernooien en bijvoorbeeld het kijken naar een poppenkast of een wagenspel. Een aantal feesten door het jaar heen had vaste speelse gebruiken, soms alleen voor kinderen, maar vaak voor alle mensen, waarbij wel weer bepaalde dingen voor kinderen bedoeld wa-

ren en andere voor volwassenen. Soms is daarin een duidelijke rol voor het kind, zoals bij het Driekoningenfeest, waar de jongste, onder de tafel gezeten, de namen opzei van de aanwezigen, die daarop een stuk van de koek waarin een boon zat, pakten.¹⁶⁴ Ook bij vastenavond, midzomer/Sint-Jansfeest (23 juni), Sint-Maarten (11 november), Sint-Nicolaas (6 december) en Onnozele Kinderen (28 december) horen feestelijke gebruiken waarin ook of alleen voor kinderen een rol was weggelegd.¹⁶⁵

De tijd van het jaar bepaalde ook meer praktisch wat werd gespeeld: een aantal balspelen, zoals kolven, werd bijvoorbeeld in de openlucht beoefend, dus alleen als het weer dat toeliet. De bord-, kaart- en kansspelen, die binnenshuis plaatsvonden, werden vooral 's avonds en in de wintermaanden gedaan. Dat is ook terug te vinden in de notatie van uit de hand gelopen gespeel:¹⁶⁶ de gevallen die betrekking hebben op kaatsen en kolf stammen uit de zomermaanden (tussen mei en oktober), die van dobbelen uit de winter (oktober tot maart).¹⁶⁷ Op dezelfde manier volgen kinderen met hun spel de gebruiken van jaar, maand en dag; de kalenders met series spelen tekenen dit patroon in al z'n details (4.6.5).

Vanuit een kind gezien hielden de volwassenen eromheen zich deels met dezelfde spelen bezig (kolf, bordspelen), deels met 'serieuze varianten' van zijn spel (jagen, steektoernooien) en deels met zaken die in het kinderspel ontbreken (schaken, kaartspelen). Hoewel veel spelen in de Middeleeuwen door zowel volwassenen als kinderen werden gedaan, zijn ze op afbeeldingen welhaast nergens *samen* met een spel bezig. De middeleeuwse speelcultuur was wellicht redelijk eenvormig, maar er bestond wel degelijk een scheiding tussen spelende kinderen en spelende jongeren/volwassenen.

¹⁶² Huizinga 1938: 14.

¹⁶³ Zie voor de speelcultuur van volwassenen vooral Geerts 1987 en de serie 'Van allen spele' in *Madoc* 1996 (Willemsen 1996-A tot en met 1996-D); verder Van Winter 1974; Botermans e.a. 1991; De Bondt 1993 (over kaatsen).

¹⁶⁴ Afgebeeld in het Getijdenboek van Marie-Adélaïde van Savoy. Chantilly, Musée Condé, ms lat. 1362, f 1r. Zie:

Metken 1983: 23.

¹⁶⁵ Bieritz 1987; Van der Graft 1974; zie ook Willemsen 1996-E.

¹⁶⁶ In genadebrieven, zoals door Geerts 1987 als bron gebruikt (passim).

¹⁶⁷ Geerts 1987: 46.

Waar het spel van kinderen werd gezien als een karakterstiek van hun leeftijd, en het spel ze zeker niet kwalijk werd genomen (de keuren wat kinderspel betreft zijn vooral praktische regelgeving), bestaat er veel morele kritiek op het spelgedrag van volwassenen. Daarbij is een strijd zichtbaar, met aan de ene kant het idee dat 'de boog niet altijd gespannen kan zijn', gereflecteerd in morele teksten en de vele dagen die een middeleeuwer in een jaar niet mocht werken (naar schatting waren er ongeveer 100 middeleeuwse zon- en feestdagen, dat wil zeggen dat die eenderde deel van het jaar besloegen¹⁶⁸). Aan de andere kant staan de vele geuite morele bezwaren, vooral tegen spelen waarbij geld of goed werd ingezet. Men heeft keer op keer geprobeerd vanuit wereldlijk of geestelijk gezag dit spelgedrag aan banden te leggen¹⁶⁹. Dat dat weinig uithaalde, bewijzen de grote hoeveelheden spelmaterialen als vondsten uit deze periode, en de vele keuren zelf, die steeds moesten worden herhaald en verzaamd. Het spel heeft daarmee in de middeleeuwse cultuur een wat ambivalente positie als algemeen dagelijks gebruik, dat juist zo bekend is vanwege het verzet dat het oproep

Meest opvallend aan het middeleeuwse spel is wel de algemeenheid waaraan het voorkwam. Afbeeldingen en vondsten geven aan dat het zeer courant was, bij opgravingen is het speelspul naast huisraad en werktuigen een van de meest talrijke categorieën gebruiksvoorwerpen, en de hoeveelheid voorbeelden geeft ook aan dat in alle lagen van de bevolking werd gespeeld. Vondsten betreffen zowel speelschijven van hout als van walrusivoer, en

speelborden werden zowel ingekrast in een kerkbank¹⁷⁰ (gespeeld met steentjes of kralen) als ingelegd in goud en zilver (met stukken van barnsteen en bergkristal)¹⁷¹.

1 5 2 KINDERSPEELCULTUUR

Binnen de speelcultuur had het kind een eigen plaats, al is die niet exact te achterhalen. De materiele cultuur van het spel kan daar maar ten dele uitsluitend in geven, want een groot gedeelte van het kinderspel speelt zich af buiten het blikveld van de materiele cultuur. Niet voor elk kinderspel is immers 'speelgoed' nodig: verschuillende tik-, loop- en dansspelletjes zijn afgebeeld in middeleeuwse handschriften, terwijl in kalenders allerlei sneeuw- en ijspret voorkomt (zie 2 26, 2 27 en 2 28). Zoals sneeuwballen is een deel van het spelmateriaal vergankelijk, ook met zand en water werd gespeeld¹⁷². Dieren konden eveneens bij spelen worden gebruikt, zowel als speelmakker als als 'slachtoffer': hanengevechten en het zogenaamde 'gansknuppelen' komen in de getijdenboeken ook als kinderspel voor¹⁷³. In middeleeuwse huizen werden honden, katten¹⁷⁴ en vogels wel als huisdier gehouden, en waren in die vorm zeker ook speelgenoten voor de kinderen. Dit is bijvoorbeeld terug te vinden in de levensbeschrijving van een Deventer nonnetje, dat haar geliefde twee "hondekens" weg moest doen toen ze (jong) in het klooster trad, ze vond het een moeilijk afscheid¹⁷⁵. Vogels (en ook grote insecten zoals meikevers, zie afb. 34) werden gevangen en aan een pootje vastgebonden,

¹⁶⁸ Bijvoorbeeld genoemd in Auty e a 1980- VII 2108

¹⁶⁹ Zie vooral Hermesdorf 1980 en Geerts 1987

¹⁷⁰ Een bank met ingekrast molenspelbord (ca 1500) is te zien in de vaste opstelling van het Gemeentelijk museum in Zutphen

¹⁷¹ Zie Willemsen 1996 D. Voor bordspelen zie vooral Murray 1913, Murray 1952, Himmelheber 1972

¹⁷² Daarop wijst bijvoorbeeld een passage uit de hoofdstukken met de jeugd wonderen van Christus in de *Leken Spieghel* van Jan van Boendale, waar Jezus vogeltjes maakt van modder: "Onlanghe hierna, hebbic vernomen, / heeft

Jhesus moddere ghenomen, / Ende maecte metten handen zine, / twalef aerden voghelkine" (tweede boek, Cap XXI, zie ed. De Vries 1844-1848 II 127). In een ander wonder van deze serie speelt Jezus door water in kuiltjes in het zand te laten lopen.

¹⁷³ Bijvoorbeeld in het Golfboek, British Library Add. ms. 24098, f. 25v, zie *Miniatures and borders* 1911

¹⁷⁴ Zie Zender 1977 114 waar een Duits wonderverhaal wordt geciteerd, waarin een kind op de zolder van een schuur klimt om de jongen van de kat te zien, en dan valt

¹⁷⁵ *Vita* van de Vrouwen van Vreden, Brnkerk 1904 61

deze ‘vogels-aan-ccn-touwtje’¹⁷⁶ zijn op verschillende afbeeldingen te zien.¹⁷⁷ Eenmaal van hun vrijheid beroofd werden de vogels in vogelkooitjes gehouden; de kooien worden soms al gebruikt bij het vangen zelf, en zijn vaak afgebeeld in de marges van laatmiddeleeuwse getijdenboeken, al dan niet tezamen met ander gespeel van kinderen met vogels. Een vrijwel complete vogelkooi uit de vijftiende eeuw is gevonden bij opgravingen in Haarlem¹⁷⁸ en ook in miniatuur komen vogelkooien met vogel(s) erin – als speelgoed – voor (B112).

Het valt te vermoeden dat middeleeuwse kinderen ook spelen deden die met taal te maken hebben, zoals die in veel culturen terug te vinden zijn: rijmpjes, raadsels, liedjes, woordspelen... maar hier speelt het gebrek aan notatie van dit soort zaken ons echt parten.

Naast de spelen waarvoor geen materiaal nodig is, zijn ook veel spelen afgebeeld, waarbij meer algemeen gebruikt spel materiaal als speelschijven, dobbelstenen, noten, steentjes, ballen en dergelijke wordt benut. In de reeksen kinderspelen in laatmiddeleeuwse kalenders (zie 4.6) zijn ook slagbalspelen afgebeeld, evenals door kinderen gespeeld kolf (zie afb. 185), waarvoor voornamelijk een bal nodig is. Dit spel materiaal is nooit exclusief voor kinderen. Binnen het spel materiaal zijn wel zaken te onderscheiden die in sterke mate voor kinderen zijn bedoeld, zoals knikkers en koten; dit zou je kunnen vatten onder de term ‘kinderspel materiaal’. Een andere categorie bestaat uit instrumenten waarmee muziek of lawaai werd gemaakt. Het is moeilijk vondsten van instrumenten als kindermuziekinstrumenten te identificeren, maar muziek- en lawaaimakende kinderen maken wel deel uit van de visuele opsommingen met spelen (zie 4.6). Tussen de tollers, hoepels, knikkers, koten, stokpaardjes en stelten zijn daar ook ratels en trommeltjes te zien. Het maken van muziek en geluid is derhalve wel in de sfeer van kinderen en spel te plaatsen.

¹⁷⁶ Brednich 1972.

¹⁷⁷ Bijvoorbeeld op het portret van Rupprecht Thenn door de Meister der Thennschen Kinderbildnisse uit 1516, zie:

Het meeste materiaal dat onder de eerder genoemde definitie (1.2.5) van kinderspeelgoed valt, betreft een speelversie van echt goed, bijvoorbeeld poppengoed, kleine wapens en (stok-) paardjes. Het spel met dit speelgoed is vaak op de een of andere manier een imitatie door kinderen van het gedrag van volwassenen. Er is veel getheoretiseerd over de reden van dit imitatie-gedrag, maar algemeen aanvaard lijkt toch te zijn dat het (meestal impliciet, niet expliciet) enculturatie betreft – dus een kind ‘inwerkt’ in zijn samenleving. Wat opvalt in studies van speelgedrag is dat het nooit slechts navolgend, maar eerder initiërend blijkt te zijn: juist in het spel worden nieuwe dingen gecreëerd. Het volwassen leven wordt door de kinderen niet slaafs geïmitteerd, maar vaak ook bekritiseerd en geparodieerd.¹⁷⁹ Veel speelgoed betreft juist deze kant van het speelgedrag; ook hier blijkt het meestal te gaan om een duidelijk eigen en originele variant van het echte voorwerp, eerder dan een slaafse verkleining.

Resultaat van het exposé hierboven kan een indeling in drieën van de materiële cultuur van het kinderspel zijn: kinderspel materiaal – kindermuziekinstrument – kinderspeelgoed. Het spel materiaal dat zowel door volwassenen als kinderen kan zijn gebruikt (zoals speelschijven, dobbelstenen, dominostenen, schaakstukken, molenspelrasters en kolfballen) moet hierbij worden gescheiden van materiaal dat alleen bij kinderspel hoort, zoals knikkers, bikkels en ook hoepels – deze laatste omdat ze door kinderen anders gebruikt worden dan door volwassenen (zie 2.11), zodat ze op afbeeldingen als kinderspel materiaal te identificeren zijn.

Met zijn kinderspel materiaal, ‘muziekmakers’ en speelgoed heeft het kind een te achterhalen eigen plaats binnen de middeleeuwse speelcultuur. Maar ‘ludus’ is nadrukkelijk niet aan kinderen voorbehouden. Er werd in de middeleeuwse stadse samenleving, ook door volwassenen, bijzonder veel

Roth Bojadzhiev 1985: Abb. 23.

¹⁷⁸ *Haarlems Bodemonderzoek* 1993: 45 (afb. 28).

¹⁷⁹ Schwartzmann 1978: 126.

gespeeld; dit was naast werken de belangrijkste activiteit van de middeleeuwse mens. Voor de kinderen, die immers nog niet werkten – in ieder geval niet zolang ze onder de zeven jaar waren¹⁸⁰ – was het derhalve zo ongeveer de enige activiteit; zij hadden een groot gedeelte van hun dag vrij te besteden aan spelen. Het is daarom niet verwonderlijk, dat een middeleeuwer als hij aan een kind dacht, vaak meteen ook speelgoed voor zich zag.

CONCLUSIE: DE KINDERTIJD GEDEFINIEERD DOOR SPEELGOED

In teksten en series afbeeldingen uit de late Middeleeuwen blijkt dat het spelen (met speelgoed) als typerend voor de kindertijd werd gezien. Deze fase begint bij de geboorte van een kind en duurt totdat het 12 à 15 jaar oud is. Dat is de leeftijd waarop een mens in de Middeleeuwen volgens het recht meerderjarig was, en dus verantwoordelijk werd geacht voor zijn daden. De terminologie in mirakelboeken (en ook andere teksten) wijst op eenzelfde bovengrens voor het aanduiden van iemand met het woord 'kind.' Ook aan de leertijd in een gilde, een andere voltijds opleiding of een huwelijk begon men in het algemeen op ongeveer veertienjarige leeftijd. Dat betekent het einde van de kindertijd, en daarmee van het spel.

Het concept van de kindertijd als speeltijd is het duidelijkst zichtbaar in afbeeldingen van de zeven of tien leeftijden (levensfasen) van de mens. De eerste fase (*infantia*), meestal tot zeven dan wel tot tien jaar lopend, wordt daar gepersonifieerd door een kind, meestal spelend en/of met speelgoed afgebeeld. Het spelen en het speelgoed worden hier als typering gebruikt, en benadrukken het feit dat een kind is afgebeeld. Een voorbeeld is de 'Tien leeftijden van de mens', een houtsnede die onder andere¹⁸¹ is opgenomen in *tHuys der Fortunen*, in

1531 in Utrecht gedrukt (A169, afb. 16). Elke fase van steeds tien jaar is verbeeld door een mens met attributen en door een dier daaronder. De eerste fase, van nul tot tien jaar lopend, is weergegeven door een springend bokje en een jongen die met een draaitol speelt; dit spel typeert het kind-zijn, zoals de valkenjacht de jongelingenleeftijd typeert en de ridder-uitrusting de fase van 20-30 jaar.

Soms is de kindertijd verdeeld over twee fasen van elk zeven jaar, *infantia* en *pueritia*, waarbij beide door speelgoed zijn getypeerd. Dit is het geval in een laat-vijftiende-eeuws Vlaams gebedenboek in Oxford,¹⁸² waar op folio 6 de tekst over de zeven levensfasen begint (zie afb. 182, afb. XI): "Hec sunt septem etates hominum [dit zijn de zeven leeftijden van de mens]". Op dit eerste blad komen de eerste drie leeftijden aan bod: *pueritia*, *infantia* (welke wij beide zouden vertalen met 'kindertijd') en *adolescentia* (de jongelingenleeftijd). De tekst is uiterst kort: "Prima etas est pueritia: et durat usque ad septem [zeven] annos. Secunda etas est infantia & durat a septe annis usque ad quindecim [vijftien] annos. Tertia etas est adolescentia". Het is opvallend dat hier *pueritia* als eerste fase wordt genoemd en *infantia* als tweede; het hoort andersom en er is hier waarschijnlijk sprake van een vergissing. Om de tekst heen zijn de drie leeftijden weergegeven. Onder de bogen van een architectuur-omlijsting is eerst een jongen in kleine-kinderkleding (zie 1.4.1) met stokpaard en windmolentje afgebeeld (A101/A183); hij verbeeldt *pueritia*. Naast hem is een jongen te zien die met een zweep een tol (A151) aanslaat (*infantia*). Boven hen is *adolescentia* getypeerd als een jongeling met hond en valk; ook hier is de jacht gebruikt als symbool voor de jongelingenleeftijd. De personen zijn afgebeeld in kleren die bij hun leeftijd passen; het leeftijdsverschil wordt met kleding, houding en attributen aangegeven.

¹⁸⁰ Schütte 1982: 201; Löhmer 1989: 192; Waterstradt 1987: 147.

¹⁸¹ Dezelfde houtsnede komt eerder voor in een druk van *Der Dieren Palley*s (Antwerpen ca 1520). Zie: Hazelzet 1994: 21.

¹⁸² Gebedenboek voor een dame, Vlaams (Brugge?) eind 15de eeuw. Nu Bodleian Library Oxford, ms Douce 8, f 6 (doorgenummerd). Zie: Pächt/Alexander 1966: 28, nr. 37; afbeelding in Fraser 1972: 66.

Dit sijn die .x. onbededen des menschen te rekenen van allen .x. iaren tot .x. iaren toe. Ende want allen .x. iaren veranderen die sinnen ende hartepen der menschen. Ende tot allen .x. iaren werdt die mensche metter toensghenuepheit ende nauw gheleyt nighen beelden. Gheleych hier figurelijc bewisen werdt.

I. iare echt gelijc
der iounghe .Seyne
xx. iare ee iounghe
en .Calf.
xxx. iare ee man
en .Dier
xl. iare ee gedaf.
en .Kerue
L. iaren stille staen
en .Dofly
lvi. of .vnde.
en .Daf.
lxx. iare ee siet
waer ee hont
lxxx. iare ee werelt
toomere .Calf
xc. iare ee hinder
spoe ee .Siel
C. iare ee gemadich
Bou ee .Gruet

I. iare ee hant
binende den top
Dijstheyt is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele
xx. iare ee iounghe
en .x. iaren
Din bedijst is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele
xx. iare ee iounghe
en .x. iaren
Din bedijst is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele
xxx. iare ee man
en .Dier
Din bedijst is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele
xl. iare ee gedaf.
en .Kerue
Din bedijst is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele
L. iaren stille staen
en .Dofly
Din bedijst is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele
lvi. of .vnde.
en .Daf.
Din bedijst is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele
lxx. iare ee siet
waer ee hont
Din bedijst is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele
lxxx. iare ee werelt
toomere .Calf
Din bedijst is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele
xc. iare ee hinder
spoe ee .Siel
Din bedijst is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele
C. iare ee gemadich
Bou ee .Gruet
Din bedijst is da in
hemmer ude
Sclike ee iounghe
Sieterspingede op
Sietersmeer d'iaer
van spele

16. Tien leeftijden van de mens met personificaties en bijbehorende dieren. De jongen van tien speelt met een tol. Hout-sneede (twee bladen) opgenomen in *Huys der Fortunen*. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage (227 E 55, f 121v-122r).

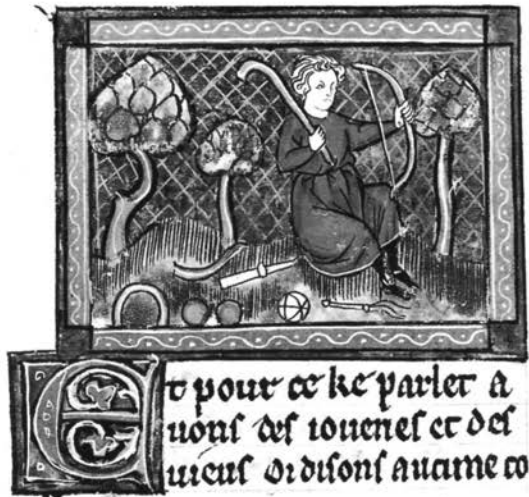
Ook teksten over de levensfasen van de mens duiden erop dat speelgedrag als kenmerkend voor jonge mensen werd gezien; "si minnen die spuelen" staat in de Middelnederlandse versie van de encyclopedie van Bartolomeus Anglicus (zie inleiding). In de beschrijving van de "manieres des juvenes selonc les conditions de leur aage" [het gedrag van jonge mensen volgens hun leeftijd] in *Li ars d'amour, de vertu et de boneurté* van Jehan le Bel, onder andere in twee handschriften van ca. 1300 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bewaard, wordt beschreven dat ze houden van spelen, feesten en lachen: "Il sunt ausi amant jeus, festes et ris et à ces choses se metent volentiers et bien le sevent faire" [en dat doen ze graag en ze kunnen het

goed].¹⁸³ De miniatures bij dit hoofdstukje tonen deze 'jeus' als typering van de 'juvenes': in het oudste handschrift is een jonge jongen te zien die op een heuveltje zit (afb. 17) met een kleine handboog en een kolfstok in de handen, temidden van een poortje en twee (houten?) ballen om daardoorheen te slaan, een witte bal en de zweep voor een tol (A140).¹⁸⁴ Naast hem ligt nog een ander speeltuig (slaghout?). Het andere, jongere handschrift te Brussel heeft een miniatuur met twee spelende jongens: de ene zit op een heuveltje met spelmateriaal, de ander slaat met een stok een van de ballen door een poortje. De afbeelding is gebaseerd op het oudere manuscript, maar ten opzichte daarvan aanzienlijk gewijzigd.¹⁸⁵

¹⁸³ Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms 9543 en 9548, zie Gasper/Lyna 1984. Voor de tekst, uitgegeven naar deze twee handschriften, zie: Petit 1867.

¹⁸⁴ Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms 9543, f 23v.

¹⁸⁵ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms 9548, f 20r.

17. Jongen met speelgoed, illustratie van de 'iouenes' in *Li ars d'amour, de vertu et de boneurté*. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek Brussel (ms 9543, f 23v).

Ook in andere teksten uit de late Middeleeuwen wordt speelgedrag – en speels gedrag – gekoppeld aan kinderen. Van den Eerenbeemt gaf in zijn dissertatie een uitgebreide opsomming van spelende kinderen in Middelnederlandse teksten.¹⁸⁶ Wat daarin onder andere opvalt, is dat kinderen vaak aan het spelen zijn als ze voor het eerst in beeld komen in een verhaal, zoals Merlijn die met een groep jongens met een bal aan het spelen is, als men hem komt zoeken.¹⁸⁷ Het betreft hier een plaats waar het feit dat een *kind* ten tonele verschijnt extra moet worden benadrukt, en dat is vaker zo.

Daarnaast wordt speels of kinds – het woord wordt ook in het Middelnederlands zo gebruikt – gedrag van volwassenen 'kinderachtig' gevonden. Maerlants *Spiegel Historiae* geeft een uitvoerige

beschrijving van een volwassene die zich onvolwassen gedraagt en nog houdt van kinderspel. "[...] ende hem dinct das, dat hi wilen [ooit] een kint was Ende hi es nu worden man, ende hi comen es vort an Ter eeren ende groter saken; maer hine peinst niet, dattem smaken Noch in sinen zinnen so wel, kintsche wort ende kinderspel, Ende hi noit quam in dien staet, daer vroeden [verstandige] man te comen staet. Al es vergaen die kintsce tijt, noch bliver hem der kinder delijt; Ende dits dompheit [domheid] tallen stonden: Out van jaren, kintsch van zonden".¹⁸⁸

Het "kinder delijt" (waaronder het kinderspel) wordt in de context van een volwassene duidelijk als negatief gezien. Het hoort namelijk bij de "kintsce tijt" en past niet voor iemand die "out van jaren" is. Het beschreven type man werd dan ook nooit verstandig, dat is "in dien staet, daer vroeden man te come staet", zoals vers 47-48 zegt. "Die jonc ende kintsch is van naturen, het en helpt niet dat men seer castijt, gheen wijsheit soo en mach hem dueren, voor dat comen es sijn tijt" staat in het Middelnederlandse *Nevelingenlied*¹⁸⁹, en ook dit fragment geeft aan hoe zeer verstandig gedrag aan volwassenheid werd gekoppeld.

Kinderen horen gek te zijn op spelen, en het wordt dan ook opgemerkt als kinderen daar niet van houden. Het is een *topos* in de levensbeschrijvingen van jonge nonnen en monniken dat ze juist te wijs zijn voor hun leeftijd en geen kinderlijk gedrag vertonen¹⁹⁰ en in diverse *vitae* van heiligen wordt bij de bespreking van hun kindertijd¹⁹¹ opgemerkt dat ze

¹⁸⁶ Van den Eerenbeemt 1935 (passim).

¹⁸⁷ Jacob van Maerlant, *Merlijn*, vs 4932 e.v. zie ed. Van Vloten 1880: 52.

¹⁸⁸ Spiegel Historiae, tweede partie, achtste boek, cap. LV ("Seneca van vriendscepen"), vs 39-53, zie ed. De Vries/Verwijs 1863, III: 432.

¹⁸⁹ Geciteerd in Verwijs/Verdam 1885-1941: 432.

¹⁹⁰ Het vroegwijze kind, de *puer senex*, is zonder meer een *topos* te noemen in de middeleeuwse literatuur. Zie Burrow 1986.

¹⁹¹ Van den Eerenbeemt 1935: 257-258 geeft een opsomming van heiligen in wiens *vita* de kindertijd wordt besproken.

liever gingen bidden dan spelen Ook de aan heiligenlegenden verwante laatmiddeleeuwse levensbeschrijvingen van bijvoorbeeld de kloosterzusters van Diepenveen¹⁹² en van de volgelingen van Geert Grote¹⁹³ beschrijven vaak onkinderlijk gedrag van de latere zuster of broeder Zo bijvoorbeeld Arnold van Schoonhoven “Als hij noch een joncsken was, waert hij alsoe van den Heiligen Geest geleert, dat hij niet en was als ander kinder [!], sijn tijt onnuttelic toebrengeende mit ydelheit of mit spoelen [spelen]”¹⁹⁴ Peter van Amsterdam speelt niet alleen zelf niet graag, maar probeert ook zijn vriendjes daarvan te weerhouden “Ende nummermeer en plach hij gaen te speelen, als die ander kynder deden, die sine gesellen weeren [waren] Ende hij was oec seer vlitich die ander kynder van den spelen te trecken mit gueder vermaninge, ende alst geveel [gebeurde] dat sij van sijnre vermaninge niet en hielden, soe plach hij daer ondertijden om te screien”¹⁹⁵ Kinderen die vriendjes van elkaar zijn, worden overigens algemeen aangeduid met de termen ‘speelgenoot’¹⁹⁶ Van een echtpaar dat nog in de volwassenheid speels en gek is met elkaar, wordt gezegd dat ze “ghelyck ionghe kinderakens” zijn¹⁹⁷

Ook het omgekeerde is waar als een kind in de literatuur (erg) serieus wordt genomen, zegt men dat het ‘als een volwassene’ wordt behandeld

Zeker omdat men in de Middeleeuwen zelf spelen gebruikt als dé typering van kinderen, lijkt het gerechtvaardigd spel en speelgoed te gebruiken als graadmeter voor de positie van het kind in die periode De hoeveelheid, kwaliteit en bereikbaarheid van dit materiaal is gerelateerd aan het belang dat aan deze ‘materiele kindercultuur’ werd toegekend Die plaats van de kindercultuur is een aanwijzing voor de plaats die het kind had en kreeg Een zo uitvoerig mogelijk beeld van het speelgoed is daarvoor nodig wat er is geweest, hoe het eruit zag, waar en wanneer het werd gebruikt, hoe het werd gemaakt en verkocht Hoe beter we het middeleeuwse speelgoed kunnen leren kennen, hoe dichter we bij het kind kunnen komen Want juist het speelgoed, als meest speciaal aan kinderen toe te wijzen deel van de materiele cultuur, kan een duidelijk licht werpen op de positie van het kind in de laatmiddeleeuwse samenleving

¹⁹² Brinkerink 1904, zie ook Scheepsmas 1993

¹⁹³ Brinkerink 1902 en 1903 Zie ook Carasso-Kok 1981 324-351

¹⁹⁴ Brinkerink 1903 1

¹⁹⁵ Brinkerink 1902 246

¹⁹⁶ Van den Eerenbeemt 1935 95 (“spoelgenoeete”) en 148 (“ghespeelkens”)

¹⁹⁷ Refrein van Jan van Styvoort uit 1524, geciteerd in Van den Eerenbeemt 1935 208

HOOFDSTUK 2 MIDDELEEUWS SPEELGOED VAN BAL TOT ZWAARD

INLEIDING VAN ALLERLEI SOORT

Aan het begin van deze eeuw is de reiziger Maurits van Wagenvoort vanuit de Orient en via Italië op terugreis naar Nederland. Op 8 juli 1901 is hij in Parijs en schrijft in zijn reisdagboek het volgende:

“Op aanraden van den journalist Louis H. Israëls, dien ik 's morgens vroeg ben gaan bezoeken, heb ik in het ‘Petit Palais’ de ‘restes’ gezien van de ‘*Exposition de l’Enfance*’. Het meeste was al opgebroken, maar ik werd rondgeleid door een jongen secretaris, die heel beleefd was en kon toch eenige vitrines met loden soldaatjes zien. Loden soldaatjes, ja. Maar ik wist niet, ten eerste dat er zulke eenzijdige verscheidenheid in bestond, en voorts dat men er zulke aanschouwelijke voorstellingen mee kon bereiken. De ‘*clou*’ van de tentoonstelling was ‘de Aanbedding der herders en der Drie koningen’ – een dier samengestelde poppenlandschappen, zooals ik vroeger tegen Kerstmis in de kerken van Rome heb gezien. Er waren poppen uit de middeleeuwen en der Renaissance en speelgoed was er van allerlei soort”¹

Deze tentoonstelling over de kindertijd, gehouden op een vrij prestigieuze locatie (het Petit Palais, toen nog echt een toonzaal), was blijkens de impressie die Van Wagenvoort ervan geeft, vooral een tentoonstelling van speelgoed. En wel speelgoed uit voorbije eeuwen. Een catalogus van deze expositie is tot op heden niet getraceerd – hoewel die vermoedelijk wel heeft bestaan – en eerlijk ge-

zegd hebben we dan ook geen idee welke “loden soldaatjes” en wat voor “poppen uit de Middeleeuwen” onze reiziger heeft gezien.²

Dat is deels zo omdat we niet kunnen inschatten wat men een eeuw geleden als ‘middeleeuws speelgoed’ kende en beschouwde – in de literatuur over speelgoed ontbreekt een algemeen idee van wat er aan speelgoed in de Middeleeuwen was. Omdat we, in ieder geval voor de Nederlanden, inmiddels wel dat overzicht hebben, is in deze studie dit hoofdstuk 2 opgenomen, dat is bedoeld als een ‘encyclopedie’ op trefwoord van middeleeuws kinderspeelgoed. Doel is het geven van een breed, op allerlei gronden samengesteld overzicht van de voorwerpen waarmee door kinderen van de twaalfde tot halverwege de zestiende eeuw in (en buiten) de Nederlanden is gespeeld, zoals het uit de opgravingen, afbeeldingen en teksten naar voren komt. Het beoogde uitzicht is dus de speelcultuur van middeleeuwse kinderen. Het gaat dan zowel om de voorwerpen die als kinderspeelgoed bedoeld en als dusdanig vervaardigd waren (de gehanteerde definitie van speelgoed) als om de schaarse andere voorwerpen die in een context van spelende kinderen voorkomen: spelbenodigdheden, sportattributen of muziekinstrumenten, mits ze expliciet aan kinderspel zijn gekoppeld.

Voor het samenstellen van het overzicht zijn eerst en vooral contemporaine afbeeldingen en ook tek-

¹ Van Wagenvoort 1933: 246. Met dank aan Jan de Hond voor de verwijzing.

² Zowel de *Gazette des Beaux-Arts* als de *Revue des Deux Mondes* besteedden in juli 1901 aandacht aan de tentoonstelling (de informatie dank ik aan Pauline Faure, documentaliste van het Musée du Petit Palais). Alleen het artikel in de *Gazette* is een bespreking van de tentoonstelling, dat zich echter expliciet concentreert op de daar aanwezige kinderportretten, na kort aangegeven te hebben welke categorieën objecten men overslaat: “Negligeons [] la

partie technique [], toutes choses fort intéressantes sans doute, mais étrangères aux préoccupations de la *Gazette*, négligeons même la série des jouets [!], plus ou moins compliqués, plus ou moins historiques [] Passons sans nous arrêter devant des dessins et photographies [] Ne regardons que ce que l’enfance a inspiré aux artistes” (Portalis 1901: 6). Hieruit kan dus alleen afgeleid worden dat er speelgoed, ook historisch speelgoed, te zien was, de vragen die de notities van Van Wagenvoort oproepen, blijven vooralsnog onbeantwoord.

sten gebruikt, daar zijn kinderen niet alleen met tollen, stokpaardjes en speelgoedzwaardjes in de weer, maar komen in de context van hun spel ook ballen, koten, knickers, ratels en dergelijke voor. Op deze manier werd de groep speelgoed volgens de 'harde' definitie (zie paragraaf 1.2.5) uitgebreid tot een overzicht van alles waarmee gespeeld werd. De vondsten zijn in relatie met die afbeeldingen en geschriften meestal niet moeilijk meer te 'plaatsen'. De tollen, ballen en koten, die samen voorkomen in de reeksen kinderspelen in de marges van een aantal laatmiddeleeuwse getijdenboeken uit de omgeving van de Gentse en Brugse ateliers van Gerard Horenbout en Simon Bening (zie paragraaf 4.6), komen ook samen voor in het gedicht over zijn kindertijd ("der tijt mynder kintsheit onbesneden") van Jan van Doesborch,³ en werden samen teruggevonden in de beerput van de Latijnse school in Groningen (zie paragraaf 3.4.3).

Het encyclopedisch overzicht is ingedeeld naar type voorwerp, onder 40 alfabetisch gerangschikte kopjes, van 'bal' tot en met 'zwaard'. Voor elke soort speelgoed is geprobeerd een representatief beeld van het voorkomen en gebruik van die soort in de bedoelde eeuwen en regio te geven. Informatie uit alle types bronnen is hiervoor gecombineerd, en waar dat noodzakelijk of zinvol was is de informatie uit de Nederlanden in de periode 1100-1550 aangevuld met voorwerpen, kunstwerken of geschreven informatie uit aangrenzende regio's of de aansluitende periode. Dit is alleen gedaan als er redenen waren om aan te nemen dat deze informatie breder geldig is en dus ook een aspect van de middeleeuwse situatie in de Nederlanden weerspiegelt. Een houten bootje uit Lubeck, en een uit Nederland dat ca. 1600 wordt gedateerd, zijn hier om die reden onder het kopje 'bootjes' (2.7) terug te vinden. Hetzelfde geldt voor een unieke afbeelding in Padua van een vermoedelijk erg doorsnee speelgoedkarretje, dat je achter je aan trok en waarin een pop

kon worden gezet (zie 2.38, 'wagentje'). Bij de beschrijving komt ook de identificatie van vondsten en afbeeldingen als speelgoed aan bod. In de tekstfragmenten is vrijwel altijd uit de strekking van de hele tekst overduidelijk dat het om speelgoed of spelen gaat. Wanneer daaraan moet worden getwijfeld, is dat aangegeven.

Er is niet gekozen voor een thematische indeling, zoals gebruikelijk is in overzichtswerken (jongens- en meisjesspeelgoed, imitatie en 'echt spel'), omdat aan elke indeling wel iets fundamenteel schort. Dit soort indelingen is vaak op grond van later materiaal gemaakt en derhalve maar moeilijk op de middeleeuwse situatie toe te passen. Toch zijn onder de 'kopjes' in dit hoofdstuk zaken vervat die op verschillende manieren in kinderspel functioneren, en een belangrijke, zij het zachte, functionele verdeling moet dan ook wel gemaakt worden, namelijk in speelgoed voor 'actief' en voor 'passief' spel. Verreweg de meeste types speelgoed betreffen 'hulpmiddelen' bij spel waarvan ook de kinderen zelf – als object – deel uitmaken, dit is hier 'actief spel' genoemd. In het andere geval gaat het om speelgoed waar kinderen als leider of organisator mee bezig zijn, dit zou je 'passief spel' kunnen noemen. Het is het verschil tussen vechten met een zwaard en schild – dan ben je zelf ridder – en vechten met riddertjes op tafel, het verschil tussen varen *in* en *met* een bootje. Dit is nadrukkelijk niet als een harde indeling bedoeld, maar het is zinvol te beseffen dat een deel van het speelgoed (bijvoorbeeld ruitertjes, poppengoed en religieus speelgoed) vooral op een rustige manier 'bestuurd' wordt, terwijl het meeste directer wordt 'gehandteerd'. In deze verschillende manieren om speelvoorwerpen te gebruiken, ligt de verklaring voor bepaalde aspecten van speelgoed, zoals de toegepaste grondstof (kwetsbaar of juist onbreekbaar materiaal), de uitvoering en vaak ook het formaat. Een voorbeeld van het laatste is het voorkomen van twee soorten poppengoed, van verschillende formaat: er bestaan zowel piepkleine miniatuurtjes die als serviesgoed van poppen (in een poppenhuis) zijn bedoeld, als miniatuur-gebruiksvoorwerpen die als speelservies van de kinderen zelf (bij

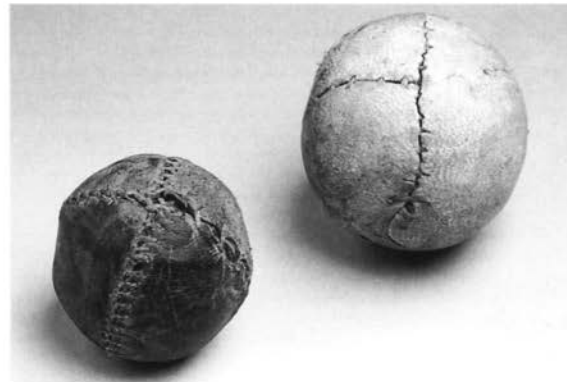
³ Uit Jan van Doesborch, *Refreyne int sot amoereus wijs* uit het begin van de zestiende eeuw, zoals geciteerd in Drost 1914: 90.

het spelen met poppen) functioneren en derhalve een slag groter zijn. Dit voorbeeld is tegelijkertijd illustratief voor hoe soepel de verdeling in ‘passief’ en ‘actief’ spel kan en moet worden gehanteerd.

2.1 BAL

Ballen worden in teksten als kinderspeelgoed vaak in één adem genoemd met tollen (zie 2.35), als overduidelijke representanten van het kinderspeelgoed. In Jan van Heelu's beschrijving van het leven van Hertog Jan I van Brabant worden bal en tol gebruikt als symbolische samenvatting van het spel tijdens de kindertijd: “Sinen bal ende sinen dop, daer met die kinder, alsi op wassen, hare spel driven”.⁴ Bij de geschenken, die de Perzische heerser Darius aan de jonge Alexander de Grote stuurde, zijn bal en tol met zweep genoemd. Darius wil met zijn geschenken aangeven dat hij Alexander een kind vindt: “Die bal dattu speles daermede,/ alst betamet der kintschede”.⁵ Ook in keuren waarin meer speelgoed wordt genoemd, komen bal en tol vaak als eerste voor, zoals in het Oudste keurboek van Schiedam: “Item, wat kinderen eenig ondaft bedryven in der kerken, ‘tzy mitten tol te dryven, off den bal te werpen”.⁶ Dat de verboden niet overbodig waren, blijkt uit de twee leren ballen die in Lübeck achter de houten beelden van een beginzestiende-eeuws altaar in de Marienkirche werden gevonden (afb. 18); er werd dus inderdaad in de kerk met ballen gespeeld.⁷

Middeleeuwse ballen zijn vaak gemaakt van leer, uit acht driehoekige segmenten (zie de bal op afb. 17); deze in serie gemaakte ballen waren zowel voor de sporten van volwassenen, zoals het kaatsen, als voor de kinderen bedoeld – gekeatst werd

18. Ballen van leer, gevonden achter de beelden van een altaar in de Marienkirche te Lübeck, begin zestiende eeuw. Collectie en foto: Sankt-Annemuseum Lübeck.

er ook door schooljongens, blijkens bijvoorbeeld de dialogen van Erasmus.⁸ Zulke leren ballen zijn gevonden in de gedempte drenkplaats op de Hof van Amersfoort⁹ en in een Haagse sloot.¹⁰ Er bestonden in de Middeleeuwen veel spelen waarvoor alleen een bal als spelmateriaal nodig was, en het is daarom moeilijk bij de vondst van een bal¹¹ te bepalen voor welk spel die zal zijn gebruikt.

Ook houten ballen in verschillende formaten werden door kinderen gebruikt om spelen mee te doen. Ballen van hout worden regelmatig gevonden, ook samen met ander speelgoed, zoals in de beerput van een school in Groningen (zie paragraaf 3.4.3). De meest eenvoudige en goedkope ballen waren bollen van touw of stof, die met een eromheen gewikkeld touwtje rond werden gemaakt; deze ballen werden waarschijnlijk door de balspelers zelf vervaardigd. Ze worden maar zelden gevonden. In het nationaal archeologisch depot van Denemarken (in het Nationalmuseum van Kopenhagen) wordt een drietal van deze touwbal-

⁴ Geciteerd in Van den Eerenbeemt 1935: 192.

⁵ Jacob van Maerlant, *Spiegel Historiael* 1^oXVI, 17, vs 20-21 (ed. De Vries/Verwijs 1963: 148); Van den Eerenbeemt 1935: 201.

⁶ Geciteerd in Drost 1914: 2-3.

⁷ Gläser 1995: 44.

⁸ *Familiarium colloquiorum formulae*, ‘pila’ (ed. L. Wirth-

Poelchau 1982: 56-63).

⁹ Krauwer/Snieder 1994: 127.

¹⁰ Gevonden in de Wagenstraat, veertiende-eeuws. Gezien in Den Haag, Dienst Archeologie (geen inv.nr.).

¹¹ Zie bijvoorbeeld: Biddle 1990: 707 (uit Winchester); Gläser 1995: 44 (uit Lübeck); Stein-Wilkeshuis 1970: fig. XIII (uit Bergen, Noorwegen).

len van een zeventiende-eeuwse site bewaard;¹² de middeleeuwse ballen zullen er hetzelfde uit hebben gezien.

Spelen waarbij ballen worden gebruikt, zoals kolf, kegelen, slagbal en dergelijke, komen voor in series met kinderspel in de kalenders van Zuid-Nederlandse getijdenboeken (zie paragraaf 4.6). Buiten deze series wordt in de marges van manuscripten wel vaker met ballen gegooid en gespeeld, waarbij echter niet altijd volledig duidelijk is of met de afgebeelde personen kinderen zijn bedoeld.

In Elford (Staffordshire) in Engeland is de grafplaat bewaard gebleven van een 12-jarige jongen genaamd John Stanley, die de dood vond tijdens het spelen met een bal, waarschijnlijk doordat de bal hem ongelukkig heeft geraakt. Op de grafplaat uit 1470 is hij afgebeeld met de bal in zijn linkerhand.¹³

2.2 BELLENBLAAS

Het blazen van bellen van zeepsop is in de late Middeleeuwen vaak afgebeeld. Het bellenblazen wordt in afbeeldingen bijvoorbeeld gedaan door het Jezuskind¹⁴ en door aposteltjes op portretten van de heilige Maagschap, zoals weergegeven op de middenluiken van twee Zuid-Nederlandse trip-tieken uit het begin van de zestiende eeuw, nu in Leuven¹⁵ (afb. 19) en Keulen (zie 4.7.2). De bellen worden geblazen met behulp van een klein pijpje, uit vloeistof die in een rond bakje op een verticale steel ligt. Ook een schelp was geschikt als bakje voor het sop. De kinderen zijn afgebeeld met het bakje in de ene hand en het blaaspijpje in de andere (afb. 20). De bel is meestal op het halfronde schoteltje te zien, maar soms ook aan het uiteinde van het pijpje; soms zijn meer bellen in de lucht zichtbaar.

¹² Doorsnede ca 4 cm.

¹³ De vermelding dank ik aan drs. Ineke van Beek. Zie: Van Beek 1992: 63, cat.nr. E-Z6; Fawdry 1979: 203.

¹⁴ Maria met kind, Zuid-Nederland begin zestiende eeuw.

19. Bellenblaas. Detail van een schilderij met de Maagschap van de heilige Anna (Leuven, Stedelijk Museum Van der Kelen-Mertens, S/8/0). Foto: auteur.

20. Bellen blazen, marge-illustratie in het Getijdenboek van Catharina van Kleef, nu in New York (Pierpont Morgan Library M.917, f 42r). Foto: Fotoarchief Kunsthistorisch Instituut Nijmegen.

Londen, National Gallery, zie: Von Wilckens 1985: 10.

¹⁵ Stedelijk Museum Van der Kelen-Mertens, inv.nr. S/8/0.

Het bellenblazen werd meestal met de naam 'bobbelen' aangeduid. In een preek uit de zestiende eeuw wordt de zeepbel gemoraliseerd; de mens is volgens die tekst niets "dan een bobbelken, soodanighe de kinderen weten op te blazen in een mosselschulp, 't welck staet in 't ront en glinstert, dat het een lust is te sien, alsof het wat sonderlings waer, ende in minder dan een ooghenblich verdwijnt ende wegh is, dat men gantsch niet daervan en siet".¹⁶ Het op deze manier te moraliseren 'verganckelijke' karakter van het bellenblazen maakt het in later tijd tot een van de meest verbeelde¹⁷ en in teksten gebruikte¹⁸ kinderspelen.

2.3 BIKKELS

Als bikkel wordt het kleine sprongbeen, de talus, van meestal varken of schaap gebruikt; bikkels heten ook wel astragalen naar het Griekse 'astragalos'. Ze worden in groepjes van meestal vier bikkels gebruikt, gecombineerd met een balletje. Setjes van bikkels worden wel teruggevonden als vroeg-middeleeuwse grafgift (afb. 21),¹⁹ later komen losse bikkels voor in afvalcontexten, vaak samen met koten en ander spelmateriaal.²⁰

De vier duidelijk van elkaar te onderscheiden zijden van bikkels hebben elk een naam. Het meest

21. Set bikkels, grafgift uit Hogebeintum, zesde-achtste eeuw. Collectie en foto: Fries Museum Leeuwarden.

gangbaar is het onderscheid in stoof, schijt (of kuil), staantje en essie. Bikkelen is een rustig spel, dat vooral concentratie en behendigheid vereist. De essentie van het bikkelspel is dat het balletje wordt opgegooid, en dat er voordat dit weer op de grond komt een aantal (van tevoren bepaalde) handelingen met de bikkels moet zijn verricht, bijvoorbeeld bikkels oprapen of omdraaien. Winnaar is degene die de meeste handelingen in het minste aantal balworpen verricht.²¹

¹⁶ Preek van Uytenbogaert, geciteerd in Drost 1914: 145.

¹⁷ Diverse voorbeelden van bellenblazen en het thema 'homo bulla' in de kunst (met name van de zeventiende eeuw) zijn te vinden in: *Tot lering en vermaak* 1976: 44-47, nr. 4 (naar aanleiding van de 'bellenblazers' van Esaias Boursse; hier wordt ook een gravure met een bellenblazende putto en het opschrift "Quis evadet" van Hendrick Goltzius besproken en afgebeeld), 236-239, nr. 62 (naar aanleiding van de bellenblazende jongen op 'Het toneel van de wereld' van Jan Steen; hier is onder andere de 'Homo bulla' van Christoffel van Sichem afgebeeld); De Jongh/Luijten 1997: 299-302, nr. 61 (bij een schilderij met bellenblazende jongen van Constantijn Daniël van Renesse uit 1651), 353-357, nr. 75 (maanden-serie van Dirck de Braij en Christoffel van Sichem IV, met bellenblazende kinderen bij de maand mei). Een mooi en vroeg voorbeeld is ook de bellenblazende putto op een schilderij van Cor-

nelis Ketel uit 1574. Amsterdam, Rijksmuseum SK-A-4046. Zie: *Alle schilderijen...* 1976: 315.

¹⁸ Bijvoorbeeld het gedicht "De schoonheydt is verganckelijck" van Adriaen Poirters, behorend bij een prent met bellenblazend kind, zie: Komrij 1986: 309-311. Ook in Jacob Cats' *Kinderspel* (zie: Sneller/Thijs 1993: 7-11), in de *Simnepoppen* van Roemer Visscher (zie: Brummel 1949, zie ook 4.9.3) en in "'t Samenspraeck tusschen een vader en kindt, pater ende Pyramis, van 't Kinder-spel en anders meer" van Johan van Nyenborch (zie: Komrij 1986: 438-441) – allen uit de zeventiende eeuw – komt de zeepbel zo voor: "Ons leven is doch niet met al, dan als een Bobbel oft Sneeu-bal" (uit de laatstgenoemde tekst, Komrij 1986: 440).

¹⁹ Van Vilsteren 1987: 49; Van Vlierden 1995: 73 (dezelfde set bikkels).

²⁰ Zie: *Knochenarbeit* 1994: 114, Abb. 8.

²¹ Voor het bikkelspel: Willemsen 1996-C.

2 4 BLAASPIJP

Middeleeuwse blaaspijpen of proppenschieters zijn teruggevonden in de afvalput van de Latijnse school in Groningen (71e afb 136, afb VI, zie ook paragraaf 3 4 3) Men noemde deze proppenschieters 'klackbusse' naar het geluid dat ze maakten Ze werden van uitgeholde takken gemaakt, of van beenderen "handbussen ghemaect van ossenbeenen in een haut [stuk leer] ghebonden, waer mede zij schoten, ende tghaf eenen clack als een ander busse" ²² De opgegraven exemplaren bestaan uit een holle pijp, waarin een stokje met een dik einde (zuiger) past Dit stokje is langer dan de holle pijp, terwijl het dikke stuk veel korter dan de pijp is Als een propje of klein voorwerp in de holle pijp werd gelegd en vervolgens de zuiger erin geduwd, schoot het projectiel weg De proppenschieters werden vaak door kinderen zelf gemaakt van een uitgeholde tak, bijvoorbeeld een vliertak waar je het merg uit kunt halen, om die reden heten de wapens ook wel 'vlierbusse' Het hout van de Groningse blaaspijpen (B169) werd inderdaad gedetermineerd als vlier (*Sambucus*)

Het "doir pypen schieten" wordt in Amsterdam verboden rond 1500,²³ een aantal jaren eerder werd aldaar hetzelfde bedoeld in het "met spatten schieten" in een keur uit 1485,²⁴ in andere keuren komt het woord 'spoeyte' of 'spuyte' voor ²⁵

Met deze pijpen konden ook kleine pijltjes worden weggeblazen, en dat is waarschijnlijk bedoeld in een Brugse keur uit de eerste helft van de zestiende eeuw, waarin wordt verboden "te worpene, blasene of schietene mey cleene pylkins, met papieere, vederen ende punten van elsenen an thende" ²⁶ Een afbeelding in de ondermarge van een handschrift van de *Chronique d'Ernoul* toont een groepje

²² Marcus van Vaernewijck, *Van die beroerliche tyden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt*, 1566 1568, geciteerd in Drost 1914 127

²³ Breen 1902 533

²⁴ Breen 1902 214

²⁵ Drost 1914 121

²⁶ Geciteerd in Drost 1914 123

personen met een blaaspijp, die lijken te richten op een houten ton op standaard, links in dezelfde marge ²⁷ Het is mogelijk dat hier met pijltjes op werd geschoten

Een pijp om water mee weg te blazen komt voor in de *Spiegel Historiæ* van Jacob van Maerlant, in een verhaal over de jeugd van de latere keizer Hendrik III van Duitsland

"Van desen Heinric seget men mede,
Dat hi quam in siere kintscede [kindertijd]
Daer een clerck enen pipe drouch,
Selverijn [van zilver], matelijc genouch,
Daermen water mede scoot
Die begerdi met willen groot
Een bisscopdoem belovedi hem daer ave,
Up dat hi hem die pipe gave,
Teersten dat hi keyser ware" ²⁸

Deze zilveren "pipe, daermen water mede scoot" (in de voorbeeldtekst van Vincentius van Beauvais staat "qua pueri ludentes aquam iaculantur" dus waarmee kinderen spelen door water te schieten) wilde de kleine jongen blijkbaar heel graag hebben Zo'n waterblaaspijp wordt op dezelfde manier als de proppenschietster gemaakt, alleen wordt nu de holle pijp afgesloten met een blokje met gaatjes Als je de pijp in het water houdt en de zuiger uittrekt, wordt de holle buis vol water gezogen Wanneer de zuiger wordt aangeduwd, spuit het water eruit

2 5 BLOKKEN

In een Gents handschrift uit het eerste kwart van de veertiende eeuw, nu in Kopenhagen,²⁹ is op folio 287v een kind te zien dat met een aantal bruin gekleurde blokken speelt (afb 22) De blokken hebben de vorm van drie aaneengesloten zijden van

²⁷ Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms 11 142, f 110r

²⁸ Jacob van Maerlant, *Spiegel Historiæ*, IV° XLVII, 75-83 (ed De Vries/Verwijs 1863 III 305)

²⁹ Kopenhagen, Konelige Bibliotek, GKS 3384/8°, zie Nordenfalk 1952 43, nr 54 en Randall 1966 32

22. Kind dat speelt met houten blokken (?), in een Gents psalter uit het begin van de veertiende eeuw. Collectie en foto: Kongelige Bibliotek Kopenhagen (GKS 3384/8°, f 287v).

een vierkant (een rechtgehoekte U); het kind zit op de knieën ervoor en verzet één van de blokken. Het is niet zeker wat de verluchter hier precies mee bedoelt; dat het kind speelt is duidelijk, maar met de blokken (in de illustratie ca 2 mm breed) zouden ook van hout gemaakte beesten kunnen zijn bedoeld. Het is aannemelijk dat kleine blokken van hout of steen, om dingen mee te bouwen, deel uitmaakten van het speelgoed van middeleeuwse kinderen.

2.6 BOOG (+ PIJL)

Een aantal kleine houten bogen is bekend uit opgravingen in de Amsterdamse stadskern (B170); de vroegste van deze is gevonden aan de Nieuwendijk

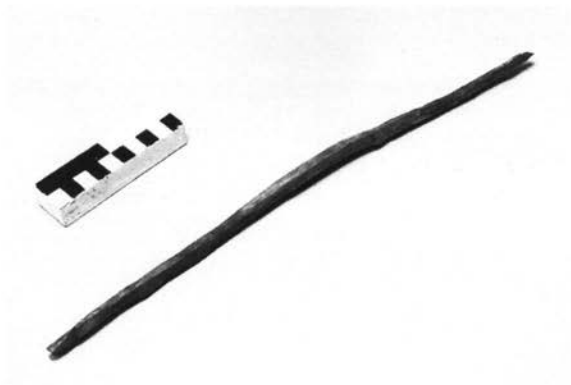
en wordt gedateerd aan het einde van de dertiende eeuw (B170d, afb. 23), de andere zijn veertiende- en vijftiende-eeuws. Ook in andere Europese landen zijn verschillende soortgelijke kleine bogen gevonden,³⁰ zoals in Denemarken (afb. 24). Het gaat om langwerpige, gesneden handbogen met een verdikt stuk in het midden, soms met een paar lijnen verstevigd of van een simpel herkenningsmerk voorzien. De uiteinden lopen smal toe en zijn aan de beide zijden ingekeept waar de snaar van de boog vastgebonden was. Bij de opgegraven exemplaren is vaak één van de beide ingekeepte uiteinden afgebroken.³¹ Dat maakt de boog onbruikbaar, wat de reden zal zijn geweest dat deze is weggegooid. Het formaat van de aan de vorm en de inkepingen herkenbare kinderbogen verschilt enorm: het boogje uit de gracht bij de Olofspoort (B170e, zie ook 3.3.2) meet ca 16 cm, een boog uit het metrotracé (B170b) zo'n 42 cm en een boog uit Lübeck (zie noot 30) meer dan 70 cm. Met 15,9 (B170e) en 17,5 cm (B170c) zijn twee Amsterdamse boogjes erg klein, maar ook bij de Lübeckse boog betreft het een speelgoed-exemplaar, omdat het om een zogenaamde 'longbow' gaat die op volwassen formaat toch zeker anderhalve meter lang hoort te zijn.³² De meeste boogjes zijn alleen aan de genoemde inkepingen en het soms weinig verdikte handvat te identificeren, wat inhoudt dat vele niet zullen zijn herkend bij opgravingen.

Alle gebruikelijke types in gewone bogen bestonden ook in het klein, en ook kruisbogen komen in speelgoed-variant voor. In Kopenhagen werden twee opgegraven fragmenten van kleine houten kruisboogjes herkend (afb. 24), die uit de zestiende of zeventiende eeuw dateren en overeenkomen met

³⁰ Bijvoorbeeld in Lübeck (Amt für Archäologische Denkmalpflege, EH 24, zie: Gläser 1995: 29); in Denemarken, nu in het Nationalmuseum Kopenhagen (magazijn, gezien 22/8/96, geen inv.nrs. Maten 32 x 1,1 x 0,4 en 32,5 x 1,2 x 0,5, beide aan beide uiteinden versmald voor aanbrengen snaar, bij beide is één uiteinde afgebroken; en in Bergen, Noorwegen (Herteig 1969: afb. 58).

³¹ Zoals bij B170b, B170d en de beide Kopenhaagse bogen.

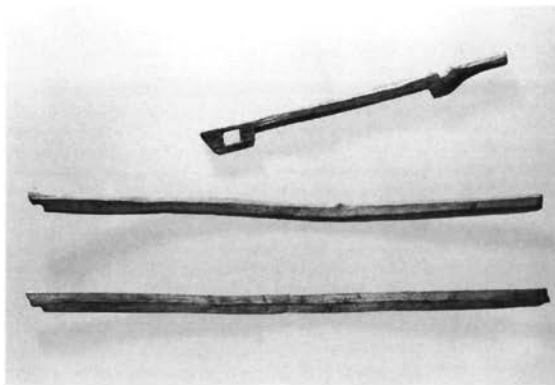
³² Bij de opgraving van Acton Court (in de buurt van Bristol) werden in de gedempte slotgracht twee 'longbows' van ca 90 cm lengte uit de dertiende eeuw gevonden, die – in vergelijking met grote exemplaren – als speelgoed zijn geïnterpreteerd. Informatie gegeven door Rob Bell (English Heritage) ter plekke; met dank aan Sophie Oosterwijk voor het doorgeven van die informatie.

23. Kinderboog, gevonden in Amsterdam, opgraving Nieuwendijk, dertiende eeuw. Archeologische Dienst Amsterdam (NDK-904-1). Foto: auteur.

zestiende-eeuwse afbeeldingen van speelgoed-kruisboogjes op een schilderij van Pieter Aertsen (A10, A11, zie 4.9.1). Op het schilderij is duidelijk te zien dat deze houten boogjes oorspronkelijk beschilderd waren, in dit geval in rood en wit. De kleine kruisboogjes waren in constructie gelijk aan 'volwassen' kruisbogen, en de Kopenhaagse fragmenten werden herkend als de horizontaal geplaatste schacht waarin de pijl werd gelegd, met onderin de inkeping waarin de snaar kon worden gespannen.³³ Ook in Hamburg is een fragment van een kinder-kruisboog gevonden, daterend uit de vijftiende eeuw,³⁴ en een ongeduid houten voorwerp in het archeologische depot te Lübeck kon als zo'n zelfde fragment van een kruisboog – maar hier niet zeker speelgoed – herkend worden.³⁵ Mogelijk belandden andere onderdelen van een kruisboogje, die geheel van hout zijn, nadat de boog gebroken was in de haard, maar werd dit gedeelte (met de aanhechting van de snaar) vanwege het daarin aanwezige metaal weggegooid. Bij het aantreffen van een kruisboog-fragment is eenvoudig aan het formaat te bepalen of het om een kinder- of een grote kruisboog gaat. Het complete boogdeel in Kopenhagen meet 19 cm, hetzelfde deel in Lübeck

³³ Kopenhagen, Nationalmuseum, deel houten kruisboogje waarop pijl werd gelegd (D1138; lengte 19 cm) en ander fragment (magazijn).

24. Fragment van een kruisboog (boven, uit de zestiende eeuw) en twee handbogen met elk een afgebroken uiteinde (veertiende-vijftiende eeuw). Collectie en foto: Nationalmuseum Kopenhagen.

30,5 cm. Dit is het verschil tussen een kleine en een grote kruisboog. De interpretatie van de speelgoed-boog in Kopenhagen wordt nog versterkt door diens vondstcontext, tussen handgemaakte ballen en een houten paardje.

Handbogen, lange bogen ('longbows') en kruisbogen zijn ook alle als speelgoed afgebeeld. In twee handschriften van *Li ars d'amour, de vertu et de boneurté* in Brussel (A1, A2) is bij de passage over de jongelui ('jovenes') een jongen met een klein boogje in de hand, temidden van ander spel materiaal, op een heuvel afgebeeld. In de marge van de kalenderpagina van de maand mei in het Getijdenboek van Catharina van Portugal, nu in Lissabon (A8, afb. 188), zijn jongens te zien, die met bogen schieten op een (houten) vogel die op een staak bevestigd is. Het papegaai-schieten vond traditioneel in mei plaats en dat verklaart de plaatsing van deze afbeelding in de marge bij deze maand (zie 4.6.5). Hoewel de afbeelding niet op schaal is (dan zou je de attributen niet kunnen zien) is duidelijk hoe groot de lange bogen moeten zijn: ze evenaren de lichaamslengte van degene die ermee schiet. In de

³⁴ Meckseper 1985: 377, nr. 299.

³⁵ Lübeck, Amt für Archäologische Denkmalpflege 87/77, gevonden in de 'Kloake', zie: Gläser 1995: 28.

rechterhoek van deze afbeelding is een jongen met een kruisboogje te zien

Terugggevonden houten vogels (zie afb 128) zijn vrijwel zeker gebruikt als doel voor boogschutters. De vogels werden bovenop een paal geplaatst en moesten met pijlen geraakt worden, of eraf geschoten. Dit vogelschieten werd ook door kinderen met hun kleine bogen wel gedaan, maar het is moeilijk te bepalen of de archeologisch bewaarde vogels specifiek door hen gebruikt, omdat hun vogels niet anders uitgevoerd of kleiner hoeven te zijn dan die van volwassen schutters. De vondst van een houten vogel (model 'vorkstaartvliegenvanger') in de beerput van de Leidse Latijnse school³⁶ maakt het waarschijnlijk dat deze aan schooljongens toebehoorde, en misschien is ook deze vogel een doelwit voor jongens met bogen geweest.

Bij de bogen hoorden houten pijlen. Meestal zijn het gewoon dunne rechte stokken, soms met een gevorkte punt. Zowel bij opgegraven³⁷ als bij afgebeelde exemplaren is vaak goed te zien dat ze een botgemaakte punt hebben. In Amsterdam is naast een aantal boogjes ook een kleine houten pijl (lengte ca 26 cm) opgegraven (B172), het is vanwege de dunne, met de hand gesneden steel (doorsnede 0,7 cm) en de stompe houten punt waarschijnlijk dat dit een speelgoedpijl is. Pijlen worden genoemd, samen met zwaardjes en paardjes van hout, bij het speelgoed dat in 1325 gekocht werd voor de kleine Willem, het zoontje van graaf Willem III van Holland en Johanna van Valois (zie 2.40). De combinatie van deze drie categorieën van houten spulletjes voor de dan achtjarige Willem "et les enfants" geeft aan dat het bij deze pijlen om speelgoed moet gaan.

De afstand tussen voor de lol schieten met pijlen-boog en echt jagen is vrij klein, en alleen het kleine

formaat van de bogen en de bewust botgemaakte kleine pijlen wijzen op schieten als spel. In een Middelnederlands gedicht figureert een kleine jongen die blijkbaar met scherpe pijltjes schoot: "Het was een kint, soo kleynen kint, En een kint van twaelef jaeren; 't Sou met zijn boochje uit schieten gaen, Daer haesen en konijntjes waeren Het spande sijn boochjen al soo stijf, En al in de diepste kerve, Het schoot daer haesen, konijntjes doot, Daerom so moestet sterven"³⁸

De vermelding van het spannen van de boog in de 'kerve' geeft aan dat het hier om een kruisboogje gaat. De reden dat het kind in deze tekst ter dood veroordeeld wordt, is overigens niet de jachtpartij op zich, maar dat die plaats vond in het domein van de hertog van Brunswijk, en daarmee inbreuk maakte op het jachtrecht van deze heer. Dat een kind daarom moet sterven, wordt als onrecht gepresenteerd, het fraaie gedicht kent dan ook een 'happy end' – althans voor het kind.

In een aan Karel V opgedragen getijdenboek, dat zich nu in het kasteel van Beloeil (in de buurt van Doornik) bevindt en dat de datering 1532 draagt³⁹ zijn, net als bijvoorbeeld in het Golfboek en het 'Spielbuch' (zie afb XII), jongens met lange bogen en een kruisboog afgebeeld, maar hier schieten ze niet op een houten vogel, maar op levende exemplaren (afb 25). Dit plaatje met de jagers aan de rand van een vijver met eenden sluit wondermooi aan bij een vermelding in een Amersfoorts wonderverhaal, waar twee kinderen "iaechden nae enden, alzo lange dat zij beijde int water vielen"⁴⁰ – hoewel in dit verhaal het jagen vermoedelijk vooral bestond uit achter de vogels aanrennen.

³⁶ Bodemonderzoek in Leiden 1980 15, afb 10

³⁷ Glaser 1995 28 (in Lubeck)

³⁸ Komrij 1994 476

³⁹ Zie *De Koningen-Bibliofelen* 1985 95-97 (nr 67), *Manuscripts a peintures* 1955 59 (nr 123), ook het kleurenplaatje met sneeuwballen gooierende jongens, op de achterzijde van deze catalogus, is uit dit manuscript afkomstig (de

vermelding dat dit plaatje uit nr 111 komt, moet onjuist zijn). Een complete reeks foto's van de miniaturen in de kalender van dit getijdenboek is aanwezig in het betreffende dossier op het Studiecentrum Vlaamse miniaturen in Leuven.

⁴⁰ Lukkenaer 1948 72 (nr 465)

2.7 BOOT

Bij opgravingen zijn bootjes van hout, kurk en boomschors in verschillende modellen naar boven gekomen. Een van de mooiste bootjes uit de laat-middeleeuwse Nederlanden (B16a, uit Amsterdam, afb. 26) is met de hand gesneden en heeft een rechthoekig model met kiel, dat midscheeps verdiept is. Op het bootje zijn resten zichtbaar van witte en rode verf, dus het moet fel gekleurd zijn geweest. Je kon het laten varen op het water; het is zeer stabiel. Uit een vergelijking van dit bootje met parallellen in Nederland en in het buitenland⁴¹ blijkt duidelijk dat geen twee boten hetzelfde zijn.

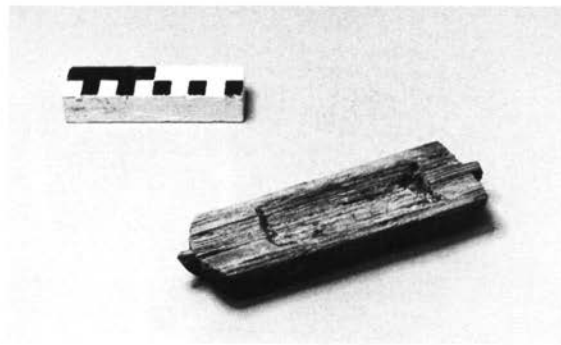
Andere bootjes uit Nederland zijn recht met een kiel (B16b) of ovaal, respectievelijk met één mast (B17a) of met meer masten (B17b). Dit laatstgenoemde bootje, uit Deventer (afb. 27) weerspiegelt net als de voorbeelden uit Lübeck (zie noot 41) en Hoorn (B16c, afb. 28) de nieuwe trend in de West-Europese scheepvaart van de vijftiende eeuw, met de toegevoegde tweede en eventueel derde mast.⁴²

Uit de vijftiende eeuw is een scheepje van kurk-eik (*Quercus suber* L.) bekend, met verhoogde voorplecht en twee lagen op de achterkant, waarmee dekken zijn gesuggereerd (B20, zie afb. 131).⁴³ Het werd gevonden in de beerput van een huis in Veere (zie 3.4.1). Dit scheepje is van het dan in zwang zijnde type schip dat 'karveel' wordt genoemd.⁴⁴ In de publicatie van dit vondstcomplex is de veronderstelde opbouw gereconstrueerd;⁴⁵ het is echter zeker niet noodzakelijk dat speelgoedbootjes masten en zeilen volgens de gebruikelijke opbouw van een schip hebben gehad. Wel is in elk speelgoedbootje een type schip herkenbaar, maar dat is vrij globaal uitgewerkt, in het aanbrengen van één of meer masten en het al dan niet aanduiden van dek, kiel en boegspriet. Niettemin is daaruit duidelijk dat speelgoedbootjes steeds een regulier schip uit de eigen tijd en samenleving reflecteren

⁴¹ Gläser 1995: 52 (uit Lübeck); *Viking and Medieval Dublin* 1973: 44 (nr. 205, pl. 11), 45 (nr. 206) (uit Dublin, Ierland); Christensen 1988: passim (uit Bergen, Noorwegen); Horsey 1992: 146, nr. 32, fig. 85 (uit Poole, Engeland); Kaminskij 1959: tablica I-V en Smolarek 1969: 398-400 (uit Gdansk,

25. Jongens die met handbogen en kruisboog op eenden schieten. Uit het *Getijdenboek*, opgedragen aan Karel V, uit 1532, illustratie bij de maand april. Beloëil, Kasteelbibliotheek. Foto: Fotoarchief Kunsthistorisch Instituut Nijmegen.

26. Houten bootje, gevonden in Amsterdam, ca 1600. Dienst Archeologie Amsterdam (Fo3-7). Foto: auteur.

en dus de 'mode' in vaartuigen volgen. Dat is overigens vrij logisch: een snijder maakt een boot zoals hij die kent.

Dat 'kinderen spelen met speelgoedboten' wordt

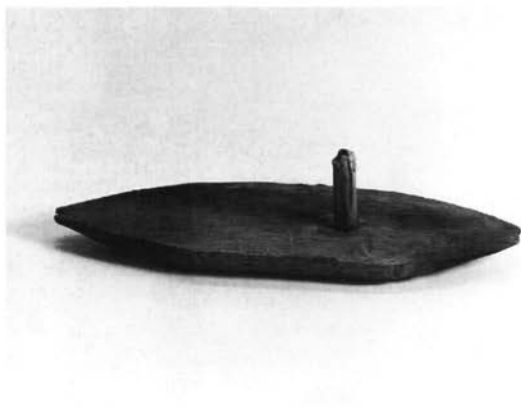
(Polen); Stein-Wilckeshuis 1970: 34, fig. VIII (van de Færoer).

⁴² Asaert 1974: 92, 96.

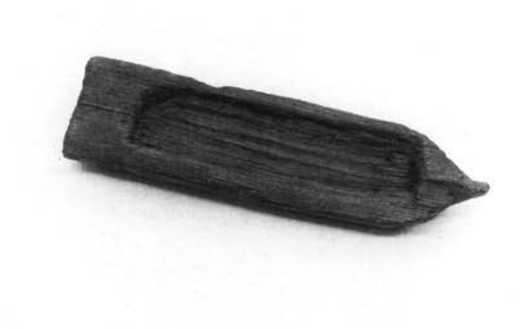
⁴³ Vreenegoor/Kuipers 1996: 4, 87-88.

⁴⁴ Asaert 1974: 105-107.

⁴⁵ Vreenegoor/Kuipers 1996: 88.

27. Houten bootje, gevonden in Deventer, opgraving Burseplein, zestiende eeuw. Foto: Frans Gijbels/Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

28. Houten bootje, gevonden in Hoorn, ca 1600. Collectie: Westfries Museum Hoorn. Foto: Fotografie Marcel Rob, Hoorn.

genoemd als een van de kenmerken van een maritieme samenleving⁴⁶ en kleine bootjes, stabiel genoeg om te laten varen, komen voor in allerlei als maritiem te beschouwen middeleeuwse samenlevingen in Europa; ze gaan steeds mee met de ont-

wikkelingen in de reële scheepvaart van diezelfde maatschappij. Zo zijn er duidelijk herkenbare Viking-scheepjes (type 'knorr') uit Dublin⁴⁷ en een ovaal bootje (type 'hulk?') van de Noorse kolonisten op Groenland. Het laatstgenoemde is tezamen gevonden met een houten toltetje en een aantal grof gesneden houten vogeltjes (afb. 29).⁴⁸ Dit soort bootjes is niet alleen vanwege het formaat en de uitvoering herkenbaar als speelgoed, maar ook vanwege het gaatje in de voorplecht, waar een touwtje doorheen was gehaald waaraan het scheepje over het water kon worden voortgetrokken. Dat gaatje is soms uitgebroken door te hard trekken;⁴⁹ dat kan de reden zijn geweest dat deze bootjes onbereikbaar of onbruikbaar zijn geworden – en dus in een archeologische context terecht zijn gekomen.

Kleine bootjes als deze worden soms gezien als votiefschepen of als decoratief bedoelde scheepsmodellen. Vergelijking met een bewaard modelschip uit de vijftiende eeuw⁵⁰ doet echter de grote verschillen in uitvoering opvallen; de bewaarde bootjes uit archeologische context zijn zonder uitzondering eenvoudige scheepjes, zonder aanduiding van kleine details, en ze zijn zó gemaakt dat ze op het water blijven drijven. Dit laatste is bij modellen en eventueel votief-materiaal van geen enkel belang.

De interpretatie van de houten bootjes als votief-gaven is uiterst omstreden. De praktijk van het wijden van dit soort zaken, bijvoorbeeld om de bescherming van een heilige voor de reis aan te vragen, is weliswaar bekend, maar betreft vooral ex-voto's in was en edelmetaal. De eerste werden omgesmolten tot kaarsen, de laatste vertegenwoordigden een geldelijke waarde en konden dienen als grondstof voor kerkelijk edelsmeedwerk. Bovendien is het verschil in uitvoering (formaat, materiaal, detaillering) tussen de aan kerken geschonken

⁴⁶ Christensen 1985: 243.

⁴⁷ *Viking and Medieval Dublin* 1973: 44-45 (nrs. 205-206 + pl. 11); *Viking settlement...* 1978: 66; Alexandre-Bidon/Closson 1985: 182; Lang 1988: 80 (fig. 94); *Dublin 1000* 1988: 29.

⁴⁸ Kopenhagen, Nationalmuseum D12304. Cf. het bootje

van de Færoer bij Stein-Wilkeshuis 1970: 34, fig. VIII.

⁴⁹ Bijvoorbeeld Kopenhagen, Nationalmuseum D11247, twee tezamen gevonden bootjes; bij beide is het bedoelde gat uitgebroken.

⁵⁰ Asaert 1974: 112.

29. Bootje, houten vogels, toltetje en miniatuurbakjes. Speelgoed afkomstig van de Noorse kolonisten op Groenland, uit de negende tot vijftiende eeuw. Collectie en foto: Nationalmuseum Kopenhagen (D 12304).

en daar opgehangen votiefschepen⁵¹ en de eenvoudige bootjes uit opgravingen overduidelijk. Een votiefgave in de vorm van een scheepje is te zien op afb. 4 aan de wand.

In een Oudijtslandse saga wordt vermeld hoe drie jongens bij een vijver aan het spelen zijn. Terwijl twee van hen "grote boerderijen en korenschuren" hadden gebouwd, speelde de derde bij een inham van de vijver met houtspaanders, waarvan hij een groot aantal op het water liet dobberen. Op een vraag wat het voorstelde, antwoordde de kleine jongen dat het zijn oorlogsschepen waren.⁵²

2.8 DIABOLO

Dat de diablolo als speels voorwerp in de Middeleeuwen reeds bekend was blijkt (alleen) uit twee vondsten, één in de dertiende-eeuwse lagen van Dublin,⁵³ de ander gedaan in het Zweedse Lund en daterend uit de dertiende of veertiende eeuw (afb. 30).⁵⁴ Beide diablolo's zijn vrij langgerekt (ca 15 cm lang), met twee conische delen aan weerszijden van

een as. Bij de Zweedse diablolo zijn beide delen massief; bij de Ierse zijn deze hol, en wordt de as door opstaande randjes geflankeerd, die het makkelijker maken de diablolo op zijn plaats te houden. De diablolo, waarvan de naam 'duivel' betekent, wordt over een koord met twee handvaten heen en weer gerold, opgegooid en weer opgevangen. Het was – en is – zowel kinderspeelgoed als een attribuut van acrobaten en jongleurs.

2.9 DIER

Verskillende kleine beestjes die mogelijk als speelgoed waren bedoeld, zijn opgegraven in de Nederlanden; deze paarden en andere beesten van aardewerk, hout en tin-lood (B7 t/m B15) kennen parallellen in alle landen om de Nederlanden heen.⁵⁵ Van aardewerk zijn niet alleen de ook in andere grondstoffen courante paardjes (B4, afb. 31) en hondjes (B3) aangetroffen, maar bijvoorbeeld ook een kleine eenhoorn, gemaakt van roodbakkend en geglaazuurd aardewerk (B2, afb. 32).

In het slib van de Dijle te Mechelen is een klein

⁵¹ Van der Poel 1987; Pods 1988.

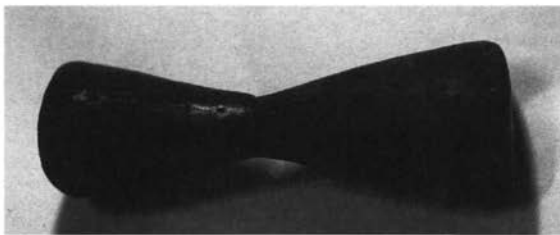
⁵² Stein-Wilkeshuis 1970: 35-36.

⁵³ *Viking and Medieval Dublin* 1973: 45 (nr. 213), zie ook: Alexandre-Bidon/Closson 1985: 183. Misschien is het

voorwerp bij Biddle 1990: 707 (uit Winchester) ook een soort diablolo?

⁵⁴ Lund, *Kulturen* (magazijn), inv.nr. 22743:111.

⁵⁵ Dieren van aardewerk: Bergmann 1993: 167 (Farbabb).

30. Diabolo uit Lund (Zweden), ca 1300. Collectie: Kultur-
ren Lund (22743:111). Foto: auteur.

lijf van een beestje teruggevonden, dat opvallend is door de vier gaten aan de onderzijde van het vogelvormige lichaam, die gebruikt kunnen worden om het op staakjes (als poten) te zetten (B6). Op dezelfde manier uitgevoerd is een halfronde standaard met dit soort gaten,⁵⁶ waarop mogelijk een beest of poppetje was geplaatst, eveneens door middel van stokjes. Dierenlijf en standaardje zijn beide handgevormd van hetzelfde soort aardewerk. Een precieze datering is helaas niet te geven, daar het materiaal uit het Dijleslib een rommelige mix is uit de Romeinse tijd tot en met de negentiende eeuw. Het gebruikte aardewerk lijkt echter veel op de grondstof van een aantal van de op stokken te plaatsen poppenkopjes (zie 2.34), wat een laat-middeleeuwse ontstaanstijd (zestiende eeuw?) doet vermoeden.

Dat dieren van aardewerk als speelgoed dienden, lijkt voor de hand te liggen, vanwege de gelijkenis met houten speeldieren en met ruiters te paard van aardewerk; bij beide groepen is op grond van schriftelijke en iconografische bronnen bewijsbaar dat ze als speelgoed voorkwamen. Wanneer fragmenten van kleine beestjes van aardewerk worden gevonden, is het vaak moeilijker de functie te dui-

36), 222-224, cat.nrs. 83-85, Abb. 107-109 (uit Westfalen); Endrei 1988: 15, afb. 4 (uit Buda, Hongarije); Englisch/Jaritz 1976: 32 en Felgenhauer 1974 passim (uit Oostenrijk); Eriksson 1983: 78 (uit Zweden); Fraser 1966: 57, afb. 64; Gläser 1995: 26, 40 (uit Lübeck); Herteig 1969: afb. 58-59 (uit Bergen, Noorwegen); Meckseper 1985: 378, nr. 300 en Stephan 1981: Tafel 63-75 (uit Coppengrave); Petényi 1994: 100-102, fig. XX-XXII (uit Hongarije); Planck 1994: 181 en Arnold 1980: 68, Abb. 4 (uit kasteel Calw-Stammheim);

31. Paardje, gemaakt van aardewerk, gevonden in een wierde in de provincie Groningen, twaalfde-veertiende eeuw. Collectie: Groninger Museum Groningen (GM 1882/63). Foto: Frans Gijbels/Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

den. Losse kopjes van dieren kunnen bijvoorbeeld handgreep van een kookpot of schaal van aardewerk, versiering van vaatwerk of deel van een aquamanile (een schenkan, vaak in de vorm van een dier) zijn geweest. Om hiervoor in aanmerking te komen moet het kopje wel een bepaalde vorm hebben (een handvat moet immers zonder problemen 'vast te pakken' zijn) en bovendien moet het dan een breukvlak hebben (of hebben gehad). Ook mogen de kopjes dan niet veel kleine uitsteeksels hebben, omdat dat ze als handvat te kwetsbaar zou maken. Niet alle kopjes voldoen aan deze voor-

Riché/Alexandre Bidon 1994: 13 (uit Straatsburg); Schmidt 1934 passim (uit Duitsland); Schütte 1982: 205, Abb. 3 (uit Göttingen); *Vivre au Moyen Age* 1990: 448, nr. 3.112 (uit de Elzas); Waterstradt 1987: 148, Abb. 76, Abb. 150 (uit Minden). Voor dieren van hout zie Kaminskij 1959: tablica XI (uit Gdansk); Lang 1988: 34, fig. 54 (uit Dublin); Stein-Wilkeshuis 1970: fig. III-IV (uit IJsland). Voor dieren van tin-lood zie: Planck 1994: 240 (uit Konstanz).

⁵⁶ Uit de Dijle, nu in particuliere collectie te Mechelen.

32. Eenhoorn van aardewerk, bodemvondst Delft, ca 1500. Collectie Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (F 8751). Foto: Edwin Verheijen, Utrecht.

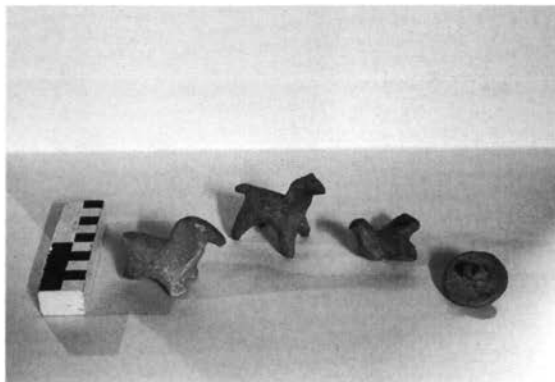
waarden, en een aantal fragmenten zal eerder breukstuk van een speelgoedbeest zijn.

Een geval apart is een set van vier aardewerk voorwerpen (afb. 33), bestaande uit twee paarden (B4a-b), een vogel met gespreide vleugels (B5) en een wiel, afkomstig uit de antiekhandel en naar bijgeleverde – maar onmogelijk te verifiëren – informatie gevonden in Brunssum en stammend uit de dertiende eeuw.⁵⁷ Aan de authenticiteit van deze voorwerpen wordt sterk getwijfeld. Er is weinig stilistisch vergelijkingsmateriaal voor de objecten. De paardjes lijken eigenlijk nergens op, en wat wiel en vogel betreft vallen de moeilijk te verklaren overeenkomsten op met wielen van karren uit het Nabije Oosten en een vogeltje uit Griekenland, beide te zien in de collectie van het Allard Pierson Museum in Amsterdam.⁵⁸ Aan de andere kant is het mogelijk dat de objecten wel authentiek zijn, en dat toevallig geen andere voorbeelden overgeleverd zijn. Uitsluitel over dit dubieuze viertal zou mogelijk verkregen kunnen worden via een technische analyse van de klei.

⁵⁷ Streekmuseum Jan Anderson, Vlaardingen.

⁵⁸ Inv.nrs. 9423, 11996 en 1319. Zie ook Willemsen 1993: cat.nrs. 13/14 en 40.

⁵⁹ Smit 1924, I, 214. De vermelding en bijbehorende informatie dank ik aan Janet van der Meulen (Rijksuniversiteit

33. Twee viervoeters, vogel en wiel, mogelijk afkomstig uit Brunssum en uit de dertiende eeuw. Collectie: Streekmuseum Jan Anderson Vlaardingen. Foto: auteur.

Speelpaarden waren vaak van hout gemaakt (zie noot 55). Zo komt in de rekeningen van het Hollandse gravenhuis uit 1325 een post betreffende houten paarden voor. De daar gebruikte term ‘chevales’ levert geen uitsluitel of het om gewone houten paarden, ofwel om paarden op wielen, ofwel om stokpaarden gaat, maar de post als geheel maakt wel duidelijk dat ze als speelgoed bestemd waren (zie ook 2.40).⁵⁹ De dekkleden voor houten speelpaarden werden apart vervaardigd: in de rekeningen van de Franse koningin uit 1556 wordt op twee plaatsen de aankoop van ellen stof ter bekleding van houten paarden genoemd, die als geschenk aan de (zoon van de) hertog van Orléans zijn gegeven. Het gebruik in beide gevallen van ‘petit cheval’ doet vermoeden dat het hier om kleine paarden gaat zoals die uit afbeeldingen bekend zijn,⁶⁰ hoewel niet uitgesloten kan worden dat in het eerste geval een hobbelpaard bedoeld is: “Demy quart veloux rouge cramoisy [karmijnrood] haulte couleur, à 16 l. l’aulne [el], pour faire caparasson [dekkleed] à ung petit cheval de bois que lad.dame [de koningin] donna à Mgr. le duc

Leiden, vakgroep Nederlands, NLCM-project).

⁶⁰ Bv. houten paard en poppen, Gillis Mostaert, Dorpsfeest, einde zestiende eeuw. Gent, Museum voor Schone Kunsten 1952 F.

d'Orléans son fils".⁶¹ In de tweede post gaat het om een set van twee beschilderde houten paarden met bewapening, zodat hier vrijwel een speelset is bedoeld zoals we uit vondsten en afbeeldingen kennen. Deze is ter gelegenheid van Kerst of Nieuwjaar gegeven aan (de kleine) hertog van Orléans: "10 s.t. pour 5 aulnes de coste jaulne et rouge par moitié, pour servir à faire filletz [bekleding] à 2 petitz chevaux de bois painctz qui trainnent 2 pièces d'artillerie que lad.dame a donné a Mr. d'Orléans pour ses estrennes [vermaak]".⁶² Een houten speelgoedpaard is afgebeeld op één van de platen in het *Trachtenbuch* van Veit Konrad Schwarz.⁶³ De vier- of vijfjarige hoofdpersoon krijgt er straf, omdat hij zijn speelgoed en schoolspullen heeft vernield: op de grond liggen onder andere een houten paard waarvan de poten zijn gebroken, een kapot 'hornboek', een halve riem en een stokpaard, dat Veit Konrad op de voorafgaande bladzijde (zie afb. 68) nog zo trots voor zich uit droeg en dat nu in twee stukken gebroken is. Aan de rechterkant speelt de jongen met een meikever aan een touwtje (afb. 34).⁶⁴

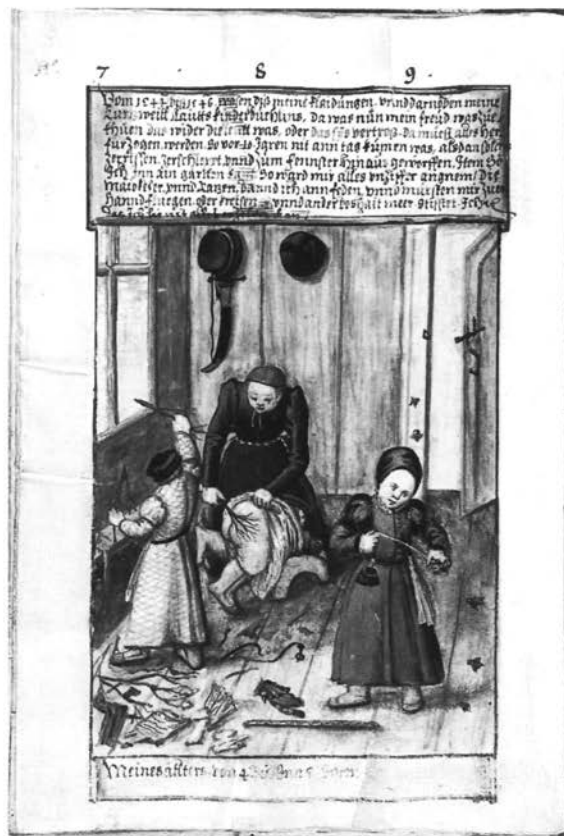
Van het borstbeen van een grote vogelsoort (zoals de gans) kan een zogenaamde 'springeend' vervaardigd worden.⁶⁵ Daarvoor worden de punten aan weerszijden van het centrale deel door middel van een aantal draden met elkaar verbonden, en deze worden met een erin gestoken takje 'opgedraaid', waarna het takje aan de voorzijde wordt vastgezet. Als men de 'eend' neerzet duwt het stokje hem weer omhoog, zodat hij wegspringt (afb. 35). De vorm van het bot geeft hem het aanzicht van een op het water drijvende vogel, terwijl het verticaal uitstekende deel van het bot meer expliciet tot een vogelkop kan worden gesneden, zoals is gedaan bij de uit de dertiende eeuw stammende 'springeend' die bij de opgravingen in het Zweedse Lund werd gevonden. Deze 'eend' is ca 10 cm lang, 7 cm breed en 4,5 cm hoog. Onderin

⁶¹ Gay II 1928: 367 (Argenterie de la reine f 1).

⁶² Gay II 1928: 367 (Argenterie de la reine, f 13).

⁶³ Fink 1963: 194-195.

⁶⁴ Een houten vogel is als speelgoed afgebeeld op een

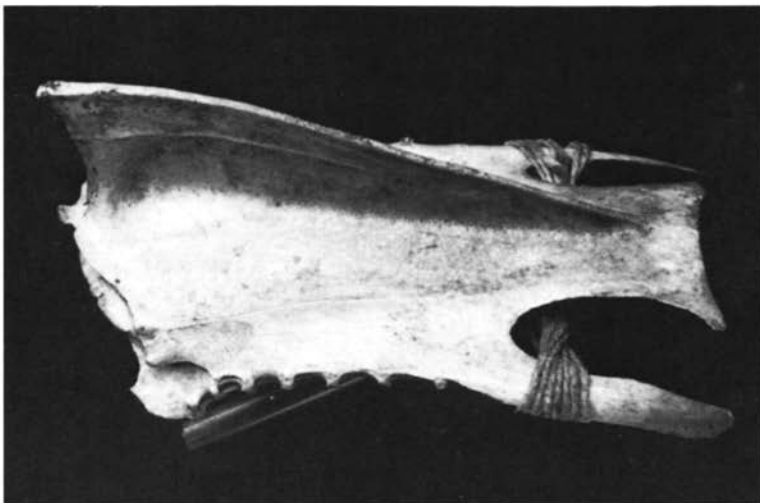
34. Kapotgegooid speelgoed, waaronder een gebroken houten speelpaard en stokpaard. Afbeelding in het *Trachtenbuch* van Veit Konrad Schwarz, ca 1550 (Bild 7-9). Collectie en foto: Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig.

het bot, aan de voorzijde, was een bolletje kneedbare massa (bestaande uit kalk, vet en was) bewaard gebleven, waarmee het stokje was vastgezet.⁶⁶

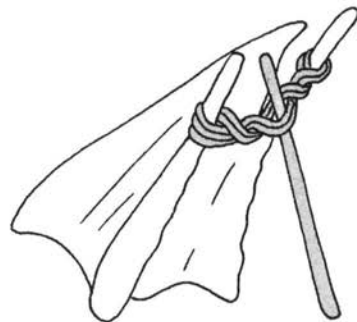
veertiende-eeuwse tekening uit Lombardije, zie: Arnold 1980: 74, Abb. 6.

⁶⁵ Zie: Rasmussen 1980: 10.

⁶⁶ Lund, Kulturen inv.nr. KM 76 579:47.

35. Springeend, gemaakt van bot. Uit Rasmussen 1980: 10.

2.10 FLUITJE

Veel fluiten uit de Middeleeuwen zijn in principe bedoeld om muziek te maken,⁶⁷ maar er zijn ook veel fluitjes teruggevonden waar maar één toon mee te blazen valt. Deze zijn niet geschikt voor echte muziek en werden als 'muziekmakers' of lokfluitjes gebruikt, mogelijk door volwassenen en zeker ook door kinderen. Het gebruik van zo'n lokfluitje is afgebeeld in een handschrift: een jongen zit verscholen achter een struik en lokt door op het fluitje te blazen vogels naar de opgestelde kooien met valdeur (afb. 36).⁶⁸ Dit soort rechte kleine fluitjes van been of tin zijn in Nederland teruggevonden. De tinnen fluitjes hadden soms een molentje bovenop dat gaat draaien als je op het fluitje blaast.⁶⁹

Kleine tinnen fluitjes met kopjes zijn in groten getale opgegraven in vooral Brugge, Damme en Ieper (B23, afb. 121). Ze komen ook voor met een haantje erop (B24), maar meestal dragen ze een

hoofd, soms met een hoofddeksel dat ze als koning (B23p) of bijvoorbeeld nar aanduidt. Deze fluitjes, waarvan ook wel exemplaren in zilver bekend zijn (B23f), waren in complete toestand voorzien van een lusje, dat het mogelijk maakte ze aan een kettinkje te dragen. Ze worden vaker als pelgrimssouvenirs in publicaties opgenomen;⁷⁰ het is echter onduidelijk wat voor functie deze fluitjes in de devotie gehad kunnen hebben. Voorlopig moeten we derhalve noteren dat het gebruik niet bekend is, maar dat een functie als speelgoed of speels getint sieraad eerder aan de orde is dan een devotionele duiding.

Uit de late Middeleeuwen zijn fluitjes van aardewerk gevonden in de vorm van vogels, met een pijpje dat als fluitje dient. In een aantal moet water worden gedaan, dat je kunt laten gorgelen; deze worden waterfluit genoemd. De fluiten in keramiek zijn hol, in kleuren beschilderd (geel, groen en bruin) en geglazuurd. Ze werden rond 1600 op

⁶⁷ Zie voor fluiten: Barthel 1964; Benker 1989; Blinkhorn/Hurst 1991; Nixdorff 1974.

⁶⁸ 'Spielbuch'; München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346, f 186v. Zie: *Flämischer Kalender...* 1938; Hansen 1984:

98, Abb. 82-86, 214-216.

⁶⁹ Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen F8707.

⁷⁰ Spencer 1990: 92 (nrs. 191-192), Bruna 1997: 296-298.

36. Een jongen, achter een bosje verscholen, lokt met een fluitje vogels naar een opgestelde kooi. Versiering in de marge van een afbeelding van de heilige Johannes in het 'Spielbuch', 1500-1510. Collectie en foto: Bayerische Staatsbibliothek München (CIm 28346, f 186v).

37. Uifluiten uit Saintonge, bodemvondsten Noord-Nederland, tweede helft zestiende eeuw. Foto: Frans Gijbels/Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

grote schaal geïmporteerd uit de streek rond de Franse plaatsen Saintonge en Beauvais; de daar geproduceerde en zeer herkenbare 'uifluiten' (afb. 37) worden door de gehele Nederlanden aangetroffen.⁷¹

2.11 HOEPEL

De cirkelvormige hoepel is een speeltuig om voor je uit te drijven, bijvoorbeeld door de straat. In een stadskeur van Dordrecht uit 1456 wordt verboden "dat geen knechten noch geen jongen ondafft entieren mit hoeren hoepen te driven lancx der straten".⁷² Ook in 1485 wordt te Dordt het "lopen byder straten mit hupen" verboden.⁷³ In beide gevallen betreft de keur het hoepelen langs de *straten* en alleen daar, waarschijnlijk omdat de rennende hoepelende jongens de rest van het 'verkeer' hinderden. Uit *Een Reghel der Duytsche Schoolmeesters* uit 1591, waarin wordt aangegeven welke spelen meer wenselijk zijn dan andere op een kerkelijke feestdag, blijkt namelijk dat hoepelen op zich niet werd afgekeurd; het 'hoepen' komt hierin voor als

⁷¹ Bv. Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, F3360, F3361, F5404; Eindhoven, Archeologische Dienst, 19.1.88, 19.1.89 (beide uit de gracht van het Kasteel van Eindhoven), 21.1.20; Vandenberghhe 1987: 138 (uit Mechelen).⁷² Geciteerd in: Drost 1914: 136.

een aan te bevelen tijdverdrijf:

"Op de Oorlofdagen sullen sy niet loopen wildt en rebel spelen met teerlinghen [dobbelstenen], colf ende Caertspel om gheldt niet, noch spel dat Godt noyt gheboodt Maer haer spel sal zyn hoepen, tol, en koot bickelen, cuselen [knikkeren], soo de kinderen pleghen te doen want uyt sulcke spelen siet men geen quaet uytbroen [geen kwaad voortkomen]".⁷⁴

Het Latijnse woord voor hoepel is "trochus" en onder die term komt het speelgoed voor in een elfde-eeuwse dialoog voor gebruik in het onderwijs, tezamen met bal ("pila") en stok ("baculum") – waarschijnlijk duiden deze twee het kolfspel aan.⁷⁵ Net als het kolven is het hoepelen in deze tekst gebruikt om aan te sluiten bij de leefwereld van de schooljongens.

Hoepels zijn in afbeeldingen gemakkelijk herkenbaar; een cirkel is voldoende om het voorwerp aan te geven en ze komen mede daarom zeer veel voor als randversiering in manuscripten. Soms als bijna vervlochten onderdeel van de bladranken of het penwerk, soms vrijstaand en voorzien van een kind of aap. Niet altijd wordt met de afgebeelde hoepel gespeeld: in de plantenranken van een getijdenboek (A21) hangt een hoepel, waarin een aap met een trommel zit, en soms zijn personen in rust weergegeven, met een hoepel naast zich (A30). Naast het voortdrijven van de hoepel (het 'hoepelen') zijn kinderen soms afgebeeld bij een soort spelletje met een horizontaal vastgehouden hoepel (A26, A31). Een jongen in de marge van het Golfboek (A34) houdt de hoepel onder zijn arm terwijl hij in de sneeuw plast; naast hem wordt op verschillende manieren met hoepels gespeeld en er wordt om gevochten, waarbij aan beide kanten aan de hoepel wordt getrokken (afb. 38).

⁷³ Oudste rechten van Dordrecht I 336, geciteerd in: Drost 1914: 136.

⁷⁴ Van D.Az. Valcoogh, geciteerd in Drost 1914: 95.

⁷⁵ Colloquia van Aelfric Bata, nr. C.7. Zie: *De wereld van het...* 1997: 272-273.

38. Jongens met hoepels. Marge bij februari in Golfboek (British Library, Add. ms 24098, f 20r). Foto: British Library Reproductions Londen.

Niet alleen kinderen, maar ook volwassenen zijn met hoepels afgebeeld; dan *hoepelen* ze er echter nooit mee. De hoepels worden gebruikt om kunstjes mee uit te voeren; zowel mensen als dieren zijn afgebeeld terwijl ze door de hoepel heen springen (A15, A20).

Omdat hoepels niet strikt aan kinderen zijn voorbehouden, kan een afbeelding waarin een hoepel voorkomt niet altijd als kinderspel worden geïdentificeerd. Omdat hoepelen op zich, dus het voortdrijven van de hoepel, wél alleen door kinderen werd gedaan, mogen ook moeilijk te duiden personen die hoepelend zijn afgebeeld als kinderen worden beschouwd.

Op de afbeeldingen is te zien dat hoepels werden gemaakt van aan elkaar gebonden twijgen, van hout (in bruine kleur weergegeven) of van ijzer (lichtgrijze tint). Soms zijn er belletjes aan bevestigd, zodat de hoepel rinkelt als hij rolt.⁷⁶ Voor het spelen met een hoepel is een stokje nodig om de hoepel voort te drijven; ook dit is in het eenvoudigste geval met een enkele haal van het penseel aan te geven. In de marge van een psalter uit het begin van de veertiende eeuw (A19) is een jongen met een hoepel te zien. Dwars door het midden van de hoepel is een touw gebonden waardoor de hoepel beter aan te slaan en voort te drijven is. De jongen, met krullend haar en gekleed in een tuniek en kaproen, houdt het stokje tegen dit touw aan (zie afb. 167).

⁷⁶ Zie bijvoorbeeld de gravure van Pieter van der Heyden naar Pieter Bruegel, 'De val van de magiër' (Lebeer 1969: 144).

2.12 JOJO

In de binnenstad van Kampen is een houten jojo uit de veertiende eeuw gevonden (B18, afb. 39). Het is een standaardmodel jojo, in de vorm van twee bolle helften met een dwars-as. De as is in het midden iets versmald, en vertoont sporen van het draadje dat er omheen gewonden was. Afbeeldingen waarop met de jojo gespeeld wordt, zijn uit deze periode nog niet tevoorschijn gekomen.

2.13 KAR

Een prachtige middeleeuwse bolderkar is afgebeeld in de bovenmarge van het kalenderblad van de-

39. Jojo uit Kampen, veertiende eeuw. Collectie en foto: Gemeente Kampen.

40. Bolderkar met paardenkop temidden van ijspret. Bovenmarge bij december in Spinola-getijdenboek. Collectie en foto: J. Paul Getty Museum (ms 83, f 7r).

cember in het zogenaamde Spinola-getijdenboek, dat zich nu in de collectie van het J. Paul Getty Museum bevindt (A43). Het is een kar met een rechthoekige bodemplaat op vier wielen, met schuin oplopende zijkanten en een achterplaat. Aan de voorkant is middenop de bodemplaat een houten paardenkop bevestigd (afb. 40). Er zitten twee kinderen in de kar, die vooruit wordt geduwd door twee andere kinderen. De scène is hier op het ijs geplaatst,⁷⁷ maar door de wielen is het duidelijk dat de kar ook op land te gebruiken is.

2.14 KNIKKERS

Knikkers uit de Middeleeuwen zijn in groten getale bij opgravingen teruggevonden.⁷⁸ Ze waren gemaakt van aardewerk en dan vaak geglazuurd, of van glas of metaal. Op afbeeldingen is te zien hoe kinderen knikkeren, waarbij de knikkers over de grond in een gegraven kuiltje moeten worden gestoten,⁷⁹ of andere knikkers moeten raken. In een van de marges in de serie spelen van een Vlaamse kalender zijn duidelijk de lijnen zichtbaar die op de grond, in het zand, werden getrokken om het ge-

bied af te bakenen waarbinnen de knikkers terecht moeten komen (afb. 41).⁸⁰

Knikkers komen onder hun Middelnederlandse naam ('keusel' of 'kuysel') samen met koten en bikkels voor in *Een Reghel der Duytsche Schoolmeesters* uit 1591 ("cuselen"); het knikkeren wordt hier opgesomd bij de spelletjes waarin men geen kwaad ziet.⁸¹ In het in de Middeleeuwen populaire exemplaar van *Augustinus en het kind* ziet de kerkvader Augustinus op straat "een wonderlic schoen kyndekijn, dat een kuleken hadde gemaect in die eerde, als die kynderen die op der straten spelen, plegen te doen";⁸² een latere editie⁸³ heeft hier een knikkerkuiltje in gezien. Volgens deze legende (en in de iconografische traditie) gaat Augustinus vergezeld van een kind dat een (gegraven) kuiltje met water vult, in de illusie er de hele zee in te kunnen scheppen.⁸⁴

2.15 KOLFSTOK

Bij het kolfspel, een voorloper van golf, werd gebruik gemaakt van houten stokken met een verbrede onderkant (de slof). Van deze slagwerktuigen

⁷⁷ In parallele afbeeldingen in het *Breviarium* van Eleonora van Portugal (A39) en het *Breviarium* Mayer Van den Bergh (A40) ontbreken de wielen, en is eerder sprake van een sleekar.

⁷⁸ Bijvoorbeeld aanwezig in Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, zie: De Mooij e.a. 1997: 179 (overigens uit de vijftiende tot en met achttiende eeuw), verder op de meeste Nederlandse archeologische diensten. Zie ook: Gläser 1995: 41; Planck 1994: 305.

⁷⁹ Bv. *Breviarium* Mayer Van den Bergh, Gent/Brugge,

Simon Bening e.a., ca 1510; Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh 946, f 5v. Zie: Nieuwdorp/Dekeyzer 1997.

⁸⁰ 'Spielbuch', Gent/Brugge, Simon Bening, ca 1500; München, Bayerischen Nationalbibliothek, Clm 28346, zie *Flämischer Kalender...* 1938.

⁸¹ Van D.Az. Valcoogh, geciteerd in Drost 1914: 95.

⁸² De Vooy 1926: 129-130.

⁸³ Van Oostrom 1985: 7.

⁸⁴ Timmers 1981 (1978³): 236.

41. Knikkeren. Marge bij september in 'Spielbuch'. Collectie en foto: Bayerische Staatsbibliothek München (CIm 28346, f 12v).

bestonden kleinere, lichtere versies die speciaal voor kinderen waren bedoeld; deze worden dan ook 'kinderkolfstokken' genoemd en in de zestiende en zeventiende eeuw zijn kolfstokken één van de attributen op kinderportretten.⁸⁵ Vier van deze kinder-kolfstokken werden aangetroffen in een schip dat in 1540 dichtbij de haven van Kampen is vergaan, en werd opgegraven in 1992. Dit zogenoemde 'Biddinghuizer Kolschip' had een lading van 16 kolfstokken aan boord, de overige 12 waren voor volwassenen bedoeld, waarvan drie voor linkshandigen. Juist de plaats van de kinder-kolfstokken tussen stokken voor volwassenen binnen één vondstcontext maakte het mogelijk ze onduidelijk als voor kinderen bedoeld te herkennen.⁸⁶ *Kolslofften* worden regelmatig gevonden bij opgravingen⁸⁷ (afb. 42), maar het is niet uit te maken wanneer deze voor kinderen waren bedoeld. Wel bevindt zich in een particuliere collectie een piepklein kolslofje (lengte ca 5 cm), dat aan een heel kleine kolfstok moet hebben vastgezet – slijtage duidt erop dat het slofje intensief gebruikt is.⁸⁸

Kolf, door kinderen gespeeld, maakt een aantal malen deel uit van de series kinderspelen in

Vlaamse kalenders, zoals in het daarnaar vernoemde *Golfboek*⁸⁹ (zie afb. 185b) en, duidelijk op een speelveld buiten de stad gespeeld, in het getijdenboek van de Hertog van Olivares, nu in Valencia⁹⁰ (zie afb. 171). Ook buiten deze series komt het voor, bijvoorbeeld in een Noord-Nederlands gebedenboek in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, waar twee jongens in bezit van kolfstok en bal aan het stoeien zijn (afb. 43).⁹¹

2.16 KOTEN

Op een zekere, waarschijnlijk herfstige dag in 1475 was in het Gelderse Oosterhout een "knechtgen" bezig "een koet vol loets te geeten": een koot met lood te vullen. Hij dacht niet genoeg lood te hebben en nam zijn toevlucht tot het enige omsmeltbare dat hij kon vinden: een pelgrimsinsigne met de Maria van Amersfoort. Tijdens het vullen liep er wat lood langs de koot af en vormde op de grond, wonderlijk genoeg, opnieuw de beeltenis van de Amersfoortse Maria. Dit wonder is genoteerd in het mirakelboek van Amersfoort.⁹² Deze jonge jongen (zie de term 'knechtgen') speelde blijkbaar met

⁸⁵ Zie bijvoorbeeld: *Colf-Kolf-Golf* 1982: 18; Van Heeringen e.a. 1994: 76.

⁸⁶ Morel 1993, zie ook Willemsen 1996-B: 96.

⁸⁷ Vaak komen kolslofften uit het water; Baart (1992) noemt het een "typische grachtvondst". Zie voor gevonden kolslofften bijvoorbeeld: Baart e.a. 1977: 458, nrs. 861-864.

⁸⁸ Leersum, collectie Heinz Reusink, nr. 371-93.

⁸⁹ Brugge, Simon Bening, ca 1520. London, British Library

Add. ms 24098, f 25v. Zie: *Miniatures and borders...* 1911.

⁹⁰ Brugge, ca 1505, Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi, f 14r. Zie: Garin Ortiz de Taranco 1951.

⁹¹ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek 133 D 10, f 154r. Zie voor andere afbeeldingen van het kolfspel bijvoorbeeld: *Colf-Kolf-Golf* 1982; Endrei 1988: pl. XXXV-XXXVI; Mehl 1990: afb. 7; Willemsen 1996-B.

⁹² Lukkenauer 1946: 73 (nr. 476). Zie ook: Koldewey 1995: 16 en noot 34.

42. Kolfsloffen, opgegraven in Noord-Beveland en Den Bosch. Foto: Frans Gijbels/Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

eigenhandig gevulde koten.

Koten komen vaker als speelgoed in teksten voor: in *Des Coninx Summe* uit 1408 – een Middelnederlandse versie van de Franse *Somme le Roi* uit ca 1300 – staat “ende dreve den tol of worpe die coten”, in een vergelijking betreffende ondeugdzzaam gedrag; iemand die ondeugdelijk leeft is als een volwassene die met tol en koten speelt, in plaats van zinvolle activiteiten te ontplooien.⁹³ Jan van Doesborch herinnert zich, als hij aan zijn jeugd denkt, onder andere dat “die coten lagen in mijn fantasije”.⁹⁴ Koten komen in keuren ook soms wel voor in de context van spel door volwassenen, en het is derhalve aannemelijk dat het kootspel niet exclusief een kinderspel was. De hierboven genoemde literaire teksten wijzen er echter op, net als afbeeldingen van het kootspel (in reeksen met kinderspelen, zie 4.6) en een deel van de contexten waarin koten worden gevonden (temidden van tolleren en ander kinderspeelgoed, op sterk met kinderen verbonden locaties, zie bijvoorbeeld 3.4.2 en

⁹³ Tinbergen s.a.: 318, zie ook Drost 1914: 103, noot 1.

⁹⁴ Uit: Jan van Doesborch, *Refreyne int sot amoreus wijs* (eerste helft zestiende eeuw), geciteerd in Drost 1914: 15, 90.

⁹⁵ Van Vilsteren 1987: 49.

⁹⁶ Zie voor het spel: Willemsen 1996-C.

⁹⁷ Bijvoorbeeld Lukkenaer 1946 begrijpt het daar vermelde

arten vers. Het was e
ensche ghesent van ge

43. Vechtende jongens, met op de grond koltstokken en ballen. Detail in marge van getijdenboek (KB Den Haag 133 D 10, f 154r). Foto: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage.

3.4.3), dat met koten in de Middeleeuwen toch vooral door kinderen werd gespeeld.

Met ‘koot’ wordt het kootbeen aangeduid, de phalanx prima ofwel het eerste teenkootje.⁹⁵ Voor het kootspel⁹⁶ werden meestal teenkoten van rund of paard gebruikt, die tussen de 5 en 8 cm lang zijn. Koten worden vaak in één adem genoemd met bikkels; beide zijn spel materiaal gemaakt van beentjes, en ze worden dan ook regelmatig met elkaar verward.⁹⁷ Het betreft echter duidelijk van elkaar verschillende botten,⁹⁸ waarmee duidelijk verschillende spelen werden gedaan (zie 2.3). Koten zijn veelvuldig bij opgravingen gevonden, ook in grote hoeveelheden, zoals bijvoorbeeld in de gracht bij de Olofspoot (zie 3.3.2) en in de drenkplaats op de Hof van Amersfoort (zie 3.3.1). Ze worden dan vaak in context van ander speelgoed aangetrof-

‘een koet vol loets geeten’ niet en annotert: “als koet = cote, dan was deze jongeman bikkels aan het gieten” (Lukkenaer 1946: 73, noot bij nr. 476).

⁹⁸ Zie de foto van de poot van een schape, waarbij de plaats van kootbeen en sprongbeen zijn aangegeven, in Van Vilsteren 1987: 49, afb. 9.

44. Koten met ingekraste merktekens, uit Noord-Nederland. Foto: Frans Gijbels/Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

fen.⁹⁹ Opgegraven koten zijn vaak verzwaard, waarschijnlijk omdat je er dan harder mee kon gooien, en omdat ze steviger stonden. Het verzwaren werd gedaan door de koot uit te hollen, meestal vanaf de brede korte kant, en dan met lood vol te gieten. Soms ook werden gaten in de koot geboord vanaf meerdere kanten, waarna de vulling werd aangebracht;¹⁰⁰ een enkele keer zijn er gewoon een aantal (ijzeren) spijkers in de koot geslagen. Bij een aantal teruggevonden koten is de vulling eruit gebroken;¹⁰¹ deze kon natuurlijk weer worden gesmolten en hergebruikt. Op het oppervlak zijn de koten vaak van ingekraste merktekens voorzien (afb. 44), die variëren van eenvoudige krassen¹⁰² om die zijde te merken tot Romeinse cijfers,¹⁰³ 'dobbelsesteen-cijfers'¹⁰⁴ en op spelborden gelijkende patronen.¹⁰⁵ De precieze bedoeling van de tekens op de koten is nog onduidelijk. De cijfers doen vermoeden dat het om een waarde gaat, maar er zijn veel anderssoortige patronen op de koten.

⁹⁹ Zie ook: Gläser 1995: 49; *Knochenarbeit* 1994: 114, Abb. 8.

¹⁰⁰ Kramer/Snieder 1994: 159.

¹⁰¹ Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, F7672.

¹⁰² Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, F7677-F7678; Baart e.a. 1977: 454, nr. 849.

¹⁰³ Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, F7669 (= Van Vilsteren 1987: 50, nr. 76).

¹⁰⁴ Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, F7673

45. Kinderen spelen met koten op grafstenen, marge van Gent-Brugs getijdenboek uit ca 1480. Collectie en foto: Houghton Library Cambridge MA (ms Typ 252, f 43r).

Waarschijnlijk zijn de meeste tekens eigendomsmerken (een soort huismerken), en de 'spelbordpatronen', die ook ingekrast op tegelfragmenten zijn gevonden,¹⁰⁶ een manier om punten te tellen.¹⁰⁷

De koten hebben van nature twee verschillende zijden: de bolle voorkant, die 'stooft' wordt genoemd, en de holle achterkant, die 'schijf' heet. De bovenkant, met vier heuveltjes op de hoeken, zorgt dat de koot rechtop kan worden gezet. In afbeeldingen van het kootspel, zoals bij de slachmaand oktober in het Golfboek (A51, afb. 203) is meestal een rij koten te zien, die is opgesteld tegen een muur of op een grafsteen of een traprede (in Scherpenisse werd in 1528 verboden "op de trappen van het stadthuys met kooten te spelen"¹⁰⁸). De opgestelde koten moeten vanachter een lijn met een werpkoot worden omgegooid. Dit is te zien op een afbeelding in een manuscript uit ca 1480 dat zich nu in Cambridge MA bevindt (A44). Op folio 43r zijn drie kinderen te zien die in een kerk op de grafstenen met rijen koten aan het spelen zijn (afb. 45, afb. III).

(= Van Vilsteren 1987: 50, nr. 77).

¹⁰⁵ Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, F7674, F7684.

¹⁰⁶ Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, F8742-F8744 en F5928 A t/m D, gevonden in Nieuwlande, Valkenisse en Oud-Krabbendijke en te dateren vóór 1530.

¹⁰⁷ Zie Willemsen 1996-C: 156.

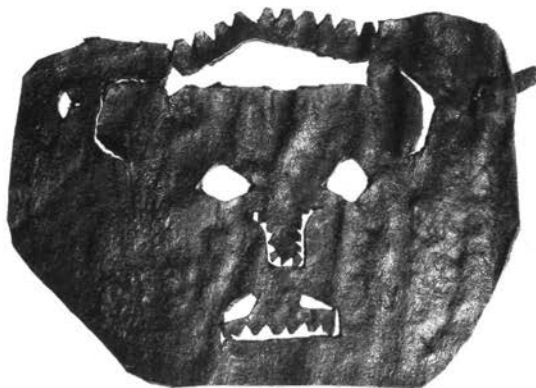
¹⁰⁸ Geciteerd in Drost 1914: 102.

Deze afbeelding heeft schriftelijke parallellen in een aantal keuren waar het spelen met koten in de kerken verboden wordt. Voorbeelden zijn een keur uit Brielle uit 1568: “dat van nu voortsaen gheenye burgers ofte inwoenders kinderen des voorseyde stede, tsy knechtgens ofte meyskens, in beyde de parochiekercken deser stede en zullen mogen spelen met koeten, noeten ofte anders...” en een uit Zevenbergen, waarin, net als bijvoorbeeld kolven en kaatsen, het “speelen met koeten” wordt verboden “in de kercke ofte opt kerckhoff”.¹⁰⁹

2.17 MASKER

In Kampen is een masker gevonden (B22c) dat uit leer gesneden is, met oortjes die uitstaken als het masker met de stroken leer (waarvan één nog deels aanwezig is) achter het hoofd was vastgebonden. De ogen en tanden zijn uitgesneden en het masker geeft de drager het uiterlijk van een beest (afb. 46). De breedte van het hoofd waarvoor het masker was bedoeld meet ongeveer 15 à 20 cm, hetgeen aangeeft dat het hier om een kindermasker gaat. Het dateert uit de veertiende eeuw. Een wat groter leren masker is gevonden in Dordrecht (B22b); hier zijn lange stroken aan de onderkant geknipt, die wapperen als het hoofd wordt bewogen – de afstand tussen ogen en mond (7 cm) maakt het ook hier aannemelijk dat het masker voor een kind was bedoeld. Een secundair uit een schoen gemaakt masker dat eveneens in Dordrecht werd opgegraven (B22c) is nog kleiner: de afstand tussen ogen en mond is hier 6 cm. De schoen is van een type dat rond 1400 moet worden gedateerd (afb. 47). In het Russische Novgorod zijn twee maskers van leer uit de dertiende eeuw gevonden.¹¹⁰

Verklede kinderen zijn ook in de marges van handschriften te zien (A115). Die afbeeldingen dui-

46. Kindermasker, gevonden in Kampen. Collectie en foto: Gemeente Kampen.

den op kinderfeesten, zoals de optocht met de (ge-kroonde) mei-koningin die bijvoorbeeld te zien is op het kalenderblad van die maand in het *Breviarium* van Eleonora van Portugal¹¹¹ en in een marge van de *Hortulus Animae*.¹¹² Bij die feesten werden wel rollen gespeeld en verkleedden kinderen zich, soms georganiseerd en soms spontaan (zie 1.4.1). De maskers kunnen bij dat soort verkleedpartijen zijn gedragen.

2.18 NOOTMOLENTJE

In het gebedenboek van Philips de Goede uit 1454, nu in Den Haag (A55) is op folio 167 een rechthoekig kader te zien waarin het Jezuskind is afgebeeld (afb. 48). Het zit naakt op een kussen voor een geweven doek, met acht kleine vogeltjes aan zijn voeten. In zijn rechterhand houdt hij een zogenaamd nootmolentje, dat hij met zijn linkerhand aantrekt. Het molentje is een bol voorwerp met een verticale as door het midden waarop aan de bovenkant horizontaal geplaatste wieden zijn gezet. De as is in het

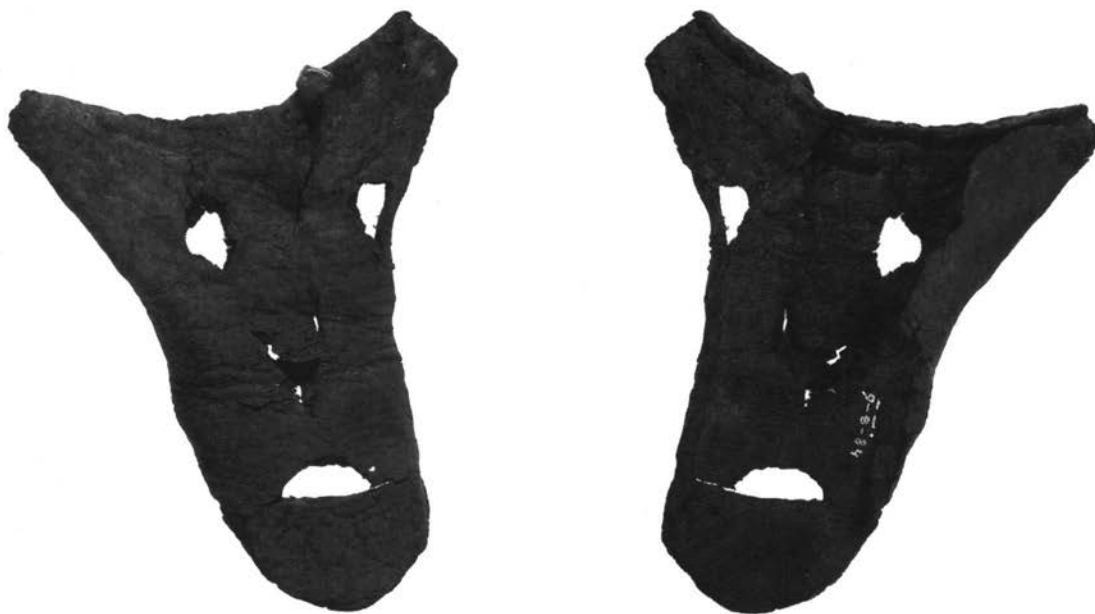
¹⁰⁹ Beide geciteerd in Drost 1914: 102.

¹¹⁰ Maten: 16 x 23 cm en 15,5 x 23 cm. Met dank aan Olaf Goubitz (ROB Amersfoort) voor de mededeling. In Ulm is een (half) masker van klei gevonden, dat waarschijnlijk wel voor een volwassene was bedoeld. Zie: Planck 1994: 308.

¹¹¹ Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout e.a., ca

1500-1510. New York, Pierpont Morgan Library M.52, f 4r. Zie: Hindman 1981.

¹¹² Brugge, Simon Bening 1511-1520. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind. 2706, f 141r. Zie Dörnhöffer 1907.

Afb. 47.a. Masker, secundair uit schoen gemaakt, ca 1400. b. Idem, achterzijde. Collectie en foto: ROB Amersfoort.

midden (in de bol) verdund; daar is een touwtje vastgeknoopt, dat door een gaatje in de bol naar buiten loopt. Door aan het touw te trekken, gaan de wieken draaien en windt het touw zichzelf weer op. Door het touwtje steeds mee te laten vieren, kan het molentje constant draaiend gehouden worden. Dit soort molentjes werd vaak met behulp van een walnoot, takjes of strootjes en een dun touwtje zelf gemaakt; aan de noot is de term 'nootmolen' ontleend. Ze werden ook wel op iets groter formaat van een holle houten bol gemaakt, waarbij de wieken van textiel konden zijn of eveneens van hout. Zo'n bol is herkenbaar bij het molentje dat is afgebeeld in een miniatuur – iconografisch verwant aan de eerdergenoemde – met het Christuskind in de 'O' van 'O bone ihesu' in een getijdenboek uit ca 1500 (A59, afb. 49). Deze molentjes hadden meestal

één set wieken zoals hier, maar er konden op de bovenkant van de as ook een paar sets wieken boven elkaar worden gezet, zoals bij het nootmolentje dat één van de aposteltjes op het schilderij met de Heilige Maagschap van Jan II van Coninxloo uit 1546 (A60) vast heeft.¹¹³

Nootmolentjes komen vrij vaak voor op afbeeldingen, waarbij de persoon meestal het molentje in de ene hand heeft en het uiteinde van het touwtje in de andere, zoals in een psalter uit het begin van de veertiende eeuw (A54, zie afb. 165). In een boom met aan weerszijden van de stam fasen in het leven is een wat oudere jongen te zien die een nootmolentje aan een jonger kind laat zien (A58). Ook het Jezuskind is er vaker mee afgebeeld (A59); een mooi voorbeeld buiten de Nederlanden is een schilderij

¹¹³ Brussel, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten,

Oude Kunst 338, zie: *Koninklijke Musea...* 1984: 64.

miser

48. Jezuskind met nootmolentje, miniatuur in grisaille in het Getijdenboek van Philips de Goede. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage (76 F 2, f167r).

van de vijftiende-eeuwse Meester van Vivoin, nu in Le Mans (afb. 50).¹¹⁴ Dat het molentje ook eerder al op die manier voorkwam geeft een vermelding uit 1339 aan, waar Froissart "une image Nostre Dame qui tenoit par figures un petit enfant, lequel enfant s'esbattoit par soi [is uitgerust met] à un moulinet fait d'une grosse noix"¹¹⁵ noemt.

Het is waarschijnlijk dat ook het gouden molentje van Isabella van Frankrijk, met parels en robijn-tjes bezet, dat in 1390 werd gerepareerd, zo'n noot-

¹¹⁴ Maître de Vivoin, Maria met Kind en St. Benedictus, 15de eeuw. Le Mans, Musée de Tesse, inv.nr. Zie: *L'Art de la Vallée...* 1975: 6; Riché/Alexandre-Bidon 1994: 72 (de auteurs interpreteren het molentje als voorafbeelding van

49. Jezuskind met nootmolentje in initiaal. De letter O is het begin van 'O bone ihesu', een gebed tot het Christuskind. Getijdenboek uit Brugge, ca 1500. Collectie en foto: Walters Art Gallery, Baltimore MD (W.178, f 238v).

molentje is geweest. "A Jehan Duvireir, orfevre [edelsmid] et varlet de chambre [kamerheer] du roy, pour avoir rappareillé et mis à point un petit moulinet d'or garni de perles et de balais [robijn] petis pour l'esbatement [uizet] de madame Ysabel de France".¹¹⁶

Vanwege zijn naam voerde Jean Molinet, de vijf-

het lijden van Christus: "L'enfant Jésus joue au moulinet, dont les ailes en croix préfigurent son martyre").

¹¹⁵ Gay II 1928: 151 (Froissart III 4).

¹¹⁶ Gay II 1928: 151 (Archives Nationales KK21, f 89v).

50. Maria met kind en Sint Benedictus. Het Jezuskind heeft een nootmolentje vast. Noord-Frankrijk, Maître de Vivoin, vijftiende eeuw. Collectie: Musée de Tessé, Le Mans (10-1). Uit: Riché/Alexandre-Bidon 1994: 72.

tiende-eeuwse dichter en 'historiograaf' van het Bourgondische hof¹¹⁷ een afbeelding van zo'n welbekend nootmolentje (in het Frans 'moulinet') als zijn sprekend wapen; het is bijvoorbeeld terug te vinden in een gedrukt gedicht ter ere van de geboorte van Karel (de latere Karel V) uit 1500 (afb. 51).¹¹⁸

¹¹⁷ Zie Van den Boogert/Kerkhoff 1993: 34; Onghena 1952: I 43.

¹¹⁸ Jean Moulinet, *La tres desiree et proufitable naissance du*

2.19 POP

Beweegbare poppen, om precies te zijn ridders in harnas met langwerpige schilden, zijn afgebeeld in het – verloren gegane – twaalfde-eeuwse handschrift van de *Hortus Deliciarum* van Herrad von

tres illustre enfant Charles d'Austrice. Paris, Bibliothèque Nationale de France, Imprimés, Rés.Ye 1077. Zie: Riché/Alexandre-Bidon 1994: 69.

51. Nootmolentje als sprekend wapen van Jean Molinet, merk in gedicht uit 1500. Uit: Riché/Alexandre-Bidon 1994: 69.

Landsberg.¹¹⁹ Van dit handschrift zijn wel gekleurde natekeningen bewaard (afb. 52), waarin te zien is hoe twee kinderen de ridders met touwtjes op tafel bewegen. Ze worden bij dit "ludus monstrorum" gadeslaggen door een koning, geduid als Salomon. De constructie is op de tekeningen niet geheel duidelijk overgekomen, maar het is het meest aannemelijk dat met twee touwen werd gespeeld, waarvan één aan de achterkant van de eigen ridder vast zat, en de ander aan de voorkant van de ridder van de tegenstander en door de zijkant van de eigen pop. Op die manier kunnen de twee kinderen met de poppen vechten; ze naar elkaar toe trekken om slagen toe te dienen en het eigen exemplaar in geval van dreiging terug trekken. In feite is de constructie van de touwen vergelijkbaar met die van de ruiters op wielen in Wenen (zie 2.25) en van een bootje in Kopenhagen¹²⁰ waarvan op grond van deze overeenkomsten wordt vermoed, dat je er een gevecht mee kon spelen.

De meeste gegevens over poppen in de Middeleeuwen betreffen beweegbaar gemaakte menselijk figuren. De schaarse fragmenten van poppen in de Nederlanden hebben vrijwel allemaal behoord tot

scharnierende constructies die (al dan niet met touwtjes) te bewegen waren. Ook de in Lübeck opgegraven middeleeuwse houten poppen¹²¹ hebben in een aantal gevallen beweegbare ledematen, en twee (uitzonderlijk) bewaard gebleven poppen uit ca 1560 (afb. 53)¹²² en 1580¹²³ zijn op diverse plaatsen te bewegen. De beschildering van deze houten poppen toont hoe de opgegraven poppen er ooit uitgezien moeten hebben. De 'ledenpop' is overigens geen innovatie: de poppen die uit de Griekse en Romeinse tijd bekend zijn, waren ook vrijwel altijd voorzien van beweegbare ledematen.¹²⁴ Het houten poppenlijf dat gevonden werd in Deventer (B132, afb. 54) heeft inkepingen voor de los te bevestigen benen en het popje 'Alva' uit Den Bosch (B133) mist de ongetwijfeld los aangezette danwel in stof uitgevoerde ledematen. In Utrecht is een grote beweegbare stokpop gevonden (B131, afb. 55), waarvan de lengte ca 80 cm zal zijn geweest. Van deze pop konden de armen gespreid worden, waarbij de armen een hoek van ca 45 graden met het lichaam maakten, of konden de handen voor het lichaam bij elkaar gebracht worden. Het ingenieuze snijwerk, 'proefondervindelijk' steeds weer bijgewerkt (afb. 55b), wijst erop dat het mogelijk maken van die verschillende standen van de armen noodzakelijk was en geeft aan dat de pop bedoeld was om te worden bewogen. Of deze pop voor een kind bedoeld was, is niet zeker. Vanwege de grootte lijkt het voor de hand liggend dat deze gebruikt is in een – vrij grote – poppenkast, en poppenkasten zijn als vermaak in de Middeleeuwen zeker niet aan kinderen voorbehouden (zie 2.21). De Utrechtse pop is ongetwijfeld voorzien geweest van een kleed, met mouwen; de bovenkant van het hoofd vertoont een horizontale insnijding rondom, zodat daar stevig een muts of ander hoofddeksel bevestigd kon worden.

Een enkele losse arm met gat, van tin-lood (B137,

¹¹⁹ Gillen 1979; Green 1979.

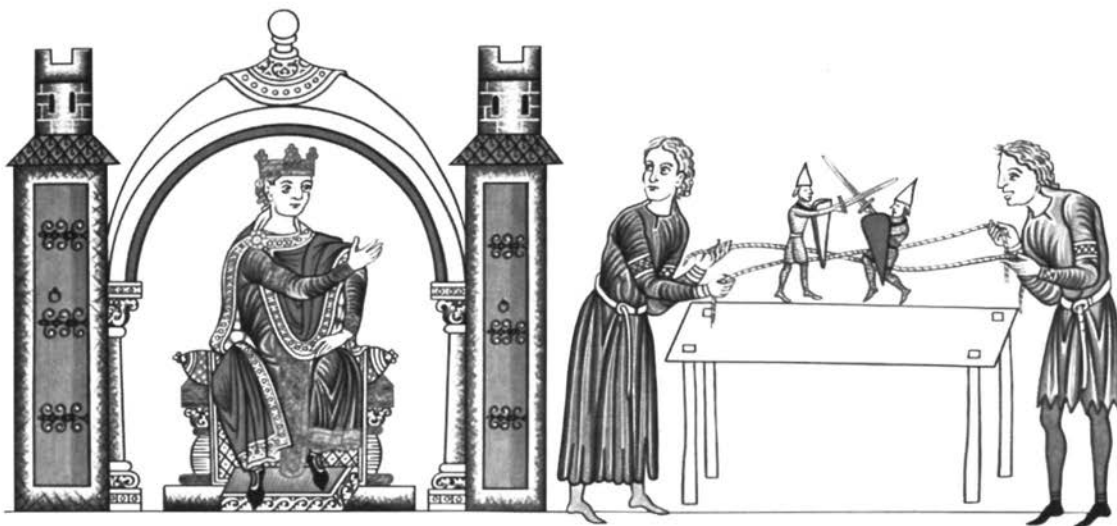
¹²⁰ Kopenhagen, Nationalmuseum, D60/1991.

¹²¹ Lübeck, St-Annenmuseum, vaste opstelling. Zie Gläser 1995: 32-33.

¹²² Hanau, Hessisches Puppenmuseum, geen inv.nr.

¹²³ Houten pop "Madeleine Renaud" in de poppenverzameling van het Legoland-Park in het Deense Billund. Zie: Von Mendelssohn 1993: 167.

¹²⁴ Zie bv. Elderkin 1930; Manson 1992; Willemsen 1993.

52. Gevecht met ridders op tafel, gadegeslagen door koning. De voorstelling draagt het opschrift "Ludus monstruorum". Natekening uit *Hortus Deliciarum*, zgn. "Bastard facsimiles" uit 1839-1843, nu in de Bibliothèque Nationale, Parijs (facs. 8). Uit: Green 1979: pl. 123.

afb. 122),¹²⁵ geeft aan dat ook van dit materiaal figuurtjes bestonden met beweegbare ledematen. Losse elementen van poppen van hout, zoals losse kopjes of armen, worden wel bij opgravingen gevonden, wat erop duidt dat veel poppen uit losse onderdelen werden samengesteld, al dan niet elk gemaakt van het voor dat onderdeel meest geschikte materiaal. Een losse houten hand met bevestigingspunt¹²⁶ wijst dan op een pop waarvan mogelijk lijf en leden van textiel waren gemaakt, en de kop van hout, van het zeer vergankelijke papiermaché, of misschien van klei. Poppen, gemaakt van klei, zijn in de Duitse landen ruimschoots aanwezig. Meestal wordt een laatmiddeleeuwse Neurenbergse herkomst verondersteld.¹²⁷

Ook een niet beweegbare menselijk figuur kan als

speelpop worden gebruikt. Wanneer zo'n figuur bij een opgraving gevonden wordt, is deze minder duidelijk als speelgoed herkenbaar dan een houten figuur met beweegbare delen. Mogelijk zal dan ook een aantal houten figuren waarmee (misschien) gespeeld is, als (deel van een) heiligenbeeld zijn geïnterpreteerd of een andere devotionele functie zijn toegedicht. Dit is zeker zo omdat poppen in de Middeleeuwen veelal het uiterlijk van een volwassen vrouw hebben, zoals bijvoorbeeld te zien is aan de pop van Isabella (A61, zie afb. 214, afb. XIV).

Het verhaal over het wonderbeeld dat zich in de Bossche Sint-Janskathedraal bevindt, laat ons kennis maken met de beschrijving van spel met een houten speelpop – hoewel de figuur niet daarvoor bedoeld was. Het verhaal luidt, dat er tekenen waren dat een eenvoudig houten Mariabeeld wonde-

¹²⁵ Amsterdam, Archeologische Dienst MWeO-521 (uit het metro-tracé).

¹²⁶ Gezien in Lübeck, Amt für Archäologische Denkmalpflege, HL2-345.

¹²⁷ Voor 'Neurenbergse' en andere poppen van ceramiek zie bijvoorbeeld: Arnold 1980: 68, Abb. 4; Von Boehn 1972:

110-111, fig. 96-97; Boesch 1900: 62, Abb. 61; Endrei 1988: 14, abb. 3; *Frankfurt um 1600* 1976: 82, abb. 72; Hillier 1968: 36, 38; Petényi 1994: 90-92, fig. XVII-XIX; Planck 1994: 303; *Spielzeug, Spiel und Spielereien* 1987: 13; Riché/Alexandre-Bidon 1994: 71; Sußkind/Rabold 1992: 319, Abb. 227, 350, Abb. 254.

53. Houten pop met beweegbare ledematen, Duitsland ca 1560. Collectie en foto: Hessisches Puppenmuseum Hanau-Wilhelmsbad.

ren verrichtte en dat het daarom in de kerk moest worden opgesteld. Het beeld was snel gevonden, maar de koster ontdekte dat het bijbehorende Jezuskind ontbrak. Daarop zocht hij de hele stad af naar het beeldje, tot hij het uiteindelijk vond in de Orthenstraat, waar kinderen met het kindje aan het spelen waren.

“Inder nacht quam hem te voren,
dat Jesus waer verloren;
hij en wist nijet, waer hijt mochte sueken,
hij ghinck inde stadt in allen hoeken.

¹²⁸ Hens e.a. 1978: 139.

¹²⁹ Van Oostrom 1985: 22.

¹³⁰ Van Oostrom 1985: 56.

¹³¹ De Vooy 1926: 151-152.

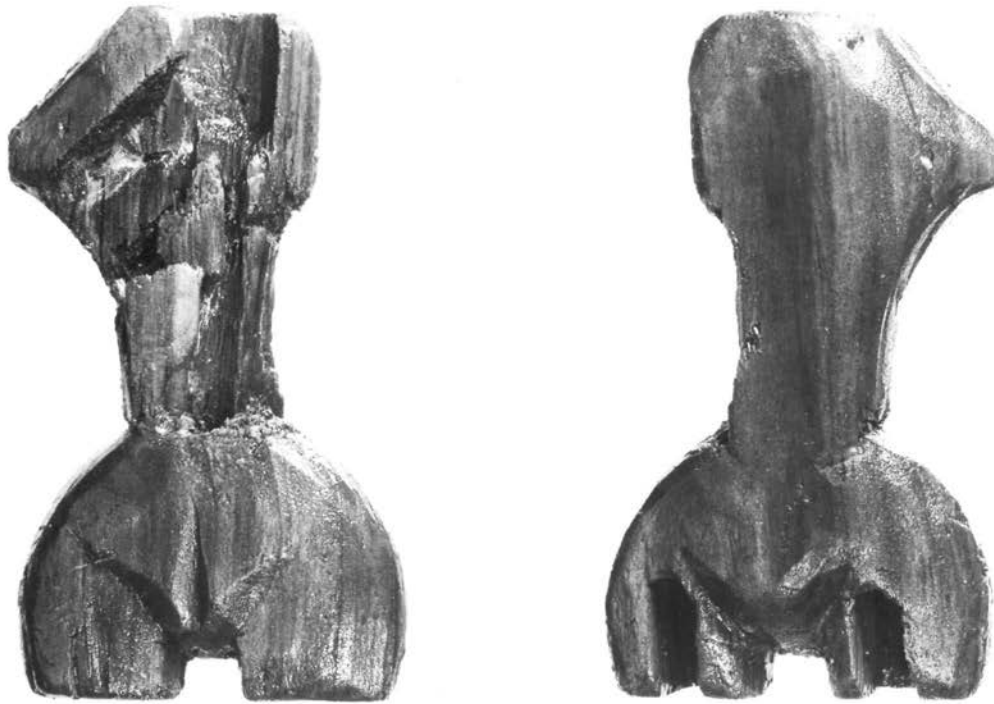
Indie Ortenstraet, alst Godt woude,
vant hij tkijndeken alsoo houden;
inder straten speelden aldus
die kijnder mit Jesus”.

De Bossche kinderen hadden in het houten Jezuskind een mooie babypop gevonden, en zijn dan ook niet blij dat de koster die afpakt: “Hij naempt huer en ginck loopen ende die kijnder beghosten te roepen en screijden en tuenden misbaer, omdat haer kijndt genomen waer”.¹²⁸

Dit is niet de enige plaats waar het Jezuskind, als deel van een gesneden beeltenis van Maria met kind, tot een houten speelpop verwordt – of een houten pop als Jezuskind wordt behandeld. Er circuleerde in de Middeleeuwen een exemplaar over een Jezusbeeldje dat met een kind ging spelen,¹²⁹ en tevens een exemplaar over *Het meisje met de Jezuspop*.¹³⁰ Het is het verhaal van een “scoone dochter, die in alder onnoeselheit opwies [opgroeide]. Dese maghet hadde enen hultenen [houten] ihesus, daer si altoes mede plach te spelene. Ende si droechen [droeg hem] oec altoes met haer als si slapen ghinc ende leyden [legde hem] in haer bedde ende hielten [hield hem] altoes voer haer lief ende was altoes wel te vreden met hem”.¹³¹ Het meisje wil niet trouwen, omdat ze haar Jezus al heeft – het is een kinderlijke variant van het huwelijk met Christus, dat nonnen in de late Middeleeuwen symbolisch plachten aan te gaan. In kloosters en begijnhoven vierde de cultus van het Christuskind hoogtij¹³² en de zusters werden aangemoedigd een Jezuspop te verzorgen als een baby. Terug te vinden is dit in het laat-vijftiende-eeuwse gedrukte boekje *Vander gheesteliker kintscheyt ihesu*, waarin wordt uitgelegd “hoe men het kindekijn ihesus sal zwachtelen, in sijn crebbeken legghen, baden ende wasschen, er mee spelen [!], wieghen ende wackelen, besuysen ende besinghen” en ga zo maar door.¹³³ Voorbeelden van het “crebbeken” waarin het Jezuskind gewiegd werd, zijn bewaard gebleven (vooral uit de

¹³² Zie vooral de catalogus *Hooglied*, met name de Jezuskindjes en attributen in de zgn. ‘besloten hofjes’ (Vandenbroeck 1994: m.n. 92-104, 201).

¹³³ De Vooy 1926: 142.

54.a. Poppenlijf (fragment) met ruimte voor het aanzetten van losse, beweegbare benen. b. Idem, achterzijde. Gevonden in Deventer, opgraving Burseplein, zestiende eeuw. Collectie: R.O.B. Amersfoort (DVR 51-7-10). Foto's: Frans Gijbels/ Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

vijftiende eeuw) en worden 'kerstwiegje' of 'Christuswiegje' genoemd. Sommige exemplaren zijn zeer kostbaar uitgevoerd, met edelmetaal en fluweel,¹³⁴ sommige zijn eenvoudige houten wiegjes; het bijbehorende beddegoed en de Jezuspop zelf zijn nog maar zelden in de wieg aanwezig. Natuurlijk werd ook – en vooral – door kinderen over poppen gemoederd, en een Duitse prent uit 1540 toont zo'n kleine poppenmoeder met haar pop en de bijbehorende poppenwieg.¹³⁵

Poppenkleding uit deze tijd is niet teruggevonden, maar dat poppen tot in details volgens de gangbare mode gekleed konden zijn, bewijst het geschilderde portret van de pop van Isabella, dochtertje van Philips de Schone en het kleine zusje van Karel V (A61, zie paragraaf 4.8.2). In 1502, toen Isabella 1 jaar en 3 maanden oud was ("en l'aige de ung an & iij mois") werd door de Meester van het Sint-Jorisgilde een reeks van drie portretten geschilderd van Karel'tje (al met de keten van het Gulden Vlies) en zijn twee zusjes, Eleonora en Isa-

¹³⁴ Zie Von Zglinicki 1979: 119-124, 394-395, afb. 464-473; Van Os 1994: nr. 30.

¹³⁵ Monogrammist I.R., ca 1540. Zie: Von Boehn 1972: 8.

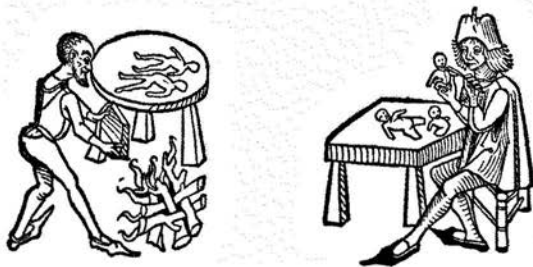
55.a. Grote stokpop (in stukken), gevonden in Utrecht, Korte Nieuwstraat, uit de veertiende eeuw. b. Detail van de beweegbare arm van de stokpop. Collectie en foto's: Archeologisch Bouwhistorisch Centrum Utrecht (KN/04/N/09).

bella. De kleinste, “madame ysabiau” is afgebeeld met een pop in de handen, waarvan de rode voeten op de lijst van het portret lijken te staan. De pop is gekleed in een lange rode mantel met lange, wijde mouwen en draagt op het hoofd een kanten muts met witte ondermuts. De handen van de pop zijn voor het lichaam gevouwen en de armen konden waarschijnlijk, net als bij de Utrechtse poppenkastpop, in verschillende standen worden gezet. Aan de achterkant van het poppenhoofd is een gestreept touwtje bevestigd, dat Isabella vasthoudt; met dit touwtje waren waarschijnlijk de ledematen beweegbaar (afb. XIV). Dit is (zover bekend) het

enige Nederlandse portret van een kind met pop uit de eerste helft van de zestiende eeuw; het afbeelden van speelgoed als attribuut in kinderportretten wordt in de zestiende eeuw geleidelijk een vast thema (zie paragraaf 4.9.3).

Een speelpop in de vorm van een dame te paard met een dienaar te voet werd in 1454 aan Madeleine de France gegeven voor haar vermaak: “A Raoulin Delarue, marchand de Paris suivant la court, pour une poupée de Paris faicte en façon [in de vorm van] d’une damoiselle à cheval et ung varlet [schildknaap] à pié, delivré à Madeleine, de France pour sa plaisance [plezier]”.¹³⁶ Middeleeuwse poppenmakers kennen we van twee houtsnedes in de Latijnse *Hortus Sanitatis* uit het einde van de

¹³⁶ Gay II 1928: 272 (Archives nationales KK55, f 89).

56. Poppenmakers, houtsnede uit een Duitse *Hortus Sanitatis* uit 1491. Uit: Fraser 1972: 62.

vijftiende eeuw (afb. 56), en bij naam: de “Dockenmacher” Ott en H. Mess zijn in respectievelijk 1413 en 1465 vermeld in de archieven van de (speelgoed-) stad Neurenberg,¹³⁷ terwijl in de Liggeren van het Antwerpse Sint-Lucasgilde in 1509 een zekere Gielis de Vryvere opduikt, die geleerd heeft bij “meester Jacob popmakers wif”.¹³⁸ Het zou hier ook gewoon een naam kunnen zijn (die op zich al bewijst dat poppenmaker een vak was), maar als in 1527 in dezelfde bron een leerjongen verschijnt die heeft “geleert bij Gillis Popmakere”¹³⁹ lijkt het “popmakere” toch eerder het beroep te zijn van zowel Gillis als eerdergenoemde meester Jacob. Overigens komt in de Liggeren van Antwerpen ook een “popverkoopster” voor (in 1520)¹⁴⁰ en – maar dat is ruim een eeuw later – een “poppenstoffeerder” (Antoni Fernando).¹⁴¹

2.20 POPPENGOED

In de *Legenda Aurea*, de *Gouden Legenden* van Jacobus de Voragine, is ook het levensverhaal van de

Heilige Elisabeth van Hongarije opgenomen.¹⁴² In deze *vita* wordt verteld dat zij kinderen “kleine bordjes, bekers, glazen ringen en andere dingen van glas om mee te spelen” brengt; wanneer ze te paard naar haar kasteel boven op een rots rijdt, valt het glazen speelgoed uit haar mantel op de stenen, maar niets breekt.¹⁴³ Blijkbaar werd door kinderen met miniatuur-gebruiksvoorwerpen van glas gespeeld.

Een keteltje van geelkoper (messing) werd in 1404 gekocht als speelgoed voor de kleine Franse kroonprins, toen die ziek was: “A Thierry Lalemant, pour un petit chauderon [ketel] de laitton [latoenkoper] qu’il a baillié [geslagen] et livré pour faire jouer et esbatre [vermaken] le dit sgr [de Dauphin] lequel estoit mal disposé [ziek], 12 s [soldi]”.¹⁴⁴ De glasblazer Florent Bogart werd in 1543 betaald voor het maken van een set huisraad in glas, voor Diana, het natuurlijke dochttertje van Hendrik II: “A Florent Bogard, verrier [glasblazer], pour paiement d’un petit menaige [huishouden] de verre qu’il a vendu à mondit sgr [Hendrik], et lequel au mesme instant il a donné à mademoiselle Dyane, sa fille naturelle, pour ce cy, 9 l.” En tegelijkertijd werd van een koopman een ivoren kistje gekocht voor Diana, waarmee ze kon spelen. “A Jehan Petit, mercier suivant la cour, pour son paiement d’une chasse [kist] d’ivoire, laquelle mondit sgr a en l’instant donné à mademoiselle Dyane, sa fille naturelle, pour y prendre plaisir et recreacion, pour ce cy, 22 l. 10 s.”¹⁴⁵

Het leeuwendeel van de *opgegraven* miniaturen zijn kleine gebruiksvoorwerpen van aardewerk en tinlood, terwijl sporadisch ook wel andere materialen

¹³⁷ Fraser 1972: 66-67; Von Boehn 1972: 112-113.

¹³⁸ Rombouts/Van Lierus 1961: 72.

¹³⁹ Rombouts/Van Lierus 1961: 109.

¹⁴⁰ Rombouts/Van Lierus 1961: 94.

¹⁴¹ Rombouts/Van Lierus 1961: 598, 604.

¹⁴² Zie voor een recente studie van deze legende: Scholz 1997. De *vita* van Elisabeth maakte waarschijnlijk geen deel uit van het oorspronkelijke corpus, maar is er wel nog in de dertiende eeuw aan toegevoegd (zie Scholz 1997: 50, noot 2).

¹⁴³ In Cap. CLXXVIII, “De Sancta Elizabeth”: “Ipsa vero et olliculas et annulos vtrees et quaedam alia vitrea emi fecerat, ut pueri ludos pueriles in talibus exercent. Quae dum in pallio proprio equitas in castrum deferret, de rupe altissima super lapides ceciderunt, sed nulla in iis laesio est inventa”, zie Graesse 1965 (1890): 758. Ik gebruikte voor de vertaling ook de Engelse editie van Ryan 1993: II, 307.

¹⁴⁴ Gay II 1928: 57 (Archives nationales, KK43 f 90v).

¹⁴⁵ Gay II 1928: 57-58 (Comptes de la maison de Henry II).

voorkomen zoals glas¹⁴⁶ (B130), been (B122)¹⁴⁷ en hout¹⁴⁸ (B26) – Renaud noemt in een opsomming van gedraaid houten huisraad ook schoteltjes en bekers met een doorsnede van 5 cm¹⁴⁹ Ook in het buitenland worden deze miniaturen wel gevonden¹⁵⁰ De miniatuur-gebruiksvoorwerpen in aardewerk (B27 tot en met B51) zijn grotendeels kleine varianten van exact zo bestaand bruikbaar kook-, eet- en drinkgerei Deze miniatuurtjes zijn er in de veertiende en vijftiende eeuw zeker al op grotere schaal geweest en werden ongetwijfeld gebruikt bij het spelen met de poppen, of het spelen van 'keukentje' en dergelijke imitatie-spelletjes

Ingedeeld naar gebruiksfunctie betreft het poppengoed in keramiek de volgende categorieën

Kookgerei deksel, grape [type kookpot op drie poten], kookpot, steelpan, vergiet, vetvanger

Eetgerei bakje, bord, papkom, zoutvat

Drinkgerei baardman [kruik met gezicht in reliëf], beker, kan, kelk

Haardgerei vuurklok

Sanitair potje, kwispedor, pispot, scheerbekken

Deze miniaturen zijn vaak nauwkeurige kopieën van de grote, reële gebruiksvoorwerpen, en de populariteit ervan neemt enorm toe in de zestiende eeuw, op weg naar een *hausse* in de zeventiende eeuw¹⁵¹ Incidenteel wordt de kwaliteit hoger, maar in zijn algemeenheid groeit vooral de kwantiteit sterk De doorlopende lijn staat een vergelijking toe van het oudere miniatuurgoed met dat uit de zeventiende eeuw, uit welke tijd zeer duidelijke getuigenissen zijn aan te wijzen dat deze voorwerpen als 'poppengoed' werden gebruikt (zie verderop)

De functie als speelgoed wordt van miniaturen in

keramiek vaak ontkend, de voorwerpen worden dan veelal als pottenbakkersmodellen¹⁵² omschreven Voor die interpretatie zijn geen overtuigende argumenten, vooral omdat het niet duidelijk is of het wel verkooppraktijk was dat men eerst een klein model bekeek alvorens een 'groot' voorwerp te bestellen Bekend is dat gebruiksvoorwerpen gewoon vanuit voorraad konden worden gekocht, en dan zijn kleinschalige modellen in het geheel niet nodig Daarnaast betreft het merendeel volstrekt bekende vormen Bovendien is een groot aantal van de miniatuur-voorwerpen bepaald niet erg secuur uitgevoerd, gebruik van zo'n klein, eenvoudig, slordig uitgevoerd en ruw gedecoreerd voorwerp als 'klantentrekker' zou eerder een averechts effect hebben gehad en daarvoor kunnen de miniaturen dus niet zijn bedoeld De uitvoering van een deel van de miniatuur-voorwerpen wijst daarnaast duidelijk op serieproductie (zie 3.6) wat grootschaligheid aangeeft Dat versterkt de these dat het hierbij niet om pottenbakkersmodellen gaat, waarvan immers geen honderden sets nodig zijn Een deel van de miniatuur-voorwerpen in aardewerk zijn kleine potjes en bakjes, die respectievelijk vaak als zalf- of medicijnpotje en als smeltkroesje worden geduid Een zalfpotje kan echter alleen kan functioneren als er een vinger, een spatel of een lepelje in past, en dat is lang niet bij alle kleine potjes het geval Analoog is er bij een laag bakje waarin op de bodem geen resten of sporen van metaal aanwezig zijn, geen reden om aan te nemen dat het een smeltkroesje is geweest

Nog een slag kleiner zijn de vele miniatuurtjes van gebruiksvoorwerpen die zijn gegoten uit een legering van tin en lood Waar de voorwerpen van aardewerk, glas, hout en been nog veelal het formaat van een servies voor bij het poppenspel hebben, gaat het bij de meeste metalen miniatuurtjes om het

¹⁴⁶ Miniatuur-roemer Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen F5172

¹⁴⁷ Benen mesje uit Dorestad, nu in Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, depot 71e Roes 1965 55, fig 131¹⁴⁸ Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen inv nr F5821

¹⁴⁹ Renaud 1983

¹⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Durand/Lefebvre 1950 34-35 (uit Pa-

rijs), Riche/Alexandre-Bidon 1994 13 (uit Lyon), 71 (uit Straatsburg), Schutte 1979 Abb 1 en Meckseper 1985 343, nr 269a-e (uit Gottingen), Waterstradt 1987 150 (uit Osterburg en Minden)

¹⁵¹ Willemsen 1994-A, zie ook Noorlander 1970/1971

¹⁵² Zie Van der Meulen/Smeele 1986

formaat van de meubels en het vaatwerk in een poppenhuis.

Het teruggevonden miniatuurgoed van tin-lood is, net als bij het aardewerk, onder te verdelen in categorieën. Binnen de categorieën wijkt het scala voorwerpen in metaal af van dat in aardewerk, waarbij vooral de veel grotere diversiteit aan voorwerpen opvalt. In aardewerk gaat het voornamelijk om kook-, eet- en drinkgerei en sanitair, waarbij alleen voorwerpen in miniatuur bestaan die ook 'in het echt' van aardewerk zijn gemaakt (afb. 57). De tin-loden miniaturen verbeelden daarentegen zo ongeveer alle denkbare dagelijkse voorwerpen, ongeacht van welk materiaal de groot-formaat versies gebruikelijk zijn: ook aardewerk pannen, houten meubels en zelfs struikjes krijgen in miniatuur een uitvoering van tin-lood. De tin-loden miniaturen betreffen de volgende in functionele groepen verdeelde objecten:

Kookgerei: deksel, grape, ketel, koekepan, kookpot, 'poffertjespan', steelpan, treeft [rooster met hengel om in het vuur te zetten] (al dan niet met vissen erop), vergiet, vetvanger, vuurbok, vijzel, wafelijzer.

Eetgerei: bord (soms met vissen erop), brandewijnkom, kom, teljoor [eetplankje].

Bestek: lepel, mes, pollepel, schep, vork.

Drinkgerei: beker, kelk.

Opslag: emmer, kan, mandje, vat, zak, zoutvat.

Voor het vuur: kooltjestang, vuurscherm.

Verlichting: kandelaar, olielamp.

Meubilair: kruk, stoel, speeltafeltje, tafel.

Sanitair: pispot.

Persoonlijke voorwerpen: helm, hoed, luit, schaar, sleutel, strijkijzer, trip.

Religieus: kandelaar, kelk, kerststal, monstrans, paten, 'pax-tafel', reliekhouders, schrijn, kerktoeren, wierookschaal.

Diversen: struikje, tak.

Gebruiksvoorwerpen in miniatuur, met name van metaal, is bij de bekeken vondsten tegelijkertijd de meest talrijke én de meest bediscussieerde categorie. De functie als speelgoed van deze miniaturen is vaak omstreden, zowel vanwege het formaat en het gebruikte materiaal, als 'inhoudelijk'. Opvallend is

57. Poppengoed in keramiek, grotendeels uit de zestiende eeuw. Collectie: Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam. Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel.

dat veel voorwerpen een mogelijke religieuze connotatie hebben: kelken, bordjes die patenen kunnen zijn, monstransen, schrijntjes, draagaltaar, wierookschaal, pax-tafeltjes (afb. 58). Informatie uit geschriften wijst er echter op dat deze voorwerpen kunnen zijn gebruikt voor 'priestertje spelen' met een miniatuur-altaartje; op de afgebeelde altaartjes (zie 2.24) is klein liturgisch vaatwerk te zien. Tegelijkertijd stelt het grootste deel van de miniaturen – net zoals bij het aardewerk – juist heel gebruikelijke dagelijkse en huishoudelijke voorwerpen voor: borden, steelpannen, kookpotten, vergieten, stoelen, attributen voor de haard (afb. 59), schaar, wafelijzer etc. Een klein tin-loden kandelaartje kan bijvoorbeeld zowel een 'religieuze' als een huiselijke functie verbeelden. In ieder geval waren veel van deze objecten – zoals het struikje met bloemen wellicht het duidelijkst aangeeft – bedoeld om opgesteld te worden. Daarvoor pleit de bewerking aan vaak maar een zijde en het veelvuldig voorkomen van standaardjes, zodat het mogelijk is met de vele miniatuurtjes zowel een opstelling van een gedekte tafel of een huiskamer te maken als een altaartje. Dit soort opstellingen hoeft niet religieus getint te zijn en zal waarschijnlijk ook – maar zeker niet alleen – door kinderen zijn gemaakt.

58. Divers religieus getint miniatuurvaatwerk, afkomstig uit het 'Verdronken Land' van Zeeland en uit afgevoerde grond van de Rotterdamse Spoorntunnel, vijftiende-zestiende eeuw. Collectie Robert-Jan Voeten, Breda. Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel (met dank aan Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam).

Bij deze tin-loden voorwerpen is serieproductie overduidelijk, waarbij steevast is gewerkt met lossende vormen (zie 3.7), die grootschalig produceren mogelijk maken. Vaak zijn de miniaturen opvallend slordig gegoten, wat erop wijst dat de kwaliteitseisen bij het kopen van deze voorwerpen niet erg hoog geweest kunnen zijn en dus dat ze goedkoop werden aangeboden.¹⁵³ De types (zie catalogus B) worden erg verspreid teruggevonden, wat erop wijst dat ze op grote schaal vervaardigd en verhandeld werden. Deze ruwe uitvoering van de voorwerpen en zeker ook de serieproductie pleiten absoluut tegen een interpretatie als meesterproef, die met betrekking tot tinnen voorwerpen nog wel wordt gehoord: de meesterproeven worden juist gekenmerkt door een zeer hoge kwaliteit

¹⁵³ Eenzelfde 'lage drempel' stelde Jos Koldewij (KU Nijmegen) voor de insignes vast: gietwerk werd blijkbaar niet snel afgekeurd.

¹⁵⁴ Zie voor poppenhuizen: Pijzel-Domisse 1980, 1987 en 1994; Bayer 1964; Von Wilckens 1956.

¹⁵⁵ Willemsen 1994-A (passim); zie ook bv. Hendrick

59. Haard-attributen in miniatuur, uit het 'Verdronken Land' van Zeeland en uit afgevoerde grond van de Rotterdamse Spoorntunnel, vijftiende-zestiende eeuw. Collectie Robert-Jan Voeten, Breda. Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel (met dank aan Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam).

in de (eenmalige) uitvoering. Onduidelijk is vanaf wanneer precies miniatuurtjes puur decoratief voorkomen, zoals bijvoorbeeld in pronkkabinetten of meer voor de sier bedoelde poppenhuizen.¹⁵⁴ Dat ze zeker (ook) als speelgoed werden gebruikt, mag afgeleid worden uit het gebruik van hetzelfde soort voorwerpen vanaf ca 1600. Als in het begin van de zeventiende eeuw voor het eerst sets miniatuur-voorwerpen van metaal worden afgebeeld, zijn deze duidelijk herkenbaar als speelgoed weergegeven,¹⁵⁵ terwijl geelgieters rond 1600 'poppegoetsvormen' kopen en verkopen¹⁵⁶ en in boedels

Sorgh, 'De familie van mr. Eerwout Prins', Rotterdam, Historisch Museum (deze verwijzing dank ik aan Alexandra van Dongen van Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam). Afgebeeld in Kloek 1998: 52, afb. 36. Het miniatuurgoed van metaal ligt hier op en bij een kinderstoel.

¹⁵⁶ Sloos s.a.

lijsten met poppengoed voorkomen.¹⁵⁷ Een halve eeuw eerder wordt “poppegoet” met een aantal andere produkten geweerd van de jaarmarkt in Hoorn¹⁵⁸ – deze vermelding geeft ondermeer aan dat ‘poppengoed’ toen reeds een gebruikelijke term was. De speelgoedfunctie is ook de enige die verklaart waarom de miniatuur-voorwerpen zo vaak voorkomen en waarom het zulke precieze nabootsingen van gewone gebruiksvoorwerpen zijn, hoewel ze soms zo slordig zijn afgewerkt.

Het ‘klein metaal’ is veelal in de laatste twee decennia met metaaldetectoren gevonden en bevindt zich voor het grootste gedeelte in particuliere collecties (zie ook 3.4.4). Dat houdt onder meer in dat de vondstomstandigheden soms onbekend en vaak weinig precies zijn, en dat gegevens over de vondstcontext en stratigrafie veelal ontbreken. Dit maakt het moeilijk ze nauwkeurig te dateren. Bovendien kunnen voorwerpen op verschillende plaatsen – of ambulante – worden gemaakt (het toeschrijven aan dezelfde mal is maar hoogstzelden aannemelijk) en bovendien gedurende een langere periode courant zijn. Om deze redenen is uit een groot aantal van de mij bekende metaalvondsten op dit gebied (meer dan 800 stuks) maar betrekkelijk weinig af te leiden, wat scherp contrasteert met hun relatief grote aandeel in de catalogus van vondsten (bijlage B). Alleen als duidelijk groepen of ‘typen’ te onderscheiden zijn, met binnen zo’n groep enkele betrouwbaar te dateren exemplaren, zijn deze objecten in een duidelijker cultuurhistorisch verhaal te plaatsen.

2.21 POPPENKAST

Poppenkasten kennen we van afbeeldingen uit handschriften, zoals het befaamde van *Li romans du boin roi Alixandre* in Oxford, verlicht rond 1340 door de Bruggeling Jehan de Grise.¹⁵⁹ In de marge

van deze tekst is op twee plaatsen een poppenkast getekend. De ene, op folio 54v, toont een kast met torens aan de zijkant en een daaronder bevestigd doek, waarin een Jan Klaassen en Katrijn – compleet met knots – elkaar te lijf gaan, tot groot plezier van drie kinderen die er geboeid naar zitten te kijken (A63, afb. 60). De kleine tekening is gezet op een uitloper van het penwerk in de ondermarge van de rechterhelft van de bladzijde. De andere afbeelding in dit handschrift, op folio 76r, toont een soortgelijke kast, nu met duidelijke contouren van een kasteel boven het gordijn, waarin een aantal ridderpoppen met elkaar strijden, terwijl twee ridders in de hoeken op de torens toekijken. Een groep jonge mannen kijkt toe (A64). Hier is dus poppenspel voor (jonge) volwassenen weergegeven.

Dat dit vermaak ook voor groten was bedoeld, blijkt verder uit de vermeldingen van “dockespul” in de rekeningen van de graaf van Blois, die een paar keer naar zo’n poppenspel – er staat niet expliciet dat het om poppenkast gaat – was gaan kijken, en één keer een poppenspeler zijn ‘spul’ in het kasteel had laten opzetten.¹⁶⁰ Wel weer voor kinderen bedoeld is de poppenkast die is weergegeven in een handschrift uit de abdij van Ter Doest en waarin de koppen van een man en een vrouw te zien zijn (afb. 61). Een groepje kinderen zit ernaar te kijken (A62); Van Oostrom suggereert in *Maerlants Wereld* dat de in dit handschrift verbeelde situatie een reële zou kunnen zijn, waar in een schoolsituatie dialogen in de vorm van poppenkastspel worden weergegeven; de kinderen zijn dan leerlingen, hun schoolmeester geeft uitleg.¹⁶¹

De drie in handschriften weergegeven poppenkasten zijn van hetzelfde type, met een halfronde bovenkant, torenvormige zijafsluitingen, en een doek dat eronder is gedrapeerd; één van de tekeningen in het Brugse handschrift is niet voltooid, en de onderste helft van de poppenkast is alleen als schets bewaard. De constructie van de poppenkas-

¹⁵⁷ Willemsen 1996-F: 221.

¹⁵⁸ Pols 1885: 153.

¹⁵⁹ Zie: *The Romance of Alexander* 1933 (facsimile), zie ook Meilink 1969: 11.

¹⁶⁰ Rekeningen van de Graven van Blois uit 1393/94 en 1395/96, geciteerd in Meilink 1969: 12.

¹⁶¹ Van Oostrom 1996: 74.

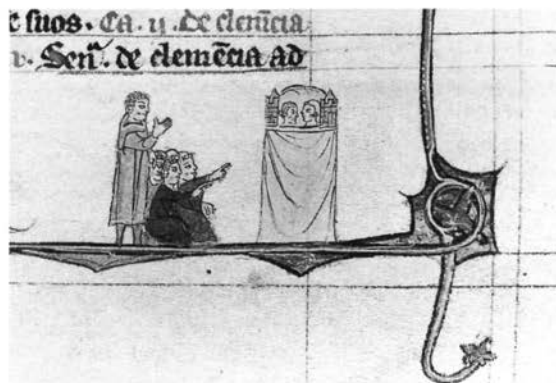

60. Groepje kinderen bij poppenkast, in marge Alexanderroman. Bodleian Library Oxford, ms Bodley 264, f 54v. Uit *The Romance of Alexander* 1933.

ten is in de tekeningen duidelijk aangegeven – ze zijn zelfs gebruikt om poppenkasten van na te bouwen. Voor zowel kast als poppen lijken hout en textiel te zijn gebruikt.

De poppen die in de poppenkast zijn afgebeeld, zijn duidelijk te onderscheiden als ridder, vrouw en man met knots: ze werden dus als mensentypes gekenmerkt. Dat is ook af te leiden uit bewaard gebleven houten poppen (zie 2.19) en we weten het van een dichter die apen-poppen had gezien: “Ic sach eens te Brugghe in een dockespel, twee scimminckelen [apen] dobbelen, dat weet ic wel”.¹⁶² Deze constatering wordt door een latere schriftelijke bron bevestigd. Wanneer in 1601 en 1602 een poppenspeler, Jaspas Dobbeniers, in Epegem bij Brussel terecht moet staan, wordt de beschuldiging van toverij en scandaluze handelingen verduidelijkt aan de hand van de personages in zijn poppenkast, “[...] te wetene twee inde spetie [gedaante] van Sinte Peeter ende Sinte Pauwels, hebbende bellen met eenen sotcappruyn [narrenmuts] op hen hoofd, ende de derde inde spetie van eenen mindebroer, de vierde inde spetie van een vrouwen die hij noemde Jouffrouwe Margriete, ende tot dyen noch een andere inde spetie van eenen quaden geest oft duyvel, ende de andere twee inde spetie van eenen

¹⁶² Geciteerd in Geerts 1987: 113.

61. Groepje kinderen kijkt naar poppenkast, afbeelding in handschrift van *Speculum Doctrinale* van Vincent van Beauvais, dertiende eeuw. Collectie en foto: Brugge, Stadsbibliotheek (ms St. 251, f 191r).

moor ende moorinne; met welke personagen de voerscreven gevangene was doende seer scandaluze spelen op diversche kermessen ende feesten, bij maniere van tooverye”.¹⁶³ Hieruit blijkt duidelijk dat de poppenspeler met ‘typetjes’ werkte. De afgebeelde poppenkasten in manuscripten geven aan dat dit beeld ook in de Middeleeuwen gold. En hoewel ten tijde van dit proces de poppenkast wijd en zijd bekend moet zijn geweest, wordt de poppenspeler toch nog beschuldigd van magie; hij verdedigt zich dan ook door uit te leggen dat het gewoon houten poppen zijn die hij zelf beweegt: “[...] dat de personaigien die hy was gebruyckende waeren van houte, verciert met cleederen oft habytten, daermede hy, gevangene, was exerceerde de conste van camerspelderye, moverende alleen de selve personaigien met zyne handen [...]”. Het mocht niet baten; hij werd schuldig bevonden en zijn poppenkastpoppen werden voor zijn ogen verbrand.

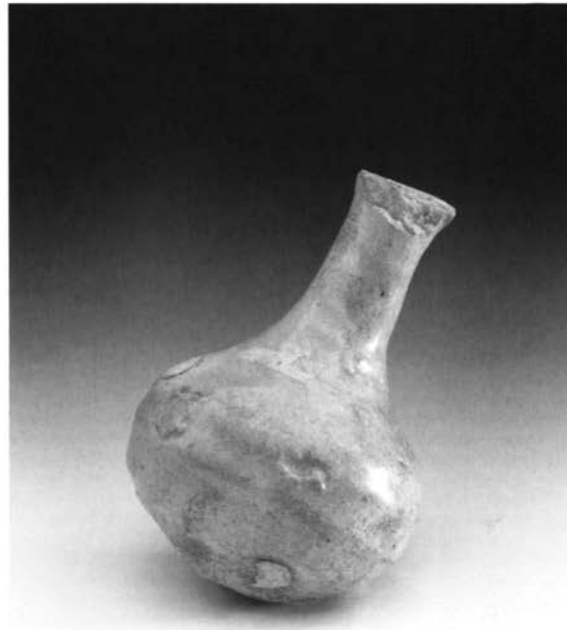
2.22 RAMMELAAR

Uit de Middeleeuwen zijn verschillende groepen rammelaars uit diverse grondstoffen bekend, de meeste enkel via bodemvondsten. Een groot aantal

¹⁶³ Meilink 1969: 21-23.

rammelaars van keramiek is verspreid over min of meer de gehele regio van de Nederlanden teruggevonden. Alle exemplaren zijn onder te brengen in de productie van bekende pottenbakkerscentra en werden over een lokaal of groter afzetgebied aangetroffen. Belangrijk zijn drie groepen bolvormige rammelaars met een rechte steel uit de twaalfde tot en met de veertiende eeuw. In de bolvormige kop bevindt zich een steentje, dat rammelt wanneer het voorwerp heen en weer wordt bewogen. De grootste groep behoort tot een type keramiek dat afkomstig is uit de streek rond de plaats Andenne, gelegen tussen Luik en Namen (afb. 62) – de elfde-eeuwse ovens zijn opgegraven aan de rand van Andenne, waar nu het gehucht Andennelle is.¹⁶⁴ Ze staan bekend onder de naam ‘Andenne-rammelaars’¹⁶⁵ en zijn witbakkend en geglazuurd, wat een licht- of felgele kleur oplevert, die kenmerkend is voor de keramiek uit dit gebied (B150). Horizontale ribbels verraden dat ze op een draaischijf werden geproduceerd. In een latere periode van dit pottenbakkerscentrum werden, naast de gele, ook geglazuurde roodbakende exemplaren met een oranje tint vervaardigd.

Een soortgelijke groep bestaat uit in de Nederlanden teruggevonden rammelaars in zogenaamd Pingsdorf-aardewerk¹⁶⁶ (geïmporteerd uit de omgeving van Pingsdorf), die vooral in de huidige Nederlands-Duitse grensstreek zijn teruggevonden (B152, afb. 63). De geglazuurde grijzige klei met grijze of donkerbruine tint is zeer herkenbaar. In de pottenbakkerscentra van Brunssum, Schinveld en Nieuwenhagen, in het zuiden van Limburg, werden al eerder op redelijke schaal handgevormde rammelaars gemaakt met een korte steel en een min of meer rond bovenstuk.¹⁶⁷ Ze werden gevormd uit witbakkend aardewerk, af en toe versierd met stroken rode en blauwe verf, en zijn alleen in Limburg teruggevonden (B153). Een klein

62. Rammelaar uit Andenne, twaalfde eeuw. Museum Boijmans Van Beuningen (F 537). Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel.

rammelaartje met hengel, duidelijk bedoeld om aan een snoer te hangen, dat is gevonden in Zierikzee (B154) heeft een exacte parallel die gevonden is in een burcht in Zuid-Duitsland.¹⁶⁸ Het is mogelijk dat deze twee kleine rammelaartjes een groter aantal vertegenwoordigen, en het lijkt op grond van het aardewerk het meest waarschijnlijk dat ze uit Zuid-Duitsland afkomstig zijn.

Van metaal waren vooral opengewerkte bolvormige rammelaars vervaardigd (zie afb. 140). Ze werden doorgaans in twee helften gegoten en ver-

¹⁶⁴ Te zien in het Musée Communal de la Céramique d’Andenne in Andenne. Met dank aan R. Slootmaekers voor de informatie ter plekke.

¹⁶⁵ Oost 1980.

¹⁶⁶ Herweijer 1986.

¹⁶⁷ Zie de artikelen van A. Bruijn in de *Berichten ROB*

(Bruijn 1960/1961, Bruijn 1962/1963, Bruijn 1964, Bruijn 1965/1966).

¹⁶⁸ Afkomstig uit Wüstung Dunkenrod bij Niederstetten, nu in Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg, Außenstelle Konstanz.

63. Rammelaar uit Pingsdorf, gevonden te Geervliet, twaalfde eeuw, nu in particuliere collectie. Foto: Frans Gijbels/Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

tonen een soldeernaad rondom (B155). Complete exemplaren zijn vaak voorzien van één of meer ogen, waarmee ze aan een kettinkje of touwtje konden worden bevestigd. In constructie komen deze rammelbollen overeen met parfumkogels, en bij kleine exemplaren waarvan slechts één helft is bewaard kan daarom niet altijd met zekerheid worden gezegd of het een rammelaar is. Bij complete exemplaren is de functie wél duidelijk, daar in de rammelaars een belletje aanwezig is, en de parfumkogels zó geconstrueerd zijn dat ze open- en dichtgemaakt konden worden om de kruiden etc. die erin werden gedragen te kunnen aanbrengen en vervangen.

Dit type rammelaar is ook in zilver (B156) en goud bekend; op een befaamd kinderportret van Edward IV uit 1538 van de hand van Hans Holbein jr.¹⁶⁹ heeft de geportretteerde prins een gouden rammelaar vast (afb. 64). Een zilveren exemplaar uit Amsterdam (B156a) is versierd met (figuratieve) voorstellingen in een soort filigraanwerk; in de rammelaar is een belletje aangebracht en aan de onderzijde is een lage kokervormige opening waarmee de bol op een stokje was ge-

¹⁶⁹ Washington, National Gallery of Art, 1937.1.64. Zie: Hand 1993: 83-91.

¹⁷⁰ Ca 1490. Museum Boijmans Van Beuningen 1450, zie:

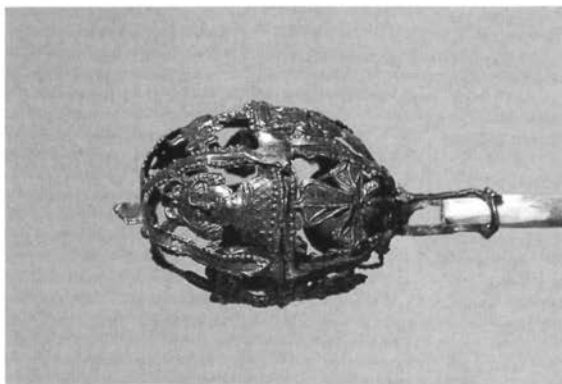
64. Gouden rammelaar, detail van portret van Edward IV door Hans Holbein jr. uit 1538. Collectie: National Gallery of Art Washington (1937.1.64). Foto: auteur.

plaatst (afb. 65). Het is mogelijk dat de ovale voorwerpen met handvat, waarmee engelen het Jezuskind vermaken in een handschrift (A65), ook rammelaars zijn. Ze vertonen gelijkenis met de (naar mijn weten niet eerder geïdentificeerde) opengewerkte edelmetalen rammelaars – hoewel geen belletjes te zien zijn – die het Jezuskind aan ringetjes vastheeft (A66) in het schilderij met de 'Verheerlijking van Maria' van Geertgen tot Sint Jans in Rotterdam (afb. 66)¹⁷⁰ Dat het Jezuskind zijn eigen bijdrage levert aan de muziek die het thema is van het schilderij – de hemelse harmonie, vandaar de orchestratie van engelen rondom de Madonna – is alleszins passend.

Houten rammelaars zijn wel afgebeeld, maar het vroegste teruggevonden exemplaar dateert uit het einde van de zestiende eeuw¹⁷¹ (afb. 67). De rammelaar is gedraaid, met een kapje op de plaats waar aardewerk exemplaren werden dichtgesmeerd; er zit een steentje in dat rammelt. Een opengewerkte houten rammelaar is weergegeven op de paneelschildering met een heilige Maagschap in Keulen (A67, zie afb. 212). De kleine Judas Thaddeus, rijdend op een stokpaard, krijgt van zijn va-

Van Eyck tot Bruegel 1994: 74-79, nr. 13 en literatuuropgave aldaar.

¹⁷¹ Den Haag, Dienst Archeologie, BIR94/126.2. Gemaakt van berkenhout (Betula).

65. Rammelaar uit Amsterdam, opgraving Nieuwezijds Kolk, tweede helft veertiende eeuw. Dienst Archeologie Amsterdam (NZK5-64-1). Foto: Wiard Krook/Dienst Archeologie Amsterdam.

der Alpheus een bruin (dus houten) voorwerp aangereikt met aan de ene kant een vierzijdig gedeelte met gaatjes, waarin echter geen belletje of steentje te onderscheiden is. Aan het andere uiteinde is een fluitje gesneden. In uitvoering komt het voorwerp overeen met andere rammelaars, terwijl het fluitje bekend is van houten en benen 'rinkelbellen' (zie verder). Een (goudkleurige) rammelaar is ook afgebeeld in het *Trachtenbuch* van Veit Konrad Schwarz uit ca 1550 (afb. 68). Veit Konrad staat in een looprek (linksachter) en heeft de rammelaar in zijn hand. In de andere stadia uit zijn kinderleven die hier zijn afgebeeld, trekt hij zelf zijn kousen aan (linksvoor) en leert hij lopen aan een leiband (rechtsvoor); hij draagt daarbij een valhoed op zijn hoofd, en houdt een stokpaard en zweep voor zich uit. Veit Konrad is op deze afbeelding, getuige het opschrift in het kader, tussen de één en drie jaar oud.¹⁷² In het vijftiende-eeuwse Duitse gedicht *Vom allen Hausrot* van Hans Folz wordt de "Kinderklapper" gerekend tot de standaard-uitrusting van een pasgeboren kind¹⁷³ en ook op afbeeldingen is de rammelaar nauw verbonden met zeer jonge kinderen, vooral zuigelingen – Judas Thaddeus op de genoemde Maagschap-voorstel-

¹⁷² Fink 1963: 193.

66. Jezuskind met rammelaars in de handen. Verheerlijking van Maria, ca 1490, Geertgen tot St. Jans. Collectie en foto: Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (1450).

ling draagt nog het kinderschort (zie paragraaf 1.4.1).

In de zestiende eeuw worden 'rinkelbellen' van been en hout populair, die tegelijk rammelaar en bijt-object zijn. Aan de ene kant hebben ze een bijtstuk, aan andere kant is een fluitje gesneden; in het midden zijn gaatjes gemaakt waaraan belletjes zijn bevestigd. Eventueel is nog een extra gaatje aanwezig waarmee de rinkelbel aan een ketting of touwtje werd vastgemaakt. Dit type zal de meest populaire rammelaar worden in de zeventiende eeuw,

¹⁷³ Geciteerd in Löhmer 1989: 156.

67. Houten rammelaar uit ca 1600 (berkenhout), gevonden in Den Haag, Bierstraat. Collectie en foto: Afdeling Archeologie Gemeente Den Haag (BIR 94-126.2).

maar het komt al eerder voor, blijkens vondsten in Dorestad¹⁷⁴ en in de Friese terpen.¹⁷⁵ De basisvorm van de rinkelbel is gelijk aan die van edelmetalen rammelaars die eveneens in zestiende eeuw opkamen.¹⁷⁶ Ook die hebben een bijdeed, meestal een (wolfs-) tand of een stuk bergkristal of bloedkoraal. Belletjes en fluitje zijn identiek aan die van de benen exemplaren. In de zestiende eeuw waren deze ook populair, getuige vondsten uit Middelburg van vooral het deel met de tand (B157) en de 'goedkope versie' van zo'n edelmetalen rinkelbel, in tin-lood, die is gevonden in de gracht van kasteel Eindhoven, compleet met belletjes (afb. 69). Karakteristiek voor de edelmetalen rammelaars c.q. 'rinkelbellen' zijn de belletjes en de tand die eraan is bevestigd. In de zestiende eeuw worden ze algemeen, getuige ook twee vermeldingen. "Un hochet [rammelaar] d'argent garni de trois sonnettes [belletjes] et d'une dent de porcelaine" wordt genoemd in een inventaris uit 1535,¹⁷⁷ en in 1561 wordt beschreven dat in Parijs "les meres pendent au col [om de hals] de leurs en-

¹⁷⁴ Roes 1965: 57, nr. 191; Van Vilsteren 1981: deze ziet de rinkelbel als een postmiddeleeuwse verstoring, maar gezien de terpenvondsten is het zeer wel mogelijk dat ook dit voorwerp uit het vroegmiddeleeuwse Dorestad komt.
¹⁷⁵ Roes 1965: 58, fig. 131; De Mooij e.a. 1996: 100 (uit de collectie van de Stichting H. Keijser, met dank aan Gerdien Kuiper die me deze rinkelbellen met daarbij de

68. Kind in looprek met rammelaar, verder leiband en stokpaard. Afbeelding in het *Trachtenbuch* van Veit Konrad Schwarz uit ca 1550 (Bild 4-6). Collectie en foto: Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig.

fans nouveaux nez [pasegeboren kinderen] des hochets d'argent au bout desquels est emmanchée [bevestigd] une grande dent de loup [wolfstand]".¹⁷⁸ De belletjes komen voor in een vermelding uit 1549: "Les nourrices [voedsters] font adjoûter au hochet de petites sonnettes qui leur servent de jouet et de folastrer ['stoeien'] avec eux".¹⁷⁹

vondstgegevens toonde).

¹⁷⁶ *Rinkelbel en rammelaar* 1958; De Mooij e.a. 1996: 100-106.

¹⁷⁷ Gay II 1928: 28 (Inventaris van Hutin Seranne, juré vendeur de vin).

¹⁷⁸ Gay II 1928: 28 (Adjonctons à la Vénerie de J. du Fouilloux, f 82v).

¹⁷⁹ Gay II 1928: 28 (Ambr. Paré XVIII p. 95).

69. Rammelaar van lood-tin met belletjes en fluitje, gevonden bij de opgraving van Kasteel Eindhoven, ca 1600. Foto: Ruud Balk/Archeologische Dienst Eindhoven (EHV-RD-92/21.1).

De echt 'sjieke' rammelaars zijn pas bewaard gebleven vanaf de zeventiende en de achttiende eeuw, maar waren er ook al eerder. Rammelaars voor koningskinderen komen voor in de rekeningen van het Franse hof. In 1391 werd voor Johanna van Frankrijk een zilveren rammelaar gemaakt; een jaar later is die van de Dauphin gerepareerd. "Pour avoir refait tout de neuf un hochet d'argent... pour jouer et esbatre [vermaken] madame Jehanne de France, 76 s.p." en "A Guillaume Arrode, pour avoir rappareillié et mis à point le hochet d'argent de monsr. le daulphin; c'est assavoir [te zeggen] en ycelui avoir fait neuf annelés [krullen] entour où pendent 9 clochettes [belletjes] d'argent et avoir fait une clochete sonnante [bel] au dessus [bovenop] dudit hochet ... et ycelui avoir redoré [opnieuw verguld], riburny [opnieuw gegraveerd] et mis à point".¹⁸⁰ In de inventaris van de Duc de Berry uit 1416 wordt een rammelaar genoemd "pour esbattre [bezighouden] petiz enfans" met borduurwerk, parels en het wapen van Frankrijk in zilver en emaille ("de brodeure, semé de menues perles, et est la te-

nue d'argent esmaillé aux armes de France").¹⁸¹

De identificatie van rammelaars als kindergoed is in de regel onomstreden. Wel is er discussie of je rammelaars tot het *speelgoed* moet rekenen, omdat het geluid van het rammelen in veel tijden en culturen een meervoudige betekenis had, tegelijkertijd bedoeld om het kind te vermaken en het te beschermen tegen 'geesten'. Bovendien werden de voor kinderen bedoelde rammelaars niet per definitie ook door kinderen zelf gehanteerd; vaak werd er door volwassenen mee gerammeld voor een kind. Maar de rinkelbellen,¹⁸² die zowel van hout als been bestonden, zijn in ieder geval bedoeld om door kinderen vastgehouden te worden, want anders heeft het bijtstuk geen zin. Wat de – late – houten rammelaars betreft (zie afb. 67) staat buiten kijf dat ze voor kinderen waren bedoeld. Hierbij is het formaat van met name de handvaten van de beide houten rammelaars van belang, dat overeenkomstig bijvoorbeeld de rammelaars van keramiek uit Limburg en Andenne, zeer klein moet worden genoemd (zo'n 5 tot 8 cm), wat ze uitermate geschikt maakt voor een kinderhandje – en erg klein voor de hand van een volwassene. Het rammelen met, fluiten op en 'hannesen' met deze van belletjes voorziene gebruiksvoorwerpen mag mijns inziens wel degelijk tot het (vroegste) spel van kinderen worden gerekend.

2.23 RATEL

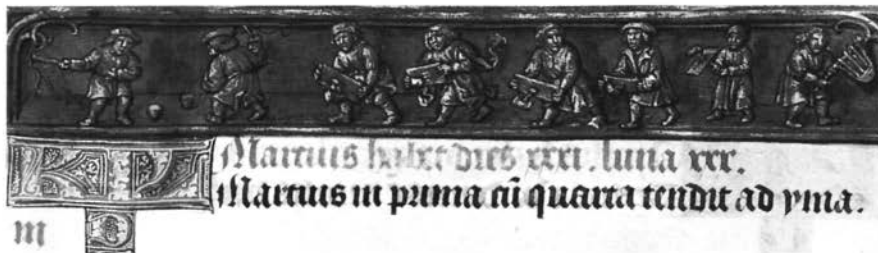
In afbeeldingen in de marge van de maand maart in Gent-Brugse kalenders, komen kinderen met ratels voor (A69-A76, afb. 70). Te zien zijn houten borden met aan de ene kant een handvat en aan de andere kant een houten blokje dat scharnierend van de ene naar de andere kant van het bord geslagen kan worden. Op die manier kon met deze ratelborden lawaai worden gemaakt. Dezelfde ratels of 'kleppers' werden gebruikt door volwassenen; ze waren bijvoorbeeld het vaste attribuut van om-

¹⁸⁰ Gay II 1928: 28 (4e Cpte roy. de Ch. Poupart, resp. f 79 en f 99).

¹⁸¹ Gay II 1928: 28 (Inventaris van Duc de Berry nr. 1123).

¹⁸² Rinkelbel en rammelaar 1958.

70. Ratelborden en ratel aan stok (rechts), samen met tollens (links) afgebeeld in de marge bij de maand maart in het Breviarium van Eleonora van Portugal. Collectie en foto: Pierpont Morgan Library New York NY (M.52, f 3r).

roepers en pestlijders.¹⁸³ Het is derhalve als zo'n ratelbord wordt teruggevonden, zoals gebeurde bij opgravingen aan de Raamsteeg in Haarlem,¹⁸⁴ niet te bepalen wie dit voorwerp heeft gehanteerd. Deze klepper dateert uit de zeventiende eeuw en de constructie is er heel duidelijk aan te zien (afb. 71).

Op de afbeeldingen van kinderen met ratels zijn ook wel exemplaren te zien waarbij plaatjes aan een handvat rondgedraaid worden; beide types werden naast elkaar gebruikt (zie afb. 70). De plaats van de kinderen met ratels bij maart is gelieerd aan de stille week voor Pasen, wanneer de klokken zwegen en kinderen met ratels door de straten gingen (zie 4.6.5). In de vastentijd werden kleppers ook in de liturgie gebruikt.

2.24 RELIGIEUS SPEELGOED

Priestertje spelen met speelversies van religieuze kleding en liturgische voorwerpen werd al gedaan in 1506, getuige een afbeelding in het *Trachtenbuch* van Matthäus Schwarz uit ca 1550 (afb. 72)¹⁸⁵ Hier is Matthäus, de hoofdpersoon van het (deels retrospectieve) autobiografische kostuumboek, op 12-jarige leeftijd misje aan het spelen. Een tafel met daarop een wit tafelkleed is voor de gelegenheid tot altaar omgevormd, met een klein houtgesneden retabel, bronskleurige kandelaars en kleine kelkjes en patenen in bruinige en grijze tinten, ofwel van

brons en van tin. In het vertrek waar Matthäus speelt, is op de achtergrond een bed te zien. Later heeft ook Bruegel zo'n altaartje afgebeeld (zie 4.9.2). Uit dezelfde tijd citeert Drost *Van die beroerlicke tyden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt* van Van Vaernewijck, waarin deze beschrijft hoe zijn kinderen omstreeks 1566 misje speelden: ze namen "pampierkins of zantkins [heiligenprentjes], plantense met speecsel an de mueren, knielen daer voren, sloughen voor haer burst, stretten haer aermen uut, songhen als oft zij antiffonen ghezonghen hadden, in somma [kortom], conterfetten [imiteerden] gheheel tghebruuc der misse ende der beelden".¹⁸⁶ De praktijk van het 'misje spelen' is overigens nog veel ouder; in een recent artikel traceerde P. Post dit gebruik terug tot in de zesde eeuw. Hij vermoedt dat het nabootsen van de viering van de eucharistie al net zo lang voorkomt als die viering zelf,¹⁸⁷ en dat er zolang er 'misje' of 'priestertje' is gespeeld, daarvoor attributen in omloop zullen zijn geweest. Religieus speelgoed werd vermoedelijk al in de Middeleeuwen in godsvruchtige kringen graag aan kinderen gegeven; Post haalt hierbij het pedagogische boek *Regola del Governore di Aura Familiare* van de Florentijnse kardinaal Johannes Domenici aan, waarin deze rond 1400 adviseerde kleine altaartjes te kopen voor kinderen en hen aan te moedigen na te doen wat ze in de kerk zien, als een alternatief voor het spelen met zwaardjes of met dobbelstenen.¹⁸⁸

¹⁸³ Zie bijvoorbeeld: Koldewey/Vlierman 1997.

¹⁸⁴ Pold/Van Vlijmen 1985: 44, afb. 3.

¹⁸⁵ Fink 1963: 105. Zie ook: Riché/Alexandre-Bidon 1994: 192.

¹⁸⁶ Geciteerd in Drost 1914: 129.

¹⁸⁷ Post 1995: 192.

¹⁸⁸ Post 1995: 193, noot 24.

71. Houten ratel, gevonden te Haarlem, Raamsteeg, uit de zeventiende eeuw. Tekening: Sabina van Vlijmen/Bureau Archeologie Haarlem.

Ook op andere afbeeldingen uit de zestiende eeuw zijn soms kleine miniatuur-voorwerpen met een religieuze connotatie te zien: Christus houdt een klein metalen kannetje vast op een Rijnlandse Sippe-voorstelling¹⁸⁹ en ook de miniatuur-kelkjes van metaal (goud) die de als kind weergegeven Johannes de Evangelist op diverse voorstellingen van de Maagschap van de Heilige Anna vasthoudt¹⁹⁰ komen overeen met opgegraven tin-loden (B72, B73) en houten¹⁹¹ kelkjes uit dezelfde tijd. Deze onderscheiden zich overigens in formaat en uitvoering vrij duidelijk van de kleine kelken die vooral in de vroege Middeleeuwen wel aan priesters en bisschoppen in graven werden meegegeven;¹⁹² ook de vondstcontexten van de kelkjes sluiten in de meeste gevallen een duiding als grafgift in een priestergraf uit. De afgebeelde, religieus getinte miniatuur-voorwerpen passen naadloos in de rij van

speelgoed-varianten van vaste attributen die de als kind afgebeelde apostelen hier voeren: kleine zagen en knotsen,¹⁹³ tussen stokpaardjes, nootmolentjes en bellenblaas-instrumenten (zie respectievelijk 2.33, 2.18 en 2.2).

2.25 RUITERTJE

Middeleeuwse kinderen konden zelf voor ridder spelen, op een stokpaardje en met een houten zwaardje, maar hadden daarnaast ook kleine ruitertjes tot hun beschikking om gevechten mee te houden. Deze, zo mooi “kleine ridders van de ronde eettafel” genoemd,¹⁹⁴ zijn bijvoorbeeld afgebeeld in het *Trachtenbuch* van Matthäus Schwarz.¹⁹⁵ In de derde schildering ligt Matthäus, dan een kind van 3 jaar en 6 maanden – het staat erbij – in het jaar 1500 in bed met de pokken: op een houten tafeltje voor het bed is een paar ridders te paard opgesteld in een gevecht. Voor de tafel zit een meisje met een ‘plumeau’ die de vliegen wegjaagt van de zieke (afb. 73). Ook in de *Weißkunig*, een vorstenspiegel geschreven voor Maximiliaan I en voorzien van prenten van onder andere Hans Burgkmair de Oude, is in de illustratie met kinderspelen een set met touwtjes beweegbare ruiters te zien, waarmee op een tafel wordt gespeeld.¹⁹⁶

Een stel ruiters op wielen van messing, duidelijk bedoeld voor een gelijksoortig ‘Turnierspiel’, is bewaard gebleven in de Oostenrijkse nationale collectie en bevindt zich nu in het Kunsthistorisches Museum in Wenen (afb. 74).¹⁹⁷ Een aantal losse ruiters en een ander paard bevinden zich in andere Oos-

¹⁸⁹ Braunschweiger Sippenaltar, Meister der Braunschweiger Sippetafeln, ca 1510. Braunschweig, Landesmuseum.

¹⁹⁰ Bijvoorbeeld Leuven, Stedelijk Museum Van der Kelen-Mertens S/8/0 (A200).

¹⁹¹ Reims, Musée St.-Rémi, uit een veertiende-eeuws huis in het Quartier de St.-Rémi van Reims.

¹⁹² Bijvoorbeeld: Kelk, pateen en ring van bisschop Bernold uit ca 1050, nu in Utrecht, Rijksmuseum het Catharij-convent M 18. Zie ook: Elbern 1964.

¹⁹³ Bijvoorbeeld het schilderij met de heilige Familie van Geertgen tot St Jans, Rijksmuseum Amsterdam A500, zie:

Alle schilderijen... 1976: 237.

¹⁹⁴ Vrij naar Nickel 1966: “The little knights of the living-room table”.

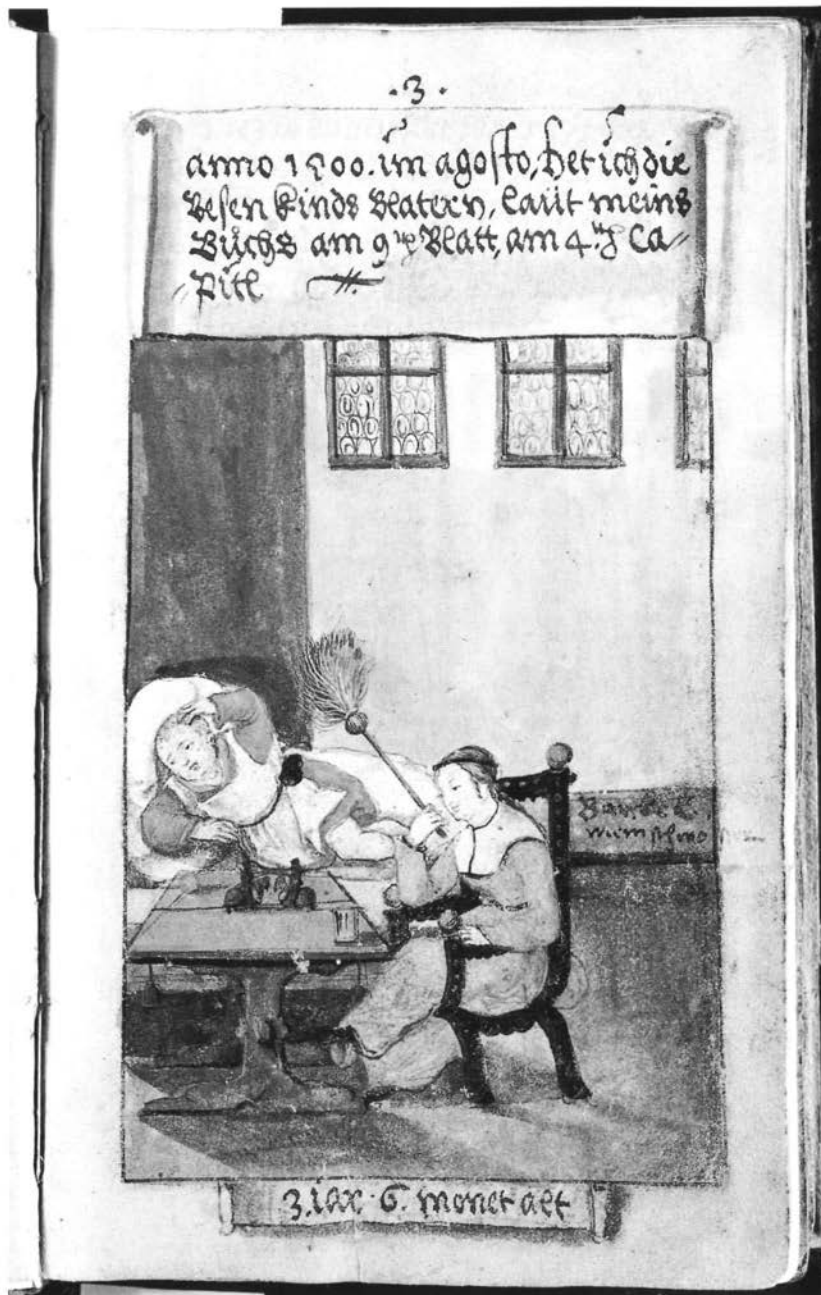
¹⁹⁵ Fink 1963: 101. Zie ook: Arnold 1980: 72.

¹⁹⁶ Nickel 1966: 176. Zie ook de herdruk *Der Weiß Kunig* uit 1775.

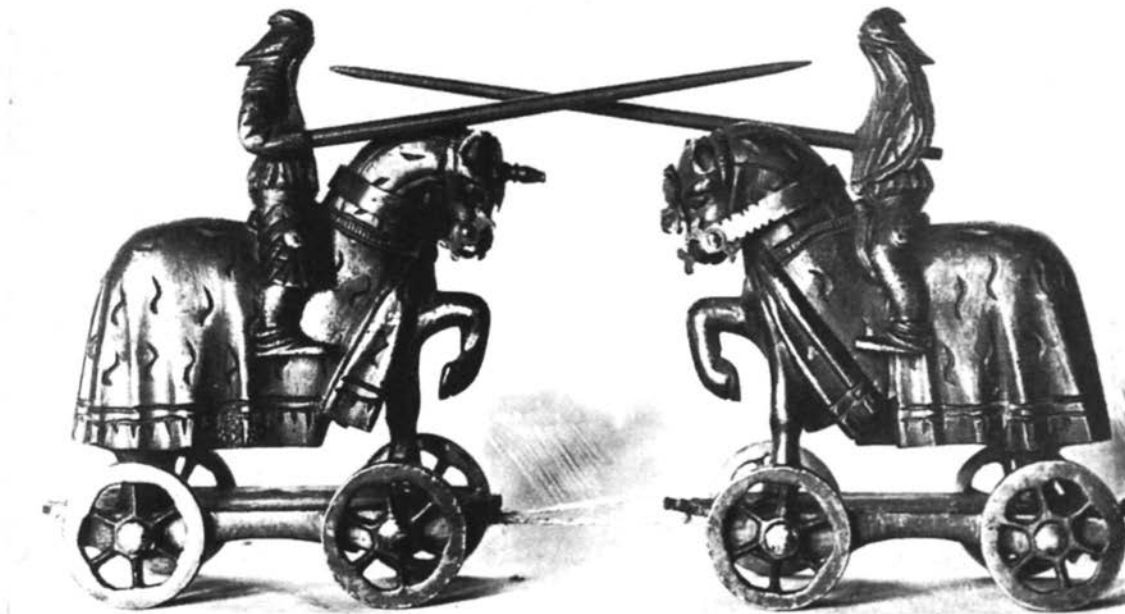
¹⁹⁷ Sammlung für Plastik und Kunstgewerbe P81 en P92. Ik heb ook gebruik gemaakt van een werkstuk dat M. Timmermans, student Kunstgeschiedenis aan de KU Nijmegen, in het kader van een werkcollege in 1997 over deze bronzen ruiters maakte.

72. Misje spelen in 1509, afgebeeld in Matthäus Schwarz' *Trachtenbuch* (Bild 9). Voor een altaarstuk is klein religieus vaatwerk opgesteld. Collectie en foto: Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig.

73. Ruitertjes in gevecht op tafel,
 als vermaak voor een kleine zie-
 ke, uit het *Trachtenbuch* van
 Matthäus Schwarz (Bild 3).
 Collectie en foto: Herzog Anton
 Ulrich-Museum Braunschweig.

74. 'Turnierspiel' van brons uit ca 1500 (lansen aangevuld), Oostenrijks, nu in het Kunsthistorisches Museum Wenen. Uit: Kühnel 1984: 168.

tenrijkse en Duitse collecties.¹⁹⁸ Ze worden traditioneel gekoppeld aan de afbeelding uit de *Hortus Deliciarum*,¹⁹⁹ waar echter met ridderpoppen, niet met ruiters te paard wordt gevochten (zie 2.19). Het bewaarde stel bronzen ruiters en ook de ruiter in München is wel van hetzelfde type als in de afbeelding in de *Weißkunig*, met versierde dekkleden en losse ridders in harnas, die met een los aan te brengen lans uit het zadel kunnen worden gestoten. Op de prent is te zien dat de ruiter van de kleine Maximiliaan zojuist zijn tegenstander heeft overwonnen (afb. 75).

De ruiters op wielen zijn voorzien van gaatjes in de voetplaat, waardoorheen touwtjes waren bevestigd. De speler hield twee touwen vast. Eén was vastgemaakt aan de voorkant van het ruitertje van de tegenstander en door een gat van de plaat van de eigen ruiter gehaald; het andere touw was aan de achterkant van de eigen ruiter vastgeknoopt. De speler kon dus zowel de ruiter van de tegenstander

naar het eigen speeltje toe trekken, als zijn eigen ruiter terugtrekken. Beide spelers manipuleerden op die manier de vechtende paarden tot één er in slaagde met zijn lans de ruiter van de ander uit het zadel te lichten.

Ruitertjes zijn ook op grotere schaal in een tinloodlegering gegoten in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw. Meestal gaat het om platte exemplaren, die aan twee kanten bewerkt zijn (afb. 76). Ze zijn vervaardigd in een lossende mal met patronen aan beide zijden. Soms is de tekening aan twee kanten identiek (B142c), soms zijn voor- en achterkant aangeduid en toont bijvoorbeeld de rechterzijde een schild en de linkerzijde een arm die het schild vasthoudt (B141). Exact aan elkaar gelijke exemplaren komen zelden voor, maar van de veertiende-eeuwse ruiter die aan de Prins Hendrikkade in Amsterdam is gevonden (B142a, zie afb. 157), werden identieke (zij het minder complete) exem-

¹⁹⁸ Grosz 1927; Möller 1964.

¹⁹⁹ Nickel 1966: 175.

75. Kleine Maximiliaan bij spel met beweegbare ruiters. Illustratie uit de *Weißkunig* met prenten van o.a. Hans Burgkmair, begin zestiende eeuw. Uit: *Der Weiß Kunig* 1775.

plaren aangetroffen in Terneuzen (B142c, zie afb. 158) en Nieuwlande (B142b), en een andere ruiters (uit Schiedam, B141f) werd tezamen met een fragment (het schild) van een identiek exemplaar gevonden (B141g, zie afb. 152). Het is waarschijnlijk dat deze laatste deel heeft uitgemaakt van een reeks van twee, misschien meer dezelfde ruiters. Bij sommige tin-loden ruitertjes worden wel oogjes onder aan de poten van het paard gereconstrueerd,

waardoorheen assen voor wielstokjes gestoken zouden zijn,²⁰⁰ waarschijnlijker is dat voetstukjes (zie verderop) moeten worden gereconstrueerd,²⁰¹ of dat de ruiters met pinnetjes (bijvoorbeeld onder aan de poten) in een ondergrond werden gestoken. Tientallen ruiters – en ook losse paarden en andere figuren – van een tin-loodlegering zijn gevonden in de ‘Verdronken Weide’ te Ieper (zie 3.2.1, zie afb. 116-117). Het merendeel hiervan is voorzien van een voet-

²⁰⁰ Nickel 1966: 172, fig. 4-5.

²⁰¹ Zie ook: d’Allemagne 1903: 162.

76. Ruiters te paard, gevonden in de 'Verdronken Weide' van Ieper, ca 1350, nu in het depot van het IAP te Diksmuide. Foto: auteur.

stukje, zodat de ruitertjes kunnen staan (B140a, B141b/c). Deze standaardjes zijn ofwel aangegoten en omgevouwen (afb. 76), ofwel later aan de miniaturen gesoldeerd. Die voetstukjes geven aan dat de ruitertjes bedoeld waren om te worden neergezet. De figuren variëren in grootte van ca 3 tot 5,5 cm en zijn zonder uitzondering uitgebeeld met getrokken zwaard en het schild op de arm (afb. 77). Het 'opzetbare' en het 'toernooi-klare' van deze ruiters maakt ze bruikbaar voor een soort mini-toernooi op tafel, zoals we van bovengenoemde afbeeldingen kennen. Ze zijn in feite de middeleeuwse equivalent van tinnen soldaatjes, waarbij overigens mogelijk is dat er ook door volwassenen mee werd 'gespeeld'. Ook een soort tribune met toeschouwers is in Ieper gevonden (B149, zie afb. 117); deze kan bij die steekspelen in miniatuur zijn gebruikt.

In Ieper en ook elders kwamen naast de 'platte' ook rondplastische ruiters van lood-tin voor, die kun-

²⁰² Oexle 1992 (passim); Planck 1994: 303.

²⁰³ Zie bijvoorbeeld: d'Allemagne 1903: ill. na p. 150; Egan 1996: fig. 49 (uit Londen); Felgenhauer 1974 passim (uit Oostenrijk); Fraser 1966: 61, afb. 70 (uit Duitsland); Kann 1994 passim (uit Trier); Planck 1994: 303 (uit Konstanz);

77. Ruiters te paard, op vier poten neer te zetten, gevonden in Aardenburg, dertiende eeuw. Particuliere collectie Breskens. Foto: auteur.

nen staan (B146, afb. 78). Zij doen sterk denken aan een aantal eveneens opgegraven fragmenten van dieren in aardewerk, die hebben behoord tot een ruiters te paard (B134, B136). Deze fragmenten betreffen meestal alleen nog het zadelgedeelte van het paard met aanzet van het lichaam van de ruiters. In het Landesmuseum in Konstanz wordt een aantal ruiters en paardjes bewaard die waarschijnlijk voor een toernooispeelgoed is gebruikt: de lans, van hout of metaal gemaakt, werd door een gat onder de arm van de ruiters gestoken.²⁰² Sporen van beschildering geven aan dat dit bontbeschilderd ruiterspeelgoed is geweest. De ruiters waren voorzien van wapens die enigszins tegen een stootje konden, in ieder geval beter dan een meegeboetseerde lans van klei. Het is naar analogie van het ruiterspel te verwachten dat een aantal van de op grotere schaal afzonderlijk gevonden paarden oorspronkelijk losse berijders had. Ruiters van aardewerk zijn overigens ook elders in Europa veelvuldig aangetroffen.²⁰³

Riché/Alexandre-Bidon 1994: 14 (uit Straatsburg); *Spielzeug, Spiel und Spielereien* 1987: 13 (uit Neurenberg); Stephan 1981: Tafel 63-75 (uit Coppengrave); Wahlöo 1976: nr. 553 (uit Skåne).

78. Ruiters, gevonden in Reimerswaal. Particuliere collectie. Foto: H.J.E. van Beuningen, Cothen.

In de tweede helft van de zestiende eeuw begint steeds meer anderssoortig 'vecht-speelgoed' zoals lanspunten,²⁰⁴ schildjes, kanonnetjes, dolken met schede (B175), borstpanters (B174) en zelfs gewertjes, deel uit te maken van het aangetroffen miniatuurgood in tin-lood. Dit valt samen met de opkomst van staande tinnen soldaatjes (ca 1600) en weerspiegelt een grotere diversiteit in onderwerpen van gietwerk. Ook deze soldaatjes zijn voorzien van standaardjes, wat ze herkenbaar maakt als op te zetten, zoals bij de vroegere ruitertjes.

²⁰⁴ Baart e.a. 1977; *Schatten uit de Schelde* 1987; *Speels goed...* 1986.

²⁰⁵ Reconstructie te zien in de vaste opstelling van het Museum of London.

²⁰⁶ Zie voor Nederland bijvoorbeeld: Baart 1977: 458, nr. 865 (uit Amsterdam); Van Vilsteren 1987: 48, nr. 71 (uit Dorestad). Voor het buitenland zie bijvoorbeeld: Hall 1984: 113 (uit York); Herteig 1969: afb. 56 (uit Bergen); Petényi 1994: 117-121, fig. XXIX-XXXIII (uit Roemenië); Planck 1994: 301 (uit Konstanz).

2.26 SCHAATSSEN

Kinderen beschikten in de Middeleeuwen over verschillende voorwerpen om in de winter op het ijs te spelen. Deels gaat het daarbij om dezelfde spelen die ook op de gewone vaste grond werden gedaan: er werd veel op het ijs geteld en gekolfd. Ook schaatsen werd ter ontspanning door kinderen gedaan. Middeleeuwse schaatsen heten glissen, een term die zowel wordt gebruikt voor het bot waarvan een schaats was gemaakt (een pijpbeen van een rund of paard), als voor de schaats zelf. Vaak was het bot aan de voorzijde doorboord, zodat er een leren band of een touw doorheen konden worden gehaald om de glij onder de schoen te binden.²⁰⁵ Op deze 'botjes' duwde je vaak jezelf voort met puntige stokken; het is niet nodig dat de schaatsen echt vast zaten.

Glissen worden regelmatig bij opgravingen terugggevonden.²⁰⁶ Ook komen aan het einde van de Middeleeuwen wel metalen glijders als schaatsen voor;²⁰⁷ in een Brugs getijdenboek is een tweetal schaatsers op dit soort schaatsen afgebeeld, waarvan de ene nog bezig is ze onder te binden.²⁰⁸ Op folio 1r van een Vlaams psalter uit de veertiende eeuw²⁰⁹ is als illustratie bij de maand januari een kind te zien met vastgebonden glissen; het tilt een been op (afb. 79). In dezelfde marge is een kind op een kaakslee afgebeeld (zie 2.27). Jongens en meisjes op schaatsen, zowel glissen als ijzers, zijn afgebeeld temidden van ander wintervermaak zoals sleeën, sneeuwballen gooien en een balspel op het ijs, in de marges bij 'wintermaand' december in het Breviarium van Eleonora van Portugal (A41) en het Spinola-getijdenboek (A43).

²⁰⁷ Baart e.a. 1977: 458, nr. 866.

²⁰⁸ Getijdenboek opgedragen aan Karel V, gedateerd in 1532, nu Beloeil, Kasteelbibliotheek; illustratie bij de maand december. Zie: *L'héritage de Bourgogne...* 1955: 59, nr. 123. Foto's van dit handschrift zijn te vinden in het betreffende dossier op het Studiecentrum Vlaamse Miniaturisten te Leuven. Zie ook afb. 25.

²⁰⁹ Psalter, Gent, 1320-1330. Oxford, Bodleian Library, Douce 5. Zie 4.2.

79. Schaatsen (rechts) en kaakslee in kalender van januari, psalter uit Gent ca 1325. Collectie en foto: Bodleian Library Oxford (ms Douce 5, f 1r).

2.27 SLEE

Sleeën werden gemaakt van een plank (om op te zitten) die op glijders was bevestigd. De slee heet in het Middelnederlands ook wel “slede” of “slidde” en komt in een aantal keuren voor; zo wordt in 1509 in Dordrecht gekeurd “dat gheen kijnderen noch nyemant, wie hy zy, jonck off out, malcanderen en slegen noch en ryden met sleden byder straten” – het verbod op het sleeën *op straat* volgt vrijwel zeker uit het gevaar dat deze slederijders daar voor andere weggebruikers vormden.²¹⁰ Voor kinderen werd vaak een kaakslee gemaakt, waarbij runderkaken of paardenkaken werden gebruikt als glijders onder het plankje. Een kind op een kaakslee was sinds de vijftiende eeuw een populair motief in afbeeldingen van de winter. In een winterlandschap is dan een stuk bevroren water te zien waarop soms tollers spelen, vaak schaatsers schaatsen (zie 2.26), en bijna altijd

²¹⁰ Oudste rechten van Dordrecht I 346, geciteerd in: Drost 1914: 153.

²¹¹ Mondelinge mededeling Roel Lauwerier (ROB, Amersfoort). Wellicht zijn de raadselachtige drietandige voorwerpen van been (zie bijvoorbeeld Van Heeringen 1995: 200-201) ook punten van prikstokken (suggestie van Jos Koldewij, KU Nijmegen, vakgroep Kunstgeschiedenis).

²¹² Arts 1994: 248; Van Vilsteren 1987: 48 (nr. 72). Ook in Groningen (Sledemanstraat) is een kaakslee teruggevonden

80. Tot slee vermaakte kaak, gevonden op het Heuvelterrein in Eindhoven. Foto: Ruud Balk/Archeologische Dienst Eindhoven (EHV-HE-89).

aan de rand een kind op een kaakslee zit en zichzelf voortduwt met puntige stokken, of door een ander persoon geduwd wordt. Zo zijn kaaksleetjes te zien als illustratie bij december in de kalenders van het Golfboek en van het Breviarium van Eleonora van Portugal (zie afb. 191). Vanwege de puntige stokken wordt een kaakslee – of een ander sleetje dat je zelf moest voortbewegen – wel een ‘prikstee’ genoemd. De punt van zo’n prikstok, gemaakt van been, is wel eens opgegraven,²¹¹ en de kaken waarvan een slee was gemaakt worden zelfs regelmatig bij opgravingen teruggevonden (afb. 80).²¹² Ze zijn aan de onderkant heel glad afgesleten en hebben vaak sporen van de bevestiging van een plankje. In het zogenaamde Blumen-Stundenbuch, verlucht door Simon Bening, is in het besneeuwde januari-landschap een arrslee te zien, waarin volwassenen en een kindje zitten; sleeën waren – net als schaatsen²¹³ – ook een serieuze manier om je in de winter te verplaatsen.

(mondelinge mededeling van gemeentelijk archeoloog Gert Kortekaas). In Vlaardingingen werd in de zomer van 1998 ook een halve kaakslee opgegraven (een afgesleten onderkaak van een rund), die dateert uit de periode 1250-1350 (mededeling van gemeentelijk archeoloog T. de Ridder).

²¹³ In York (zie Hall 1984: 113), Dublin (zie *Viking and Medieval Dublin* 1973: 39, nrs. 147-148) en Birka (te zien in het Nationaal Museum in Stockholm) zijn schaatsen teruggevonden, die waarschijnlijk gewoon als vervoermiddel dienst deden.

81. Sneeuwballen gooien in januari. Illustratie in de kalender van het zgn. München-Montserrat getijdenboek, verlucht door Simon Bening. Collectie en foto: Bayerische Staatsbibliothek München (Clm 23638, f 2r).

2.28 SNEEUWBAL

Een groot deel van het speelgoed van middeleeuwse kinderen was vergankelijk; het meest vergankelijk was wel het spelmateriaal 'sneeuw'. Sneeuwballen (ook wel "sneeclatten") gooien is in laatmiddeleeuwse keuren herhaaldelijk verboden²¹⁴ en in voorstellingen van de winter vaak afgebeeld. Een vroege afbeelding ervan is te vinden in een

²¹⁴ Zie: Drost 1914: 92.

²¹⁵ Trento, Torre d'Aquila, weergave van de maand januari, zie: Castelnovo 1986.

²¹⁶ München, Bayerische Nationalbibliothek Clm 23638, marge van kalenderblad van januari; zie *Flämischer Kalender...* 1936. Ook de maand december van ms W.425 van de Walters Art Gallery in Baltimore (zie Randall 1984: 49

fresco dat zich in Trento²¹⁵ bevindt, terwijl onder andere in het zogenaamde München-Montserrat-getijdenboek met sneeuwballen wordt gegooid (afb. 81).²¹⁶ Ook in een Frans getijdenboek is een winterse stad afgebeeld, waarin groot en klein een sneeuwballengevecht houden. Op de voorgrond van de betreffende bladzijde zijn een man en een jongen bezig een grote bal te rollen van sneeuw, ongetwijfeld om een sneeuwpop te gaan maken.²¹⁷

(rechtsonder), 218-219, nr. 105) en de maand januari van het aan Karel V opgedragen getijdenboek in de kasteelbibliothek van Beloeil hebben sneeuwballen (zie *L'Héritage de Bourgogne* 1955: afbeelding op achterzijde kaft).

²¹⁷ Getijdenboek van Marie-Adélaïde de Savoy, Parijs 1450-1460. Chantilly, Musée Condé ms.lat. 1362, f 12v. Zie: Metken 1983; Hansen 1984: 61.

2.29 SNORREBOT

Een snorrebot is een klein instrument van been om geluid te maken. Soms is een plat stuk van een rib gebruikt, dat aan een touwtje rond werd geslingerd en zo geluid maakte;²¹⁸ harder slingeren verhoogt de toon. De meeste snorrebotten zijn echter van een ander type, waarbij een botje in het midden van een lusvormig touw was bevestigd (afb. 82). Bij deze variant worden met beide handen de uiteinden van de lus vastgehouden, en het touwtje met 'snorrebot' heel vaak rondgedraaid. Als je dan steeds de handen uit elkaar en weer naar elkaar toe beweegt, windt het touw zichzelf steeds weer op terwijl het ronddraaiende voorwerp een zoemend (snorrend) geluid maakt. Snorrebotten van een beentje zijn in de Nederlanden teruggevonden,²¹⁹ maar ook bijvoorbeeld bij de Viking-opgraving van York (Engeland).²²⁰

In plaats van botjes werden ook vaak ronde schijfjes van been, hout en vooral metaal gebruikt, waarin twee gaatjes zijn gemaakt. Ze zijn soms rondom gekarteld, zodat ze harder zoemen. Er werden wel bordjes of andere kleine stukjes tin voor hergebruikt, zoals een bordje, middenin gedecoreerd met een roos, waarin later gaatjes zijn gemaakt,²²¹ en een stukje uit een tinnen dakleij, waarop toevallig nog de datum te zien is die er in was geslagen.²²²

2.30 SPEELGEVECHT

Een gedeelte van de middeleeuwse afbeeldingen van spelende kinderen betreft het door kinderen nabootsen van gevechten; een beroemd voorbeeld

²¹⁸ Arts 1994: 146; Van Vilsteren 1987: 52 (nrs. 83/84). Zie ook: Gläser 1995: 49.

²¹⁹ Van Vilsteren 1987: 52 (nr. 85); Den Haag, Archeologische Dienst ANN91 64.1 (uit een veertiende-eeuwse sloot); Mechelen, verzameling Guido Smets (uit de Dijle); Haarlem, AWN (uit het Huis te Kleef); Middelburg, collectie Hans Bostelaar (van de Kousteensedijk, minstens drie stuks).

²²⁰ Te zien in York, Yorvik Centre. Zie ook: Gläser 1995: 49 voor snorrebotten uit het Duitse Lübeck.

²²¹ Collectie Vlemincx, 's-Hertogenbosch. Afkomstig uit

82. Snorrebot, gemaakt van klein beentje, opgegraven in Den Haag. Collectie en foto: Afdeling Archeologie Gemeente Den Haag.

is het speelgevecht in het *Breviarium Grimani*²²³ (afb. 83). Het is goed te zien dat het spel is, en niet de bedoeling dat iemand gewond raakt; de wapens zijn van hout en duidelijk bot gemaakt. Als 'strijdwagens' of 'paarden' functioneren hier tonnen op 'pallets', die door kinderen voortgetrokken worden. Allerlei houten voorwerpen worden als speelgoed-wapens hergebruikt: de bodems van tonnen als schilden en lange houten stokken als lansen. Geen van de in dit gevecht als uitrusting gebruikte voorwerpen zijn op zich te herkennen als speelgoed, wanneer ze bij een opgraving worden teruggevonden.

Het speelgevecht komt in diverse Gent/Brugse getijdenboeken zoals dit *breviarium* voor,²²⁴ en ook als randversiering tussen de notenbalken van een

Zeeland, ø 3,7 cm.

²²² Rotterdam, BOOR, 152-54 (object 13-27). Te zien zijn twee letters en het jaartal 1643.

²²³ Venetië, Biblioteca Marciana, ms 7531, zie: *The Grimani Breviary* 1972: pl. 2.

²²⁴ Naast de boeken met speelse kalenders (zie 4.6) ook bv. in het Getijdenboek van Jacobus IV van Schotland, Brugge, Gerard Horenbout e.a., 1503, Wenen, Österreichische Nationalbibliothek 1897, f 16r. Zie: Unterkircher 1987.

83. Speelgevecht met twee 'ridders' op tonnen. Marge bij januari in de kalender van het Breviarium Grimani (ca. 1510, Biblioteca Marciana Venetië, ms 7531, f 2r). Foto: *The Grimani Breviary* 1977: afb. 2.

muziekhandschrift van Adriaen Willaert uit 1542.²²⁵ Steeds zit één kind op de ton, die al dan niet op een sleetje is bevestigd, en trekken of duwen andere kinderen hem/haar voort in het gevecht. De gevechten werden ook op het ijs gespeeld; dan zitten twee kinderen op sleeën met de ruggen naar elkaar toe en houden elkaar bij een hand vast.²²⁶ De twee partijen trekken de sleeën uit elkaar en proberen elk de ruiter van de tegenpartij van diens slee af te trekken (zie afb. 205). Wie het hardst trekt, wint. Naast tonnen en sleeën worden ook karren op wieltes wel gebruikt als 'strijdros', zoals afgebeeld in de marge van een Frans getijdenboek uit de veertiende eeuw, waar twee kinderen in karretjes tegen elkaar ten strijde trekken.²²⁷

Dit soort speelgevechten, populair als afbeelding, weerspiegelt wel de werkelijkheid; ook in geschreven bronnen wordt dit soort gevechten tussen groepen kinderen genoemd. Zo worden ouders in een Amsterdamse keur uit 1482 aangespoord hun kinderen van georganiseerde vechtpartijen af te houden:

²²⁵ Kamerijk, Bibliothèque Municipale, ms 125-128. Zie: Bossuyt 1992: 273.

²²⁶ Bv. Golfboek, Brugge, Simon Bening, ca 1520. London, British Library Add. ms 24098, f 29v, zie *Miniatures and borders...* 1911.

“dat een ygelijck zijn kinderen bedwingen sall, dat zy gheen onstant [ondeugd], geruft [lawaaï] noch vechtelijck bedryven en zullen tegen malkanderen, die een zyde tegen den anderen, opter strate, als zy hairtoe [tot nu toe] gedaen hebben”.²²⁸

2.31 STELTEN

Het lopen op stelten is te zien in manuscripten, waar kinderen (maar ook wel volwassenen en apen) staan op stelten, die gemaakt zijn van lange houten latten of takken met daaraan voetsteunen. Deze voetsteunen werden gemaakt door latjes of korte stukken van een tak met touw of banden schuin tegen de stelt te binden (A79-A91). Lopen op stelten was een vermaak voor buiten; in de marge van het oktober-kalenderblad van het getijdenboek van de hertog van Olivares (A85, afb. 84) zijn vier jongens te zien die op een plein voor een aantal huizen steltlopen. De meest linkse jongen staat stil, terwijl twee anderen juist een stap zetten; de

²²⁷ Omgeving Parijs, Jean Pucelle, ca 1310-1320. Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms Urb. lat. 603, f 103r, zie *Liturgie und Andacht* 1992-1993: nr. 49, afb. p. 239.

²²⁸ Breen 1902: 175. Zie ook Drost 1914: 125.

84. Steltlopen op een stadsplein; één van de jongens is zojuist omgevalen. Marge van oktober in het Getijdenboek van de Hertog van Olivares. Real-Colegio de Corpus Christi Valencia (f 13r). Uit: Garin Ortiz de Taranco 1951: Lámina 12.

vierde is net gevallen – of valt net – en ligt met stelten en al tussen de anderen in.

Ook werd wel een soort gevecht uitgevoerd op stelten, zoals te zien is in een van de marges van *Li romans du boin roi Alixandre* (A82). In dit handschrift²²⁹ zijn zowel apen (A80) als kinderen (A81) op stelten te zien (afb. 85) en bij het gevecht gaat het om twee volwassenen, die in de linkerkolom tussen bomen ingewikkelde passen uitvoeren op stelten, en rechts elk één stelt op de grond hebben liggen en met de andere 'slaan'. In de marge van het 'Spielbuch' in München (A84) is naast het lopen op stelten ook te zien hoe je kon balanceren op één stelt, terwijl je de andere als een soort evenwichtsstok omhoog hield.

2.32 STOKBEESTJE

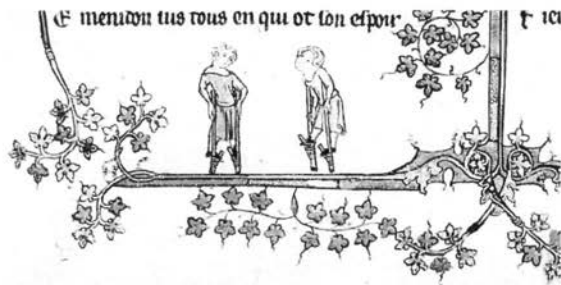
In Braunschweig wordt een paardje van klei uit de twaalfde eeuw bewaard, afkomstig uit de opgra-

²²⁹ Zie de facsimile *The Romance of Alexander* 1933.

²³⁰ Ring 1990: 143, Taf. 19-1.

²³¹ Zie bijvoorbeeld: Petényi 1994: 100 (fig. XX-b), 101 (fig. XXI-c).

²³² Delft, Archeologische Dienst, hond en paard van Kas teel Altena (ca 1625); Amsterdam, Archeologische Dienst, houten paardje (zeventiende eeuw). Zie ook: Kopenhagen, Nationalmuseum, D 1138 (houten paardje met duidelijk aan achterzijde uitgebroken gat, tezamen gevonden met

85. Kinderen op stelten, marge-illustratie in *Li Romans di Boin Roi Alixandre* (Oxford, Bodleian Library, ms Bodley 264, f 65r). Foto: *The Romance of Alexander* 1933.

vingen van een verwoeste palts, Burg Werla²³⁰ (afb. 86). Dit beestje heeft een gat in de onderkant, waarin resten van een houten stokje werden gevonden. Het is dus een stokpaardje, maar dan niet een waarop je kunt rijden, maar een dat je kunt bewegen, bijvoorbeeld in een poppenkast. Veel kleine beesten en ruiters te paard, hetzij van klei, hetzij van hout, hebben eenzelfde gat aan de achter- of onderkant²³¹ en moet je dus op een stok denken; er werd mee 'geschermd'. Dat blijkt ook uit de uit later tijd bewaarde opgegraven houten paardjes,²³² waar inderdaad vaak het gat aan de achterkant uitgebroken is tijdens het 'gevecht'. Dit maakte dat ze als speelgoed verder niet bruikbaar waren, zodat ze tussen het afval belandden.

2.33 STOKPAARD

Stokpaarden zijn niet bekend uit opgravingen, maar komen zeer algemeen voor op afbeeldingen,²³³ waar te zien is dat ze meestal waren ge-

ander speelgoed).

²³³ Zie naast de voorbeelden uit de Nederlanden (A92 tm A139) voor afbeeldingen van stokpaarden bijvoorbeeld: Riché/Alexandre-Bidon 1994: 67, 69, 114, 161; Arnold 1980: 74, Abb. 6 (tekening uit Lombardije, veertiende eeuw); Dal/Skárup 1980: 38, afb. 57 (Frans getijdenboek, nu in Madrid, Biblioteca Nacional, ms Vit. 25-4); Fraser 1966: 68, afb. 77 (Frans getijdenboek, vijftiende eeuw); Petényi 1994: 104, fig. XXV (in 'Graduale van Warsilaw', ca 1500).

86. Paardje van aardewerk, bevestigd op een stok, uit de twaalfde eeuw. Gevonden bij opgravingen in de palts Werla. Collectie: Braunschweiger Landesmuseum Braunschweig. Foto: auteur.

maakt van hout. Vaak, maar zeker niet altijd, komen ze samen met windmolentjes voor (A99, A101, A103). Dan is er sprake van een gespeeld gevecht, waar de echte paarden door stok-exemplaren vervangen zijn en de lanssen door 'windmolenlansen' (lange stokken voorzien van een stel wieken). Een 'set' van twee stokruiters (kinderen, engeltjes of putti op stokpaarden) met spotlansen komt in een groot aantal late Zuid-Nederlandse manuscripten voor, en het speelgevecht is een vast onderdeel van series met spelende kinderen in de kalenders van deze boeken. Ook één ruitertje op stokpaard met een molentje als 'wapen' is een veel voorkomende marge-versiering. Lucas Wüthrich, die een artikel aan dit thema wijdde,²³⁴ kende deze manuscripten niet en vermoedde derhalve ten onrechte dat het thema typisch Duits, zelfs typisch Schwabisch is. Ook beweert hij dat hierin strikt jongensspel is weergegeven; bij zijn melding dat het thema bij Bruegel voorkomt, stelt hij dat het weergegeven van meisjes in deze positie eerder ondenkbaar zouden zijn geweest: "Auf Pieter Bruegels Gemälde mit

den Kinderspielen fechten noch 1560 Kinder mit dem Windrädchen, diesmal aber Mädchen, was für die Zeit um 1500 völlig undenkbar wäre". Dat wordt door een duidelijke weergave van twee meisjes op stokpaardjes (afb. 87) in een Luiks getijdenboek uit 1475 echter weerlegd (A99).

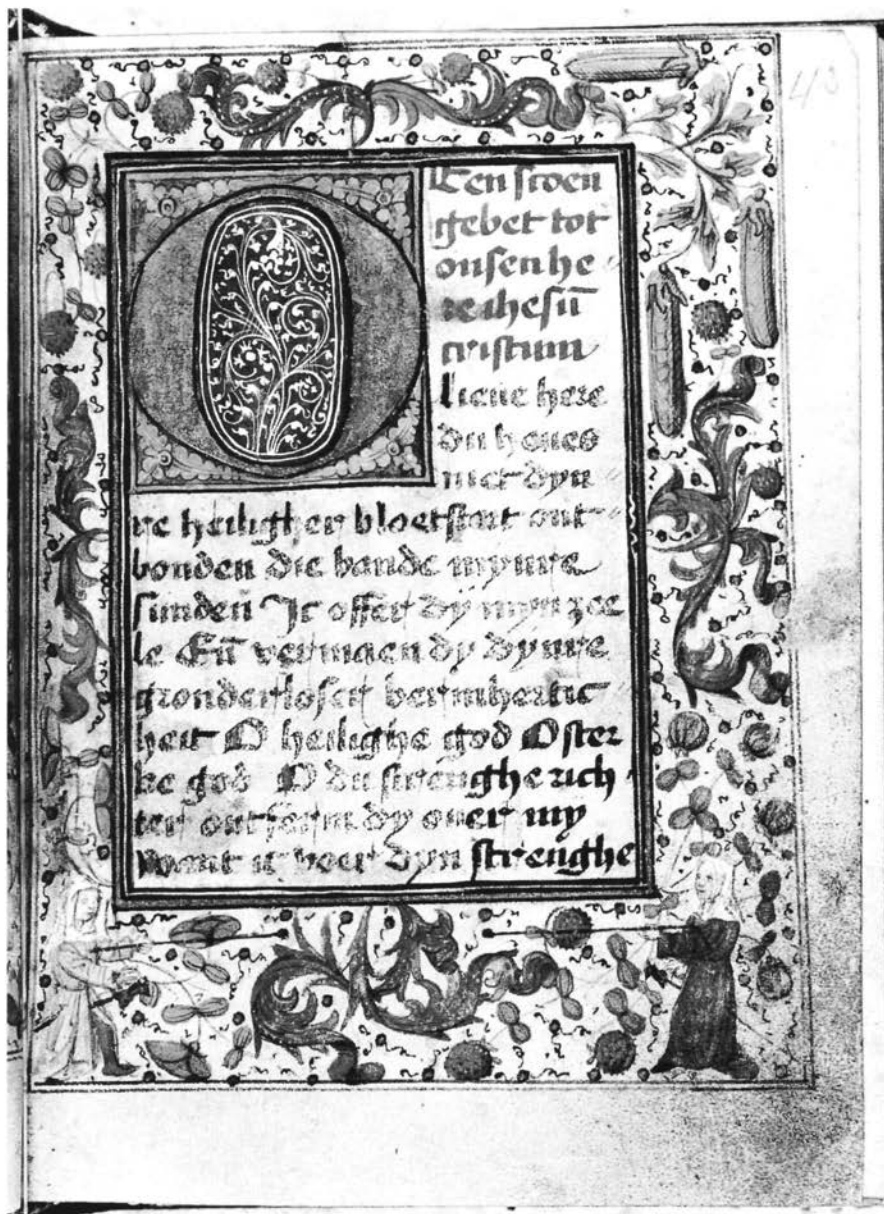
De meest eenvoudige versie is die waar zowel paard als lans uit een stok bestaan: dat volstond om een toernooi mee te spelen (A104) – dit spel materiaal is echter archeologisch niet aantoonbaar. Meer uitgebreide stokpaarden bestaan uit een houten stok met een kop van hout en/of textiel. Ze waren beschilderd en voorzien van leren of stoffen tuigage en manen gemaakt van draadjes, strookjes leer of echt haar. Op afbeeldingen is soms met één enkele penseelstreek een stok(paard) aangegeven, terwijl de meest gedetailleerde voorstellingen paardjes betreffen met vlekken, oren, ogen, manen en teugels die de berijder vast kan houden, met soms zelfs een koperen belletje onder de kin van het paard. Aan de afgebeelde stokpaarden is te zien dat een aantal basistypen bestaat. Bij een gedeelte van de stokpaardjes is achter de kop een ovaal stuk aangebracht, zodat de kop op een (stoot-)plaat lijkt te zitten, waarachter de stok pas begint. In schilderijen is het de meest voorkomende vorm, zowel voor het Jezuskind dat op zo'n stokpaard aan de hand van Jozef is afgebeeld (A119, zie 4.7.1, afb. 208) als bij een toevallige kleine bezoeker van een Gildenfeest (A117, zie afb. 213). Meestal gaat het echter om een paardenkop die direct op de stok aansluit, zoals het stokpaardje waarop Jezus in een besloten hofje rijdt onder toezicht van engelen (A118) of dat van Judas Thaddeus (A121). Op een schilderij van Pieter Aertsen is te zien hoe deze stokpaardjes werden verhandeld (A124-A125, afb. 218). In een enkele geval gaat het om de kop van ander beest; een kleine jongen onder het kruis van Christus op een altaar in Frankfurt berijdt een stok met een zwanenkop, en wordt daarmee een kleine zwaanridder (zie afb. 89).²³⁵

²³⁴ Wüthrich 1981.

²³⁵ Calvarie (uit Barfüßerkirche), Zuid-Duits ca 1430.

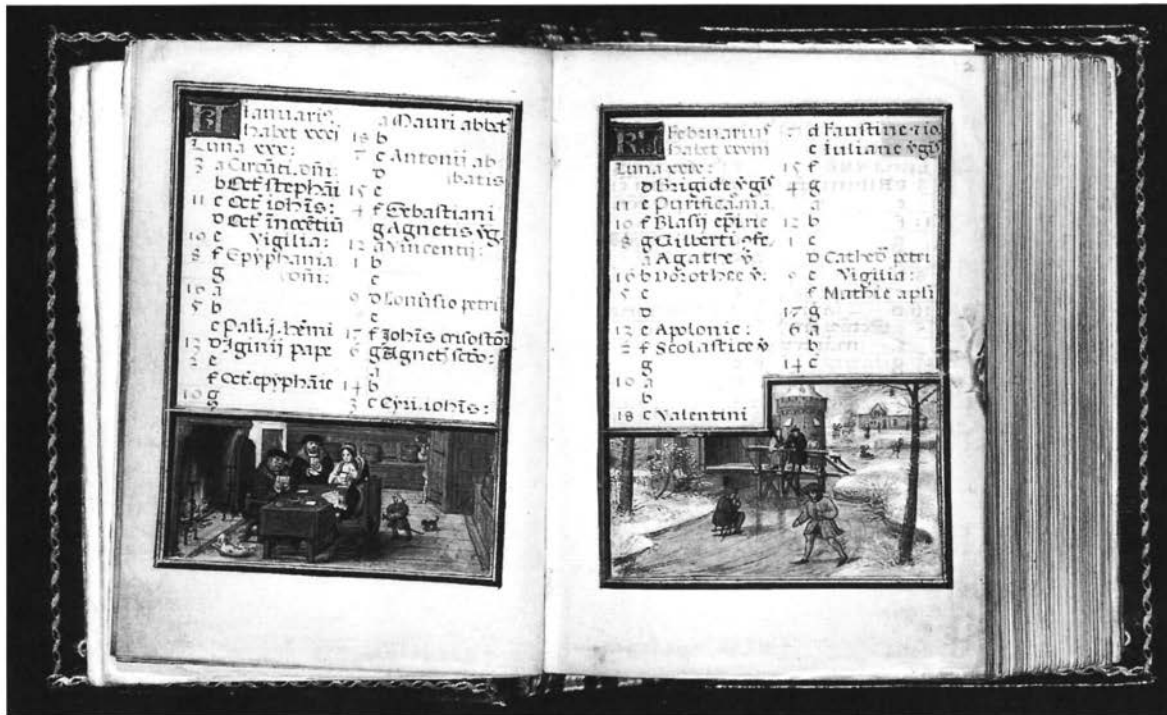
Frankfurt am Main, Historisches Museum. Zie: Von Wilckens 1986: 8.

87. Meisjes op stokpaardjes trekken tegen elkaar ten strijde in de marge van een getijdenboek, Luik ca 1475. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage (133 D 10, f 43r).

Stokpaarden en molentjes komen niet altijd in combinatie voor. Soms komen in een tweegevecht alleen stokpaardjes voor of alleen molentjes, en daarnaast is elk van beide ook in andere contexten terug te vinden. Ook een kind dat zich in een ge-

zelschap bevindt kan een stokpaardje vasthouden (A93, A113). In een Gent-Brugs handschrift is een groep volwassenen afgebeeld die aan een ronde tafel zit te kaarten; midden in de kamer staat een kleine ruiters, die zojuist op zijn stokpaard naar bin-

88. Kind op stokpaard (met hondje) bij een tafel met volwassen kaartspelers. Illustratie van januari in Brugs getijdenboek uit 1510-1520. Collectie en foto: The Pierpont Morgan Library New York NY (M.307, f 1v).

nen is gegaloppeerd (A112, afb. 88). Het stokpaard wordt aangedreven met een zweep. Vaak is ook dit weer eenvoudigweg een stokje of takje, zoals bij het 'zwaanriddertje' (afb. 89) en in het Getijdenboek van Catharina van Portugal (A116), waar een stokruiter te zien is die met een tak zijn 'ros' aanslaat. Soms gaat het om een zweep met handvat en een aantal slagtoewen (A92). In een Haags exemplaar van de zogenaamde Gentse Boethius²³⁶ wordt het antieke verhaal herhaald waarin van Socrates wordt verteld dat hij op een stokpaardje rijdt. Ter verduidelijking van dit fragment is in de marge een

²³⁶ Dit is een Gentse druk uit 1485 met de Latijnse tekst van de *Consulatio Philosophiae* van Boethius, een Middelnederlandse vertaling en een uitgebreid Middelnederlands commentaar. Zie bijvoorbeeld Goris/Wissink 1997. Het hier genoemde Haagse exemplaar is, evenals een aantal andere exemplaren, voorzien van gebruikssporen en aan-

los stokpaardje getekend, niet bereiden; dit tekeningetje doet het 'exempel' opvallen in de bladspiegel (A129, afb. 90).²³⁷ In een laat-vijftiende eeuwse Duitse druk is hetzelfde verhaal verbeeld in een houtsnede waar Socrates en twee kinderen elk op een stok rijden, terwijl de geleerde zijn 'paard' het hardst aanvuurt.²³⁸

Stokpaarden leenden zich goed voor een uitwerking in houtsnijwerk; het gaf snijders de gelegenheid met name de kop mooi uit te werken. Daarbij is een stokpaard als onderdeel van een houtgesne-

tekeningen, die waarschijnlijk uit de zestiende eeuw stammen.

²³⁷ De verwijzing dank ik aan Dr. Paul Wackers (KU Nijmegen, vakgroep Nederlands).

²³⁸ Hans Vintler, *Buch der Tugend*, Augsburg 1486. Zie: Löhmer 1989: 163.

89. Jongen op stokzwaan met takje als zweep. Detail van Zuid-Duitse Kruisiging, ca. 1430. Collectie en foto: Historisches Museum Frankfurt (B695).

den altaar (A130, A131) of misericorde goed uitvoerbaar, wat voor ander speelgoed zoals een tol bijvoorbeeld veel minder geldt. Een spotgevecht op stokpaarden met windmolentjes of botte lansen is te vinden als misericorde of 'zitterken' onder de opgeklapte zitting van koorbanken (A133, afb. 91, A134).²³⁹ Omstreeks 1550 wordt de voorstelling van 'grap-ruiters' op stokpaarden een van de stereoty-

²³⁹ Ook te zien op een van de misericorden van vijftiende-eeuwse Franse koorbanken (uit Beauvais) in de vaste opstelling van het Musée National du Moyen Age – Thermes

steenen te verghetene plaghen. Scenola na dat hy inden ghemeynen oorde n'censlich hadde ghe weest plach hem onderwile met spyle te vma kene: Socrates seic hy wie ghyen poont d'wylt hiet fael / plaggh onder wylen a'le ic n'ghe kind doen plagghen / achter zyn camer te inden v'p een stoc. Ende daeromme raden de phen dat hem ele memfete doch eens inden daghe met wat rusten

90. Stokpaard, glosse in de marge van een druk van Boethius' *Consolatio Philosophiae*. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage (171 A 2, f z7r).

pe afbeeldingen die in hardstenen worden gestempeld (A135-A139).

2.34 STOKPOPJE

In de publicatie uit 1992 over de opgraving van het Kasteel van Eindhoven wordt een klein hoofdje van klei (afb. 92) genoemd en afgebeeld.²⁴⁰ "Er zijn geen parallellen bekend voor dit kopje", schrijft de auteur naar eer en geweten. Sindsdien is echter een tiental parallellen gevonden, die aangeven dat het om een groep voorwerpen gaat. Deze in uitvoering overeenkomstige kleine hoofden van gebakken klei, gevonden in de Nederlanden (B135, afb. 93), zijn alle aan de onderkant voorzien van een naar boven taps toelopend gat van ongeveer één centimeter doorsnede (afb. 93b). De kopjes zijn 5 tot 6 cm hoog en hol aan de achterkant; soms loopt het gat door tot hoger in het hoofdje. De kopjes zijn soms voorzien van een separaat gaatje in de bovenkant, waarop een hoofddekseel bevestigd kon worden met behulp van een los stokje of pinnetje. Dit wijst er op dat dat hoofddekseel, zo niet van ander materiaal, dan in ieder geval los vervaardigd werd. De kopjes zijn nu vaak erg afgesleten en vaak onder de kin afgebroken. Een aantal heeft nog een stuk torso, vaak met nogal grof aangeduide borsten (B135c/m), dat met het hoofd samen één geheel vormt; geen van de kopjes heeft meer dan de aanzet van het bovenlichaam.

Reconstructie van de poppen waarvan deze kop-

de Cluny in Parijs (geen inv.nr. vermeld).

²⁴⁰ Arts 1992: 136 (afb. 99).

91. Gevecht met stokpaardjes, misericorde van het koorge-
stoelte van de Grote Kerk in Dordrecht. Foto: auteur.

jes onderdeel waren, plaatst ze op een stokje, met een kleeft van stof vastgemaakt onder het hoofd danwel op het bovendee van de torso. De kopjes werden in serie gemaakt en konden worden gebruikt om verschillende – mannelijke en vrouwelijke – poppen mee te creëren; waarschijnlijk zijn dit laatmiddeleeuwse poppenkastpopjes. Mogelijk waren ze beschilderd; bij een paar exemplaren zijn lichte sporen van verf waarneembaar, maar aangezien de meeste onder (grond-) water zijn bewaard, is de kans miniem dat de beschildering bewaard bleef. De popjes hadden zeker losse kleding en mogelijk aan de kleding bevestigde handjes of voetjes (van hout?). Ze werden in verschillende versies geleverd of gemaakt en het is niet uitgesloten dat ze veranderd konden worden door kleding en/of hoofddekseel te vervangen.

De kopjes zijn afkomstig uit de Schelde (B135a/b), de Dijle (B135e-k) en de verdronken dorpen in Zeeland. Exemplaren uit de gracht van kasteel Eindhoven (B135d, afb. 92) en slot Aldegonde in Souburg (B135l) geven samen met de einddatering van de verdronken Zeeuwse plaatsen (B135m) een datum aan de groep: ze stammen uit de vijftiende en zestiende eeuw. De curieuze reeks mallen en poppenkopjes, die aan het eind van de vorige eeuw gevonden werden in de Schelde te Antwerpen (bij de

92. Poppenkopje, gevonden bij de opgraving van Kasteel Eindhoven, zestiende eeuw. Collectie en foto: Ruud Balk/Archeologische Dienst Eindhoven (EHV-RD-90).

'Scheldekaaiwerken') en geschonken zijn aan het Mechelse Speelgoedmuseum²⁴¹ moet op grond van de andere kopjes als authentiek worden geduid. Dit 'ensemble' versterkt de indruk dat de kopjes uit de buurt van Antwerpen afkomstig zijn (zie 3.6).

Een aantal metalen kopjes met narrenmuts (B139) en andere voorwerpen (draakjes B8, pauw B13) die duidelijk op een stokje horen, lijkt eveneens in een poppenkast of soortgelijke speelsituatie thuis te horen. Ze stammen uit de dertiende en veertiende eeuw en hebben een identiek gedateerde parallel in het Museum of London.²⁴² In constructie vertonen ze overeenkomsten met de zogenaamde 'lanspunten' of 'hellebaardpunten',²⁴³ waarvan de functie – eveneens – onduidelijk is. Voor plaatsing op het stokje van een vaandel lijken beide groepen echter te klein en te kwetsbaar; een vergelijking van de

²⁴¹ Herman 1988: 4.

²⁴² Egan 1996: fig. 7.

²⁴³ Bijvoorbeeld in *Speels goed...* 1986: 10.

93. Poppenkopje, gevonden op het strand van Westerschouwen, vijftiende-zestiende eeuw. a. voorkant. b. achterkant. Particuliere collectie Zierikzee. Foto's: Frans Beekman, Zierikzee.

kleine tinnen lanspunten met een koperen exemplaar op groot formaat laat dit duidelijk zien. Mogelijk zijn de lanspunten op speelgoedwapens geplaatst geweest; dat zou dan ook voor bijvoorbeeld een tweekoppige draak, gevonden in Gent, kunnen gelden (B8a) – een vergelijkbare draak komt ook voor in het wapen van Gent. De beide narrenkopjes (B139) lijken echter, zelfs in dit licht, toch meer geschikt als vingerpopjes of kleine poppenkastpopjes.

²⁴⁴ Zie voor tollen algemeen: De Kleyn 1970/1971; Gould 1975.

2.35 TOL (+ ZWEEP)

Een tol is een rond, naar beneden spits toelopend houten voorwerp op een punt. In de Middeleeuwen bestonden twee basistypes tollen: drijftol en haktol.²⁴⁴ De eerste is een korte, brede tol met (meestal) een korte punt en een handvat (afb. 94-95). De tol vertoont horizontale (draai-) ribbels en is bedoeld om 'gedreven' te worden, dat wil zeggen op de grond gezet, aan het draaien gebracht en met een zweep draaiend gehouden. Dit type wordt ook 'zweeptol' of 'draaitol' genoemd.

Het andere type is de haktol, die wat spitsler is en een hoge scherpe punt heeft (afb. 96). Daarmee wordt hij op de grond gegooid, en meestal wordt

daarbij op een andere tol gemikt. Bij haktollen werd meestal een koord gebruikt om de tol aan het draaien te brengen. Zowel drijftollen als haktollen zijn in allerlei vormen, maten en kleuren (dit is af te leiden uit resten verf) bij opgravingen gevonden, zowel in de Nederlanden (B158-B164) als daarbuiten.²⁴⁵

De drijftol komt veel voor in teksten, hetzij als speelgoed, hetzij wanneer het ronddraaien (of de veranderlijkheid) van iemand wordt vergeleken met het spreekwoordelijke snel draaien van een tol. In het Middelnederlands zijn naast 'tol' ook de term 'top' of 'dop' en 'non' gangbaar. Jan van Doesborch noemt in een refrein tussen de bezigheden die hij in de "tijd mijner kintsheit onbesneden" speelde: "te toppen, dat nonneken snel te drayene".²⁴⁶ Jan van Heelu beschrijft in het leven van hertog Jan I van Brabant dat deze speelde met "bal ende dop, daer met die kinder, alsi op wassen, hare spel driven".²⁴⁷ Ook in *Des Coninx Summe* uit 1408 staat "dreve den tol" (zie 2.16)²⁴⁸ en een Brugse keur spreekt van "jonge kinderen den top drivende".²⁴⁹

Zoals gezegd is het meest bekende aspect van een tol dat deze snel ronddraait. In de Middelnederlandse versie van de levensbeschrijving van Sint Christina wordt genoemd hoe "haer lichame als een dop, daer kinder met te spelen pleghen rindelde [draaide]"²⁵⁰ – dus heel snel. Ook Alexander de Grote, in *Alexanders Geesten* van Jacob van Maerlant, "draide ghelike enen doppe".²⁵¹ En in zogenaamde *Verkeerde Martijn*,²⁵² een van de dialogen tussen de vrienden Martijn en Jacob (eveneens aan Maerlant toegeschreven²⁵³) verzucht een van hen "Twi sijn die heren also een dop wandelbaer [veranderlijk]...".²⁵⁴

²⁴⁵ In het Yorvik Centre in York bevindt zich een tol uit de Vikingtijd van York; in het Museum of London diverse tollens uit de binnenstad van Londen. Zie verder bijvoorbeeld *Alltagsleben in mittelalterlichen Braunschweig* 1991: 22 (uit Braunschweig); Endrei 1988: 155, Abb. 122 (uit Buda); Gläser 1995: 43 (uit Lübeck); Horsey 1992: 148, fig. 185 (uit Poole); Kaminskij 1959: tablica VI (uit Gdansk); Luckhardt/Niehoff 1995: 444 (uit Lübeck); Meckseper 1985: 377, nr. 298b (uit Bremen); Müller 1996: Taf. 26 (uit Freiburg en Konstanz); Planck 1994: 304 (uit Konstanz); *Viking and Medieval Dublin* 1973: 34, nr. 92 (uit Dublin).

²⁴⁶ Uit *Refreynten int sot amoereus wijs*, geciteerd in Drost

94. Drijftol, gevonden in de binnenstad van Kampen. Collectie: Gemeente Kampen. Foto: Frans Gijbels/Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

95. Drijftol, gevonden in Dordrecht. Collectie: ROB Amersfoort. Foto: Frans Gijbels/Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

1914: 90.

²⁴⁷ Geciteerd in Van den Eerenbeemt 1935: 139, 192.

²⁴⁸ Tinbergen s.a.: 318.

²⁴⁹ Glossaire Flamand, geciteerd in Drost 1914: 140.

²⁵⁰ Drost 1914: 137.

²⁵¹ Jacob van Maerlant, *Alexanders Geesten*, I vs 291, geciteerd in Drost 1914: 137.

²⁵² Van Oostrom 1996: 67. Deze *Martijn* wordt door Van Oostrom binnen Maerlants oeuvre niet nader gedateerd, maar is dus in ieder geval geschreven tussen 1260 en 1285.

²⁵³ Van Oostrom 1996: 79.

²⁵⁴ Geciteerd in Drost 1914: 138.

In een (in druk verschenen) proza-bewerking van Jacob van Maerlants *Spiegel Historiael*²⁵⁵ wordt gemeld hoe de Perzische koning Darius aan Alexander de Grote een aantal zaken stuurt waaronder een bal en een “sweepe ende eenen top” (zie ook 2.1). Darius wil met zijn geschenken aangeven dat hij Alexander een kind vindt; bal en tol zijn hier duidelijk gebruikt als behorend bij een kind.²⁵⁶

De teruggevonden tolleren uit de Nederlanden betreffen in ongeveer gelijke mate de twee hoofdtypen, drijftolleren en haktolleren. In tegenstelling tot drijftolleren hadden haktolleren meestal geen handvat bovenop. Ze waren soms aan bovenkant verstevigd om ‘aanvallen van andere tolleren af te slaan’. Daarvoor werden bijvoorbeeld spijkers in de bovenkant geslagen (B161d); dit is nog duidelijk te zien aan de gaten in een tol uit Utrecht (B160i). Zowel in Delft (B161h) als in Amsterdam (B161g) is een tol gevonden waar een munt of penning als versteviging bovenop vastgespijkerd was. Haktolleren uit opgravingen zijn vaak herkenbaar omdat de tol doormidden is ‘gehakt’ (soms wordt maar één helft gevonden) of omdat een segment ontbreekt waar de tol met de punt van een andere geraakt is (afb. 96). Deze tolleren kunnen geïdentificeerd worden als de haktolleren van de verliezers. In de vormen van tolleren zijn ook duidelijke tussenstadia tussen de korte drijftolleren en de hoge haktolleren. Mode in de vormen is pas echt aan te wijzen na de zestiende eeuw, maar in de Middeleeuwen is ook al een ontwikkeling te volgen. De vrij driehoekige, met de hand gesneden exemplaren (afb. 97) blijken vaak – maar niet uitsluitend – vroeg te zijn, terwijl in de loop van de zestiende eeuw steeds meer op de draaibank gedraaide, in serie vervaardigde tolleren worden gevonden. De metalen punt werd altijd los in de spitse onderkant van de tol geslagen; ook als de punt nu ontbreekt is de vroegere aanwezigheid van een ijzeren pin herkenbaar aan roestsproten op het hout.

De in de Nederlanden gevonden tolleren zijn deels gedraaide, deels handgesneden (B164-165) tolleren;

96. Haktol, gevonden aan de Nieuwendijk in Amsterdam, 1200-1230. Dienst Archeologie Amsterdam (Ndk-1712-1). Foto: auteur.

97. Kleine gesneden tol, gevonden in Dordrecht. Collectie: ROB Amersfoort. Foto: Frans Gijbels/Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

verreweg de meeste zijn echter gedraaid. Bijvoorbeeld van de 23 uit de Amsterdamse binnenstad bekende tolleren zijn 20 stuks onmiskenbaar gedraaid. Een aantal gesneden tolleren is echter – ‘ruw’ als die kunnen zijn – mogelijk bij opgravingen niet herkend; bij een later ‘depot’ met speelgoed (zie 3.13) lag de verhouding gesneden / gedraaide tolleren heel anders. In de regel kunnen tolleren tussen bodemvondsten eenvoudig geïdentificeerd worden. Als er sprake is van verwarring, betreft die

²⁵⁵ Antwerpen 1515. Zie Hoogstra 1898: II 63.

²⁵⁶ Zie Van den Eerenbeemt 1935: 201.

vaak de vervorming van een houten voorwerp in de grond, die bij een bolronde voorwerp tot gevolg kan hebben dat niet meteen duidelijk is of het om een bal of om een tol gaat. Uitsluitel geeft hier in 99% van de gevallen de metalen punt van de tol, waarvan altijd resten of sporen aanwezig moeten zijn, hetzij als verkleuring van het hout, hetzij als gat. Wanneer de genoemde horizontale groef of reeks van groeven te zien is, is dat een extra reden in het voorwerp een tol te vermoeden. Op deze gronden kon de als 'bal' geduide vondst uit een Delftse beerput (zie 3.4.2) als tol worden herkend (B159f). Hetzelfde criterium (de punt) kan worden gebruikt om een tol te onderscheiden van bepaalde klosjes of onderdelen van meubels die wel in bolle en smaller toelopende vorm werden gedraaid. Van tin-lood (B166) en been (B168) werden wel kleine draaitolletjes gemaakt, die je op tafel of op de grond tussen je vingers een draai geeft (afb. 98).

Tollende kinderen, vooral die een drijftol met een zweep draaiende houden – bij uitzondering zijn ook wel haktollen te zien (A156)²⁵⁷ – zijn veelvuldig afgebeeld in de marges van middeleeuwse handschriften en af en toe op een paneelschildering (zie verderop). Hieruit blijkt dat de tolleren meestal onbeschilderd waren; ze zijn, net als de stokken van zwepen, in houtkleur (bruinig) weergegeven. De punt is meestal goed te onderscheiden en duidelijk in een andere kleur aangegeven, net als de horizontale ribbels of lijnen (A143). Ribbels en punt werden als karakteristiek voor een tol gezien: ook in heel kleine tekeningetjes zijn hiermee tolleren aangegeven. Verschillende modellen zijn in de marges terug te vinden: vaak is de hoge driehoekige vorm herkenbaar, soms met een recht stuk met horizontale lijnen erin. Zwepen zijn nodig bij het tolleren en ze zijn vaak afgebeeld. De zweep kan één (A143), twee (A159) of meer (A143) slagtouwen hebben, al dan niet met knopen daarin. Meestal zijn de koorden wit gekleurd en zal touw zijn bedoeld, maar soms zijn de koorden donker gekleurd en gaat het

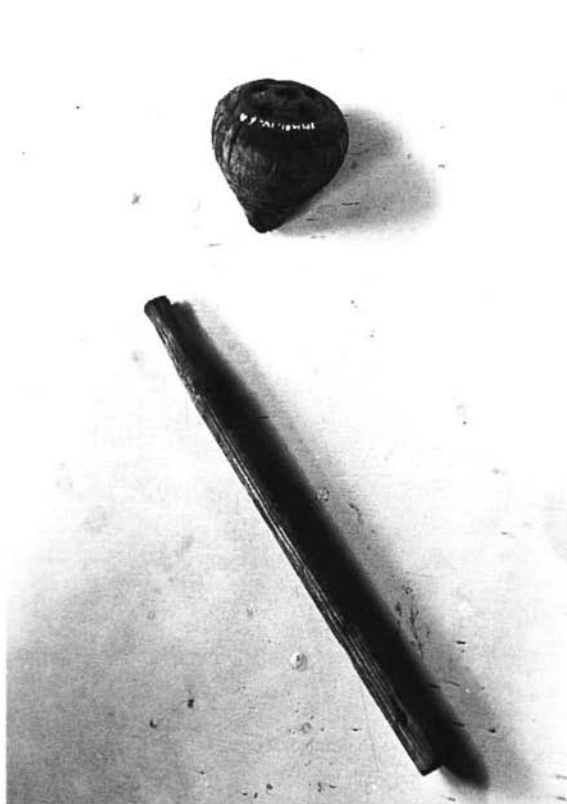

98. Draaitolletje van been, gevonden in Slot Aldegonde, zestiende eeuw. Collectie: Provinciaal Depot van Bodemvondsten Middelburg (1972 WS priv.). Foto: auteur.

waarschijnlijk om zwepen met leren veters. Soms is de bovenkant van het slaghout van een knop voorzien. Zwepen zijn maar zelden teruggevonden, maar stokken zijn ook moeilijk als zweep te herkennen. Uitzondering is een zestiende-eeuwse tol in het Fries Museum in Leeuwarden, die samen met de zweep is gevonden (afb. 99).²⁵⁸ Op de bodem van een sloot in Langweer werd bij een tol een stokje van 22 cm lengte gevonden, met een versmald uiteinde waar het slagtoew omheen gebonden was. Aan de andere kant is een gaatje door het stokje geboord, waardoorheen ongetwijfeld een touwtje zat dat je om je pols kon doen, zodat je de zweep niet zo gauw verloor. Waarschijnlijk is de tol in de sloot geraakt en is de zweep er achteraan geschoten of gesmeten, ofwel verloren bij een poging de tol uit de sloot te vissen. Een erg mooie tol met zweep is geschilderd op een altaar van Meister Bertram, dat zich nu in Hamburg bevindt. In een van de panelen is het dagelijks leven van de Heilige Familie in Egypte afgebeeld. Terwijl Maria met rondbrei-pennen breit aan het kleed zonder naad, krijgt de kleine Jezus bezoek van een stel engelen die hem de attributen van zijn toekomstig lijden tonen. Jezus kijkt op uit een boek; zijn tol en zweep

²⁵⁷ Een duidelijke haktol is ook te zien op een schets uit Lombardije, uit de veertiende eeuw. Zie: Arnold 1980: 74, abb. 6.

²⁵⁸ Fries Museum Leeuwarden FM 1981-IV-6a (tol) en 6b (zweep).

99. Tol en zweep, tezamen gevonden in een sloot te Langweer. Fries Museum Leeuwarden (FM 1981-IV-6a en b). Foto: auteur.

liggen in ruste naast hem. De houten tol heeft een metalen punt en een recht stuk waarin horizontale lijnen zijn gedraaid (afb. 100).²⁵⁹

In de marge-afbeeldingen is vaak duidelijk getoond *waar* door kinderen werd getold. Er was een mooie gladde ondergrond voor nodig, wat de reden was dat kinderen plachten hun tolleren te drijven op grafstenen in de kerk: dit is in diverse handschriften afgebeeld, waar twee tolleren elk precies met hun tol op één grafsteen zijn geplaatst, waarbij de tussenliggende vloer niet wordt gebruikt (A163, A166, afb. 101). Dat dit behalve een

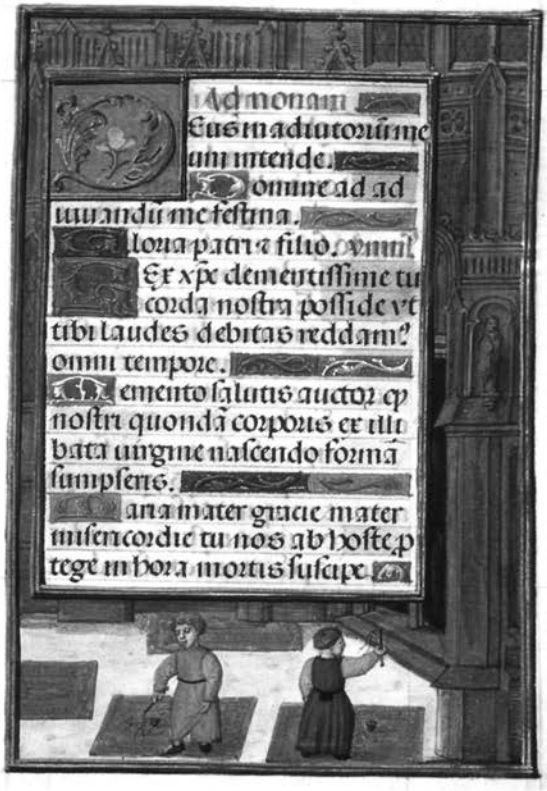

100. Jezuskind met tol en zweep. Paneel met het leven van de Heilige Familie in Egypte van Buxtehude-altaarstuk door Meister Bertram. Collectie en foto: Kunsthalle Hamburg (501).

beeldtype (zie 4.8.3) een reële situatie was, wordt aangeduid door de vele keuren waarin nadrukkelijk wordt gesteld dat niet in de kerk of op het kerkhof mag worden getold (en gebald); in een keur uit Schiedam wordt bijvoorbeeld verboden dat "kinderen eenig ondaft bedryven in der kerken, 'tzy mitten tol te dryven...".²⁶⁰ De meest voorkomende versie van dit beeldthema laat de twee tolleren in een kerkportaal zien, waarbij de ene een traptrede gebruikt. Soms voldeden, blijkens varianten van deze voorstelling, ook de tegels in een kloostergang (A153, afb. 102) of de gewone straatstenen (A149, zie afb. IV).

²⁵⁹ Buxtehude-altaar, omgeving Meister Bertram, ca 1410. Hamburg, Kunsthalle 501. Zie: Alexandre-Bidon 1994: 10.

²⁶⁰ Geciteerd in Drost 1914: 2, 75.

101. Tollers op grafstenen (één met een tasje aan zijn riem), marge-illustratie in het Da Costa-getijdenboek, ca 1515. Collectie en foto: Pierpont Morgan Library New York NY (M.399/I, f 167r).

2.36 TROMMEL

Kleine trommels (zie afb. 218) zijn te zien tussen de koopwaar in kramen op afbeeldingen uit de zestiende eeuw (zie 4.9.1). Het gaat om kinder-varianten van een trommel, vrij hoog ten opzichte van de doorsnede en gemaakt van hout. De trommels zijn op de aangetroffen schilderijen steeds met verticale strepen in rood en wit versierd.²⁶¹

Trommelstokken van ca 14 tot 17 cm lengte zijn

²⁶¹ Pieter Aertsen, 'Terugkeer van een Sint-Antoniusbedevaart', zie 4.9.1.

²⁶² Göttingen, Universitätsbibliothek, ms Philos. 63, zie:

102. Drie tollers in een kloostergang, in beschadigd manuscript uit ca 1500. Collectie en foto: Bayerische Staatsbibliothek München (Clm 23250, f 83r).

teruggevonden in Den Haag, Goes en Veere (B21). Ze lijken wat het formaat betreft prima te passen bij de kleine trommels die van afbeeldingen bekend zijn.

2.37 VLIAGER

Op folio 105r van een handschrift van de *Bellifortis* van Konrad Keyser, ontstaan in Eichstatt (Duitsland) in 1405,²⁶² is een jongen te paard afgebeeld,

Verzeichnis der Handschriften... 1893-1894: III 164-167 (velum, 32,5 x 24 cm). Zie ook Flüeler 1992: 392.

die een vlieger boven zijn hoofd houdt. Aan het vliegertouw wappert een langgerekte groene draak; in het Duits is 'Drache' nog steeds de gebruikelijke term voor een vlieger. Naast de jongen met 'draak' is de basisvorm van een vlieger op het perkament geschilderd. De tekst op de bladzijde vertelt hoe een 'vliegende draak' geconstrueerd wordt, welke kleuren die moet hebben, en hoe je al rijdend een vlieger kunt meevoeren (afb. 103). Middeleeuwse afbeeldingen van vliegers zijn uit de Nederlanden tot nu toe onbekend.

2.38 WAGENTJE

In een Gents psalter uit de veertiende eeuw, nu in de Bodleian Library in Oxford,²⁶³ is in de marge een aap afgebeeld met een houten speelwagentje (A40, afb. 104). Het is een simpel wagentje bestaande uit twee houten wielen met een dwarsbalk daartussen, waaraan een steel is bevestigd om het ding voort te trekken. Je kunt er mee rondrijden en er eventueel iets op leggen. Het karretje lijkt veel op de eenvoudige speelgoedwagentjes met twee of zelfs maar één wiel, die uit de Romeinse kunst bekend zijn.²⁶⁴

Een klein wagentje met grote wielen, dat door een kind (in dit geval een meisje) wordt voortgetrokken, is afgebeeld op een Italiaans fresco uit 1361, dat de maan en de kindertijd laat zien. Het maakt deel uit van een serie van oorspronkelijk zeven fresco's die de leeftijden van de mens koppelen aan de zeven planeten. De cyclus bevindt zich in de Chiesa degli Eremitani in Padua en is geschilderd door Guariento – de eerste vier leeftijden zijn nog zichtbaar, het laatste gedeelte is verloren gegaan.²⁶⁵ Elke planeet ging vergezeld van een man en een vrouw in de betreffende leeftijd. Bij de eerste fase, *infantia*, is een jongen op een stokpaard te zien en een meisje met in de ene hand een pop en in de andere het touw waaraan het wagentje wordt voort-

103. Vlieger, illustratie in het krijgskundeboek *Bellifortis*, Duitsland 1405. Collectie en foto: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen (ms Philos. 63, f 105r).

getrokken (afb. 105). Ook in twee manuscript-illustraties, eveneens uit Padua afkomstig, is in deze context zo'n karretje afgebeeld: in die twee handschriften is een pop in het wagentje neergezet.²⁶⁶ De afgebeelde kleine wagentjes lijken gemaakt van hout of metaal, en bieden ruimte om iets in te plaatsen.

Bij opgravingen worden wel losse wielen van metaal gevonden. Ze variëren in formaat van 2,5 tot 4 cm (doorsnede) en geven aan dat er kleine wagentjes of karretjes van tin-lood moeten zijn geweest. Twee min of meer complete kleine koetsjes van dit-

²⁶³ Oxford, Bodleian Library, ms Douce 5/6, zie 4.2.

²⁶⁴ Willemsen 1993: 16.

²⁶⁵ Sears 1986: afb. 45. Ineke van Balen, studente Kunstge-

schiedenis aan de KU Nijmegen, maakte in het kader van een werkcollege in 1997 een werkstuk over deze fresco's.

²⁶⁶ Sears 1986: afb. 49 en 50.

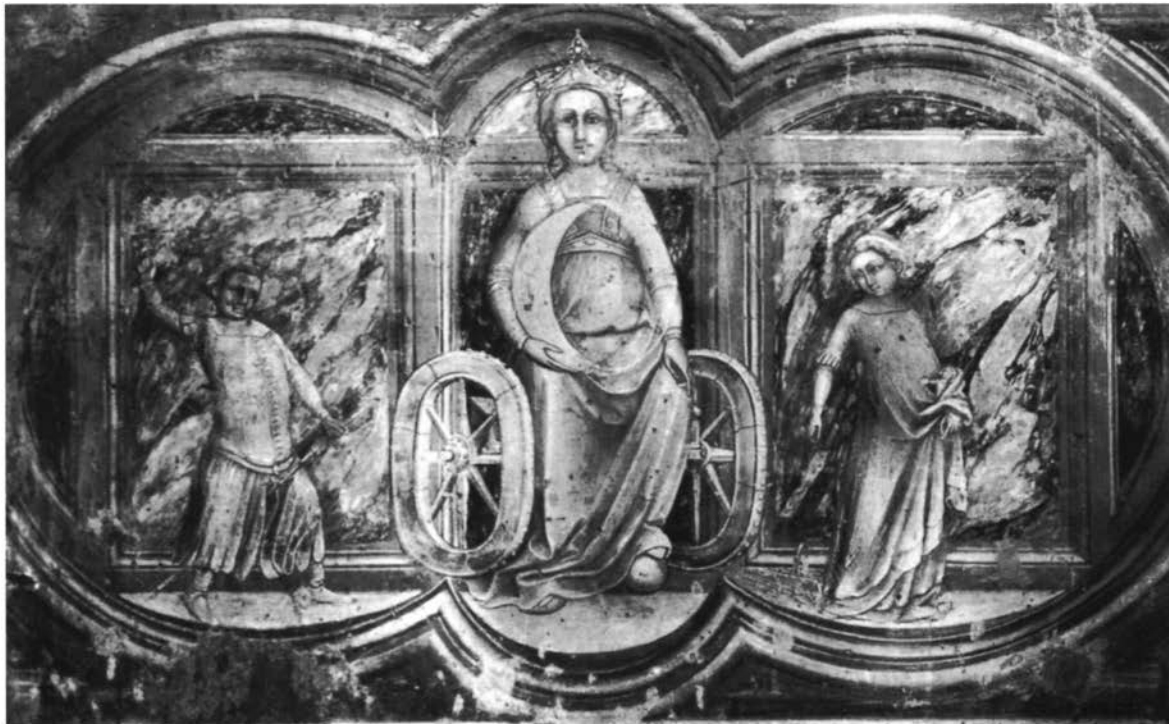
104. Aap met houten wagentje, in Gents psalter uit het begin van de veertiende eeuw. Collectie en foto: Bodleian Library Oxford (ms Douce 5, f 135r).

zelfde materiaal zijn gevonden in Den Bosch (zie 3.4.4) en Middelburg (B19). Ze hebben vier vrij grote wielen en er is een paard voor gespannen. Op de

bok is een koetsier te zien, terwijl in de 'ramen' aan beide zijden figuren zijn uitgespaard. De koetsen zijn gemaakt van losse opengewerkte plaatjes en vormen, aan elkaar gezet via aangegoten pinnetjes en oogjes. In Engeland is een soortgelijke koets, maar dan met een span paarden ervoor, gevonden, alsmede een aantal fragmenten.²⁶⁷ Deze koetsen wijzen op heel ruime mogelijkheden voor het aanschaffen van – in dit geval rijdbaar! – miniatuurgoed aan het einde van de Middeleeuwen.

2.39 WINDMOLENTJE

De speelgevechten op stokpaarden (zie 2.33) worden meestal gevoerd met windmolentjes op stok-

105. Maan en kindertijd, voorzien van een jongen op een stokpaard en een meisje met een karretje en een pop. Fresco in de Chiesa degli Eremitani in Padua. Uit: Sears 1986: afb. 45.

²⁶⁷ Egan 1996: fig. 37 en 38. Deze worden door de auteur gedateerd aan het einde van de zeventiende eeuw.

ken in de hand, bij wijze van lans. Deze stokken, met daaraan twee of vier wiken van meestal wit textiel bevestigd, zijn door Wüthrich “Windrädchenlansen” gedoopt.²⁶⁸ Ze vormen in combinatie met de stokpaardjes een speelse versie van een steektoernooi. In het Golfboek zijn ze zo gepaard (A194): de hoofdminiatur van de kalenderbladzijde juni toont een steektoernooi met opgetuigde paarden en versierde lansen voor een hoofs publiek; in de marge eronder is een kinderversie te zien van dit toernooi, waar de kinderen elkaar op stokpaarden met windmolenlansen te lijf gaan (afb. 106, afb. IX). Ook komen deze windmolentjes, net als stokpaardjes, wel los voor (A181), waarbij het molentje ook als ‘wapen’ wordt gebruikt, bijvoorbeeld om ergens op te jagen (A182, afb. 107).

Uit afbeeldingen blijkt dat een aantal verschillende types windmolentje bestaat. Het meest eenvoudige is een lange stok, soms gebogen, met twee of vier kleine vierkantjes om de wijkjes aan te geven. Dit is de snelste manier om een windmolentje te tekenen. Soms ontbreken zelfs de wiken en is alleen een stok aangegeven, maar dan wel in hetzelfde type voorstelling (A187). Behalve kinderen zijn soms ook apen (A174), putti of geslachtloze wezens (A181-A182) en volwassenen afgebeeld met dit type windmolentje in de hand: in een Zuid-Nederlands psalter te Kopenhagen (zie 4.2) is op een folio een molentje afgebeeld dat bestaat uit een rechte stok waarop twee wiken zijn geschoven (A173, afb. 168), terwijl op een ander folio eenzelfde molentje maar dan met vier wiken is weergegeven (A174). Beide worden door volwassenen gedragen.

Een ander type molentje, ook wel als ‘rammeelaar’ omschreven, bestaat uit een ronddraaiend wieltje op een holle stok. Het komt in een aantal getijdenboeken voor (A172, A175-A176). Vanwege de zeer langgerekte vorm is deze voorstelling een aantal keer gebruikt om een smalle zijmarge te vullen. Waarschijnlijk is een soort blaasmolentje bedoeld, waarbij het schoepenwiel in beweging wordt gezet door op de stok te blazen.

106. Steektoernooi, in de marge voorzien van een speels kindertoernooi op stokpaardjes met windmolenlansen. Maand juni in Golfboek (British Library Add. ms 24098, f 23v). Foto: British Library Reproductions Londen.

Een laat type speelgoedmolentje is een klein houten huisje met wiken (naar voorbeeld van een werkelijke molen) dat op een stok is bevestigd. Geschilderd in de kleuren rood, wit en zwart worden ze te koop aangeboden in de kraam op het schilderij van Pieter Aertsen (A208). Afbeeldingen van dit type ‘huis-molentje’ duiken pas in de zestiende eeuw op (zie 4.9.1).

Windmolentjes komen een aantal keer voor in het oeuvre van Hieronymus Bosch. Veel is gespeculeerd over het naakte kind met looprek en molentje dat Bosch in grisaille schilderde op de achterzijde van een kruisdraging (A197, afb. 108).²⁶⁹ Opvallend is in ieder geval de overeenkomst van de positie

²⁶⁸ Wüthrich 1986.

²⁶⁹ Wenen, Kunsthistorisches Museum 6429, zie Gibson

1973: 28, afb. 15. Zie ook: Gibson 1975-76.

107. Naakt figuurtje jaagt met windmolentje achter een bij aan. Kleine drôlerie in het Getijdenboek van Maria van Bourgondië. Collectie en foto: Österreichische Nationalbibliothek Wenen (cod. Vind. 1857, f 157r).

van het molentje met gekruiste wieden op de achterzijde met die van het door Christus gedragen kruis op de voorzijde van het paneel; waarschijnlijk heeft Bosch hier het *Christuskind* weergegeven met een windmolentje.

Bij een andere kruisdraging van Bosch, verso van het beroemde triptiek met de Verzoeking van Antonius,²⁷⁰ is een windmolentje te zien (A199, afb. 109). Eén persoon in een groepje van drie toeschouwers op de voorgrond heeft het vast, en de stok met vanen steekt boven de menigte uit; aan een van de wieden is een touwtje te zien, waarmee de bezitter het molentje kon laten ronddraaien. Ook in andere, vergelijkbaar drukbevolkte werken van

108. Jezuskind in looprek, met windmolentje. Achterzijde van paneel met de kruisdraging door Hieronymus Bosch, 1490-1500. Kunsthistorisches Museum Wenen (6429). Foto: auteur.

Bosch, komen tussen de vele divers toegepaste gebruiksvoorwerpen molentjes voor (A201). Molentjes zijn, net als stokpaarden, attribuut van kinderapostelen in voorstellingen met de Maagschap van Anna (A204). In een van deze schilderijen is een kleine Jacobus Maior afgebeeld met een molentje op een stok, waarbij op de steel een klein wit ampulletje is bevestigd (A200); samen met de hoorn die hij om zijn nek draagt typeert dit attribuut hem als pelgrimsheilige (afb. 110).

²⁷⁰ Zie Gibson 1973: 140-141, afb. 124, 151, afb. 137.

109. Groepje toeschouwers bij kruisdraging, één met een molentje. Achterzijde in grisaille van rechterluik triptiek met Verzoeking van Antonius, door Hieronymus Bosch, ca 1500. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten Brussel (Oude Kunst 3032). Foto: Fotoarchief Kunsthistorisch Instituut Nijmegen.

²⁷¹ Smit 1924, I: 214. De vermelding en bijbehorende informatie dank ik aan Janet van der Meulen (RU Leiden, vak-

110. Kleine Jacobus Maior, voorzien van molentje met ampul op de stok. Detail van schilderij met Heilige Maag-schap, Antwerpen ca 1500. Stedelijk Museum Van der Kelen-Mertens Leuven (S/8/0). Foto: auteur.

2.40 ZWAARD

Houten zwaardjes werden in 1325 gekocht om aan de kinderen van graaf Willem III van Holland te geven.²⁷¹ Ze worden vermeld in een post in de rekeningen van zijn echtgenote Johanna van Valois; de uitgave moet midden november 1325 gedaan zijn. 'Pour les kerouilles [pijlen], cheuales, espées [zwaarden] de bos, accatés à Saint-Amant par monseigneur Vilain pour donner Willaume et les enfants: 4 s. 4 d.': voor pijlen, paarden en zwaarden van hout, gekocht te Saint-Amand door ene meneer Vilain om aan Willem en de kinderen te geven. Betreffende Willem is dan een jaar of acht (geboren in ca 1317). Er zijn in het gezin op dat moment nog vier of vijf meisjes en een baby (een jongetje). Het is moeilijk aan te geven voor wie naast Willem zelf (die als 'hoofdbegunstigde' genoemd is) de pijlen, paardjes en zwaardjes zullen zijn bedoeld – het lijkt waarschijnlijk dat met het speelgoed ook door de meisjes is gespeeld.

Ook Philips de Schone droeg een zwaardje toen hij groep Nederlands, NLCM-project).

111. Houten zwaardje, gevonden in Delft, dertiende-veertiende eeuw. Collectie en foto: Archeologisch Centrum Delft (ONG 86 V23).

klein was. Hij werd in 1481, ongeveer tweeëneenhalf jaar oud, tijdens het Kapittel van het Gulden Vlies dat plaatsvond in de Bossche Sint-Janskathedraal door Adolf van Kleef tot ridder geslagen. Toen hij tegenover deze Adolf, heer van Ravenstein, stond en die een groot zwaard naar hem ophef, trok de kleine Philips vliegensvlug een klein zwaardje dat hij bij zich droeg. Het verhaal staat opgetekend in de stadsgeschiedenis geschreven door de Bossche historieschrijver J.H. van Heurn: "Zo dra de jonge Hertog onder de plegtigheid zig voelde slaan, trok hy zyn degentje, waar mede hy den Graaf van Kleef te lyf wilde, om wraak te oeffenen, dat deze hem geslagen had, het welk Maximiliaan en de andere Ridderd, die'er tegenwoordig waren zeer deed lachen".²⁷²

Zwaardjes van hout (afb. 111) zijn bekend uit opgravingen in Nederland (B173), maar ook in de omringende landen.²⁷³ De lengte van deze zwaardjes varieert van ca 35 tot ca 70 cm (B173c, uit Vlaardingen). De handgreep van het zwaard is op de vorm van een handpalm toegesneden: bij het genoemde zwaard uit Vlaardingen is de lengte van die greep aan beide zijden 7 cm, maar horizontaal lopen de lijnen iets scheef zodat het zwaard gemakkelijk in de hand ligt. Een aantal zwaarden is vrij groot en wordt daarom wel als oefenzwaard of weefzwaard geïnterpreteerd. De grootte op zich is echter een slecht criterium; de grootste houten zwaarden zijn eventueel groot genoeg voor een andere functie, maar sommige zwaarden zijn daar-

112. Klein zwaardje of 'dolk', gevonden in Amsterdam, uit de veertiende eeuw. Dienst Archeologie Amsterdam (Ca-4). Foto: auteur.

voor zeker te klein. Een miniatuur-zwaardje uit Amsterdam (B171a, afb. 112) wijkt erg af van rest en is met zijn 15,9 cm lengte klein, zelfs voor een speelgoed-zwaard; het kan als een houten variant van een dolk bedoeld zijn.

Een belangrijk argument om de houten zwaarden als speelgoed te (blijven) zien is dat het niet duidelijk is of oefenzwaarden van hout wel hebben bestaan. In de context van wapens zijn ze niet bekend, en het is maar de vraag of het zin heeft met een houten zwaard te oefenen, daar dat toch weer heel anders aanvoelt dan een 'echt', dus metalen, zwaard. Het is daarbij niet moeilijk een echt zwaard tijdelijk ongevaarlijk te maken, als je dat Noorwegen); Kaminskij 1959: tablica IX (uit Gdansk, Polen); Lang 1988: 33, afb. 51 (uit Dublin, Ierland); Luckhardt/Niehoff 1995: I 413 (uit Braunschweig); Riché/Alexandre-Bidon 1994: 70 (uit Montpellier, Frankrijk).

²⁷² Koldewij e.a. 1990 (1): 113-114.

²⁷³ Zweden, Lund, magazijn Kulturen KM 20215, KM 22115; Denemarken, Kopenhagen, Nationalmuseum D13151 (1972 en 18 d 10), D 23/1968. Zie ook: Gläser 1995: (uit Lübeck, Duitsland); Herteig 1969: afb. 58 (uit Bergen,

zou willen, en bovendien werd veel veel geoefend op doelen van hout, of poppen. Voor weefzwaarden – het idee is dat je daarmee het weefsel tussen de kettingdraden naar beneden zou slaan – geldt nog sterker dat eigenlijk volstrekt onduidelijk is of, waar en wanneer deze zouden zijn gebruikt, en hoe ze eruit zagen.

Uitsluitel over de functie is dus moeilijk, maar een speelgoedfunctie is voor de opgegraven houten zwaardjes, met name bij de kleinere exemplaren, zeer plausibel – we weten immers uit de ge-

noemde geschreven bron dat deze hebben bestaan. Naar mijn mening is het ook bij de exemplaren van 60 à 70 cm lengte goed mogelijk dat die als speelgoed zijn gebruikt.

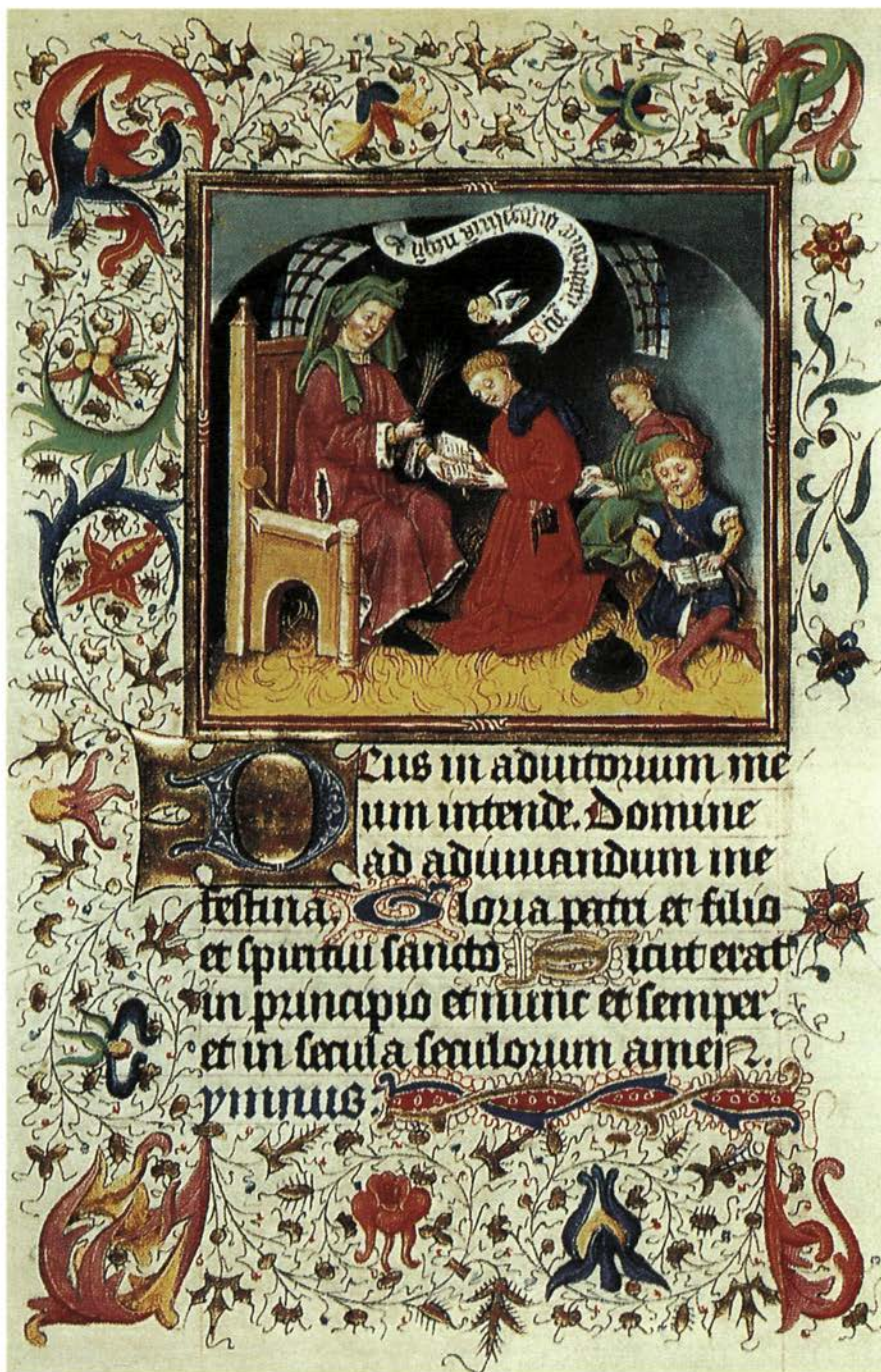
In het Historiska Museum van Stockholm is een aantal zeer kleine ijzeren zwaardjes uit de Middeleeuwen aanwezig.²⁷⁴ Ze worden als speelgoed geïdentificeerd, maar maakten waarschijnlijk gewoon deel uit van de dracht van een kleine jongen in adellijke kringen – wat niet uitsluit dat de kinderen die een klein zwaardje droegen, daarmee hebben gespeeld.

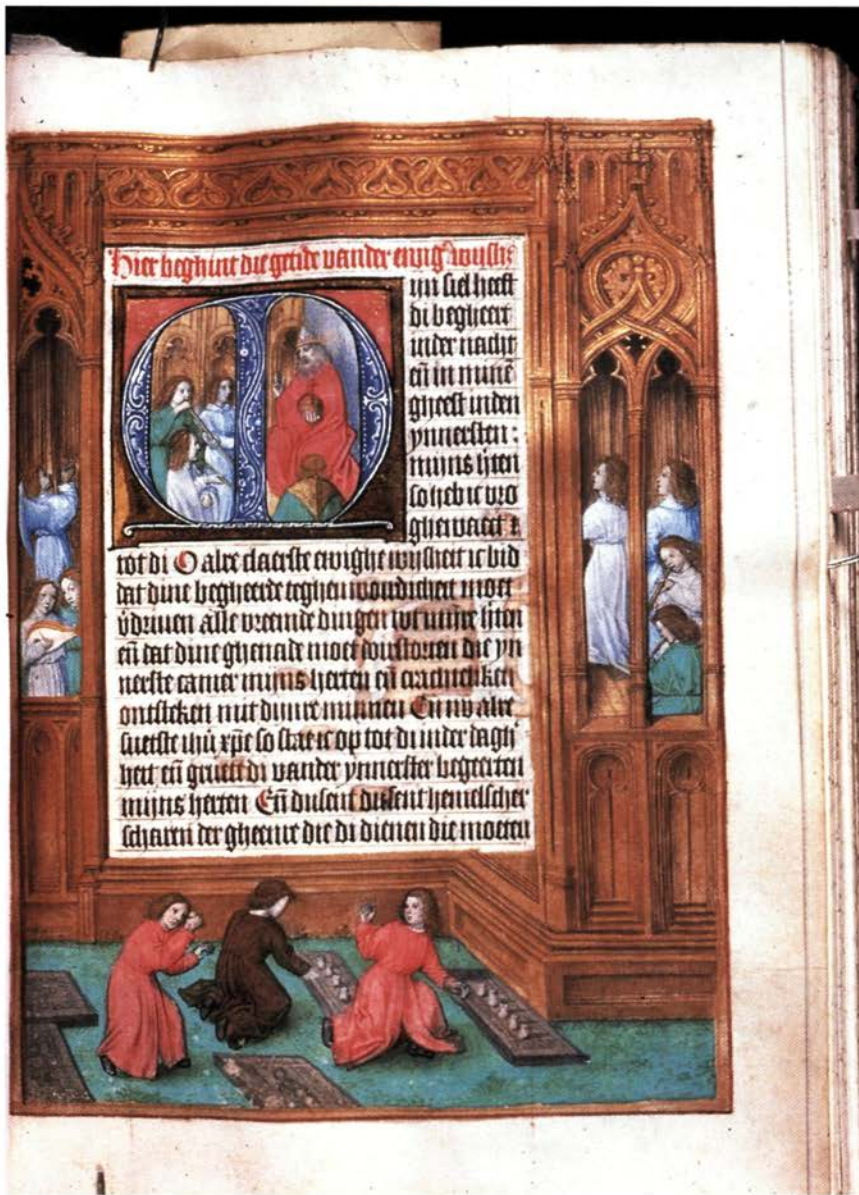
²⁷⁴ Inv.nrs. 9520: 29 (twaalfde eeuw), 14767: 81 (veertiende- en vijftiende eeuw), 18561 (vijftiende eeuw).

I. Bezoek met kinderen aan
 heiligdom. Illustratie in de
Hortulus Animae, 1510-1524.
 Collectie en foto: Österrei-
 chische Nationalbibliothek
 Wenen (cod. Vind. 2706,
 f 291r). Zie afb. 4.

II. Schooltje. Afbeelding in het Getijdenboek van Catharina van Kleef, ca. 1440 (Pierpont Morgan Library New York NY, M.917, f 62r). Foto: Fotoarchief Kunsthistorisch Instituut Nijmegen. Zie afb. 15.

III. Jongens die met koten spelen op grafstenen, in Gent-Brugs manuscript uit ca. 1480. Collectie en foto: The Houghton Library, Cambridge MA (ms Typ 253, f 43r). Zie afb. 45.

IV. Twee tollers in stad.
 Afbeelding in het Getijden-
 boek van Johanna van Cas-
 tilië, ca. 1485-1490.
 Collectie en foto:
 The Houghton Library,
 Cambridge MA (ms Typ
 443.1, f 194r).

V. Koot, tollen en kolfslof uit de beerput van het Delftse
vondelingenhuis, ca 1500. Collectie en foto: Archeologisch
Centrum Delft. Zie ook afb. 132-134.

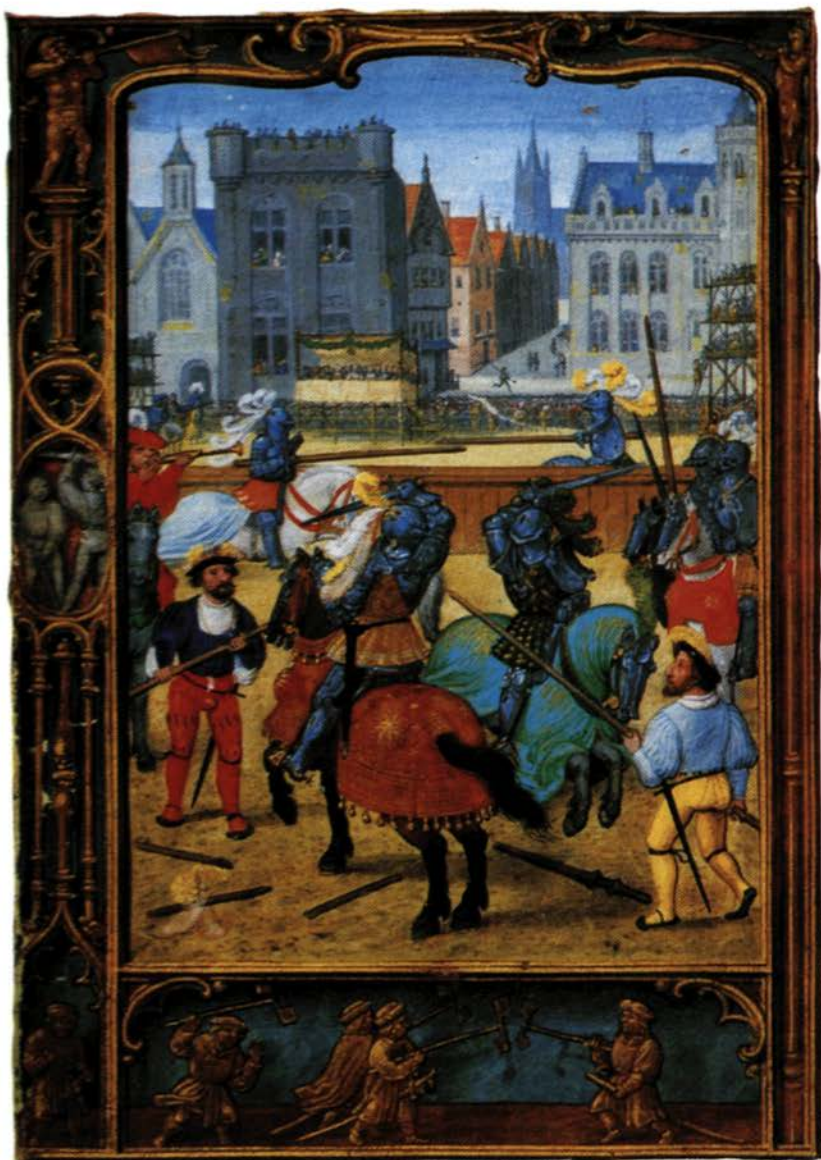
VI. Vondsten uit de beerput van de Latijnse school te Groningen: kinderschoen, kinderriem, zakmes, inktpot, schrijfpunt, blaaspijpen, tollen en koten, ca. 1500. Collectie en foto: Stichting Monument & Materiaal Groningen. Zie ook afb. 135-136.

VII. The 'Campin Room' met het Mérode-triptiek van Robert Campin. Metropolitan Museum of Art – The Cloisters, New York. Foto: auteur. Zie afb. 164.

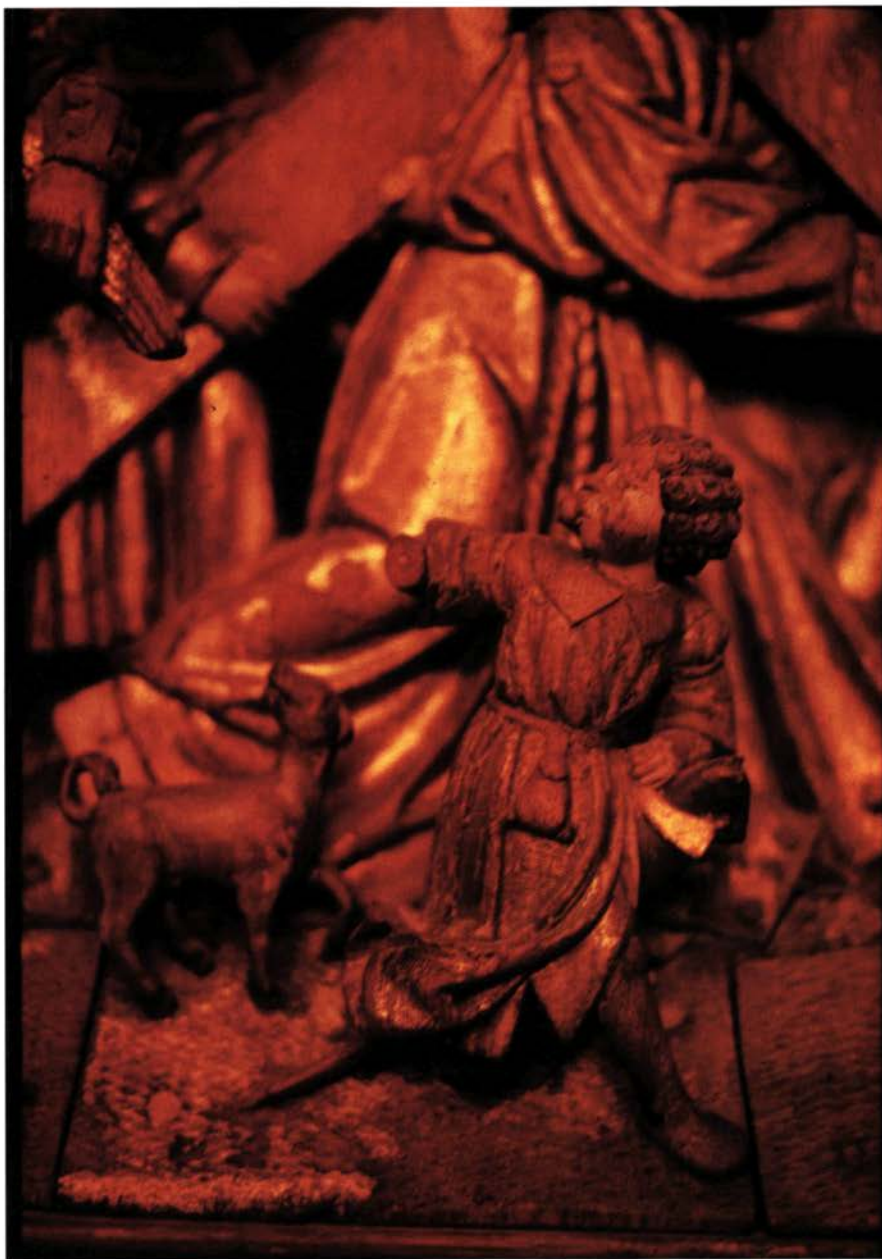
VIII. Bladzijde met in de ondermarge een aap op een stokpaard. Psalter uit Gent, ca 1320, nu in Kopenhagen (GKS 3384/8°, f 86v). Collectie en foto: Kongelige Bibliotek Kopenhagen.

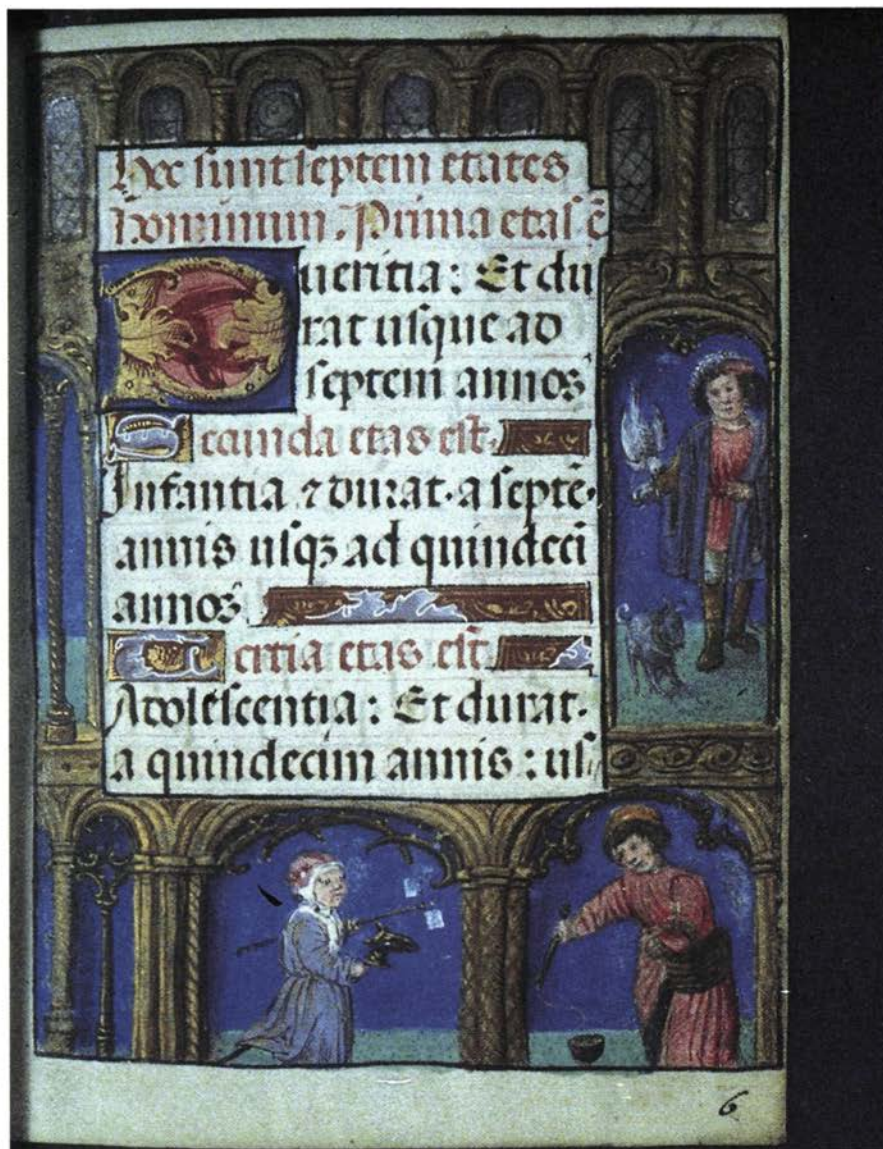

IX. Steektoernooi, in de marge voorzien van een speels kindertoernooi op stokpaardjes met windmolenlansen. Maand juni in Golfboek, ca. 1520 (British Library Add. ms 24098, f 23v). Collectie en foto: British Library Reproductions Londen. Zie afb. 106.

X. Jongen op stokpaard op de voorgrond van de kruisdraging. Detail van Antwerps passie-retabel (houtsnijwerk met polychromie) uit begin zestienste eeuw. Musée National du Moyen Age-Thermes de Cluny Parijs. Foto: auteur. Zie afb. 176.

XI. Eerste drie leeftijden
 van de mens, waarvan
 twee met speelgoed als at-
 tribuut. Bladzijde van
 Brugs getijdenboek uit ein-
 de vijftiende eeuw (Bod-
 leian Library Douce 8, f 6).
 Foto: Bodleian Library Ox-
 ford. Zie afb. 182.

XII. Kalender van mei in het 'Spielbuch' van Simon Bening, 1500-1510. Op beide bladzijden zijn in de bovenmarge spelende kinderen afgebeeld: links in een optocht met de mei-koningin, rechts tijdens het boogschieten. Collectie en foto: Bayerische Staatsbibliothek München (CIm 28346, f 8v-9r).

XIII. Maagschap van de heilige Anna. Middenluik van polyptiek met de Heilige Maagschap en de Drieëenheid, Antwerpen ca 1510. Wallraf-Richartz Museum Keulen. Foto: auteur. Zie afb. 210-212.

XIV. Portret van Isabella, dochtertje van Philips de Schone, met pop. In reeks van drie portretten van de kinderen van Philips de Schone en Johanna de Waanzinnige, geschilderd in 1502. Collectie en foto: Kunsthistorisches Museum Wenen (4452). Zie ook afb. 214.

XV. Kraam met speelgoed, detail uit 'Terugkeer van een Sint-Antoniusbetovering' van Pieter Aertsen uit ca 1550, nu in Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel. Foto: auteur. Zie afb. 217-218.

XVI. Kind warmt zich aan
vuur. Detail van marge
van kalender december
van Breviarium Grimani
(Venetië, Biblioteca Mar-
ciana (ca. 1510), ms 7531,
f 13r).

Foto: *The Grimani Breviary*
1977: afb. 24.

INLEIDING: EEN VERLOREN TOL

Gevonden ergens in Amsterdam: een spitse houten tol, 5½ centimeter hoog (B162a). Vervormd in de bodem (de vlakke bovenkant meet nu 4,5 x 3 cm), de toestand van het hout is redelijk, de metalen punt ontbreekt. De houtsoort is niet gedetermineerd. De exacte vindplaats binnen de stad is onbekend, want het betreft een zogenaamde 'losse vondst', die dus ook niet preciezer te dateren is. Wat we hebben is een stuk speelgoed waarmee door een kind in het middeleeuwse Amsterdam moet zijn gespeeld. En dat is dan meteen ook alles wat we hebben (afb. 113).

Hoofdstuk 3 is gewijd aan het in Nederland en Vlaanderen opgegraven speelgoed: de 'archeologica', bijeengebracht in bijlage B. De eerste paragraaf (3.1) geeft globaal aan wat de voorwaarden waren voor het 'bij elkaar rapen' van die vondsten, en wil derhalve een status quo van de stadsarcheologie geven met de nadruk op het omgaan met roerende archeologica, speelgoed in het bijzonder. Daarbij

113. Laatmiddeleeuwse tol, gevonden in Amsterdam, losse vondst uit de binnenstad. Dienst Archeologie Amsterdam. Foto: auteur.

wordt aangegeven op wat voor plaatsen speelgoed is gevonden, en waarom daar.

De geïnventariseerde speelgoedvondsten zijn afkomstig uit honderden verschillende opgravingen. Een aantal verschillendsoortige vondstcomplexen met uiteenlopende datering bevatte een grotere hoeveelheid speelgoed. Deze voorbeelden (afb. 114) worden hier chronologisch (wat datering van het vondstcomplex betreft) op een exemplarische wijze behandeld (paragraaf 3.2, 3.3 en 3.4). De sites, zo veel mogelijk verspreid over het gebied (van Groningen tot Ieper) en door de tijd (van een con-

114. Kaartje met de locaties besproken in hoofdstuk 3. Tekening: Edwin Verheijen, Utrecht/auteur.

text met een einddatum vóór 1350 tot een met een begindatum na 1500), zijn gebruikt om aan te geven wat speelgoed als bodemvondst kan zeggen over een archeologisch terrein.

Uit de catalogus (bijlage B) blijkt dat de vondsten van speelgoed die in de Nederlanden zijn gedaan voor een groot deel ondergebracht kunnen worden in groepen voorwerpen, die per groep globaal overeenkomen in uiterlijk, maten, datering en productiewijze. De mogelijkheid tot ordening van de speelgoedvondsten in deze (relatief) hechte groepen impliceert dat het op grotere schaal geproduceerd materiaal betreft. Het gaat daarbij om een aanzienlijk aantal nauw verwante objecten, die vaak redelijk ver van elkaar gevonden werden. Naast georganiseerde productie duidt dit op georganiseerde verkoop en handel. De paragrafen 3.5 tot en met 3.9 zijn daarom gewijd aan aspecten van materiaalgebruik, productie, handel en export van het opgegraven speelgoed, waarbij de laatste paragraaf (3.9), over het verhandelen van speelgoed, een brug vormt naar het volgende hoofdstuk.

3.1 MODERNE STADSARCHEOLOGIE EN HOE SPEELGOED WORDT GEVONDEN

Stadsarcheologie is in de laatste circa 30 jaar in Nederland en Vlaanderen gemeengoed geworden,¹ en er is bijna geen stad of grotere gemeente meer die niet een gemeentelijk archeoloog, een werkgroep archeologie of een afdeling van de Archeologische Werkgroep Nederland (AWN) heeft, of op een andere manier georganiseerd let op de aantasting van het bodemarchief en zorgt voor bescherming en onderzoek daarvan. De archeologische activiteiten betreffen in bijna alle gevallen noodonderzoek, waarbij in de regel binnen korte tijd archeologische observaties worden gedaan en een grote hoeveelheid vondsten wordt geborgen. Nadeel van de ontstane archeologische praktijk is dat die vondsten zelden adequaat verwerkt, geordend en geconserveerd zijn, laat staan in extenso gepubli-

ceerd; dat maakt de voorwerpen vaak moeilijk toegankelijk. De meeste vondsten die belangrijk waren voor dit onderzoek zijn afkomstig uit stadskern-opgravingen, omdat daarbij het meeste huisafval en de meeste kwijtgeraakte voorwerpen tevoorschijn zijn gekomen. De nadruk ligt daarbij op steden die in de (late) Middeleeuwen een bloei-periode kenden – Amsterdam, Dordrecht, Kampen, maar ook Ieper, Brugge en Antwerpen. Steden die nu groot zijn, maar in Middeleeuwen klein waren (zoals Rotterdam en Brussel), leveren daarom een bescheiden bijdrage, terwijl heden kleinere plaatsen, die in Middeleeuwen groot waren (zoals Vlaardingen en Ieper) relatief belangrijker zijn in het onderzoek.

In de Middeleeuwen was de keuze van een bewoningsplek afhankelijk van diverse factoren, waarvan de situatie van de ondergrond er slechts één was. De ligging van Amsterdam² is bijvoorbeeld bepaald door de gunstige plek van handelswegen, ongeacht – of zelfs ondanks – de ondergrond. Als een stad groter wordt, blijkt het noodzakelijk om ook minder geschikt terrein voor bewoning aan te passen. Als patroon is te herkennen dat bij grote bloei van een stad ook woonwijken worden gebouwd op 'drassige' terreinen, die met gereguleerde afwatering bewoonbaar zijn gemaakt. Als de stad weer kleiner wordt, zoals bij Ieper in de veertiende eeuw, zijn deze wijken de eerste die ontvolken.³ Daarnaast heeft elke stad zijn specifieke redenen waarom op bepaalde plaatsen is gebouwd en op andere niet – hier speelt ook mee aan wie welke grond toebehoorde, welk gebied van welke heerser was en van welke kant bijvoorbeeld eventuele vijanden te verwachten waren. Verder werden activiteiten die gevaar of stank veroorzaakten, doorgaans naar de rand van of buiten de stad gedrongen.

Naast de ligging van een stad en de plaats van bewoning daarbinnen, is ook de locatie van grachten, putten en afvalplaatsen binnen de bewoonde gebie-

¹ Zie voor algemene literatuur Sarfatij 1990 en de uitgebreide literatuuropgave aldaar.

² Baart e.a. 1977; Mak 1995.

³ Dewilde/Ervynck 1995.

den van belang. De plaats waar bijvoorbeeld beerputten zijn gekomen, was afhankelijk van de bebouwing en van regelgeving, en afval werd waarschijnlijk ook vaak centraler op een daarvoor bestemde plek gestort. Ook beerputten werden vaak geleegd, waarna de inhoud naar elders werd vervoerd, met het afval – de vondsten – daarin. Bij grachtvondsten is het belangrijk onderscheid te maken tussen zaken die in de gracht terecht gekomen moeten zijn toen deze open lag, zoals de stadsgracht bij de Olofspoor in Amsterdam (zie 3.3.2), en materiaal dat zich bevond in de grond waarmee de gracht werd gedempt, en dat dus van elders moet zijn gekomen. Datzelfde geldt voor ophogingslagen. Ter egalisatie voor bebouwing werd wel grond aangevoerd om het terrein op te hogen. Vondsten die in deze grond, vaak vlak onder de middeleeuwse bewoningslaag worden gedaan, kunnen een heel andere herkomst hebben. Ter vergelijking kan de middeleeuwse site van de Potterierij in Brugge dienen, waar in de ophogingslaag Romeins en Merovingisch materiaal werd gevonden.⁴ Dit bewijst dat het terrein met grond van elders is opgehoogd; in dit geval vormt de ophogingslaag ook het enige bewijs dat er bewoning uit die tijd in de buurt van Brugge moet worden gezocht. Aldus is het mogelijk dat in de dempingslaag van een gracht afval aangetroffen wordt dat volledig losstaat van de gracht-context en daar ook niet te verwachten was.

Behalve uit stadskern-opgravingen komen de speelgoedvondsten ook uit onderzoek van middeleeuwse kastelen, zoals De Voorst bij Zwolle (zie 3.2.3). In dit geval is er geen relatie tussen de middeleeuwse en de huidige bewoning van de streek: het in de Middeleeuwen belangrijke terrein van kasteel De Voorst heeft nu in het geheel geen woonfunctie meer. De vaak afgezonderde plaatsen die men voor een middeleeuwse vesting geschikt vond, zijn lang niet altijd gekozen voor latere bebouwing. Om die reden is het terrein vaak langer

dan andere plaatsen onaangetast gebleven; dat zorgt ervoor dat het bodemarchief binnen kasteelmuren vaak goed bewaard is. Ook hier speelt de manier waarop men zich van zijn afval onttreed binnen een gesloten bewoning zoals een kasteel (dat vaak op een verhoging stond en met water omgeven was), een rol. Vaak is dat afval geconcentreerd in een of meer putten binnen het kasteelterrein, en functioneerden ook de grachten wel als stortplaats. Dit verklaart waarom kasteelopgravingen vaak redelijk veel huishoudelijk materiaal, waaronder speelgoed, opleveren. Dat speelgoed geeft aan dat er kinderen aanwezig waren op het kasteelterrein. Ook bij andere archeologische locaties kan de onaantrekkelijkheid of onnodigheid van later gebruik van het terrein de belangrijkste reden zijn dat het middeleeuwse materiaal onaangetast is gebleven.

Boven alles is het bewaard blijven van middeleeuwse voorwerpen afhankelijk van de gesteldheid van de bodem. Dit geldt meer voor organisch materiaal dan voor aardewerk en metaal; anders gesteld blijft een houten zwaardje minder makkelijk bewaard dan een miniatuur-kookpot van keramiek. Een hoge grondwaterstand is een gunstige conditie voor het bewaard blijven van organisch materiaal, dat het best 'gedijt' in een vochtige, van de lucht afgesloten omgeving. Omdat veel speelgoed van hout gemaakt was (zie 3.5), leveren natte en humeuze omstandigheden in steden met een kleiige ondergrond relatief vaker speelgoed op. Een beerput in Amsterdam is daarom voor speelgoedvondsten veelbelovender dan een huis in Deventer – maar dit is uiteraard een indicatie, geen regel.

De meeste geselecteerde vondstcomplexen betreffen locaties waar afval van huishoudens gevonden is. Ze kunnen onderverdeeld worden in types huishouden: woonhuis, werkplaats, kasteel, school, weeshuis. Het meeste afval bevindt zich, als het in de bodem wordt aangetroffen, in de context van een beerput, waterput of afvalput, een afvallaag, ophogingslaag, grachtvulling of 'vuilnisbelt'. Daarnaast worden in plaatsen waar open water

⁴ Mededeling Bieke Hillewaert, Dienst Archeologie Brugge.

was en bijvoorbeeld in woonwijken zaken gevonden die niet bewust zijn weggegooid, maar toeval- lig in die context terecht zijn gekomen: verloren, gevallen of op een andere manier onbereikbaar ge- worden. Waterputten en grachten bevatten vaak een combinatie van beide mogelijkheden; in de tijd dat ze open lagen zijn er 'val-vondsten' in terecht gekomen, terwijl ze secundair gebruikt zijn als af- valput of -plaats. Ook in toiletten en dus beerput- ten worden wel 'val-vondsten' gedaan, ook als ze niet later zijn opgevuld met afval. Een goed voor- beeld vormt de drenkplaats op de Hof van Amers- foort (3.3.1), waar het vondstmateriaal eigenlijk al- leen te verklaren is uit een combinatie van 'verloren voorwerpen' (aanvegen plein) en 'bewust afval' vanwege de latere demping met huisvuil en puin.⁵

Kenmerkend voor een afval-context is dat de mees- te voorwerpen kapot, incompleet of op een andere manier onbruikbaar waren, en zich bevinden tus- sen veel botmateriaal en eventueel puin en groter afval. De kenmerken van een context met verloren voorwerpen zijn dat er betrekkelijk weinig voor- werpen worden gevonden die relatief heel zijn, en dat er geen puin, botten of etensresten bij zijn.

Wat dit betreft vertoont de laatstgenoemde con- text overeenkomsten met het type site dat 'depot' genoemd wordt en waar voorwerpen bewust zijn opgeborgen of begraven. Dat deponeren kan ver- schillende redenen hebben, bijvoorbeeld gevaar en eerbied. Omdat het bij 'depots' gaat om voorwer- pen met geldelijke of intrinsieke waarde, is deze context hier niet zo van belang: speelgoed zal maar zelden bij de dure of waardevolle spullen zijn gere- kend. Kleine depots, bijvoorbeeld een zak met munten of een paar sieraden, komen echter in ver- schillende middeleeuwse contexten voor tussen an- der materiaal.

Ook losse verloren voorwerpen komen veel tus- sen afval voor, wat verklaart dat soms ogenschijn- lijk ongeschonden speelgoed tussen allerlei kapotte voorwerpen is gevonden.

Het kwijt raken van spullen, bijvoorbeeld in een gracht of ander water, is bij speelgoed wellicht va- ker aan de orde dan bij andere categorieën. Een aantal types speelgoed, zoals tol, bal, koot en knik- ker, raken vanwege wat je ermee doet gemakkelijk kwijt, en zijn dus relatief frequent te verwachten in sloot, gracht en water. Grote concentraties koten of tollen vragen om zo'n verklaring, zoals bij de drenkplaats in Amersfoort (3.3.1) en de stadsgracht bij de Amsterdamse Olofspoor (3.3.2).

Het overgrote gedeelte van het onderzochte materi- aal en van de hier gepresenteerde voorbeelden van vondstcontexten (3.2 tot en met 3.4) is het resultaat van zeer recent stadsarcheologisch onderzoek; de opgravingen van de gekozen contexten dateren, met uitzondering van twee (3.2.3 en 3.3.2) zelfs alle- maal uit de laatste tien jaar. Daarbij betreft het deels nog lopend – Ieper, Verdronken Weide (3.2.1) – of nog ongepubliceerd onderzoek, zoals de beerput in Groningen (3.4.3). Ook het grootste deel van het overige geïnventariseerde speelgoed is opgegraven tijdens archeologisch onderzoek van de laatste ja- ren, dat nog op publicatie – vaak zelfs nog op uit- werking – wacht. De onbekendheid van het materi- aal is dan ook deels te verklaren uit het feit dat speelgoed 25 jaar geleden eigenlijk nauwelijks werd gevonden, en al helemaal niet opgemerkt.

Dat het nu wel, en op grote schaal, tevoorschijn komt, heeft te maken met zowel veranderde tech- nieken als een veranderde belangstelling binnen het archeologisch onderzoek. Zoals gezegd is de stadsarcheologie betrekkelijk kort geleden opgeko- men, en ook de middeleeuwse archeologie zelf is een relatieve nieuwkomer, vergeleken met de 'klas- sieke archeologie' van de Griekse en Romeinse tijd en met de prehistorische archeologie. In Nederland hebben de Romeinse resten jarenlang de prioriteit gehad en nog wel wordt ruw door de jongere lagen heen gespit om de Romeinse sporen te onderzoe- ken. Het onderzoek van latere periodes, met name van laat-middeleeuwse en zeventiende/achttiende- eeuwse resten, is lang niet georganiseerd en zeker niet als wetenschappelijk interessant beschouwd. Er werd wel gegraven, onderzocht en verzameld,

⁵ Krauwer/Snieder 1994 en Willemsen 1996-G.

maar grotendeels op particulier initiatief; dit wordt weerspiegeld door de vele middeleeuwse objecten die zich in particuliere collecties bevinden. Deze collecties zijn vaak grotendeels tot stand gekomen vóórdat de middeleeuwse archeologie in stedelijke, provinciale en landelijke organisatie werd vervat.

En nog steeds zijn particuliere verzamelingen voor materiaalstudie betreffende de Middeleeuwen een onmisbare aanvulling op openbare depots en collecties, vooral wat metalen voorwerpen betreft. Regelmatig is het nodig om vondsten verspreid over een archeologische dienst, een museum en (diverse) particuliere collecties te bekijken om een compleet beeld van een archeologische locatie te vormen, met name wat het daar aanwezige 'klein metaal' betreft (zie 3.4.4). Dit is het gevolg van gebruik op grote schaal van metaaldetectoren. Deze werden al lang gebruikt door 'amateur-archeologen' en schatgravers voordat archeologische diensten en opgravingsploegen deze gingen toepassen. Voor de laatste lag – en ligt – de prioriteit immers niet bij het verzamelen van vondsten, maar bij het documenteren van structuren. Zo bleven kleine metalen vondsten, zoals bijvoorbeeld insignes, munten en miniatuurtjes, vaak onopgemerkt in de grond achter. Als die grond dan eenmaal van de opgraving was afgevoerd, konden de metalen objecten er met een detector gemakkelijk uit worden gehaald. Daarbij is het werken met de metaaldetector een vaardigheid op zich, en de kenners van deze apparaten bleken er veel meer mee te kunnen vinden dan de doorsnee archeoloog.

Nu wordt in Nederland bij de meeste opgravingen tijdens het onderzoek al met een metaaldetector gewerkt, zeker voordat de grond wordt afgevoerd – al lijkt er voorlopig nog geen schaarste aan onderzoeksmaterie voor de schatgravers te zijn, zelfs niet in de van opgravingen afgevoerde grond... Bovendien wordt er, waar mogelijk, vaker grond gezeefd, een methode om ook zoveel mogelijk van de kleine voorwerpen en fragmenten te pakken te krijgen. Dit heeft te maken met een veranderde doelstelling

bij het verzamelen van vondsten; niet alleen een mooie pot of een 'daterend' muntje is belangrijk, maar juist het hele afvalpatroon wordt bestudeerd. Dit past in een archeologie als methode tot het leren kennen van een leefpatroon in het verleden, waaraan een veel meer diverse invulling wordt gegeven dan vroeger. Exponent daarvan is het onderzoek van beerputten, waarvan niet alleen de ligging binnen een structuur, maar nu juist ook de inhoud belangrijk is, als spiegel van de bewoning van die structuur. Bij voorkeur wordt de gehele inhoud van zo'n put gezeefd, om ook alle botten en ander voedsel-afval te kunnen onderzoeken. Bij alle opgravingen worden daarnaast vaak redelijk omvangrijke grondmonsters genomen, vooral ten bate van het onderzoek van botjes, zaden en stuifmeel, dat een vast onderdeel van de stadsarcheologie is geworden.

Van deze 'nieuwe' interesse, kort samen te vatten als nieuwsgierigheid naar het dagelijks leven van de gewone mens in het eigen verleden, zijn ook de metamorfosen van archeologische musea en de toon van recente publicaties een duidelijk herkenbare exponent. Een tentoonstelling en catalogus van simpele houten gebruiksvoorwerpen⁶ zou een halve eeuw geleden waarschijnlijk niet bedacht zijn – en er zou nauwelijks materiaal voor geweest zijn, want niet alleen de methoden van het opgraven, maar ook die van het conserveren van voorwerpen zijn de laatste jaren sterk veranderd en verbeterd.

Het werk met metaaldetector, zeef(-installatie) en het op andere manieren nauwgezet op vondsten onderzoeken van grond van een opgraving, heeft samen met – en als gevolg van! – een verschuiving van de belangstelling binnen de archeologie naar leefgewoonten in het verleden, geleid tot grote veranderingen in het vondstpatroon van opgravingen. Er wordt nu bij een opgraving veel meer klein materiaal en fragmentarisch afval gevonden dan vroeger, omdat het belangrijker wordt geacht, en er daarom beter naar wordt gezocht. Dit heeft nieuwe vondstcategoriën opgeleverd zoals insignes, kleidingaccessoires en kinderspeelgoed; waar deze in een ouder opgravingsverslag nog een bescheiden groepje vaak ongeïdentificeerde 'diverse metaal-

⁶ *Handzaam hout* 1995.

vondsten' waren, vullen ze omvangrijke eigen hoofdstukken in recente opgravingspublicaties. Even recent als de vondsten is de aandacht voor deze 'nieuwe vondstgroepen', en er verschijnen de laatste jaren dan ook steeds meer gespecialiseerde studies waarin ook oudere en reeds bekende vondsten worden betrokken. Voorbeelden zijn de recentste overzichten van kledingaccessoires,⁷ insignes,⁸ lakenloden⁹ – en dit van speelgoed.

3.2 SPEELGOEDVONDSTEN ROND 1300

3.2.1 SPEELGOED UIT DE 'VERDRONKEN WEIDE'

Sinds 1992 worden vanwege het Instituut voor het

Archeologisch Patrimonium (IAP) noodopgravingen uitgevoerd op het terrein van de 'Verdronken Weide', gelegen aan de zuidkant buiten de stadsmuur van Ieper. Dit gebied, waar in de Middeleeuwen de Sint-Michielsparochie lag (afb. 115), en dat daarna nooit meer bebouwd is, werd ingericht als een spaarbekken voor drinkwater. Hierbij wordt voor het eerst diep grondwerk op het terrein verricht, wat grootscheeps archeologisch onderzoek nodig maakte. Verslagen van de opgravingscampagnes, van de hand van Marc Dewilde, Stephan van Bellingen en Franky Wijffels verschijnen jaarlijks in *Archaeologia Mediaevalis*, terwijl reeds grote interim-verslagen werden gepubliceerd in *Archeologie in Vlaanderen*. Een voorlopige samenvatting van opgraving en vondsten werd in het najaar van 1995

115. De belegering van Ieper in 1383, met de wijk Sint-Michiels op de voorgrond. Historische kaart uit 1610. Collectie en afbeelding: Stedelijk Museum Ieper (696).

⁷ Egan 1991.

⁸ Spencer 1990; Van Beuningen & Koldewey 1993 (en literatuur aldaar); Bruna 1997.

⁹ Egan 1994.

gepresenteerd in de tentoonstelling en catalogus *De thuiskomst van Michiel Quaetjone, Archeologie in de Verdrongen Weiden van Ieper*.¹⁰ Ook na de tentoonstelling, in 1996, 1997 en 1998, is hier de gehele zomer vanwege het IAP gegraven. Een gedeelte van de nieuwe bevindingen werden door Marc Dewilde gepresenteerd tijdens het congres "A good yarn!" dat in november 1996 in Ieper plaatsvond. Op die conferentie stond de lakennijverheid centraal, waarin de Ieperse Sint-Michielswijk een belangrijke rol heeft gespeeld. In de pas ingerichte archeologische zalen van het Ieperse Merghelynck-museum is een gedeelte van de vondsten uit de 'Verdrongen Weide' inmiddels permanent te bezichtigen.

Het archeologisch onderzoek is gericht op een middeleeuwse woonwijk die gelegen is ten zuiden van Ieper, buiten de in de dertiende eeuw gebouwde stadsmuur met verdedigingswerken. Deze wijk heette Sint-Michielsparochie, omdat de kerk die hier stond aan de aartsengel Michaël was gewijd. Het gebied ligt tussen de weg naar Komen, die de connectie met de Leie vormt, de weg naar Mesen (in de richting van het huidige Rijsel) en de Ieperlee, de gekanaliseerde Iepere die de stad via de IJzer met de zee en Brugge verbond. De wegen in dit gebied worden bepaald door de vele waterlopen.

De wijk, die haar bloei aan het einde van de dertiende en in het begin van de veertiende eeuw beleefde, is in 1383 verwoest door Engelsen en Gentenaren, en nooit herbouwd. Vanwege de verslechterde economische situatie en een aantal epidemieën was het aantal inwoners vanaf 1350 aanzienlijk gedaald en de wijk al deels leeggelopen.¹¹ Dit kleinere aantal Ieperlingen, in combinatie met het nu aangetoonde gevaar van (en officieel verbod op) een woonwijk buiten de muren, zorgden ervoor dat de bevolking na 1383 binnen de stadsmuren bleef geconcentreerd. Nadien is het gebied van de middeleeuwse Sint-Michielsparochie vooral bewaard gebleven omdat het in 1678 zó werd ingericht dat het onder water

kon worden gezet, om de vijandelijke (in dit geval Spaanse) kanonnen ver van de stad te houden.¹² Deze 'natte' inrichting verhinderde ook in de negentiende en twintigste eeuw nog het gebruik van dit gebied voor bebouwing.

Ook in de Middeleeuwen moet dit een zeer waterrijk gebied zijn geweest, wat mensen aantrok die voor de uitoefening van hun ambacht op de aanwezigheid van veel water waren aangewezen. Om dit terrein te bewonen moet het water gereguleerd zijn geweest via allerlei grachten, kanaaltjes en andere drainage. Na de verwoesting heeft de waterstand eeuwenlang de middeleeuwse resten, die zich vlak onder het maaiveld bevinden, doelmatig beschermd. Dezelfde hoge grondwaterstand bemoeilijkt het archeologisch onderzoek echter ten zeerste.

De Sint-Michielskerk, die volgens de bronnen 'tegenover de Mesenpoort' (de huidige Rijselpoort) lag, is nog niet gevonden; grote gedeeltes van de wijk wél. De as van de wijk werd gevormd door de Mesenstraat (nu Rijselstraat), terwijl aanzienlijke bewoning op grond van schriftelijke bronnen ook te verwachten was rond de nu verdwenen Komenstraat en enkele secundaire wegen.

Deze wijk 'extra muros' ontwikkelde zich in de tweede helft van de twaalfde eeuw, en bereikte een bloeiperiode tegen 1300. In het begin van de veertiende eeuw is er ter verdediging een brede gracht omheen gelegd. Deze 'Uterste Veste' omsloot de vier buitenparochies en was zo'n zeveneneenhalve kilometer lang. De gracht was 18 meter breed en 1,75 meter diep, met aan de binnenzijde een aarden wal met houten palissade. Waar de Uterste Veste de hoofdwegen kruiste, werden nieuwe, bakstenen stadspoorten gebouwd. Onderzocht, zij het fragmentarisch, is de Nieuwe Komenpoort op het snijpunt van de Komenstraat met de veste. Het tracé van de Komenstraat, een belangrijke handelsweg die van Ieper naar het Leie-bekken liep, kon binnen de Sint-Michielsparochie volledig gereconstrueerd

¹⁰ Dewilde/Ervynck 1995.

¹¹ Van Bellingen e.a. 1993: 261.

¹² Dewilde/Ervynck 1995: 2.

worden. Het blijkt bepaald te zijn door de aan westzijde ernaast liggende Komenbeek, en wijkt alleen op ca 500 m afstand van de binnenstad van de beek af, om recht naar de Komenpoort te leiden. Aan de andere zijde (oost) werd de Komenstraat door een gegraven gracht geflankeerd. Langs de straten werden huizen in lintbebouwing gevonden (de te reconstrueren situatie is die van ca 1325), met dwars op gracht of beek geplaatse greppels ertussen, die waarschijnlijk zowel als perceelscheiding als voor afwatering bedoeld waren. De grote vrijstaande huizen stonden veelal met de lange kant naar straat, en waren via bruggetjes over de gracht of beek met de straat verbonden. Tussen de huizen lagen werkkuilen en ateliers, achter de huizen tuintjes en open veld.

De ateliers stonden meestal geïsoleerd en juist met de korte kant naar de straat. Soms werd ook wel een combinatie van woon- en werkruimte gevonden, of een aantal huizen en ateliers geplaatst rondom een binnenplaats. De meeste huizen waren eenvoudige rechthoekige vakwerk-constructies op een basis van los gestapelde bakstenen. Ze waren 9 tot 11 bij 4,5 tot 6 meter groot en voorzien van een zadeldak. Dat er nokpannen gebruikt werden, wordt verraden door fragmenten van nokversieringen die bij het onderzoek naar boven kwamen. Ook kon een voorbeeld van een rijker huis worden onderzocht. Het gebouw stamt uit het laatste kwart van de dertiende eeuw en bezat een volledig betegelde kamer.

De bebouwing omvatte naast woonhuizen veel kleine werkplaatsjes: houten constructies met een stookvloer die soms van aardewerk-scherven is gelegd. Uit geschriften is bekend dat ongeveer 80 procent van de bevolking van de Sint-Michielsparochie bestond uit werklui en ambachtslieden, en een tekst uit 1280 geeft aan dat circa een vijfde van de mensen die in de Ieperse lakenhandel werkzaam waren, uit Sint-Michiels kwamen. Onder andere werd de Komenbeek gebruikt door volders, die veel stromend water nodig hadden. Naast la-

kennijverheid kon ook de aanwezigheid van metaalwerkplaatsen bewezen worden. Naast slecht gegoten metaal, dat ter plekke afgekeurd en weggegooid (maar niet meer omgesmolten) is, werd in bepaalde werkplaatsen typisch afval zoals grote hoeveelheden loden bolletjes, loodstrips of ijzer-slakken geborgen, en daarbij een enkele gietmal.¹³ Ook werd afval aangetroffen dat wijst op leerbewerking en op de productie van keramiek (ovenkoepels). Andere vondsten wijzen op handel in het algemeen (munten, penningen, muntgewichten, zegelstempels, schrijfstiften) en lakenhandel in het bijzonder (scharen, weefgewichten, lakenloodjes, kaardebollen, zaadjes van wouw waarmee linnen werd geveerd, schapenparasieten). Penningen die gebruikt werden als betaalmiddel voor arbeiders, wijzen op loonarbeid en huisnijverheid. Munten en 'vreemde' keramiek wijzen tenslotte op internationale (handels-) contacten.

Onder de vondsten van het dagelijks leven is ook veel speelgoed; "miniaturen van allerlei gebruiksvoorwerpen, ridders en andere figuurtjes waren daarbij heel populair".¹⁴

Gevonden werd onder meer een vijftiental tin-loden ruitertjes (afb. 116); vlak (uit een lossende mal), ook wel aan twee zijden verschillend, ook wel rondplastisch, en bijna altijd voorzien van een voetstukje om ze rechtop te kunnen zetten. Daarnaast zijn losse paardjes gevonden, alsmede een tribune met toeschouwers (B149, afb. 117), een dame te paard (B144) en een vedelspeler (B138). Ze zijn duidelijk bedoeld om opgesteld te worden en er werd mogelijk een toernooi mee nagebootst/gespeeld. Ook zijn een draak (B8b), een pauw (B13) en een nar (B139b) gevonden, die alle ooit op stokjes waren geplaatst, en waarvan de precieze functie onduidelijk is. Een soort borstpantser (B174b) wijst mogelijk op een popje. In de 'muzikale' sfeer zijn fluitjes te duiden van tin-lood met een kop (B23n-r), ook in de vorm van een koning (B23q) en haan (B24b/c) en een fluitje in de vorm van een vogel met een beweegbare tong (B25).¹⁵ Ook een frag-

¹³ Dewilde/Ervynck 1995: 13.

¹⁴ Dewilde/Ervynck 1995: 16.

¹⁵ Vergelijk Egan 1996: fig. 11.

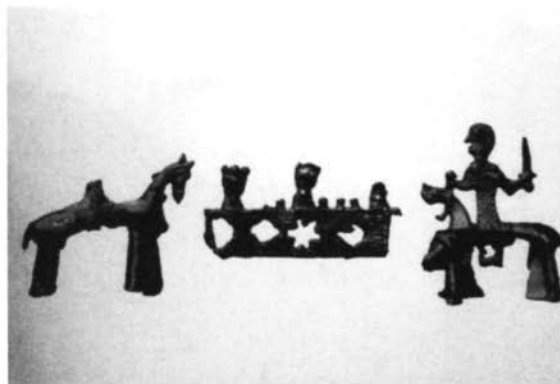

116. Ruitertjes van tin-lood, gevonden in de 'Verdronken Weide' te Ieper, vóór 1383. Opstelling in archeologische zalen Merghelynck-museum Ieper. Foto: Marc Dewilde.

ment van een rammelaar werd geborgen (B155g).

Miniatuur-gebruiksvoorwerpen zijn er in groten getale¹⁶ (afb. 118): bordjes, kannetjes, grapes (vroeg type), twee halfcirkelvormige stoelen (vroeg type),¹⁷ pannetjes, lepeltjes, een vergiet, het blad van een luit (B111b). Versierde schrijntjes in miniatuur met afneembaar deksel (B88f) en een stuk van een rondplastische kerktoeren (B103), zijn voorbeelden van miniaturen in een meer religieuze sfeer; onder de vondsten bevinden zich ook veel insignes.

Een deel van de miniatuurtjes in tin-lood is, net als andere metaalvondsten, opvallend slecht gietwerk, dat echter niet is omgesmolten. Dit duidt op grootschalige productie (zie 3.7) waarbij de kwaliteitseisen niet bijzonder hoog waren. De plaatsgebondenheid van vondsten van het in Ieper veel aangetroffen type ruiter, alsmede de grote eenvoudigheid hierin en in een aantal gebruiksvoorwerpen, maakt het waarschijnlijk dat deze kleine voorwerpen hier ter plekke werden gemaakt. Bewijs hiervan is een leistenen gietmal die tijdens de opgravingscampagne van 1997 werd aangetroffen. Aan de ene zijde is een grape uitgespaard, aan de

117. Twee ruiters en tribune, uit 'Verdronken Weide' Ieper. Uit: Dewilde/Ervynck 1995: 16.

andere zijde een soort beursje (afb. 119).¹⁸

De 'Verdronken Weide' in Ieper vormt een unieke archeologische context: de woon- en werkwijk met straten en grachten is vrijwel geheel bewaard zoals de Sint-Michielsparochie na de leegloop en verwoesting aan het einde van de veertiende eeuw is achtergebleven.

In Ieper is veel klein metaal gevonden, waarbij opvallend veel riddertjes en aanverwante kleine neer te zetten artikelen zijn. Het lijkt erop dat die hier talrijker zijn geweest dan elders, maar het grote aantal andere metaalvondsten geeft aan dat de conserverings-omstandigheden hier gunstig vertekenen naar kwantiteit. Ieper geeft (evenals Brugge, Damme en bijvoorbeeld gedateerde lagen in Amsterdam) een goed beeld van miniatuurgoed in metaal uit de veertiende eeuw. Dat levert veel parallellen uit een context met een *terminus ante quem* voor voorwerpen die we ook uit minder goed gedateerde context kennen. Voorbeelden zijn de halfcirkelvormige stoel (B94f), grapes (B63g-i, zie afb. 118a) en het fluitje in de vorm van een vogel met beweegbare tong (B25).

¹⁶ Voorwerpen in bijlage B, afkomstig uit de 'Verdronken Weide' van Ieper: cat.nrs. B8b, B9b, B11, B12c, B13, B23n-r, B24b, B25, B55u-z, B60a, B61a, B63g-i, B65, B66b, B68b, B70h/i, B74g, B79i/j, B80e, B84d/e, B88f, B94f, B101a, B103, B111b, B120, B136b, B138, B139b, B140a/b, B141b/c,

B143b/c, B146c, B148b, B149, B155g, B174b, B175d/e.

¹⁷ Een tweede is gevonden tijdens de opgraving in 1997 (vriendelijke mededeling van Marc Dewilde).

¹⁸ Vriendelijke mededeling van Marc Dewilde.

118. Miniatuurvoorwerpen uit de 'Verdronken Weide' van Ieper, vóór 1383. a. Onder andere grapes en lepels. b. Onder andere kannetjes, vergieten en een zwaardschede. Opstelling in archeologische zalen Merghelynck-museum Ieper. Foto's: Marc Dewilde.

119. Leistenen gietmal, gevonden in de 'Verdronken Weide' van Ieper. a. voor het gieten van een kleine grape. b. voor een beursje (?). Depot IAP Diksmuide. Foto's: IAP Zellik (met dank aan Marc Dewilde).

Het vele speelgoed, gevonden in de context van huizen en werkplaatsen, geeft aan dat er zich kinderen in de Sint-Michielparochie bevonden, waarvoor speelgoed werd gemaakt. Die kinderen speelden daar volop mee en verloren af en toe iets. Zo is een aantal van de miniatuurtjes teruggevonden in de grachtjes en andere waterlopen die het gebied draineerden. Daarnaast is het in dit geval zeker dat in deze wijk tinnen miniatuurtjes werden gemaakt; de vondst van gietafval en een gietmal bewijst dit, tezamen met het grote aantal miniaturen, de gelijkvormigheid ervan en de beperkte verspreiding. Ongetwijfeld maakte de productie van klein goed in deze wooncontext het ook bereikbaarder voor de kinderen hier.

3.2.2 UIT DE PUT TE DAMME

Onder leiding van Marc Dewilde zijn in november/december 1993 en voorjaar 1994 archeologische waarnemingen gedaan naar aanleiding van infrastructuurwerken in de binnenstad van Damme bij Brugge. Van de waarnemingen is verslag gedaan in *Archaeologia Mediaevalis* 17 (1994) en 18 (1995).¹⁹

Bij de aanleg van een rioleringsgleuf langs de Damsevaart werden funderingen en andere resten van bakstenen huizen waargenomen. "Op de grijze, zwart geaderde klei in situ is een anderhalf meter dik pakket stadsvuil aangestort, dat door een kleiband van 0,5 m dik is afgedekt".²⁰ Het terrein bleek voor de bouw van de huizen te zijn opgehoogd; de bewoningslaag bevond zich bovenop de genoemde kleilaag. Een nivelleringslaag uit 1812, aangebracht bij de aanleg van de Damsevaart, sloot aan de bovenkant deze bewoningslaag af.

Het pakket aarde met stadsvuil bevindt zich onder de kleilaag en rust op de oorspronkelijke ondergrond van de stad; op die manier vormt deze laag een gesloten context met een datering in de

eerste helft van de veertiende eeuw. In de vuilnislaag zijn twee rijen palen gevonden, die ongeveer parallel lopen aan de noordrand van het Zwin (in de situatie daarvan aan het einde van de veertiende eeuw). De palen en de ophoging horen bijeen en zijn deel van een proces van bewuste landwinning voor bewoning in de oorspronkelijke geul van het Zwin.

In de vuilnislaag, waarmee het terrein is opgehoogd, is keramiek, bot, leer en metaal gevonden. Hieronder is ook veel mogelijk speelgoed:²¹ een klein tinnen hondje (B10a, afb. 120); een soort bankje met een klein draakje aan een boom geketend erop (B54a); een fragment van een rondplastische vogel (B14); een tiental fluitjes of fragmenten van fluitjes met een kopje (B231-m, afb. 121); een arm met gat, behorend bij een figuur met beweegbare armen (B137, afb. 122); twee fragmenten van bolvormige rammelaars (B155e); een aantal miniatuurvoorwerpen waaronder twee bijlen, een soort helm(?), een bakje en een grape op drie pootjes die met driehoeken versierd is (B63e). Deze laatste bewijst de bruikbaarheid van deze site als datering voor een aantal voorwerpen, omdat de grape op

120. Klein hondje van tin-lood, gevonden te Damme, 1300-1350. Depot IAP Diksmuide. Foto: auteur.

¹⁹ Dewilde 1994; Dewilde 1995.

²⁰ Dewilde 1995: 46.

²¹ Voorwerpen uit Damme in bijlage B: cat.nrs. B10a, B14,

B231-m, B54a, B55m/n, B58b/c, B63e, B66a, B73d, B110e, B137, B155e, B174a.

121. Fluitjes met kopje, gevonden te Damme, 1300-1350. Depot IAP Diksmuide. Foto: auteur.

122. Arm van tin-lood, met gat voor bevestiging aan schouder; in de hand kan een voorwerp gehouden worden. Gevonden te Damme. Depot IAP Diksmuide. Foto: auteur.

drie pootjes deel uitmaakt van een serie (B63) waarvan ook een aantal andere exemplaren een scherpe datering heeft. Naast de door het IAP geborgen vondsten, die zich grotendeels in het archeologisch depot in Diksmuide bevinden, is ook bij een aantal particulieren materiaal uit de Damsevaart aanwezig, dat afkomstig moet zijn uit andere delen van het traject.

Het onderzochte terrein is opgehoogd met afval van de stad, dat hier is gedeponeerd op de oorspronkelijke ondergrond. De ophogingslaag bevat logischerwijze afvalmateriaal dat van elders werd aangevoerd en hier is geconcentreerd. Dat het ook daarbij gaat om afval van huishoudens, blijkt uit de vele gebruiksvoorwerpen, waaronder speelgoed, die in deze grond zaten. Het speelgoed dat hier is gevonden, wederom vooral kleingoed van een tin-lood-legering, biedt een blik op de samenstelling van die huishoudens. Er valt weinig te zeggen over de aantallen, maar dat er ruimschoots kinderen waren en dat die ruimschoots speelgoed hadden, is overduidelijk.

3.2.3 GESPEEL OP HET KASTEEL

De opgraving op het kasteelterrein van kasteel De Voorst bij Zwolle vond grotendeels in 1982 plaats, onder leiding van Ad Verlinde, en is gepubliceerd in het boek *Het kasteel Voorst, Macht en val van een Overijsselse burcht circa 1280-1362, naar aanleiding van een opgraving*.²² In 1985 verscheen hierop een aanvulling in de archeologische kroniek van Overijssel over 1982-1984.²³ Hierin wordt het materiaal gepresenteerd dat na afsluiting van de officiële opgraving is gevonden, voornamelijk door amateurs met metaaldetectors.

Doel van de opgraving was om met het "minimaal noodzakelijke opgravingswerk" de hoofdlijnen van het middeleeuwse kasteelcomplex op te sporen, met het oog op de aanleg van een park op deze beschermde locatie; de gemeente Zwolle had de wens kenbaar gemaakt om deze parkaanleg aan te passen aan de historische structuur. De opgraving in 1982 bestond uit een grote zoekleuf in kruisvorm over het hele terrein, uitgebreid met een aantal kleinere en gerichte opgravingsleuven.

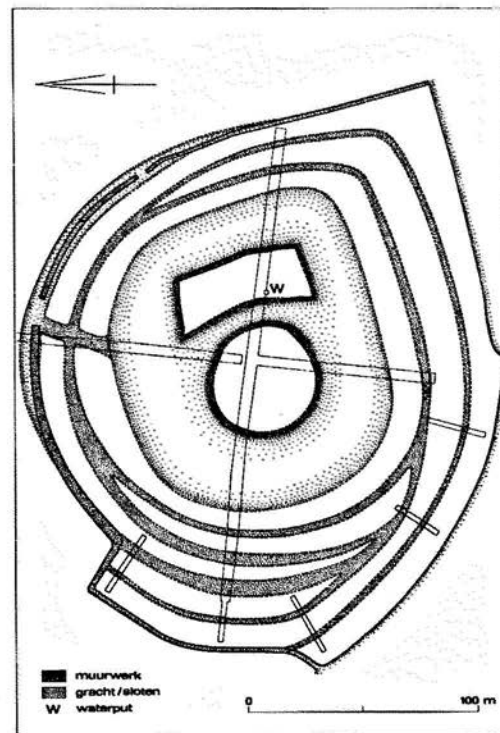
Op grond van de aangetroffen sporen kon een

²² *Het kasteel Voorst* 1983.

²³ Verlinde 1985. Zie over De Voorst ook: Janssen 1996: 52.

ovalevormig burchtterrein worden gereconstrueerd (afb. 123), met een iets ovale hoofdburcht en een voorburcht die aan de oostkant voor de hoofdburcht heeft gelegen. De voorburcht had de vorm van een geknikte rechthoek, die met de hoofdburcht meebuigt. Tussen hoofd- en voorburcht en om beide burchten heen lag een brede gracht, terwijl een uitgebreid slotenstelsel om de grachten heen het terrein afsloot. De hoofdburcht mat 44 tot 48 meter in doorsnede, de voorburcht was 57 bij 22 meter. De gracht die hoofd- en voorburcht scheidt, 'tussengracht' genoemd, was 8 meter breed, de gracht vóór de voorburcht was 22 meter breed. De grachten om de hoofdburcht heen zijn breed maar ondiep: 30 tot 40 meter breed en maximaal 2 meter diep.

Als bouw materiaal voor het kasteel waren kloostermoppen van het 'dertiende-eeuwse formaat' 30 x 15 x 7,5 cm gebruikt. Deze kasteelstenen zijn hergebruikt aangetroffen in andere gebouwen; vooral in de negentiende eeuw is het terrein als steengroeve gebruikt en tijdens de opgraving bleek dat daarbij heel precies de muren zijn gevolgd en uitgebroken. Naast dit soort 'spolia' en een aantal stenen dat nog op het kasteelterrein aanwezig was, is er ook een oven voor het bakken van deze stenen gevonden in de buurt van het burchtterrein. De kloostermoppen werden gevormd in mallen en gedroogd alvorens de oven in te gaan: bij de opgraving is een aantal stenen gevonden met afdrukken van reeën-, honden- en kattenpoten en één met de voetafdruk van een kind (zie afb. voorin boek). De kindervoet is ca 16 cm lang geweest (hier is rekening gehouden met het krimpen van de steen bij het bakken), de equivalent van onze schoenmaat 23 of 24, dat wil zeggen van een kind van ongeveer vier jaar oud. De dieren en het kind moeten over de stenen zijn gerend toen die lagen te drogen. Verder zijn dakleien gevonden van de bedekking van het dak van het kasteel, een aantal balken en twee ijzeren traliewerken van ramen.

123. Plattegrond van kasteel De Voorst, resultaat van de opgravingen in 1982. Tekening: Ad Verlinde/ROB Amersfoort.

De burcht is gebouwd tussen 1267 en 1295 (het jaar waarin deze voor het eerst wordt genoemd), mogelijk op de plaats waar het oudere, historisch bekende Kasteel Voorst heeft gestaan. Na een belegering van eind juli tot 10 november 1362 door de IJsselsteden en de bisschop van Utrecht is het kasteel in 1362 verwoest, en in 1362/63 in zijn geheel geslecht. Om het afbreken en met name het weghalen van materiaal te vergemakkelijken werd onder andere een deel van de kasteelgrachten gedempt. Dit is mede bekend uit een geschreven bron: in een stadsrekening van Deventer staat dat op de woensdag na Palmzondag in 1363 (29 maart) een bode werd gestuurd naar twee Deventer schepenen, die in Zwolle aanwezig waren bij de demping van de gracht van kasteel De Voorst: "do men die graven [grachten] to Voerst vullde".²⁴

²⁴ Verlinde 1985: 209.

124. Grape en barnstenen kralen, bijeen gevonden in gracht De Voorst. Collectie: Provinciaal Overijssels Museum Zwolle. Foto: ROB Amersfoort.

Behalve uit een toevallig in de zoekselef aangesneden tonput in de voorburcht, daterend uit de tweede helft van de dertiende eeuw, komt het overgrote deel (98%) van de vondsten uit het grachtenstelsel; daarnaast is een aantal losse vondsten gedaan. De vroegste grachtvondsten zijn ca 1325 te dateren, terwijl alles vóór of uit het jaar 1362 – het wapentuig van de belegering – moet zijn. De nadruk ligt bij het vondstmateriaal op het tweede kwart van de veertiende eeuw.

Interessant is met name een kleine grape van tin (B63p) en een aantal barnstenen kralen die “zeer dicht bijeen gevonden” zijn in de zuidelijke tussengracht (afb. 124). In de publicatie²⁵ wordt over deze grape geschreven: “Het lijkt een importstuk uit het oostelijk Middellands zeegebied te zijn” en wordt tevens op grond van de situatie waarin de voorwerpen gevonden zijn het vermoeden uitgesproken dat de miniatuur-grape samen met de kralen aan een snoer heeft gehangen, als een kinderketting. Dat lijkt nu onwaarschijnlijk, maar ten tijde van deze vondst waren nog geen andere exemplaren van dit type grape gepubliceerd. Latere vondsten van

De Voorst (zoals gepresenteerd in de Archeologische Kroniek²⁶), met name een fragment van een tinnen bordje met roos (B55bd, afb. 125a) dat in uitvoering en (identieke) datering overeenkomt met de miniatuur-grape, wijzen eerder in de richting van serviesgoed in miniatuur. De beide miniatuurtjes zijn met behulp van een mal gegoten, en kunnen lokaal product zijn (beide zijn van types die in de Nederlanden veelvuldig voorkomen, zie respectievelijk B63 en B55). Een zelfde soort bordje is ook bekend uit kasteel De Hertogenhof in Venlo²⁷ (B55bc). Het wordt ongeveer in dezelfde tijd gedateerd, maar is afkomstig uit een ‘verstoringslaag’, wat inhoudt dat de oorspronkelijke omgeving van het voorwerp in de bodem niet meer te reconstrueren is.

Onder de grachtvondsten zijn een bewerkte koot (afb. 125b), een houten bal (zuidgracht), een tol (B160k, afb. 125c) en twee glissen, terwijl in de tonput een dobbelsteen van been is aangetroffen, die dateert uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Koot, tol en bal wijzen op kinderspel op het kasteel, terwijl de duidelijk aan elkaar verwante miniatuurtjes in de vorm van een grape en een gedecoreerd bordje, op de aanwezigheid van poppengoed duiden. De dobbelsteen en glissen kunnen door zowel volwassenen als kinderen zijn gebruikt. Ook twee mondharmpjes zijn hier opgegraven.

Dit in de burchtgracht gevonden speelgoed moet gezien worden in relatie met de bewoning van het kasteel. Het materiaal geeft aan dat er zich kinderen op het kasteel bevonden, die op het terrein hebben gespeeld. Het komt redelijk vaak voor dat in een kasteel-omgeving speelgoed wordt aangetroffen, zowel in de Nederlanden (kasteel Eindhoven²⁸, slot Aldegonde²⁹) als in het buitenland (bijvoorbeeld de palts Werla³⁰). Vaak wordt het hier gevonden speelgoed direct gekoppeld aan de adellijke

²⁵ *Het Kasteel Voorst* 1983.

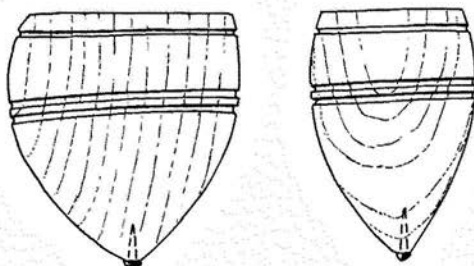
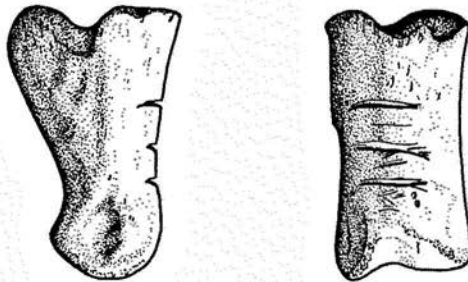
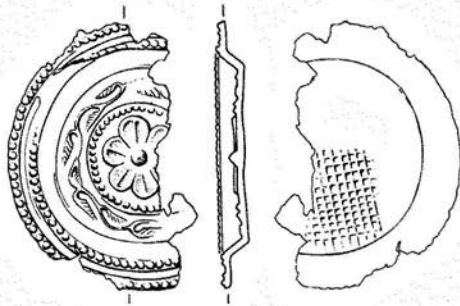
²⁶ Verlinde 1985.

²⁷ Stoepker 1992: 306-310; *Venlo 650 jaar stad* 1993: 46.

²⁸ Arts 1992. Speelgoed van deze locatie: cat.nrs. B31j/k, B55q, B75g, B110g, B119e, B130, B135d, B150j, B158e.

²⁹ Trimpe Burger 1972. Speelgoed uit Slot Aldegonde: cat.nrs. B31m, B36g, B40e, B135l, B169e.

³⁰ Vondsten te zien in het Landesmuseum Braunschweig. Zie bijvoorbeeld het paardje in paragraaf 2.32.

125. a. Bordje. b. Koot. c. Tol. Gevonden bij onderzoek van terrein De Voorst in 1982-1984, particuliere collectie. Tekeningen: Ad Verlinde/ROB Amersfoort.

bewoning van het huis, en inderdaad is in een aantal gevallen specifiek als 'ridder-spielgoed' geduid materiaal, zoals ruitertjes, bekend uit een kasteelgracht (B141f/g).³¹ Dat is echter niet zozeer omdat adellijke kinderen spelenderwijs het riddervak werd aangeleerd, maar meer vanwege de directe relatie met paardrijden en steekspelen op of in de buurt van het kasteel. Op die manier maakten voor een 'kasteel-kind' de paarden, ridders en toernooien meer deel uit van de bekende dagelijkse omgeving dan voor een ander kind, en speelgoed weerspiegelt nu eenmaal het dagelijkse leven (zie proloog).

Maar het zogenaamde adellijke speelgoed, zoals ruitertjes, wordt ook in andere vondstcontexten aangetroffen; tegenover één tinnen ruitertje uit de gracht van kasteel Eindhoven, dat ook nog eens uit de zestiende, zo niet uit het begin van de zeventiende eeuw stamt,³² staan tientallen ruitertjes uit wooncontexten zoals de verdronken woonwijk in Ieper (3.2.1), verdronken dorpen in Zeeland³³ en bijvoorbeeld de Amsterdamse binnenstad.³⁴ Ook het overige in de gracht gevonden en dus op het kasteel gebruikte spelmateriaal komt overeen met het speelgoed dat elders werd gevonden, zoals in de Ieperse woonwijk (3.2.1), waar hetzelfde miniatuurgood is gevonden, en bijvoorbeeld in de beerput van het Delftse vondelingenhuis (3.4.2) waarmee deze site de combinatie tol, bal en koot deelt. Het spelgedrag van de kinderen op dit kasteel, zoals het wordt weerspiegeld door de materiële cultuur, wijkt derhalve niet fundamenteel af van dat van kinderen in een andere wooncontext.

3.3 SPEELGOEDVONDSTEN ROND 1400

3.3.1 MARKT OP DE HOF VAN AMERSFOORT

Op de Hof van Amersfoort werd in 1991 een opgraving uitgevoerd, voorafgaand aan de geplande egalisering en herbestrating van het plein. De op-

³¹ Uit Huis te Riviere in Schiedam.

³² Arts 1992: 181, afb. 125-4.

³³ *Schatten uit de Schelde* 1987; zie ook 3.4.4.

³⁴ Baart e.a. 1977; zie ook 3.4.4.

graving stond onder leiding van Monique Krauwer en Francien Snieder en resulteerde in 1994 in het boek *Nering en vermaak, de opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*.³⁵

Het grootste gedeelte van het boek behandelt de vondsten uit een drenkplaats op de Hof. Er was in de veertiende eeuw veelvuldig markt op de Hof en vanaf circa 1300 is daar een drenkplaats voor de dieren, aan drie zijden ommuurd en aan één kant glooiend, zodat de beesten aan die kant gemakkelijk bij het water konden. Rond 1370-1375 moet deze in onbruik zijn geraakt, waarna de plek met afval is gedempt en tenslotte met puin dichtgestort. Rond 1400 is er een waterput op de Hof, waaruit ook voor de dieren drinkwater zal zijn gehaald.

De drenkplaats, die 10 bij 10 meter mat, is opgevuld met afval, dat aan de hand van (vooral) aardewerk, leren schoenen en munten kan worden gedateerd in de periode 1350-1375. Huisraad ontbreekt, zodat het niet om afval van huishoudens zal gaan. De locatie op zich en bepaalde vondsten, zoals een groot aantal manden van wilgetenen, wijzen op afval van een markt. Gevonden zegelstempels, bierkannen, stenen vijzels en afval van een zwaardschede-maker geven aan dat het hier gaat om afval van meer markten, zowel gewone als jaarmarkten, en dan zowel om weggegooide als 'verloren' voorwerpen.

In de drenkplaats is een groot aantal speelvoorwerpen gevonden, waaronder een leren³⁶ en een houten bal, speelschijven, een grote hoeveelheid dobbelsteentjes en 165 speelkoten (afb. 126). Van deze vier soorten spelmaterialen wijzen alleen de koten op de aanwezigheid van spelende kinderen, hoewel het bij in ieder geval de houten bal, gezien het formaat, waarschijnlijk is dat die door kinderen is gebruikt, en bij de leren bal en de speelschijven mogelijk. Veel van de koten zijn gemerkt en een groot gedeelte (105 van de 165 stuks) is met lood, spijkers of steen verzwaard. Ook zijn in de drenkplaats acht mondharpjes gevonden, die de markt op de hof van enige hoorbare luister hebben voorzien.

126. Grote hoeveelheid koten uit de drenkplaats op de Hof van Amersfoort. Foto: Sector Archeologie Gemeente Amersfoort.

De grote hoeveelheid speelvoorwerpen in de drenkplaats op de Hof van Amersfoort toont aan dat op het plein veel werd gespeeld, tijdens en buiten de marktdagen om. Een groot deel van de vondsten moet het resultaat zijn van regelmatig aanvegen van het plein, waarbij allerlei dingen die verloren waren of ergens tussen geraakt, uiteindelijk in concentraties in de drenkplaats zijn gegooid. De vele koten doen daarnaast vermoeden dat er af en toe een koot rechtstreeks in is beland. We weten dat koten bij voorkeur in een rij tegen een muurtje werden opgesteld (zie 2.16) en als de muur om de drenkplaats op het grote plein daarvoor is gebruikt, zal er zeker soms te hard gegooid zijn.

Bij dit vondstcomplex sluit mooi een schriftelijke bron aan, te weten een keur uit Antwerpen uit de veertiende eeuw, waarin een boete wordt aangezegd aan wie bij of op de trappen van de put op de markt (!) dobbelt of iets in de put werpt³⁷ – gaat het hier misschien om de dobbelstenen?

³⁵ Zie ook Willemsen 1996-G.

³⁶ Mogelijk bij het kaatsen gebruikt, zie: Willemsen 1996-B.

3.3.2 EEN SPEELVELD BIJ DE OLOFSPOORT

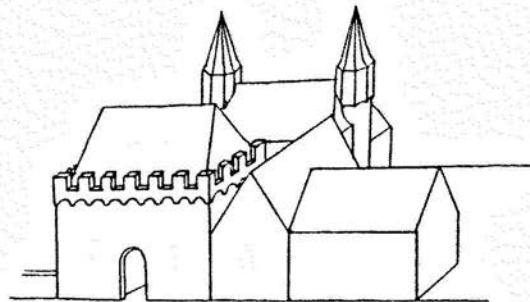
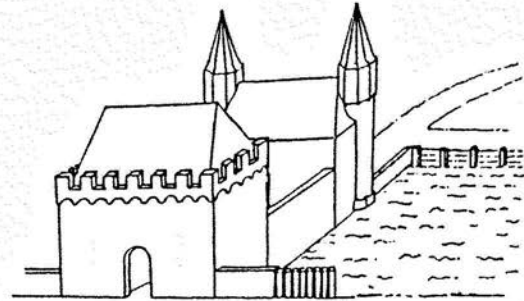
Een van de herkenningspunten van "een wandeling door middeleeuws Amsterdam"³⁸ is de gerestaureerde Sint-Olofskapel, die is ingebouwd tussen de huizen aan de Zeedijk, de Nieuwebrugsteeg en het steegje "Sint Olofspoort" in het verlengde van de Warmoesstraat. Het steegje draagt nog de naam van de patroonheilige van de middeleeuwse stadspoort, die zijn naam gaf aan de in ca 1450 ernaast gebouwde Sint-Olofskapel. Poorten (immers de uitgangen van de stad) werden trouwens wel vaker gewijd aan deze Olof, patroon van reizigers en zeeleden. De Olofskapel brandde in 1966 uit, en is aansluitend langdurig gerestaureerd. Voorafgaand aan de restauratie was ruimte voor een funderingsonderzoek, dat de aanleiding vormde voor archeologisch onderzoek in de jaren 1969-1970.

Van deze opgravingen is verslag gedaan door H.H. van Regteren Altena in 1970, gevolgd door de publicatie *Vondsten onder de Sint Olofskapel* in 1972. In deze publicatie werd door J.M. Baart en L.H. van Wijngaarden-Bakker uitgebreid ingegaan op het vele speelgoed en spelmateriaal dat in de gracht was gevonden ("Spelen bij de poort"). Het gesloten vondstcomplex en de mobiele vondsten zijn sindsdien een vast onderdeel van het verhaal over de archeologie van het vroege Amsterdam: in die vorm figureerden ze in *Amsterdam in de put*, een tentoonstelling in 1976 en in het boek *Opgravingen in Amsterdam* uit 1977, en maken ze nog steeds deel uit van de archeologische opstelling in het Amsterdams Historisch Museum. In 1991 volgde een tweede onderzoekscampagne, waarna Jan Baart een nieuwe samenvatting publiceerde in *Spiegel Historiael* (1992).

Tijdens de opgravingen in de Olofskapel werd het fundament van de stadspoort uit de veertiende eeuw blootgelegd, alsmede een deel van de aarden stadsomwalling, die versterkt was met een beschoeiing van eiken palen. Aan de buitenzijde van de wal werd een stuk van de voormalige stads-

gracht aangetroffen, die in het verlengde van de Oudezijds Achterburgwal liep. Poort, beschoeide wal en gracht maakten deel uit van de eerste stadsversterking van Amsterdam, daterend van circa 1350. De poort wordt genoemd in 1379 en is gesloopt in 1618. De gracht is rond 1425 gedempt en de vulling is daarna afgedekt met een zandlaag, die onder de plavuizenvloer van de kapel werd aangetroffen; de enkele vondsten uit deze zandlaag dateren uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.

De Sint-Olofskapel, die aansloot aan de Olofspoort, is gebouwd op de plaats van een paar aan de poort grenzende huizen (afb. 127), die daar na 1425 zijn gebouwd en rond 1440 het veld hebben moeten ruimen. Deze huizen waren gebouwd bo-

127. a. Olofspoort met open gracht. b. Situatie na demping gracht bij de Olofspoort. Tekeningen: Ab Lagerweij/Dienst Archeologie Amsterdam.

³⁷ Keur uit Antwerpen (48, artikel 134), geciteerd in Hermsdorf 1980: 415-416.

³⁸ Schilder 1997: 10-11.

venop de gedempte stadsgracht, die door de nieuwe stadsuitleg overbodig was geworden. De laag zand onder de vloer van de kapel wijst op de egalitatie van het terrein na afbraak van de huizen. Door de demping en bedekking vormt de gracht een gesloten archeologisch complex, waarvan de vondsten in ieder geval dateren van vóór 1425. Het vondstcomplex bevatte huisraad uit de Sint-Olofspoort (via kokers in de gracht gestort), terwijl ook "grote hoeveelheden vaatwerk en speelgoed werden geborgen".

De zogenoemde 'gesloten vondst', de grachtvulling, is te dateren in de periode 1350-1425. Uit deze grachtvulling zijn vijf versierde koten geborgen, waarvan er één zeker en één waarschijnlijk met lood gevuld was. Ook werden 43 onversierde koten gevonden, waarvan een gedeelte "merkwaardig" afgesleten was. Zeven astragalen, zes van het rund en een van het varken, werden gevonden. Hiervan is niet zeker dat ze als bikkels zijn gebruikt, omdat daarvoor meestal de wat kleinere sprongbeentjes van schaap of geit werden genomen. Verder zijn een schaakstuk (een ridder, het stuk dat zou evolueren tot het huidige paard³⁹), een vierkante speelschijf en een houten knikker gevonden; van die laatste is de identificatie onzeker. De opgegraven houten vogel (afb. 128) zal gebruikt

128. Houten vogel, gebruikt als schuttersdoel. Uit de gracht bij de Olofspoort. Collectie: Amsterdams Historisch Museum Amsterdam. Foto: Wiard Krook/Dienst Archeologie Amsterdam.

zijn om met pijlen op te schieten, waarbij de vogel op een hoge mast was geplaatst. Een miniatuurboogje (B170e, lengte 15,9 cm, afb. 130) en vier tollen (B159b/c, B164b, afb. 129) wijzen op spelende kinderen.

Van Regteren Altena legt in zijn verslag uit 1970 een relatie tussen de vondsten uit de gracht en de schutterij, met name vanwege de vondsten van het vizier van een helm, een vogel ("een houten vogel wijst op het jaarlijks gebruik van het 'Papegayenschieten' in mei"), en een aantal houten dobbbers. Vanaf 1394 had de schutterij het alleenrecht op vissen in de stadsgrachten, zodat de dobbbers grotendeels van hen moeten zijn, en "daardoor lijkt het er op of ook in vreedstijd de Sint-Olofspoort een centrum van de schutterij was". In "Spelen bij de poort"⁴⁰ merken de auteurs op dat het niet vreemd is dat een schaakstuk bij de Amsterdamse Olofspoort is gevonden; de poortwachters zullen in het poorthuis geschaakt hebben. Ook Baart merkt naar aanleiding van de speelse vondsten op dat de wacht "natuurlijk de tijd moest doden".⁴¹

De auteurs van "Spelen bij de poort" vermoeden dat alle koten zullen zijn gebruikt om mee te spelen, daar "de 48 koten van het rund zowel door

³⁹ Zie voor middeleeuwse schaakstukken bijvoorbeeld: Murray 1913; Goldschmidt 1972: IV 4 e.v.; Willemsen 1996-D.

⁴⁰ Baart/van Wijngaarden-Bakker 1972.

⁴¹ Baart 1992: 191.

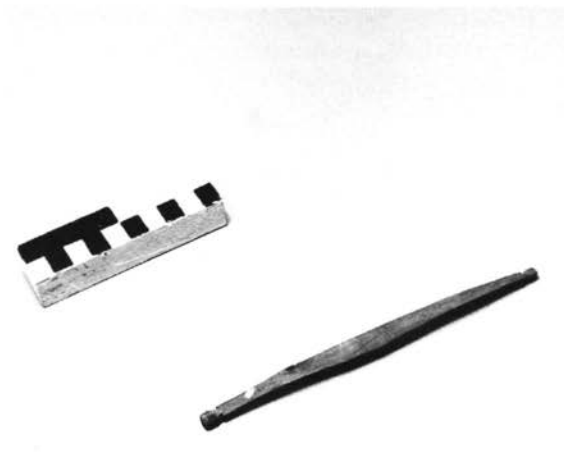

129. Tol uit de gracht bij de Olofspoort. Dienst Archeologie Amsterdam. Foto: Wiard Krook/Dienst Archeologie Amsterdam.

hun bewerking als door hun relatief groot aantal duiden op gebruik voor het kootspel⁴². Met zekerheid is dat alleen te zeggen van de versierde, duidelijk afgesleten en/of gevulde exemplaren; op dat laatste wijst bij één koot een groot gat waar een vulling is uitgebroken.

Niettemin: "De vondsten van talloze benen bikels [bedoeld is 'koten'], tollen en een houten kinderboogje bestempelen ook de omgeving van de poort tot een ludiek centrum".⁴³ Het kootspel werd, net als tollen, in de Middeleeuwen grotendeels door kinderen gespeeld. Het terrein kan dus specifieker als een 'ludiek centrum' van zowel volwassenen (schutterij, schaken, bordspel met schijven) als – in hoge mate – van kinderen (koten, boogschieten, tollen, mogelijk ook bikkelen en knikkeren) gedefinieerd worden.

De speelgoedvondsten komen uit de stadsgracht die grensde aan de poort, aan de rand van een open terrein net buiten de stadspoort. Bekend is dat spelen, vooral de soorten die vaak schade ver-

130. Boogje, gevonden in de gracht bij de Olofspoort. Dienst Archeologie Amsterdam, foto: auteur.

oorzaakten, in keuren naar buiten de stad werden verbannen, zoals in een Amsterdamse keur uit 1485 spelen als kloten, kolven en kaatsen worden verboden "an der stede veste [grachten], bijnnen de mueren [!] off in die Nesse".⁴⁴ Het terrein net buiten de Olofspoort zou wel eens gebruikt kunnen zijn als een speelplaats die zo dicht mogelijk bij de stad lag maar niet binnen de muren (het stadsgebied), dus waar bijvoorbeeld kolven en schieten wel toegestaan was. En ook als dit terrein niet vanwege de verbodsbepalingen werd opgezocht, was een open terrein net buiten de stad een geschikte plek voor spelen die wat meer ruimte vereisten.

Hoe dan ook moet er in de buurt van de poort volop gespeeld zijn. Een redelijke hoeveelheid spelmaterialen is daarbij kwijt geraakt of in de gracht weggegooid. Omdat de gracht is gedempt toen de Olofkapel werd gebouwd, is dit verloren speelgoed in een gesloten context bewaard gebleven. De gracht is met schone grond gedempt, zodat het bij

⁴² Baart/Van Wijngaarden-Bakker 1972: 30.

⁴³ Van Regteren Altena 1970: 38.

⁴⁴ Breen 1902: 213.

de vondsten niet om afval kan gaan dat in de stortgrond zat, maar moet gaan om zaken die eerder gewoon in het open grachtwater terecht waren gekomen. Zo zal de houten vogel, in duidelijk aangeschoten toestand, waarschijnlijk door schutters van een paal af geschoten zijn en in de gracht gevallen zijn.

Als kinderspeelgoed te typeren zijn de in de gracht gevonden koten, tollen en een miniatuurboog, terwijl mogelijk ook de koten, de knikker en de bikkels tot hun materiaal gerekend kunnen worden. Koten en tollen komen door de natuur van het spel, waarbij gegooid wordt, gemakkelijk terecht op een plaats die niet bedoeld was, en het is daarom goed mogelijk dat ze in de gracht zijn geraakt. Datzelfde geldt voor een (houten) knikker. Het karakter van het spel is daarom een reden dat speelgoed zoals de koten redelijk vaak op andere plaatsen waar eens water was, worden gevonden. Tenminste één koot waar de vulling uit gebroken is, en één tol die in tweeën gespleten is, wijzen erop dat er ook wel spel materiaal bewust in de gracht zal zijn weggegooid, maar de complete tollen en koten en het onbeschadigde boogje geven aan dat in de meeste gevallen het speelgoed niet bewust in de gracht werd gestort.

De ligging van de stadsgracht verklaart in dit geval waarom er zoveel spel materiaal in gevonden is. Tegelijkertijd geeft dat materiaal niet alleen aan dat er veel gespeeld is in de buurt van de Olofspoort, maar ook dat dat hier zowel door de schutterij en eventuele andere volwassenen, als op grote schaal door kinderen is gedaan.

3.4 SPEELGOEDVONDSTEN ROND 1500

3.4.1 EEN KIND IN HUIS 'IN DEN STRUYS'

Op twee februari-dagen in 1994 werd in Veere, in huis 'In den Struys' een middeleeuwse beerput systematisch onderzocht en leeggehaald. De kelder van dit pand, dat deel uitmaakt van museum "De Schot-

se huizen", zou worden uitgegraven omdat er riole-ring werd aangelegd en de keuken moest worden vernieuwd. Een gewelf werd daarbij waargenomen, dat deel uit zou kunnen maken van een beerput; deze zou door de werkzaamheden worden vernield. Onder leiding van de toenmalig provinciaal archeologe van Zeeland Ellen Vreenegoor (namens de ROB) werd de put daarom in rap tempo door medewerkers van het Provinciaal Depot van Bodenvondsten in Middelburg, geassisteerd door de AWN-afdeling Zeeland, onderzocht en de inhoud geborgen. De vijftiende-eeuwse beerput, waarvan de inhoud op allerlei manieren wijst op een hoge welstand van de bewoners, is in 1996 in zijn geheel gepubliceerd in het boek *Vondsten in Veere, middeleeuwse voorwerpen uit een beerput van huis 'In den Struys'*,⁴⁵ terwijl de voorwerpen een permanente expositie (zouden gaan) vormen in het museum pand.

Opgegraven werd een vierkante bakstenen put van 1,60 x 1,60 meter, met een dik pakket beer en afval daarin. De bovenkant van de put met stortgat was verdwenen bij de bouw van de kelder; de bodem van de put bevond zich 1,80 meter onder de vloer. Gewelf en put liepen door naar het volgende pand (huis 't Lammetje'); de totale lengte wordt op 2 meter geschat. Het stortgat zal gezien de verspreiding van de voorwerpen midden in de bovenkant hebben gezeten en moet in iedere geval groter dan 45 centimeter in doorsnede zijn geweest (de maat van de grootste voorwerpen). In de achterwand werd een drietal gaten waargenomen, waarschijnlijk balkgaten van de oorspronkelijke constructie.

In de beerput is een grote hoeveelheid rood aardewerk gevonden, alsmede andere keramiek, glas en een aantal luxe voorwerpen. Opvallend zijn de in goede staat verkerende houten voorwerpen, waarvan soms niet duidelijk is waarom ze in de beerput terecht zijn gekomen; de aanwezigheid van vier complete houten tripzolen, waarvan het leer is afgesneden, blijft bijvoorbeeld een raadsel.

Het vondstmateriaal dateert het gebruik van de put tussen 1425 en 1500. De put is in die tijd tot de rand gevuld en daarna niet meer geleegd, wat erop duidt dat deze in onbruik is geraakt kort na 1500, mogelijk vanwege verbouwingen aan het huis.

⁴⁵ Vreenegoor/Kuipers 1996.

Onder het aardewerk bevindt zich een kleine fluit, ongeveer in de vorm van een ocarina.⁴⁶ In de beerput werd verder een houten trommelstok van 17 cm lang (aan het uiteinde afgebroken) gevonden (B21c), en een klein scheepje van kurkeik (B20, afb. 131), zonder masten maar met de suggestie van een aantal dekken. De trommelstok lijkt erg klein en zal bij een kindermuziekinstrument zijn gebruikt. Het scheepje is welhaast zeker een speelgoedschip geweest.

Kapot speelgoed belandde logischerwijs vaak in de beerput van een huis. De aanwezigheid van het bootje en de trommelstok in de beerput van huis 'In den Struys' geeft aan dat er kinderen tot dit Veerse huishouden behoorden. Andere vondsten geven aan dat het een rijk huishouden is geweest en dat verklaart dan weer de aanwezigheid van de prachtig uitgewerkte en mogelijk ergens gekochte speelgoedboot. Het is goed voor te stellen dat een miniatuur-scheepje van kurkeik dat zo mooi blijft drijven, als toepasselijk cadeau en speelgoed is gezien voor een kind dat in een handelshuis aan de kaai woont, waar dagelijks de schepen in het groot te zien zijn.

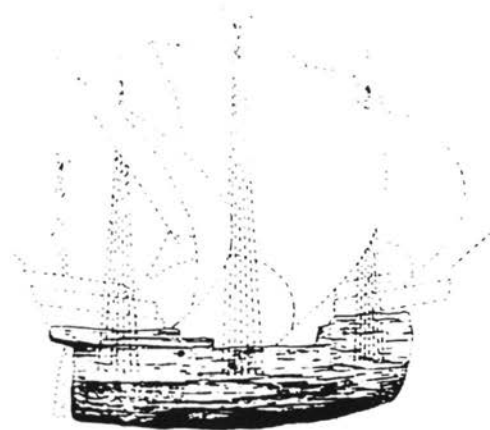

131. a. Scheepje uit beerput huis 'In den Struys' te Veere, vijftiende eeuw. Foto: ROB Amersfoort. b. Reconstructie van de opbouw van het scheepje. Tekening: Ellen Vreeneoor/ROB Amersfoort.

3.4.2 HET DELFTSE VONDELINGENHUIS

In zomer en najaar van 1991 werd, tijdens restauratie van de fundering van het pand 'De Eland' aan de Burgwal in Delft, op bescheiden schaal archeologisch onderzoek verricht. Na geconstateerde scheuren in de muren van het gebouw, dat nu als jongerencentrum in gebruik is, bleek een nieuwe stelling van de fundering nodig. Tijdens de uitvoering daarvan kon een team onder leiding van de stadsarcheoloog Epko Bult waarnemingen doen aan het gebouw en een aantal beerputten onderzoeken. Verslag werd gedaan in de Archeologische Kroniek van Delft over 1991-1992, verschenen in het Jaarboek van *Delfia Batavorum*.⁴⁷

Jongerencentrum 'De Eland' maakt deel uit van een 72 meter lang en 9 meter breed gebouw, dat in één fase is gebouwd. Aan de andere zijde, waar nu stadsherberg 'De Mol' is gevestigd, was in de late Middeleeuwen een vondelingenhuis gevestigd, ook wel 'Heilige Geesthuis' genoemd. Het vondelingenhuis wordt aan het einde van de vijftiende en in de zestiende eeuw genoemd. Er werden regulier zo'n 50 vondelingen verzorgd, maar tijdens noodsituaties kon dat oplopen tot 125.⁴⁸

⁴⁸ Bult 1993: 147.

⁴⁶ Zie voor ocarina's: Nixdorff 1974; Benker 1989: 47, 49.

⁴⁷ Bult 1993.

Het pand aan de Burgwal kan, op grond van de steenmaat van de fundering, worden gedateerd in de tweede helft van de vijftiende eeuw. In de benedenruimte van het pand is de originele balklaag nog aanwezig; dendrochronologisch onderzoek van monsters van deze balken wijst erop dat de gebruikte bomen rond 1461 zijn geveld.⁴⁹ Binnen in het pand werden sporen van oudere bebouwing blootgelegd, die aangeven dat voor de bouw van het langgerekte vondelingenhuis minstens twee percelen zijn samengevoegd. Het nieuwe pand is vrij snel na de constructie van de voorgaande bebouwing tot stand gekomen. In het oude gebouw zijn kelders, twee beerputten, een schouw en een brandmuur vastgesteld. In de tuin zijn daarnaast ook sporen van funderingen, kelders en waterputten gevonden. Dit enorme pand dateert zeker van vóór de Delftse stadsbrand van 1536, en moet het 'kostbare' nieuwe vondelingenhuis zijn, dat aan het einde van de vijftiende eeuw blijkens een rekening voor 3000 Rijns guldens is gebouwd.⁵⁰

Reden van de verzakking van de muren van 'De Eland' bleek het scheuren, reeds in de zeventiende eeuw, van een ontlastingsboog in het oostelijk deel van de fundering. Deze boog overspande een strook grond van meer dan 7 meter, waarin twee beerputten zijn aangetroffen. Deze putten zijn waarschijnlijk gelijktijdig met het gebouw aangelegd. Eén van deze beerputten bevatte vijftiende-eeuws materiaal en leek bovendien daarvóór al eens geleegd te zijn. Het materiaal dat werd aangetroffen in de andere beerput dateert uit de zestiende eeuw, met geheel bovenin enkele zeventiende-eeuwse vondsten, die erop wijzen dat de put lang in gebruik is gebleven. Deze put was een aantal jaren eerder al ontdekt door "clandestiene gravers" maar die hadden, vanwege het gevaar voor instorting van de muren, maar een klein gedeelte aangesneden.

In deze beerput werden onder meer twee tollèn

132. Tol uit de beerput van het Delftse vondelingenhuis, zestiende eeuw. Collectie en foto: Archeologisch Centrum Delft (EL 91 1-10).

(B159e, B160e, afb. 132, afb. V), een derde, ronde tol (B160c, eerder wel als 'bal' geduid, afb. 133, afb. V) en een koot⁵¹ gevonden. De koot is versierd met een inkeping en meet 5,5 cm (afb. 134). Ook is bij de opgraving een kolfslof gevonden (zie afb. V). Het is zeer waarschijnlijk dat dit spel materiaal afkomstig is van de bewoners van het vondelingenhuis. De beerput van een weeshuis of vondelingenhuis is de afvalput van een huishouden met relatief veel kinderen. Het speelgoed dat in de Delftse beerput gevonden is, wijst op zijn eigen manier op die kinderen, die op de binnenplaats met tol en kotten speelden, of kolfdèn. Op een soortgelijke locatie, de beerput van een weeshuis in Middelburg, daterend van ca 1600, werd in 1996 eveneens een kleine hoeveelheid speelgoed geborgen, waaronder een klein tinnen bordje.⁵²

⁴⁹ 1461 +/- 6 jaar. Zie De Vries e.a. 1997.

⁵⁰ Bult 1993: 147.

⁵¹ Delft, Archeologische Dienst, EL91-1-8.

⁵² Mondelinge mededeling Ellen Vreenegoor, (toenmalig) provinciaal archeologe van Zeeland (1996).

133. Tol uit de beerput van het Delftse vondelingenhuis, zestiende eeuw. Collectie en foto: Archeologisch Centrum Delft (EL 91 1-9).

3.4.3 SPELEN OP HET SCHOOLPLEIN

Bij de nieuwbouw van het Groningse provinciehuis, aan de Singelstraat, werd in oktober 1993 door de gemeente Groningen, in samenwerking met de Stichting Monument & Materiaal en onder leiding van gemeentelijk archeoloog Gert Kortekaas, een grote beerput opgegraven. De beerput is (nog) niet gepubliceerd, maar een aantal van de houtvondsten hier gedaan is terug te vinden in de catalogus *Handzaam hout uit Groninger grond* uit 1995.⁵³ Verder is de hier volgende beschrijving gebaseerd op mondelinge informatie.⁵⁴

De site lag dichtbij de plaats van de vroegere Latijnse school, namelijk ten zuidoosten ervan aan de overkant van de straat die "Achter de Muur" heette. De gemetselde beerput, die minimaal 9 bij 4 meter mat – berekende inhoud ca 40 kubieke meter –, was ingegraven in de stadswal, wat een instabiele

⁵³ Vondsten uit de beerput van de Latijnse school: *Handzaam Hout* 1995: cat.nrs 1.2, 1.8/1.9, 1.20, 2.13, 3.21, 4.12, 4.16, 4.23, 4.29/4.30/4.31, 6.19/6.20/6.21, 6.24, 6.35, 7.2, 7.3, 7.6, 8.20.

134. Koot, gevonden in de beerput van het Delftse vondelingenhuis, zestiende eeuw. Collectie en foto: Archeologisch Centrum Delft (EL 91 1-8).

situatie opleverde; op een moment tussen 1500 en 1550 is de beerput daarom min of meer 'omgeklapt', in de gracht geschoven en kort daarna gedempt. De beerput zal na ca 1470 zijn aangelegd, toen de stadsmuur op deze plek vanwege stadsuitbreiding zijn functie verloor. Aan het einde van de zestiende eeuw zijn er huizen overheen gebouwd, wat een absolute *terminus ante quem* voor het materiaal in de bodem oplevert. Er zijn geen aanwijzingen dat de put ooit is geleegd. Eén 'schijtgat' werd gedocumenteerd, terwijl de aanwezigheid van (vele) andere gaten af te leiden was uit de slechte conditie van het materiaal op die plaatsen. In de beerput werd een groot aantal fragmenten textiel, kleine vierkante en rechthoekige lapjes, gevonden; mogelijk zijn die als 'WC-papier' gebruikt.

Opvallend is het curieuze geheel van hier aangevonden materiaal, dat wel omschreven is als "eet-, leer- en speelgerei". Gewoon gebruiksardewerk,

⁵⁴ Met dank aan Gert Kortekaas, gemeentelijk archeoloog Groningen, voor die informatie.

135. Speelgoed uit de beerput van de Latijnse school aan de Singelstraat in Groningen, ca 1500.

Collectie en foto: Stichting Monument & Materiaal Groningen.

dat het merendeel van de gebruikelijke beerputvondsten vormt, ontbreekt hier, en er zijn opvallend veel messen (ook zakmessen), schrijfmateriaal en speelgoed gevonden. Combinatie van het vondstpatroon met de opvallende grootte van de beerput (die direct in deze functie is aangelegd) en de locatie, maakte het mogelijk de beerput te identificeren als behorend bij de Latijnse school die hier gevestigd was tot 1601. In dat jaar, weten we uit een document, werd besloten dat de "Sunte Maertensschoele tot een provinciehuis [...] emplojeert ende accomodeert sall worden".⁵⁵ De vondsten worden gedateerd in de eerste helft van de zestiende eeuw, waarbij het merendeel van circa 1500 stamt.

Het materiaal uit de beerput wijst deels op een school en deels op kinderen. Specifiek binnen die laatste categorie is een redelijk aantal stuks speelgoed (afb. 135, afb. VI), waarbij sommige zaken als typisch 'pesterig' opvallen, zoals een proppenschietter en twee holle blaaspijpen (B169b-d); alle drie zijn gemaakt van vlierhout. Vijf koten werden ge-

vonden, waarvan één gevuld is geweest;⁵⁶ verder twee ballen,⁵⁷ vijf tollen (B158f-h, B159j/k) en een speelschijf.⁵⁸ Een schijfje van been met een gaatje in het midden en een leistenen schijfje met vijf gaatjes⁵⁹ zijn hoogstwaarschijnlijk als snorrebotten gebruikt. De vier tollen zijn alle in meer (B158g) of mindere mate gespleten door teveel kracht op de metalen punt; de splinging en het verloren gaan van de punt maakte de tollen onbruikbaar om verder mee te spelen.

Naast het speelgoed wijzen kinderschoenen en een complete riem, die gezien het formaat (lengte maximaal 70 cm) alleen een kind kan hebben omgord, op de aanwezigheid van kinderen (zie afb. VI). Ook de messen, waaronder een aantal inklapbare zakmessen, zijn waarschijnlijk eigendom van de schooljongens geweest, op wier gebruik van de beerput ook schrijfstiften, houten schrijfpunten,⁶⁰ inktpotten en een ingekraste naam op een stuk hout⁶¹ (van een schoolbank?) wijzen. Een notitieboekje van negen schrijfplankjes (met was),⁶² een wollen 'geleerdenmuts' en een aantal fragmenten

⁵⁵ Hermus 1987: 11.

⁵⁶ Groningen, Stichting Monument en Materiaal, inv.nrs. Singelstraat 369-691 tm 695; nr. 369-693 was ooit gevuld.

⁵⁷ *Handzaam hout* 1995: nr 4.16.

⁵⁸ *Handzaam hout* 1995: nr 4.12.

⁵⁹ Groningen, Stichting Monument en Materiaal, inv.nr. Singelstraat 369-696.

⁶⁰ *Handzaam hout* 1995: nr 7.6.

⁶¹ *Handzaam hout* 1995: nr 7.3.

⁶² *Handzaam hout* 1995: 7.2; Hermans/Huisman 1996: 20.

136. Schoolspullen uit de beerput van de Latijnse school aan de Singelstraat in Groningen, ca 1500. Collectie en foto: Stichting Monument & Materiaal Groningen.

van boeken (boekbanden en stukken papier)⁶³ duiden op een leraar (of enkele leraren), en ondersteunen daarmee de identificatie van de put als bedoeld voor de Latijnse school (afb. 136, afb. VI).

De beerput die is opgegraven aan de Singelstraat in Groningen is een 'schoolvoorbeeld' van een gesloten vondstcontext met een hoog speelgoed-gehalte. Ook uit bronnen en topografie was bekend dat op deze locatie een Latijnse school had gestaan. Het speelgoed dat in de beerput is aangetroffen, en zeker ook het 'kwajongens-speelgoed' zoals tollen en proppenschieters, geeft een beeld van de cultuur op zo'n school. Er werd, tussen de lessen door, met tollen, ballen en koten gespeeld op de binnenplaats. Dat het gespeel hier en daar uit de hand liep, kan een reden zijn geweest om speelgoed zoals proppenschieters in beslag te nemen en weg te gooien: ze zijn bijzonder gaaf in de beerput terecht gekomen.

Deze context is te vergelijken met een uniek 'depot' dat werd aangetroffen in het Engelse Market Harborough (Leicestershire)⁶⁴ en dat uit de zestiende of het begin van de zeventiende eeuw dateert. Hier werden, bij het openen van een ruimte onder de trap van de dorpskerk, 400 "portable items" gevonden, waaronder stukken glas en potscherven, en meer dan 200 "street toys". De grote hoeveel-

heid speelgoed en het handzame formaat van de andere objecten wekte het vermoeden dat het hier gaat om geconfisceerd materiaal van een aantal generaties kinderen, met name de leerlingen van de school die naast de kerk stond. Onder de als speelgoed te identificeren voorwerpen waren 7 ballen, 33 deels uitgeholde stokken, 33 uitgeholde punten van horens, 96 tiepels ("tipcats", aan twee zijden aangepunte houtjes) en 68 tollen. Van de tollen waren er 10 op een draaibank vervaardigd, de rest was handgesneden. Bijna alle tollen waren min of meer conisch van vorm, hadden (sporen van) een punt, en horizontale groeven of ribbels om de zweep grip te geven. Eén had resten van metaal op de bovenkant, als bescherming, en één was secundair uit de voet van een schaakstuk gemaakt. In deze vondstcontext geeft het geïdentificeerde speelgoed aan om wat voor soort context het gaat, en daarmee ook welke functie de overige daarin aangetroffen voorwerpen zullen hebben gehad. Zo was het mogelijk de tiepels te herkennen omdat het er zoveel waren en omdat ze zich tussen allerlei ander speelspul bevonden; een los gevonden tiepel zal in de regel niet herkend worden en dus misschien niet eens als vondst 'meegenomen'. De opgravers verwachtten dat het merendeel van de in het 'depot' aangetroffen voorwerpjes uit de tassen van de schoolkinderen komt, waarbij ze helaas niet hebben opgemerkt dat de pot- en glasscherven secundair

⁶³ Hermans/Huisman 1996: 23.

⁶⁴ Mastoris 1989.

als speelschijven kunnen zijn gebruikt, ook met de niet nader omschreven botjes en schelpen kan gespeeld zijn, maar preciezer kan dat op grond van de beschikbare informatie niet geduid worden

Een andere parallel voor de in de Groningse put aangetroffen schoolspullen biedt een vondst van middeleeuwse schoolartikelen, in 1866 gedaan in de 'Kloake' van Lubeck op het terrein van de oude stadsschool bij de St -Jakobi-kerk.⁶⁵ Hier werden wastafels, een wastafelboek, inktpotten, een schrijfstift en een plak gevonden – ook hier dus een blik op de materiele cultuur van zowel leerlingen als leraar. Bijzonder is met name het grote aantal wastafeltjes, waarvan de middeleeuwse opschriften dankzij krassen in het hout nog ontcijferd konden worden. Letterreeksen in schoonschrift, grammatica-oefeningen in het Latijn, en krabbels en tekeningetjes, daar tussendoor gemaakt door de schooljongens. Het geeft een aardige doorsnee van het onderwijs en leven op een Latijnse school in de veertiende eeuw (de vondst dateert van ca 1370). Dat ook hier tussen de lessen door wel werd gespeeld, bewijzen drie hier gevonden benen en houten speelschijven (als damschijven geduid,⁶⁶ maar van een meer algemeen gebruikt type). En ook wat de overige aangetroffen voorwerpen betreft blijkt er een grote consistentie te zijn in het afval van een school overeenkomstig de Groningse vondst. Zijn in Lubeck houten borden, een houten lepel, een kinderschoen (duidelijk van een ouder kind), en korte (zak?)messen gevonden. Moge het onderwijs dan steeds veranderen, het dagelijks leven van de jongens op school lijkt in tijd van ruim een eeuw in grote lijnen hetzelfde te zijn gebleven.

Ook in de beerput van de Latijnse school in Leiden, onderzocht in 1980,⁶⁷ is een houten plank met ingekraste tekeningen en krabbels aangetroffen, alsmede een houten vogel en een tol (B158m). Ook

deze vondsten, contemporain aan die uit Groningen (ca 1500), weerspiegelen derhalve de combinatie van leren en spelen, die als schoolcultuur bij de andere scholen op grond van het afval kon worden vastgesteld. Anders gesteld geven de vondsten van speelgoed in de context van een schoolgebouw hetzelfde beeld van een school als de gesprekken tussen schooljongens van Erasmus⁶⁸ (de *Familiarium colloquiorum formulae*) en anderen,⁶⁹ bedoeld voor oefening in het Latijn en aansluitend bij de leefwereld van de schooljongens. De daar besproken spelen van de schooljongens – kolf, kaatsen, andere balspelen – worden in de inhoud van de beerputten van scholen precies gereflecteerd. Ook een contemporaine visuele impressie van deze speelse schoolcultuur staat ter beschikking: de spelen op het schoolplein zijn afgebeeld in het *Trachtenbuch* van Veit Konrad Schwarz, die in 1550 de Latijnse school bij de St Martin in Augsburg bezocht. In zijn autobiografische boek herinnert hij zich dat hij toen, achteneenhalf jaar oud, voor en na schooltijd zichzelf vermaakte "mit vogl, triblen, kluckern [knikkeren], hurnaussen, raiftreiben [hoepelen] und dergleichen freuden mehr".⁷⁰ Onder de tekst is Veit Konrad zes keer afgebeeld, onder andere met een hoepel (rechtsvoor) en knickers. Ook is te zien hoe hij met een stok op het uiteinde van een stokje, een tiepel, slaat (afb. 137). Het hier afgebeelde speelgoed is alle tussen het school-afval van de andere, hierboven besproken Latijnse scholen aanwezig.

3 4 4 MASSAGOED UIT MIDDELBURG – EN MEER

In 1992 is door de toenmalige provinciaal archeoloog van Zeeland, Robert van Heeringen, in samenwerking met medewerkers van het Zeeuwse Provinciaal Depot van Bodemvondsten (PDB) en de

⁶⁵ Warncke 1912, zie ook de afbeelding in Kuhnel 1984: 172.

⁶⁶ Warncke 1912: afb. 3.

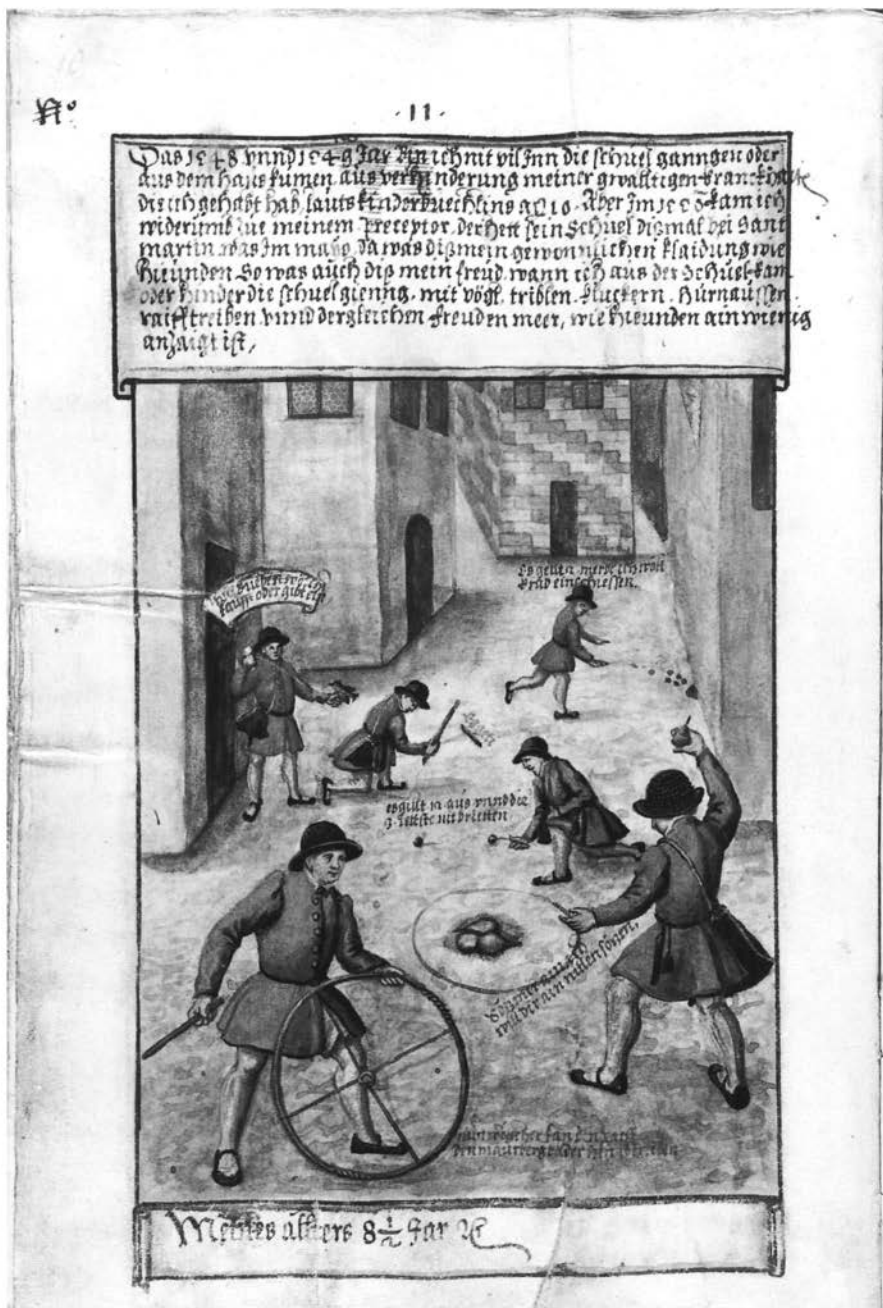
⁶⁷ *Bodemonderzoek in Leiden* 1980: 13-15.

⁶⁸ Zie bijvoorbeeld de editie van Wirth-Poelchau 1982: 50 e v ("de lusu"), 56 e v ("pila"), 62 e v ("ludus globorum missilium"), 66 e v ("ludus sphaere per anulum ferreum"),

72 e v ("saltus").

⁶⁹ Bijvoorbeeld de – veel vroegere – *Colloquia* van Aelfric Bata, uit de elfde eeuw. Zie *De wereld van het* 1997: 272-273.

⁷⁰ Fink 1963: 198-199.

137. Spelen op het schoolplein van een Latijnse school. Afgebeeld in het *Trachtenbuch* van Veit Konrad Schwarz, ca 1550 (Bild 11). Collectie en foto: Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig.

werkgroep Stadsarcheologie Middelburg, archeologisch onderzoek verricht aan de Kousteensedijk in Middelburg. Daar werd een bouwput gegraven voor een parkeerkelder en een belastingkantoor, vlak bij de plaats waar in 1982 in de bouwput voor de nieuwe Zeeuwse Bibliotheek een gedeelte van de middeleeuwse stadsmuur was gevonden. Te verwachten was dat zich in de nieuwe bouwput een aansluitend stuk stadsmuur zou bevinden. Tijdens het ontgraven op drie niveaus werd ook op drie niveaus archeologisch onderzoek verricht. De resultaten zijn gepresenteerd in het boekje *Geld uit de belt*,⁷¹ dat vergezeld ging van een kleine tentoonstelling in de Zeeuwse Bibliotheek aan de Kousteensedijk, vlak naast de vindplaats. Ook in 1993 is – niet georganiseerd – spuurwerk verricht aan de Kousteensedijk op het aansluitende terrein van het voormalige huis van bewaring (het ‘gevangenisterrein’) waar een bouwput was geslagen voor het nieuwe rechtbankcomplex.

In de bouwput van het belastingkantoor vond men inderdaad de stadsmuur, sporen van woningen, en naast de muur een berg afval, waarmee tussen circa 1550 en 1560 een vijf tot tien meter brede ruimte tussen muur en kadewand is opgevuld. Deze middeleeuwse vuilnisbelt – tevens ophogingslaag – strekte zich uit over de gehele lengte van de bouwput en bevatte behalve compost zo’n 375 kubieke meter zestiende-eeuws huisvuil: aardewerk, luxe leerproducten en meer dan 750 getraceerde kleine metalen voorwerpen.

De vondsten betreffen afval van twee fasen bewoning, respectievelijk uit begin veertiende eeuw tot 1540 (“fase 2”) en uit 1550-1574, bepaald aan de hand van een fragment van een gedateerde Siegburg-kan uit 1574 (“fase 4”). In fase 2 is het terrein opgehoogd en geëgaliseerd; onder de vondsten in deze ophogingslaag is afval van een schoenmaker herkenbaar. Tussen 1540 en 1550 is het terrein weer opgehoogd, nu met schone grond – deze vormt een duidelijk herkenbare tussenlaag. Tenslotte heeft na

138. Metaalvondsten van de Kousteensedijk in Middelburg. Particuliere collectie Middelburg. Foto: auteur.

1550 de opvulling van een strook langs de muur plaatsgevonden, met compost en huisvuil, waarin vele metaal-, leer- en andere vondsten werden gedaan; in de toplaag werd een vijftigtal skeletten onderzocht. De vondsten uit deze belt zijn voor het overgrote deel in het decennium 1550-1560 te dateren. In 1993 is in de bouwput van de rechtbank opnieuw de stadsmuur waargenomen en werden honderden metaalvondsten gedaan. De vondsten blijven sterk geconcentreerd in het derde kwart van de zestiende eeuw.

Onder de metaalvondsten (afb. 138) bevinden zich opvallend veel miniatuur-voorwerpen⁷² (afb. 139), eigenlijk van alles wat: bordjes, kelkjes, pannetjes, lepelletjes, een schrijntje, een ruitertje. Ook zijn aan de Kousteensedijk rammelaars gevonden, zowel een opengewerkte metalen bol (afb. 140) als kleine benen rinkelbellen, met een bijstuk, een fluitje en belletjes eraan bevestigd. Net als deze rinkelbellen typeren de hoeveelheid en diversiteit van de miniaturen, waaronder wafelijzers, treeften met vissen erop en vetvangers, het terrein als een complex met een grote concentratie van typisch zestiende-eeuws speelgoed.

De vondst aan de Kousteensedijk in Middelburg betreft een ‘vuilnisbelt’ die als ophoging was be-

⁷¹ Van Heeringen e.a. 1994, zie ook Willemsen 1995-A.

⁷² Voorwerpen in bijlage B van deze site: cat.nrs. B24d, B52d, B53, B55ac-an, B60b, B63m, B67a, B69e, B71b, B75l,

B79p/q, B82h-j, B83, B87f, B88h/i, B89a/b, B99, B105h-l, B106d, B107g, B109d, B110i-m, B113e, B114b, B116f-h, B119f, B126b, B129c, B141d, B155h-k, B157d-f.

139. Miniaturen, o.a. vetvangers, vouwbare schrijn, vergiet en treeft. Vondsten van de Kousteensedijk in Middelburg, particuliere collectie Middelburg. Foto: auteur.

doeld of in ieder geval daarna zo is gebruikt. Vanuit de stad is hier, mogelijk individueel maar waarschijnlijker georganiseerd, afval aan de buitenkant van de muur gestort. In dit soort afval van huishoudens worden veel dagelijkse dingen gevonden, en de belt 'barst' dan ook van de muntjes, kledingaccessoires, naaigerei, eetgerei, werktuigen, insignes en uiteraard dus ook van het speelgoed. Duidelijk is de aanwezigheid van kinderen te traceren aan de hand van fragmenten van rammelaars, veel miniatuurtjes van poppengoed, koten en dergelijke.

⁷³ Zie *Bouwhistorisch en archeologische berichten* 1995 en 1997.

140. Rammelaar, vondst Kousteensedijk Middelburg. Collectie en foto: Provinciaal Depot van Bodemvondsten Middelburg.

De Middelburgse afvalaag dateert van ca 1550, minimaal tweeënehalve eeuw later dan het afval uit Damme (3.2.2). Opvallend is dat het scala gevonden speelgoed niet zoveel verschilt van dat van die site, alleen dat het om veel grotere hoeveelheden gaat. Dat is congruent aan de algemene waarneming dat naarmate de opgegraven situatie jonger is, het materiaal vooral in kwantiteit toeneemt. De honderden speelse voorwerpen uit de 'belt' in Middelburg geven aan dat er in deze tijd op zeer grote schaal sprake was van massaproductie van speelgoed, en dat er veel meer varianten bestonden, maar wél binnen dezelfde categorieën als een aantal eeuwen eerder.

In dit beeld past ook de archeologische locatie van het Burgemeester Loeffplein in Den Bosch, waar recent eveneens een middeleeuwse ophogingslaag is aangetroffen en verstoord.⁷³ Dit vondstcomplex, zoals het kan worden gereconstrueerd aan de hand van vondsten die zijn verspreid over de Bossche archeologische dienst en een groot aantal particuliere collecties, dateert van rond 1450; wat tijd betreft dus midden tussen de Damse (3.2.2) en de Middelburgse (3.4.4) locaties in. Het vondstpatroon wijkt daarbij niet noemenswaardig af van de beide andere ophogingslagen, en wat aantallen betreft zit deze site in Den Bosch ook duidelijk tussen die in Damme en Middelburg in. In Den Bosch gaat het gro-

tendeels om vondsten die door particulieren met detectoren in de verstoorde grond zijn gedaan – en dus grotendeels om metalen voorwerpen, waaronder miniatuurtjes van tin-lood.⁷⁴ Meest opvallend is een complete koets van tin-lood (B19a) waarvan een parallel uit Engeland bekend is, die – mijns inziens ten onrechte – in de zeventiende eeuw wordt gedateerd.⁷⁵ Het is mogelijk dat deze uit een verstoring komt, maar gezien de ook uit Damme en Middelburg bekende wielen van tin-lood hoeft de koets niet post-middeleeuws te zijn. De andere miniaturen van het Loeffplein, voor zover gedocumenteerd, zijn in een aantal gevallen van een ‘vroeg type’, zoals het speeltafeltje (B90c) en de kannetjes (B70f/g) die aansluiten bij veertiende-eeuwse exemplaren uit goed gedateerde Amsterdamse locaties (respectievelijk B90a/b en B70b-e). Het geheel biedt conform de datering de indruk van een iets vroeger te typeren vondstcomplex dan Middelburg; de miniaturen tonen een uitgebreider scala dan die uit de Damse laag, maar een kleinere hoeveelheid en minder variatie dan die van de Middelburgse.

Vanwege de enorme hoeveelheid miniaturen in tin-lood, tezamen gevonden met onder andere ramme-lars van been, kan de vondst in Middelburg een typische zestiende-eeuwse context worden genoemd. Vergelijkbaar hiermee zijn de drie locaties – of eigenlijk reeksen van locaties – die voor deze studie in getallen uitgedrukt de belangrijkste ‘leveranciers’ van speelgoed zijn geweest: het verdrinken land in Zeeland, de spoortunnel te Rotterdam en het metrotracé in Amsterdam. Alle drie kunnen omschreven worden als ‘typisch zestiende-eeuwse context’ en alle drie zijn tegelijkertijd exponent van bijzonder a-typisch archeologisch onderzoek. De verdrinken steden en dorpen in Zeeland, met als belangrijkste Reimerswaal, Nieuwlande en Valkenisse, zijn geen van alle opgegraven. In Nieuwlande is weliswaar enig georganiseerd archeologisch

onderzoek geweest,⁷⁶ maar net als bij Reimerswaal en Valkenisse is het speelgoed dat uit Nieuwlande komt vrijwel zonder uitzondering aan de oppervlakte gevonden door amateurs met metaaldetectors, deels illegaal. Het gaat hier, net als bij het Loeffplein in Den Bosch, vrijwel uitsluitend om voorwerpen van metaal. Voorwerpen van hout, aardewerk en been zijn schaars – ook de rinkelbellen in Middelburg zijn gevonden vanwege de metalen delen ervan (!) – en de vondsten geven dan ook een vertekend beeld van de archeologische locatie.

De situatie van het ‘Verdrongen Land’ is mooi geschetst in de inleidende artikelen van de tentoonstellingscatalogus *Schatten uit de Schelde*.⁷⁷ Een groot gedeelte van de hier gevonden miniaturen en ander speelgoed is in deze catalogus opgenomen, terwijl de insignes uit het ‘Verdrongen Land’ (een vergelijkbaar grote categorie gedetecteerd metaal) korte tijd later uitvoerig zijn gepubliceerd.⁷⁸ Overigens is *Schatten uit de Schelde* een momentopname te noemen; een gedeelte wat aldaar (in 1987) nog in een bepaalde particuliere verzameling werd vermeld, is nu verkocht, geruimd of helemaal niet meer te traceren. Dit vormt een verschil tussen enerzijds locaties die vooral met detectors zijn onderzocht en als directe consequentie daarvan vooral in privéverzamelingen vertegenwoordigd zijn, en anderzijds met name de gesloten vondstcomplexen die door een archeologische dienst of werkgroep zijn onderzocht en waarvan de vondsten vaak wel in depot of museum terug te vinden zijn. De eerstgenoemde locaties zijn weliswaar ‘rijk’ te noemen (rijk aan vondsten), maar tegelijkertijd arm – de grote hoeveelheid metaalvondsten maakt het gemis aan stratigrafische informatie, grondsporen en groepen vondstmateriaal als bot en hout extra pijnlijk.

Bij zowel de Rotterdamse spoortunnel als het Amsterdamse metrotracé gaat het om archeologische

⁷⁶ Zie bijvoorbeeld De Nooijer 1928.

⁷⁷ *Schatten uit de Schelde* 1987; zie ook bijvoorbeeld *Verdrongen land* 1995.

⁷⁸ Van Heeringen e.a. 1988; Van Beuningen/Koldewey 1993.

begeleiding van een grootscheeps project, dat dwars en onherstelbaar door het bodemarchief boort. Tijdsdruk is hierbij een belangrijke factor, en in beide steden is het resultaat van deze archeologische 'begeleiding' voor een groot deel afhankelijk geweest van de medewerking van de werklui in de bouwputten.⁷⁹ Voor het overige zijn deze twee grootste opgravingen zeer verschillend, en zo is ook het patroon van aldaar gevonden materiaal, weerspiegeld in het speelgoed dat bij beide projecten op grote schaal naar boven kwam. De aanleg van de spoortunnel in Rotterdam bood hier en daar mogelijkheid om archeologisch onderzoek te doen,⁸⁰ en belangrijke informatie over het vroegste verleden van de stad aan de Rotte kon daarbij gedocumenteerd worden. De hoeveelheid metalen miniaturen uit de spoortunnel, met veel zestiende-eeuwse types, is echter niet terug te vinden op het Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam (BOOR), de Rotterdamse archeologische dienst. Vrijwel alle laat-middeleeuwse miniaturen⁸¹ zijn met detectoren gevonden in afgevoerde grond afkomstig van de tunnelbouw, en bevinden zich in particuliere verzamelingen. Ze bieden een heel ander beeld van dit archeologisch onderzoek dan het materiaal dat het BOOR bijeenbracht. De nauwkeurige informatie die de dienst verzamelde, heeft een materiële aanvulling in de voorwerpen die anderen verzamelden, en die geen enkele contextuele informatie kennen. En het betreft hier, net als bij bijvoorbeeld het 'Verdronken Land', eigenlijk alleen voorwerpen van tin-lood; andere materialen ontbreken.

De aanleg van de metro in Amsterdam in 1972 en 1973, waarvoor in de binnenstad 17 caissons werden ingezonken, werd eveneens archeologisch begeleid;⁸² het project was zelfs de directe aanleiding

voor het aanstellen van een gemeentelijk archeoloog – de eerste in Nederland. Daarbij werden net als in Rotterdam belangrijke grondsporen met betrekking tot de vroegste fasen van de stad gedocumenteerd, die nauwkeurige informatie opleverden over de geschiedenis van Amsterdam. Er werd echter ook een gigantische hoeveelheid vondsten geborgen, niet in de laatste plaats omdat de grond, voordat ze werd afgevoerd, op het Weesperplein door een grote zeefinstallatie is gehaald.⁸³ Hoewel er zich hier en daar wel voorwerpen uit het metrotracé in particuliere collecties bevinden, is het leeuwendeel van de vondsten aanwezig op de Amsterdamse archeologische dienst.⁸⁴ En dat betreft niet alleen tin-loden miniaturen, maar ook ramme-laars (B155a-c) – zoals bij de Middelburgse 'belt' – en bijvoorbeeld houten speelgoed als tol (B160a), boog (B170b/c) en zwaard (B175a/b). Het beeld van het door de metro doorsneden middeleeuwse Amsterdam is derhalve toch wat completer dan dat van de hierboven beschreven locaties.

De vondsten die bij de Archeologische Dienst op de Noordermarkt worden bewaard, inspireerden Geert Mak in zijn *Een kleine geschiedenis van Amsterdam* dan ook tot een typering van dat bodemarchief, die in feite een beschrijving is van wat de metro tegenkomt als hij zich door de binnenstad boort: "Onder de Amsterdamse grond moet het eruit zien als een slagveld: vol balken, plavuizen, spijkers, slijpstenen, vishaken, ruitersporen, potten, gewichten, kogels, pikhaken, passers, resten wol en linnen, penningen, spinsteentjes, gespen, knopen, halskettingen, schoenen, sleutels, messen, lepels van hout, tin, koper of been, olielampjes, pelgrimsinsignes, heiligenbeelden, dobbelstenen en niet te vergeten geldbuidels. Er zijn zo langzamerhand voldoende spullen boven de grond gehaald om een complete

⁷⁹ Baart 1974; Guiran 1989: 265.

⁸⁰ Guiran 1989; Van Ginkel 1992/1993.

⁸¹ Voorwerpen van deze locatie in bijlage B: cat.nrs. B55ax-ba, B60c, B62c, B64f, B67b, B70j, B73k, B74i, B75j/k, B79t/u, B80l, B87h-j, B88l-n, B89c/d, B95b/c, B104b, B105m, B106e, B109e, B116i.

⁸² Baart 1973; Baart 1974, Baart e.a. 1977: 61-66.

⁸³ Baart e.a. 1977: 66.

⁸⁴ Speelgoed in bijlage B, afkomstig uit het metrotracé: cat.nrs. B15b, B52a, B55a/b, B63a, B64a/b, B69a/b, B73a/b, B74a/b, B75a-c, B76, B79a, B80a/b, B81a-e, B84a, B86, B87a/b, B96a-f, B97, B105b, B106a/b, B107a-d, B109a, B110a-c, B113a-c, B115a, B116a-c, B117a, B118a, B119a, B121, B125b, B128, B129a/b, B155a-c, B160a, B170b/c, B175a/b.

middeleeuwse stad draaiende te houden".⁸⁵

Die vondsten, zeker die van organisch materiaal, hebben zijn beeld van het middeleeuwse Amsterdam in hoge mate gevormd. In die stad was voor spel een belangrijke rol ("uit al die eeuwen zijn dobbelstenen teruggevonden") en Mak noemt verder uit die speelcultuur een schaakstuk, een mondharp en "tollen, speelgoedzwaarden en een kinderboogje".^{85a} Het is achteraf niet uit te maken of hier vondsten uit de gracht bij de Olofspoot (zie 3.3.2) of uit het metrotracé zijn inspiratiebron hebben gevormd – beide locaties leverden schaakstukken (van been), mondharpjes (van brons of tin-lood) en tollens, zwaardjes en boogjes van hout op. Dat karakteriseert de continuïteit in de vondstcomplexen waar speelgoed wordt gevonden. Speelgoed van hout, aardewerk, tin-lood en soms van andere grondstoffen, vaak in dezelfde soorten, maar in steeds grotere aantallen.

3.5 HOUTEN SPEELGOED EN HOUTGEBRUIK

Er wordt wel aan de Middeleeuwen gerefereerd als 'het houten tijdperk', en een groot gedeelte van met name de dagelijkse gebruiksvoorwerpen was inderdaad van hout gemaakt, naast omvangrijker zaken als huizen en schepen. De reden daarvoor is dat het materiaal redelijk eenvoudig te bewerken is, makkelijk bereikbaar en dus een relatief goedkope grondstof.

Als houten voorwerpen onbruikbaar worden, komen ze in de regel in het haardvuur terecht, wat een van de redenen is dat ze als bodemvondst zeldzaam zijn. In de bodem vergaat hout snel, en in bijvoorbeeld zandgrond blijft er nauwelijks iets van over, op een verkleuring van de bodem na. Klei- en veengrond, of de veen-achtige ondergrond die in steden is ontstaan door de aanwezigheid van opgestapelde lagen mest en afval, zijn vrij gunstig voor de conservering van hout, mits deze is gecombineerd met een redelijk hoge waterstand. In de meeste Nederlandse steden waren de condities in

dit opzicht goed, vanwege de eigen middeleeuwse vuilnisbelt waarop ze staan, en de vrij hoge grondwaterspiegel die met het ophogen meestteeg.⁸⁶ In humeuze, vochtige en van de lucht afgesloten grond blijft hout goed bewaard, en behalve in de bodem van steden is houten speelgoed dan ook vooral teruggevonden in gedempte waterlopen zoals stads- en kasteelgrachten, zogenaamd 'verdronken land' en in volgestorte water- en beerputten.

Het meeste teruggevonden kinderspeelgoed van hout betreft boten, tollens (afb. 141) en wapens, maar ook delen van poppen en bijvoorbeeld een joko; daarvoor zijn diverse houtsoorten (vaak beredeneerd) toegepast (zie verderop). De reden dat het meeste speelgoed van hout was – iets waarop ook de afbeeldingen duiden – moet naast de genoemde kwalificaties als bereikbaar, goedkoop en makkelijk te bewerken, ook zijn geweest dat het redelijk 'veilig' materiaal is voor kinderen (om mee om te gaan) en dat het tegen een stootje kan.

Dat middeleeuwse ambachtslieden beschikten over een goede kennis van de technische aspecten van hun materiaal, is zichtbaar in het beredeneerd toepassen van verschillende houtsoorten. Wat het speelgoed betreft is niet van heel veel voorwerpen de houtsoort gedetermineerd, maar dankzij de tientallen determinaties, vooral gedaan bij de Amster-

141. Houten tollens in vondstzakjes. Dienst Archeologie Amsterdam, foto: auteur.

⁸⁵ Mak 1995: 7-8.

^{85a} Mak 1995: 41-42.

⁸⁶ *Handzaam hout* 1995: 12-13.

damse vondsten, de voorwerpen die bij de R.O.B. zijn geconserveerd en het houten speelgoed dat behandeld wordt in de catalogus *Handzaam Hout*, is het toch mogelijk een aantal zaken te noemen die in het oog springen wat het voor speelgoed gebruikte hout betreft.

Voor op de draaibank te vervaardigen houten speelgoed-voorwerpen zoals tollens is meestal goed draaibaar hard hout gekozen: es (*Fraxinus*)⁸⁷ en el (Alnus)⁸⁸ werden hier veelvuldig gesignaleerd, terwijl ook de Spaanse aak (*Acer campestre*) een aantal keer is gebruikt.⁸⁹ Ook van wilg (*Salix*),⁹⁰ iep (*Ulmus*),⁹¹ berk (*Betula*)⁹² en appel/peer (*Malus*)⁹³ zijn tollens bekend. Bij de gesneden voorwerpen (zwaardjes, boten) is veelvuldig eikenhout (*Quercus*) gebruikt.⁹⁴ Es, el en eik zijn lokale boomsoorten, die ook voor andere houten voorwerpen in deze tijd overheersen.

Andere houtsoorten zijn vaak om heel specifieke eigenschappen toegepast, waarbij naast het inheemse hout ook wel importhout werd gebruikt, dat zeker in de late Middeleeuwen goed bereikbaar was. Het beeld (hoewel incompleet) is dat door houtbewerkers uit alle beschikbare boomsoorten (inheems en import, gekapt of gekweekt) de meest toepasselijke werd gekozen. Dit was blijkbaar zo'n gewoonte dat zelfs voor een klein en relatief goedkoop voorwerp als een stuk speelgoed de meest geschikte soort werd gebruikt.

Zo werden van de rechte stammen van de es (*Fraxinus ex.*), die zich goed laten draaien, bijvoorbeeld trommelstokken (B21a, B21c) gemaakt, en waren de holle takken van de vlier (*Sambucus*) het geëigende materiaal voor proppenschieters (B169b-d). De veerkracht van taxus (*Taxus baccata*) was zo goed bekend dat een kinderboog (B170d) er van werd gesneden, zoals ook voor echte bogen vaak *Taxus* werd gekozen.⁹⁵

Geïmporteerde kurkeik (*Quercus suber L.*) is gebruikt om een bootje van te snijden (B20). Hiervoor is ongetwijfeld kurkeik genomen omdat dit zo goed blijft drijven, ook al zorgt de structuur ervan dat het moeilijk is om details te snijden. Kurkeik is in Nederland niet inheems, maar moest ingevoerd worden uit Spanje/Portugal. Het werd hier vaker vanwege het drijfvermogen gebruikt; vooral netdrijvers blijken vaak van kurkeik te zijn. Het is niet bekend of daarvoor de ruwe grondstof werd geïmporteerd of afgewerkte netdrijvers. Mogelijk is het Veerse bootje⁹⁶ zelfs secundair uit een netdrijver gesneden.

Wat productie betreft heeft hout twee aspecten: er bestaan zowel unica als serieproducten van hout. Aan de ene kant zijn er gesneden bootjes, soms beschilderd, waarvan geen twee hetzelfde zijn. Aan de andere kant kennen we het bestaan van stokpaardjes, trommels, boogjes en molentjes die klaarblijkelijk in reeksen werden gemaakt, wellicht op een andere plaats beschilderd dan ze waren geproduceerd, en onder meer op markten in een kraam verkocht (zie paragraaf 3.9.1). In dat geval hebben we dus niet te maken met een 'één-op-één productie' (een vader maakt voor een kind) maar met serieproductie, die rekt op een bepaalde organisatie in verkoop en handel.

Illustratief is het verschil tussen aan de ene kant handbogen en lange bogen, die door een kind zelf of door een volwassene uit een toevallige geschikte tak werden gesneden, en de kruisboogjes die duidelijk op grotere schaal in serie werden gemaakt, beschilderd en verkocht. De kruisbogen zijn iets gespecialiseerder speelgoed, waarbij het productieproces nauwer komt. Deze twee manieren van productie gingen zeker samen; een kind kon een boog zelf maken en een 'gefabricieerd' kruisboogje krij-

⁸⁷ Tollens van essenhout: B158 g, B158h (met handvat van wilgenhout), B159b, B159j, B159m, B160c, B161d/e, B161g, B161m, B162b/c.

⁸⁸ Tollens van elzenhout: B159a, B159d, B162d, B164a.

⁸⁹ Tollens van Spaanse aak: B159l, B160b, B160h.

⁹⁰ Tollens van wilgenhout: B158k, B161c.

⁹¹ Tol van iepenhout: B161a.

⁹² Tollens: B158f, B159k. Ook de houten rammelaar uit Den Haag (zie 2.22) is van berkenhout.

⁹³ Tol van *Malus*: B159g.

⁹⁴ Boot van eikenhout: B17a; zwaardjes van eikenhout: B171a, B173b, B173d.

⁹⁵ *Handzaam hout* 1995: 42.

⁹⁶ *Vreenegeoor/Kuipers* 1996: 88.

gen bij het dorpsfeest. De zelfgemaakte bogen komen door alle eeuwen heen voor, de kruisboogjes pas vanaf het begin van de zestiende eeuw. De serieproductie van dit houten speelgoed lijkt dan, op de rand van de Middeleeuwen, pas goed vorm te krijgen.

Ook houten tollen komen zowel gesneden voor, waarbij je een 'één-op-één' of in ieder geval een productie voor zeer nabij verwacht, als gedraaid, in dusdanige hoeveelheden en eenvormigheid dat ze aan de 'lopende band' door houtbewerkers gedraaid moeten zijn. Maar hoewel een houtdraaier wellicht tientallen tollen in serie maakte, wijst niets erop dat ook maar één handwerksman zich heeft gespecialiseerd in het draaien van tollen. Het zal steeds een bijproduct zijn gebleven. Ook hier lijkt echt grootschalige productie pas in de loop van de vijftiende of zestiende eeuw op te komen.

3.6 SPEELGOED VAN AARDEWERK: PRODUCTIE EN EXPORT

Van aardewerk zijn als speelgoed vooral kleine dieren, menselijke figuren en gebruiksvoorwerpen gemaakt. Daarnaast was het een geschikt materiaal voor rammelaars, die net als poppengoed van keramiek meestal op de draaischijf werden vervaardigd. Voor het maken van speelgoed zijn dezelfde materialen, grondstoffen en werkwijzen gebruikt als voor gewone gebruiksvoorwerpen van aardewerk en steengoed (zie ook 2.20). Het speelgoed van keramiek werd door professionele pottenbakkers als één van hun producten gemaakt, en het kan dan ook meestal gemakkelijk worden toegewezen aan een bepaald productiecentrum of worden ingedeeld bij grotere groepen aardewerk. Daarom leent dit speelgoed van keramiek zich voor het reconstrueren van afzetgebieden aan de hand van vindplaatsen; het verspreidingsgebied van rammelaars en miniatuur-gebruiksvoorwerpen komt dan meestal overeen met dat van de 'grote' voorwerpen van hetzelfde pottenbakkerscentrum.

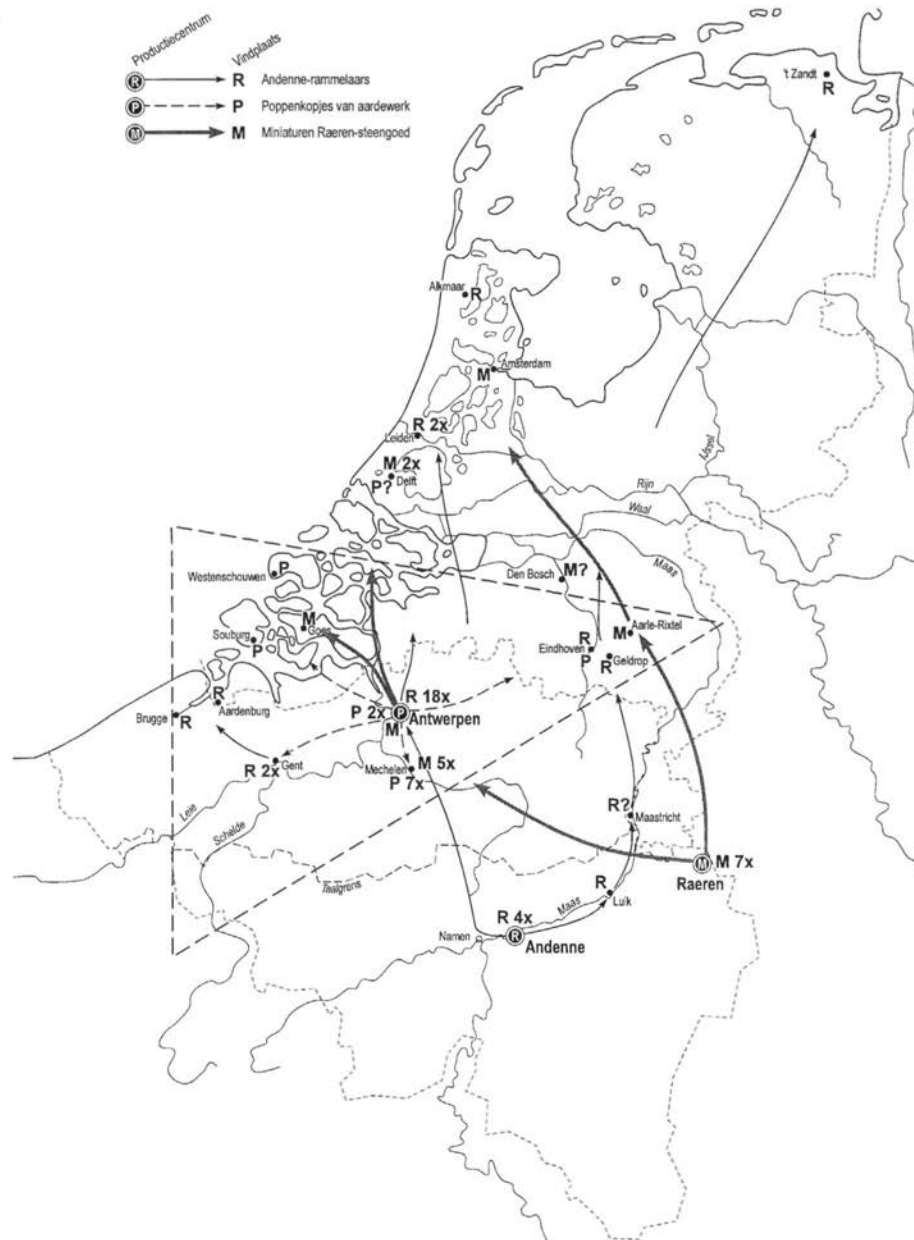
Productieplaatsen van speelgoed in keramiek verdragen zich door productie-afval in situ⁹⁷ en vaak als min of meer centraal punt in de verspreiding van vondsten van dat product. Ook hier is een verschil tussen bijvoorbeeld rammelaars (zie 2.22) die als regulier (bij-) product door pottenbakkers worden gemaakt, en poppenkopjes (zie 2.34) die op grotere schaal in mallen werden gemaakt. De rammelaars werden met andere producten samen gebakken en verhandeld, maar de nering van de pottenbakker was niet van speelgoed alleen afhankelijk. De grotere mate van specialisatie bij het produceren van aardewerk in mallen, veronderstelt wel een grotere concentratie op één product en impliceert bovendien een productiemethode die afwijkt van het reguliere draaien op een draaischijf. Er waren wel degelijk poppenmakers die niets anders deden dan poppen maken, en dus van de productie van speelgoed moesten leven. In Duitsland worden al in de vijftiende eeuw 'dockenmakers' genoemd en afgebeeld en een 'popverkooper' is ook uit de Nederlanden in de zestiende eeuw bekend (zie 2.19).

Rammelaars werden in zowel Brunssum-Schinveld-Nieuwenhagen als Andenne gemaakt (zie ook 2.22) en door lokale pottenbakkers als een regulier product en met de rest van de waar mee verhandeld. Sprekend over de elfde en twaalfde eeuw zijn dit de eerste keren dat in de Middeleeuwen speelgoed niet als unicum maar als serieproduct wordt gemaakt. Deze pottenbakkerscentra liggen dicht bij elkaar; gunstige omstandigheden zoals lokale grondstoffen (waaronder goede kleigrond) en waterwegen voor de handel (de Maas), zijn waarschijnlijk de reden geweest dat hier pottenbakkerscentra ontstonden. De verspreiding van hun producten is echter verschillend; vondsten van de Limburgse rammelaars zijn vrij geconcentreerd, terwijl die uit het zuidelijker gelegen Andenne over een groot afzetgebied zijn verspreid. Dit komt overeen met de verspreiding van het overige aardewerk van deze pottenbakkerscentra.

⁹⁷ De Bruyn 1964.

⁹⁸ Borremans/Waginaire 1966.

142. Kaartje met verspreiding Andenne-rammelaars, miniatures uit Raeren en poppenkopjes. Tekening: Edwin Verheijen, Utrecht/auteur.

De exportlijnen van productiecentra kunnen gereconstrueerd worden aan de hand van de vondstplaatsen. Een duidelijk herkenbare groep wordt ge-

vormd door de reeds genoemde rammelaars in het zogenaamde Andenne-aardewerk (B150).⁹⁸ Met een witte scherf en lichtgeel of felgeel glazuur is dit

143. Rammelaar uit Andenne, gevonden in Alkmaar. Particuliere collectie Nijmegen. Foto: auteur.

goed te herkennen keramiek, afkomstig uit de streek rond Andenne – in het huidige gehucht Andenelle (dichtbij Andenne) zijn de middeleeuwse ovens opgegraven. In de dertiende en veertiende eeuw wordt hier ook wel roodbakkende klei gebruikt. De rammelaars van dit type aardewerk zijn teruggevonden, meestal gebroken (losse steel of bol waarvan steel afgebroken is), in Antwerpen (B150d-n), Gent (B150l/m), Brugge (B150i), Aardenburg (B150a), Maastricht (B150q), Geldrop (B150k), Eindhoven (B150j), Utrecht (B151), Leiden (B150o/p), Alkmaar (B150b), en de wierde 't Zandt in Groningen (B150r).

Andenne is gelegen in de Ardennen, tussen Namen en Luik, aan de Maas. Vanuit Andenne is de keramiek ongetwijfeld via het water naar Luik en naar Namen vervoerd. Vanuit Namen vond wellicht export naar het zuiden plaats. Vanuit Luik werd het via het water naar Maastricht en verder naar het noorden getransporteerd: rammelaars zijn ook in Eindhoven en Geldrop teruggevonden. Mogelijk werd het aardewerk vanaf Maastricht of vanuit Namen westwaarts vervoerd – grotere aantallen vondsten stammen uit Antwerpen en Gent – waarna ze mogelijk vanuit Gent naar Brugge en naar

⁹⁹ Met dank aan Prof.dr. Jan-Kees Haalebos (KU Nijmegen, vakgroep GLTC) voor het laten maken van de foto's

144. Miniaturen uit Raeren, gevonden in Den Bosch en Goes. Foto: Frans Gijbels/Speelgoed- en Blikmuseum Deventer.

Zeeland (Aardenburg) gingen. Vanuit Antwerpen ging het verder noordelijk Holland in, getuige vondsten in Utrecht, Leiden en Alkmaar; op hun verdere reis zijn ze tot in het verre noorden gekomen – daarop duidt de vondst van een Andenne-rammelaar in de wierde bij 't Zandt ten noordoosten van de stad Groningen. Het overzichtskaartje (afb. 142) geeft dus zicht op een verspreiding vanuit het productiecentrum in en rond Andenne, waarschijnlijk via Luik en Maastricht, enerzijds naar Antwerpen en Gent (en van daaruit verder noordelijk), anderzijds via Brabant met eveneens export verder naar het noorden.

Van een van deze Andenne-rammelaars (B150b, afb. 143) zijn röntgenfoto's gemaakt,⁹⁹ waarop te zien is hoe de rammelaar werd gemaakt: de 'luchtgaatjes' en naden van de klei zijn goed te onderscheiden. De productiewijze was als volgt: eerst werd het bolle gedeelte gedraaid met daaraan de steel, vervolgens werd het geheel van de draaischijf gehaald, het steentje erin gedaan en de bovenzijde dichtgesmeerd. Dat de steel is aangedraaid verklaart waarom deze voorwerpen meestal breken op het breedste punt en niet bij de aanzet van de steel.

en het beschikbaar stellen van de gegevens.

Het steentje in de bol, dat hoorbaar is wanneer met het object wordt 'gerammeld', wordt door de rontgen ook duidelijk zichtbaar

Niet alleen rammelaars, maar allerlei speelgoed van aardewerk werd over redelijk grote afstanden verhandeld. In de Nederlanden is speelgoed gevonden dat moet zijn gemaakt in de huidige buurlanden, zoals bijvoorbeeld een in Zuid-Duitsland gemaakt rammelaartje dat in Zierikzee is gevonden (B154) en de vele in de Nederlanden teruggevonden miniatuurtjes van diverse types kan, grape en hengselmand, die zijn gemaakt door pottenbakkers in Raeren (in de Duits-Belgische grensstreek) rond 1525. In Raeren zelf zijn hiervan misbaksels¹⁰⁰ en pottenbakkersafval teruggevonden, terwijl op verspreide vindplaatsen de miniatuurtjes zijn aangetroffen (afb. 144) van Mechelen (B42a) tot Delft (B34c). Raerens steengoed is makkelijk te herkennen, en de miniatuurtjes hebben alle kenmerken van dit steengoed: donkergrijze klei, grijze/bruine tint, en versiering die met behulp van radstempels is aangebracht. De voorwerpjes zijn bijzonder klein (meestal ca. 3 cm hoog en met een opening van slechts een paar millimeter doorsnede) en worden algemeen als speelgoed geduid. Een aantal van deze miniaturen is gevonden in de Dijle in Mechelen (B34e-g, B42a-c), wat doet vermoeden dat ook deze pottenbakkerswaar – minaturen komen vaak uit plaatsen waar ook overig Raerens steengoed aangetroffen is – via het water is geëxporteerd.

Productiemethoden kunnen ook worden geanalyseerd op grond van gemeenschappelijke kenmerken of afwijkingen van groepen voorwerpen. Een voorbeeld hiervan zijn de poppenkopjes van gebakken klei (zie 2.34, afb. 145) die verspreid over de huidige Nederlandse provincie Zeeland, het Antwerpse en hier en daar in Brabant zijn gevonden (B135). Behalve de overeenkomstige maten en het gebruikte aardewerk zijn deze allemaal voor-

zien van een naar boven taps toelopend gaatje (afb. 146). Ze hebben nog een aantal andere functionele kenmerken gemeen: ze moeten beschilderd, op een stokje geplaatst en met textiel aangevuld zijn geweest. Voor de kopjes is gebruik gemaakt van enkelvoudige mallen: er werd zachte klei in geduwd, die zich naar de mal vormt, en de achterkant werd met de hand afgewerkt. Dat met een 'halve' mal werd gewerkt is vooral aan de randen van de kopjes duidelijk te zien (afb. 145b).

De grote overeenkomsten duiden op een relatief eenvormige productie, zodat te verwachten is dat de popjes een specialiteit van een bepaalde streek of plaats zijn geweest. Wanneer de kopjes op veel plaatsen gemaakt werden, zou er minder treffende gelijkvormigheid en grotere diversiteit te verwachten zijn. Het productiecentrum laat zich globaal localiseren door een reconstructie van het verspreidingsgebied. De poppenkopjes zijn vooral gevonden in Antwerpen (B135a/b) en Mechelen (B135e-k), verder in Zeeland (met Souburg (B135l) als meest noordelijke vindplaats) en Eindhoven (B135d). Derhalve tekent de verspreiding zich af als een driehoek met als oostpunt Eindhoven en als westzijde de kust van het huidige Nederland en Vlaanderen, met Westenschouwen als meest noordelijke punt binnen de driehoek en Mechelen als meest zuidelijke (afb. 142).

Het vermoeden bestaat dat de kopjes in of dichtbij Antwerpen zijn gemaakt, niet alleen vanwege de centrale positie van deze stad binnen het gebied dat de vindplaatsen aangeven, maar sterker omdat in de Schelde bij Antwerpen en in de Dijle bij Mechelen de meeste vondsten zijn gedaan, wat wijst op een concentratie daar. Bovendien is in 1883 bij werkzaamheden aan de Scheldekaai in Antwerpen een groot aantal van deze poppenkopjes gevonden, alsmede een aantal vormen om deze in te vervaardigen (afb. 147).¹⁰¹ Vooral deze vormen geven aan dat de kopjes hier zullen zijn gemaakt. Waarschijnlijk zijn ze vanuit Antwerpen geëxporteerd naar

¹⁰⁰ Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen F1453-F1455. Waarschijnlijk zijn ook F383-F384 en F387 uit Raeren zelf afkomstig.

¹⁰¹ Verzameling Fr. Claes, nu in het Speelgoedmuseum te

Mechelen, inv. nr. 1446. Gevonden door F. en V. Claes tijdens Scheldekaaiwerken in 1886. Zie Herman 1988: 4 (zie ook 2.34).

145. Poppenkopje, gevonden bij opgraving van Slot Aldegonde in Souburg. a. voorkant. b. zijkant. Collectie: Provinciaal Depot van Bodemvondsten Middelburg. Foto's: ROB Amersfoort.

(het huidige) Zeeland en Brabant, beide ongeveer even ver van Antwerpen verwijderd.

Het meeste speelgoed van aardewerk volgt in zowel vorm als materiaalgebruik de traditie van de grote producten van hetzelfde centrum. Kleine potten en pannen zijn op de draaischijf gemaakt en tonen de sporen daarvan in ringen en ribbels in de textuur; ze zijn hetzelfde gedecoreerd en geglaazuurd als het gewone huisraad. Wel zijn bij miniatuur-gebruiksvoorwerpen vaak glazuur en decoratie niet functioneel toegepast, bijvoorbeeld met alleen een paar streken glazuur op de buitenkant en de binnenkant kaal. Dat maakt het voorwerp onbruikbaar als keukengerei. Ook is soms aan andere dingen duidelijk dat het niet voor regulier gebruik bestemd was, zoals bij enkele vergieten waarvan de gaten niet geheel 'doorgedrukt' en dus niet open zijn (afb. 148).¹⁰² De pottenbakkers hebben zich er bij de kleine voorwerpen sneller en makke-

lijker vanaf gemaakt; het was onmogelijk – en blijkbaar dus niet nodig – ze ook werkelijk te gebruiken. De miniaturen werden meegebakken met grote exemplaren en vormen dus een regulier onderdeel van de productie, waarbij ze vanzelfsprekend meegaan met de 'mode'.

Speelgoed van aardewerk staat dus in nauw verband met andere producten van keramiek, die vanwege de grote aantallen waarin ze werden geproduceerd en de hoge 'omloopsnelheid' meer dan andere voorwerpen aan zeer snelle verandering onderhevig waren, en derhalve zeer modegevoelig. Dat maakt voorwerpen van aardewerk goed te dateren; samen met munten wordt aardewerk gebruikt om de datering van een vondstcomplex vast te stellen. Ook geeft het aardewerk, juist omdat er altijd veel vergelijkingsmateriaal van andere plaatsen voorhanden is, zicht op de rijkdom van een huishouden en bijvoorbeeld op de handel in bepaalde soorten keramiek.¹⁰³ Miniatuurgoed van aar-

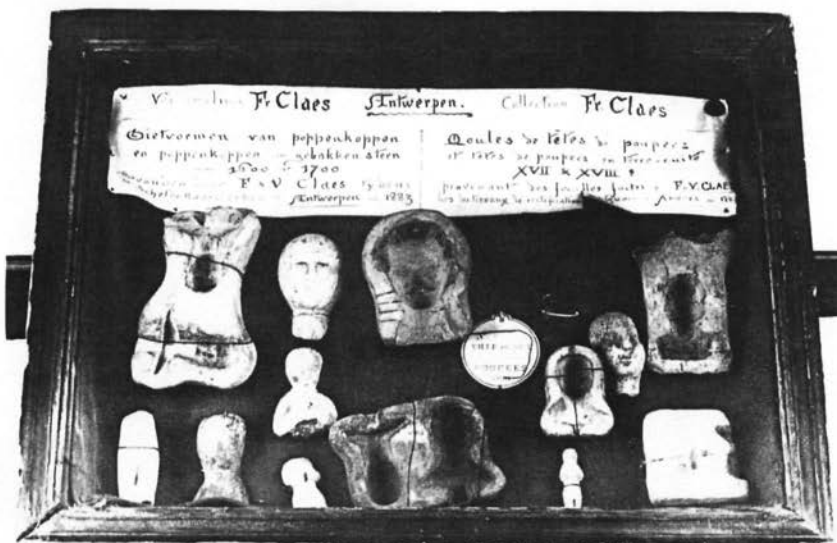
¹⁰² Particuliere collectie, Harlingen.

¹⁰³ Zie bijvoorbeeld Hurst e.a. 1986.

146. Holle achterzijde en gaatje voor bevestiging op een stokje. Twee poppenkopjes, gevonden in de Dijle te Mechelen, nu in particuliere collectie Mechelen. Foto: auteur.

dewerk kan daarvoor eveneens gebruikt worden. Belangrijk daarbij is dat miniatuur- en speelgoed van aardewerk vaak in groepen en ook samen met ander speelgoed wordt gevonden, wat de mogelijkheid biedt om een 'speelgoed-vondstcomplex' te dateren en te typeren (wat betreft status, of om export na te gaan) aan de hand van het aardewerk. Bij de opgraving van Slot Aldegonde in Oost-Souburg werd een groepje miniatuur-voorwerpen van inheemse keramiek bij elkaar gevonden,¹⁰⁴ wat aangeeft dat in de vijftiende eeuw lokaal een 'serviesje' is gemaakt en gebruikt. Een beerput uit het einde van de zestiende eeuw op het Amsterdamse Waterlooplein leverde een aantal fragmenten op van diverse miniaturen (alle gebroken) in eenzelfde soort roodbakende keramiek met loodglazuur, waaronder borden, steelpannen, vergieten en kookpotten (afb. 149).¹⁰⁵ Deze miniaturen, waaronder een klei-

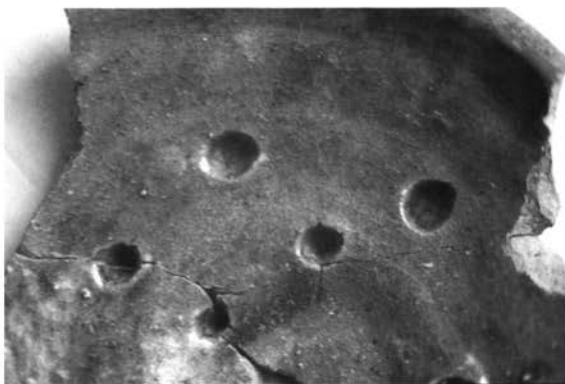

147. Poppenkopjes en malen voor de fabricage ervan, gevonden in de Schelde, nu in Speelgoedmuseum Mechelen. Uit: Herman 1988: 4.

¹⁰⁴ Trimpe-Burger 1972: 205.

¹⁰⁵ Amsterdam, dienst Archeologie, vondstnummers Wlo-155 (vijf fragmenten van kookpotten uit één kuil), Wlo-155A (22 fragmenten, onder andere van vergieten en steelpannen), Wlo-155-145 (vuurklok met torentje en jaartal),

Wlo-155-146 (vuurklok), Wlo-155-147 (grape), Wlo-155-148 (bakje), Wlo-155-150 (kookpot), Wlo-155-151 (steelpan), Wlo-155-152 (bord), alles uit dezelfde grote beerput. Zie voor de opgraving: Baart 1983.

148. Vergiet met 'dichte' gaten uit ca 1600, gemaakt en gevonden in Harlingen. Particuliere collectie Harlingen. Foto: auteur.

149. Scherven van miniatures in aardewerk, afkomstig uit een beerput op het Waterlooplein, vlak voor 1600. Dienst Archeologie Amsterdam (Wlo-155). Foto: auteur.

ne vuurklok met het jaartal "1594", gaven tezamen een betrouwbare datering (1592-1597) aan de vulking van deze grote beerput, waarin zich ook ander speelgoed bevond. Dat zich in dit vondstcomplex een uilfluit bevond,¹⁰⁶ is een aanwijzing dat ook deze mogelijk als speelgoed is gebruikt (zie ook 2.10). De datering van een hier gevonden houten tol (B158a) is op grond van onder andere het minia-

tuur-aardewerk zeer nauwkeurig te bepalen, terwijl tollen in de regel niet kunnen worden gedateerd, omdat er weinig stijlontwikkeling in aan te tonen is. Ook gaven de miniatures van aardewerk een richtlijn voor het dateren van een aantal miniatuur-gebruiksvoorwerpen van tin-lood dat in deze beerput werd aangetroffen,¹⁰⁷ en waarvoor op het moment van de opgraving nog nauwelijks betrouwbaar gedateerd tin-loden vergelijkingsmateriaal bekend was.

3.7 SPEELGOED VAN TIN-LOOD EN DE TOEPASSING VAN HET MATERIAAL

Een groot percentage van het bewaard gebleven speelgoed van metaal betreft miniatuurtjes in een tin-loodlegering. De grootste categorieën hierbinnen zijn ruitertjes en poppengoed, terwijl ook ramelaars en fluitjes van tin-lood werden gemaakt. Zo goed als alle speelse voorwerpen van tin-lood zijn gegoten met behulp van mallen; de sporen van deze productiemethode zijn in de miniatures terug te zien.

Platte kleine voorwerpen van tin-lood, met name wanneer deze mensen of dieren weergeven, worden wel als insignes geïnterpreteerd. Verwarring is echter zelden nodig. In principe onderscheiden insignes zich door hun uitwerking aan maar één zijde, en door de aanwezigheid van bevestigingspunten: haakjes, oogjes of een speld. Miniatures die bedoeld zijn om 'opgezet' te worden, en daarom zeer waarschijnlijk tot het speelgoed mogen worden gerekend, zijn altijd aan twee zijden uitgewerkt en onderscheiden zich van insignes door (aanzetten voor) enige vorm van standaard.

Productie van speelgoed op grote schaal tekent zich het duidelijkst af bij deze miniatures van tin-lood, die al in de veertiende eeuw met behulp van mallen in serie werden vervaardigd. Er werden losse vormen gebruikt, wat een 'snelle' productie

¹⁰⁶ Amsterdam, dienst Archeologie, vondstnummer Wlo-155-142.

¹⁰⁷ Bijvoorbeeld een bordje, Wlo-155B-29 (B55b), een treeft,

Wlo-155A-52 (B105d) en een lanspunt, Wlo-155-14, zie *Speels goed...* 1987: 10 ('Jongensspel' nr. 8).

mogelijk maakte. Ook als drie-dimensionale zaken gewenst waren, werden met behulp van deze vormen ofwel losse onderdelen gegoten, die aan elkaar werden gezet, ofwel werd een voorwerp zo 'uitgevouwen' in de mal gemaakt dat het op vaak zeer ingenieuze wijze na het gieten kon worden gevouwen en/of gebogen tot het gewenste driedimensionale voorwerp. Een mooi voorbeeld is de halfcirkelvormige stoel uit de eerste helft van de veertiende eeuw (B94), die uit een vlak plaatje in zijn driedimensionale vorm werd gevouwen. Op een soortgelijke manier zijn latere kastjes en dergelijke vervaardigd, die uit een aantal onderdelen bestaan die elk op zich vouwbaar zijn.¹⁰⁸

Het gaat hier om een gespecialiseerde vorm van gieten, die sterk overeen komt met de giettechniek voor laatmiddeleeuwse insignes van tin-lood. Het is dan ook te verwachten dat een aantal gieters beide maakte, en ook dat gieters na het ineenkrimpen van de markt voor insignes (rond 1500) miniatuur-tjes zijn gaan maken; de indrukwekkende groei van de productie daarvan in de loop van de zestiende eeuw valt samen met de snelle afname van de insigne-productie.

Tinnegieters die door de eeuwen heen de miniaturen hebben gemaakt, geven blijk van heel redelijke technische kennis van het materiaal. De verhouding lood en tin in de alliage lijkt aangepast aan het te gieten voorwerp. Zo zijn kleine holle voorwerpen met een dunne wand (kannetjes, fluitjes met kop, rammelaars) meestal van een legering met een relatief hoog tingehalte (het zogenaamde 'zilvertin', te herkennen aan de kleur en glans) gemaakt. Deze legering is harder dan een alliage met veel lood, en is daarom geschikt voor dunne wanden en kwetsbare voorwerpen. Omdat dit tevens de duurste variant is, valt op dat waar deze hardheid van het metaal niet vereist was, vrijwel zonder uitzondering een zachtere tin-lood-legering is gebruikt met relatief meer tot zeer veel lood. Overigens zijn de kleurverschillen tussen de legeringen alleen bij vergelijking echt duidelijk, omdat de con-

serveringsomstandigheden deze kleur sterk kunnen beïnvloeden. Het 'zilvertin' is doorgaans echter duidelijk herkenbaar, vooral in de mindere buigzaamheid. Voorwerpen van deze legering komen vaak in betere staat uit de bodem; het zilvertin is herkenbaar in de vroege series zoals de grapes en kannetjes.

3.7.1 SAMENSTELLING EN LEGERING

Bij de miniaturen is tot op heden geen metaalsamenstelling onderzocht, en het is dus moeilijk concrete uitspraken te doen over het materiaalgebruik bij deze voorwerpen. Bij de insignes, vergelijkbaar materiaal qua samenstelling en productieprocedé, is wel op zeer bescheiden schaal onderzoek naar de toegepaste legeringen gedaan.

In Oxford uitgevoerd onderzoek van een groot aantal Engelse insignes levert een beeld op van het gebruik van zuiverder tin in vroege tijd. Bij een analyse van zo'n 200 insignes bleek dat daarbij in de dertiende eeuw nog veelal zuiver tin is gebruikt, terwijl in de veertiende eeuw de legering de ideale gietverhouding (62% tin tegen 38% lood) vrij goed benadert. In de vijftiende en zestiende eeuw komt naast de 'ideale' ook de half-half verhouding (50% tin en 50% lood) voor. Natuurlijk zijn er uitzonderingen (bijvoorbeeld geheel tin of geheel lood) en verder lijkt er verschil naar productieplaats.¹⁰⁹

De 50 in Nederland gevonden insignes die in het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap in Amsterdam zijn onderzocht, leveren een warriger beeld. De insignes stammen grotendeels uit de veertiende en de vijftiende eeuw en maken wat de legering betreft over de gehele tijd een vrij constante indruk. De insignes zijn gemaakt van een lood-tinlegering die vaak min of meer gelijke hoeveelheden van beide metalen bevat: variërend van half-half tot ongeveer 40%-60%, maar zowel insignes met 40% lood als met 40% tin komen gedurende de hele periode

¹⁰⁸ Egan 1996: fig. 22-23.

¹⁰⁹ Mitchiner 1986, zoals geciteerd in Van Beuningen/Koldeweij 1993: 24-25.

en overal voor. Wel heeft vaak het tin iets de overhand in de legering. Te concluderen valt op grond van het Nederlandse onderzoek alleen dat het min of meer algemeen bekend blijkt te zijn geweest dat een iets hoger tingehalte dan loodgehalte gunstig was voor het gieten. Vooral zal er pragmatisch met het materiaal zijn omgegaan en vaak zal gebruikt zijn wat voorhanden was, zonder een duidelijke precisie; een beetje zoals de Amersfoortse jongen die koten vult met lood (zie het begin van 2.16). Hierbij is het belangrijk op te merken hoe klein de voorwerpen zijn; wanneer aan het gesmolten metaal voor een aantal miniatuurtjes nog een lepel (eveneens van een tin-loodlegering) wordt toegevoegd kan de verhouding omslaan van 40%-60% naar 60%-40%.

Er lijkt in Nederland ook weinig te veranderen naarmate de tijd vordert; er is geen 'betere' legering (met veel tin) in vroeger eeuwen terug te vinden, maar het onderzoek is voor de dertiende eeuw ook niet representatief en derhalve moeilijk te vergelijken met de Engelse uitkomsten. Alleen is een opvallend goede legering aan te tonen in de plaatsen waar de grootste massaproductie moet zijn geweest. De auteurs van studies over de insignes zoeken de verklaring daarvoor in juist die massaproductie, die een ideaal productieproces zal hebben gezocht of gecreëerd.¹¹⁰ Dat zou inhouden dat er, naarmate de specialisatie toeneemt en de productie massaler wordt, betere legeringen zouden zijn gebruikt. De miniaturen lijken echter het tegendeel te beweren: naarmate de tijd vordert en de productie toeneemt, lijkt de legering steeds 'zachter' (meer lood, minder tin) – en dus goedkoper – te worden, wat kwetsbaardere voorwerpen met een minder mooie structuur oplevert.

Ook de miniaturen wekken de indruk dat ze op een pragmatische manier zijn gemaakt. Analyse van de samenstelling is nodig om iets zinnigs te kunnen zeggen over de legering; nu is alleen duidelijk dat de legering naar gelang de eisen van het voorwerp (dun en hol) lijkt te zijn aangepast; dit

was bij de platte en massieve insignes natuurlijk niet van toepassing. De miniatuur-gieters kunnen zich hier hebben aangepast aan de specifieke kenmerken van de te gieten voorwerpen. Voorzichtig lijkt het erop dat ze dat vooral 'in het begin' hebben gedaan; de dunne harde voorwerpen van 'zilvertin' dateren vooral uit de veertiende eeuw. In 1550 zie je dat materiaal nauwelijks meer – maar die dunwandige holle voorwerpen ook niet. In de loop van de veertiende-vijftiende-zestiende eeuw komen er steeds meer vlakke voorwerpen, of miniaturen die zijn samengesteld uit platte onderdelen die aan elkaar bevestigd moeten worden of tot een driedimensionaal voorwerp gevouwen. Met andere woorden: er wordt steeds meer gebruik gemaakt van enkel lossende vormen, de 'snelle' vormen – ook om bijvoorbeeld ruitertjes te gieten, aan twee kanten verschillend gedetailleerd en met aangegoten, om te buigen standaard.

Holle voorwerpen uit vaste mallen, zoals de grapes (B63, B64), worden steeds minder gemaakt. Op die manier geeft het scala aan voorwerpen aan op welke manier er werd geproduceerd; de metalen voorwerpen wijzen op een steeds hogere mate van 'snelle' serieproductie.

3.7.2 GIETVORMEN

Het is onduidelijk of er in de Middeleeuwen aparte speelgoedmakers waren die ook zo werden aangegeuid; ze vormen in ieder geval geen apart gilde. Wel zijn er tinnegieters en (later) geelgieters die een groot aantal zogenaamde 'poppegoetsvormen' in bezit blijken te hebben, maar ook zij hebben naast poppengoed altijd nog andere dingen gemaakt. De gieters zijn wel in gildes verenigd, maar dat hangt af van hun techniek: ze stonden geregistreerd als tinnegieter of geelgieter en niet als poppengoedgieter of lepelgieter.

De poppengoedsvormen zijn, in ieder geval aan het einde van de zestiende eeuw, als type wel herkenbaar en worden als zodanig in boedels opgenomen en soms gericht opgekocht. In 1611 werden naar aanleiding van het overlijden van de Rotterdamse tinnegieter Leendert Jansz Pot ruim 30 pop-

¹¹⁰ Koster 1984, zoals geciteerd in Van Beuningen/Koldeweij 1993: 24-25.

pengoedsvormen geïnventariseerd ¹¹¹ Dat deze vormen (exclusief) bedoeld waren voor het gieten van soldaatjes, zoals L. Sloos aanneemt, lijkt me niet aannemelijk, in de zestiende en zeventiende eeuw wordt de term ‘poppengoet’ immers algemeen gebruikt voor gebruiksvoorwerpen in miniatuur ¹¹²

Mallen voor het gieten van kleine metalen voorwerpen zijn nauwelijks teruggevonden, hoewel die als bodemvondsten eigenlijk wel te verwachten zouden zijn ¹¹³ Als die mallen van steen waren gemaakt, wat de schaarse teruggevonden exemplaren aanduiden, ¹¹⁴ konden ze immers niet omgesmolten worden en zouden ze als afval (al dan niet hergebruikt) moeten worden aangetroffen. Wel zullen de vormen, vanwege de dure en bijzondere hiervoor gebruikte steensoorten, zo lang mogelijk in gebruik (en roulatie) zijn gebleven. Een deel van de verklaring waarom weinig mallen zijn gevonden, ligt in de wijze waarop enkele wel overgeleverde mallen zijn gevonden: hierbij reageerden metaaldetectoren op resten van het metaal in de gietmal. De steen op zich is moeilijk herkenbaar in de context waarin veel van de kleine voorwerpen van tin-lood zijn gevonden, en veel mallen zullen niet zijn opgemerkt door de zoekers. Bovendien is het aantal mallen in verhouding tot het aantal daarin te gieten voorwerpen heel klein: tegenover honderden miniaturen kan slechts een mal staan. Maar wel is voor elke variant natuurlijk een mal nodig.

Het is waarschijnlijk dat ook veel mallen van metaal waren. Om tin-lood te kunnen gieten in metaal heb je een metaalsoort met een hogere smeltemperatuur nodig, in principe voldoet een ijzeren of bronzen vorm prima – voor insignes zijn beide gedocumenteerd ¹¹⁵ De kostbare mallen van metaal en speciale steensoorten werden niet weggegooid als ze in onbruik raakte, maar door iemand anders

overgenomen en/of aangepast ¹¹⁶ Aan het einde van de bruikbaarheid werd de ‘brot’ metaal zeer waarschijnlijk omgesmolten. Het kostbare aspect – lang in gebruik, ook doorverkocht – zorgt ervoor dat metalen mallen nauwelijks bij het afval terechtkomen, en hier is het wellicht eigenlijk opvallender dat er wel een paar gevonden zijn.

Er is ook niet per se een duurzame mal nodig: het lijkt erop (onder andere in ‘vage’ varianten van decoratie) dat miniaturen ook werden afgegoten van een ander miniatuurtje, bijvoorbeeld met behulp van gietzand.

Er zijn maar enkele poppengoedsvormen teruggevonden

- Een leistenen mal, gevonden in de ‘Verdronken Weide’ van Ieper in 1997 en te dateren in de eerste helft van de veertiende eeuw ¹¹⁷ (zie afb. 119). Met behulp van deze mal, die op zijn plaats gehouden werd met bolletjes die in gaten vielen, zijn kleine grapes (de ene zijde) en beursjes (andere zijde) gemaakt.
- De helft van een mal om een klein kannetje in te gieten, uit een vijftiende-eeuwse context in Hereford (afb. 150) ¹¹⁸ Het is een eenvoudige mal, waarvan de bovenkant sluit aan de rand van het kannetje, zodat de legering er gewoon van bovenaf in gegoten kon worden. Er zijn twee gaten aangebracht waarin paspennen pasten, die de mal tijdens het gieten exact op zijn plaats hielden. Het type kannetje zoals in deze mal gegoten is, kennen we in Engeland ¹¹⁹ en de Nederlanden, maar een exemplaar identiek aan de mal is niet teruggevonden.
- Een incomplete rechthoekige mal van ‘blauwsteen’, gevonden in Nieuwlande in 1987 en gedateerd in de vijftiende eeuw. Er is waarschijnlijk een miniatuur-voorwerp (met een lange steel voorzien van een oog) in gegoten. Samen met de

¹¹¹ Sloos s.a.

¹¹² Willemsen 1994-A passim

¹¹³ Zie Van Beuningen/Koldeweij 1993: 16

¹¹⁴ Van Beuningen/Koldeweij 1993: 19, 314

¹¹⁵ Zie Deys 1987 (ijzeren mal). Een tegenwoordig onvindbare bronzen mal voor een IHS-insigne is gedocumen-

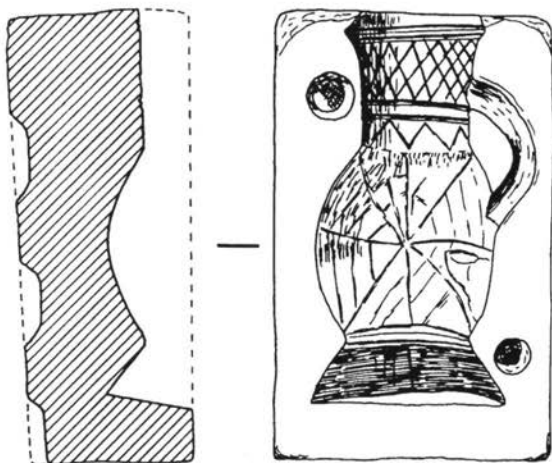
teerd in Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam (mededeling van Jos Koldeweij)

¹¹⁶ Van Beuningen/Koldeweij 1993: 18-19

¹¹⁷ Met dank aan Marc Dewilde voor de mededeling

¹¹⁸ Egan 1996, fig. 4

¹¹⁹ Egan 1996, fig. 12

150. Gietmal voor miniatuurkannetje, gevonden in Hereford (Engeland), uit de dertiende eeuw. Tekening: Geoff Egan/Museum of London.

volgende bevindt deze mal zich in een particuliere collectie in Breda (afb. 151).

- Een fragment van een hoge mal om een klein bakje in te gieten, eveneens uit het verdronken land in Zeeland (Nieuwlande).
- een mal voor het gieten van een bordje, gevonden in Reimerswaal in 1990, nu op het Provinciaal Depot in Middelburg; deze is te dateren vóór 1530.
- Een fragment van een mal in leisteen met deel van een figuratieve voorstelling, gevonden aan de Kousteensedijk in Middelburg en waarschijnlijk uit het midden van de zestiende eeuw. Deze bevindt zich in een privé-collectie in Middelburg; het is niet duidelijk wat hierin precies gegoten is.

3.7.3 OP GROTERE SCHAAL

De serieproductie van tin-loden voorwerpen in mallen (meer uit dezelfde mal, afb. 152), de duidelijk 'snelle' productie en de concentratie op deze

151. Twee gietmallen gevonden te Nieuwlande, van vóór 1530. Collectie Robert-Jan Voeten, Breda. Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel (met dank aan Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam).

voorwerpen, geeft aan dat de gieters van 'poppen-goed' konden rekenen op een regelmatige afzet. Productie op deze schaal moet gepaard zijn gegaan met georganiseerde verkoop; hoewel er geen bronnen zijn dat het goed bijvoorbeeld in werkplaatsen te koop was, is duidelijk dat het wel in aantallen werd vervoerd en verhandeld en op vaste, bekende plaatsen verkocht (zie 3.9).

Bij de metalen miniaturen zijn de overeenkomsten tussen vondsten uit Nederland en Vlaanderen met die uit Parijs en Londen opvallend. Geoff Egan publiceerde onlangs een grote hoeveelheid Engels materiaal,¹²⁰ veelal opgevist – al dan niet met een detector – uit de bedding van de Thames en heden ten dage in het Museum of London¹²¹. Ook het Salisbury and South Wiltshire Museum (Salisbury) bezit een grote hoeveelheid miniaturen van lood-tin, afkomstig uit de grachten in de stad, die tot 1850 als een soort open riool functioneerden; tijdens de rioleringswerkzaamheden werden veel middeleeuwse en latere vondsten gedaan, welke

¹²⁰ Egan 1996.

¹²¹ Zie ook de foto's in: Orme 1995.

152. Ruiter en fragment van een identiek exemplaar, tezamen gevonden bij de opgraving van Huis te Riviere in Schiedam, veertiende-veertiende eeuw. Collectie en scan: BOOR Rotterdam (1253-47).

onder de bijnaam "The Drainage Collection"¹²² de basis van genoemd museum vormden. In Parijs is, naast een klein aantal in het Musée Carnavalet,¹²³ een verzameling miniatures aanwezig in de collectie van het Musée National du Moyen Age – Thermes de Cluny, hoewel het zeer moeilijk is deze, uit oudere literatuur bekende, voorwerpen daadwerkelijk te zien te krijgen. De miniatures stammen uit de voormalige privé-verzamelingen van Arthur Forgeais en Victor Gay, net als het recent ontsloten bezit aan insignes;¹²⁴ ze worden dan ook kort behandeld (als "autres 'menues choseites' de plomb trouvées dans la Seine") in het *Petit Journal des Grandes Expositions* van september 1997.¹²⁵ Foto's van objecten uit het museum in oudere museumgidsen en in *Archeologia* van 1966¹²⁶ geven aan dat het een grote collectie miniatuur-gebruiksvoorwerpen van zeer uiteenlopende vorm betreft. De overeenkomsten tussen de tin-loden miniatures in Londen, Salisbury, Parijs en bijvoorbeeld Amsterdam zijn uitgesproken groot – het gaat echt om hetzelfde scala, exact hetzelfde uitgevoerd. Vergelijk bijvoorbeeld de kannetjes met hoge tuit in Parijs (afb.

153) en Londen (afb. 154) met de voorbeelden van cat.nr. B69 (afb. 155), en de beroemde ruiter uit het Musée de Cluny¹²⁷ (afb. 156) met de al even beroemde ruiter uit Amsterdam (B142a, afb. 157) en die weer met een uit Terneuzen (B142c, afb. 158). Vrijwel al het materiaal is vergelijkbaar en men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat, wat het kleine tin-lood betreft, kinderen in het veertiende-eeuwse Ieper of Amsterdam en in het vijftiende-eeuwse Parijs of Londen nagenoeg hetzelfde speelgoed hadden. De laatmiddeleeuwse samenlevingen in deze plaatsen waren op dit punt mogelijk vergelijkbaar, maar bovendien lijkt er sprake te zijn tenminste van beïnvloeding, zo niet van handelsrelaties.

3.8 GEBRUIK VAN ANDERE GRONDSTOFFEN VOOR SPEELGOED

Tin-lood, hout en aardewerk zijn de grondstoffen waarvan 90% van het overgeleverde middeleeuwse speelgoed was gemaakt. Sporadisch kwamen ech-

¹²² Zie: Saunders 1986.

¹²³ Willesme 1977.

¹²⁴ Bruna 1997.

¹²⁵ *Insignes et souvenirs...* 1997: 4 ('Les jouets').

¹²⁶ d'Haucourt 1966.

¹²⁷ Musée National du Moyen Age-Thermes de Cluny, Cl 17751. Zie: Erlande-Brandenburg 1993: 51, nr. 47.

153. Kannetjes met hoge tuit, Musée National du Moyen Age-Thermes de Cluny Parijs. Uit: *Insignes et souvenirs...* 1997: 4.

154. Kannetjes uit Museum of Londen. Uit: Egan 1996: omslag.

155. Kannetjes, gevonden te Ieper. Particuliere collectie, Gits. Foto: auteur.

ter ook andere grondstoffen voor, zoals andere metalen, been, leer en textiel.

Van andere metaalsoorten zoals messing en edelmetaal zijn hetzelfde soort voorwerpen gemaakt als van tin-lood. Deze metalen vereisten echter wel hun eigen manier van bewerking. Koper en messing werden evenals tin-lood gegoten, maar hebben een hogere smeltemperatuur. Het zijn beide betrekkelijk harde metalen, waarvan koper het hardst is; messing of geelkoper werd gebruikt als een gemakkelijker te hanteren legering van koper met tin, met een lager smeltpunt. Miniaturen zoals vuurhalen (B129), kooltjestangen (B128) en een haardschep (B124) van messing komen op in de zestiende

156. Ruiters met standaard, Musée National du Moyen Age-Thermes de Cluny Parijs. Uit: *Insignes et souvenirs...* 1997: 4.

eeuw, en werden waarschijnlijk door geelgieters gemaakt. Mogelijk is voor messing gekozen om vuurvaste voorwerpen te maken, overeenkomstig de noodzakelijk vuurvaste grote halen, tangen en ketels. Ook werden kleine voorwerpen wel gesneden uit koper en messing, zoals een soldaatje in Rotterdam (B147). Edelmetaal is gebruikt voor ram-

157. Ruiter, gevonden aan de Prins Hendrikkade te Amsterdam, Dienst Archeologie. Foto: Wiard Krook/Dienst Archeologie Amsterdam.

melaars (zie 2.22) en levert dure en vrij kwetsbare producten op. Het is toegepast vanwege de intrinsieke waarde; met de rammelaars werd vermoedelijk meer rondgelopen dan gespeeld, zodat de toepassing van dit (zachte) materiaal mogelijk was.

Van de organische materialen werd naast hout vooral botmateriaal gebruikt om gebruiksvoorwerpen van te maken;¹²⁸ deze grondstof is zeer hard en makkelijk te verkrijgen. Er zijn echter veel technische beperkingen aan de bewerking van been: de grootte van de botten bepaalt de maximale maat van de voorwerpen en de hardheid en de structuur

¹²⁸ Zie voor het gebruik van been bijvoorbeeld: MacGregor 1985; Van Vilsteren 1987; *Knochenarbeit* 1994.

158. Ruiter, gevonden te Terneuzen-Biervliet. Provinciaal Depot van Bodemvondsten Middelburg. Foto: auteur.

van het materiaal beperken de mogelijkheden tot bewerking en decoratie. Been werd dan ook vooral gebruikt voor de vervaardiging van kleine gebruiksvoorwerpen, terwijl botten ook in hun natuurlijke vorm, niet of nauwelijks aangepast, werden benut. De decoratie is vaak minimaal, en wanneer aanwezig is deze in de regel vrij schematisch en relatief hoekig uitgevoerd. Bij speelse voorwerpen werd been vooral toegepast vanwege de hardheid, in voorwerpen waarmee werd gegooid zoals dobbelstenen. Ook bij rammelaars of rinkelbellen (B157) is het been vanwege de hardheid toegepast (met name om een geschikt bijstuk te vormen); de langgerekte vorm volgt uit het gebruik van een bot. Het formaat van het meeste botmateriaal is de reden dat er voornamelijk speelgoed van klein formaat zoals een draaitolletje (B168) van werd gemaakt.

Het bewerken van been was een specialiteit, en de enkele in been vervaardigde speelvoorwerpen zullen het product van een beenbewerker zijn geweest. Dit geldt minder voor het vele gebruik van nauwelijks bewerkt botmateriaal dat vooral vanwege zijn vorm geschikt was als spel materiaal. Koten (eerste teenkoot), bikkels (sprongbeen), snorreboten (klein kootje), schaatsen (pijbeen) en sleeën (kaakbeen) zullen veelal ongeorganiseerd door kinderen voor zichzelf zijn 'gemaakt' – het gaat hierbij vooral om het gebruiken van bij de slacht vrijgekomen botten van (vooral) runderen, met hier en daar eenvoudige aanpassingen (afb. 159).

159. Spelmateriaal van been: o.a. glis, koten, bikkels, dobbelstenen, snorrobot. Gevonden in Eindhoven. Archeologische Dienst Eindhoven. Foto: auteur.

Zoals de botten werden ook de huiden van slachtdieren gebruikt, allereerst natuurlijk om schoeisel, kleding, tassen, tuigage en dergelijke van te maken. Ook (delen van) speelgoed werden van leer gemaakt, zoals de teugels van stokpaarden. De enige teruggevonden voorwerpen van leer die met enige zekerheid als speelgoed aan te merken zijn, zijn een drietal (kinder-) maskers (B22, afb. 46-47) en een klein figuurtje (afb. 160).¹²⁹ Dit soort maskers is mogelijk door een leerbewerker uit een (rest-)stuk leer gesneden. Eén van de maskers is secundair uit het leer van een schoen gesneden. Leer was een grondstof die ook door de meeste mensen zelf kon worden bewerkt, en leren producten zullen vaker zijn 'vermaakt' tot speelgoed: stroken leer werden wel secundair gebruikt als koorden van een zweep en als tuigage van een stokpaard. Het leer is toegepast vanwege zijn buigzaamheid en makkelijke bewerking, en net als textiel bewust gebruikt om bepaalde delen van bijvoorbeeld een pop of een paardje van te maken. Het is duidelijk dat alle beschikbare materialen werden ingezet om speelgoed te maken.

¹²⁹ Janssen 1983: 282.

160. Leren figuurtje, gevonden te Den Bosch, eerste helft veertiende eeuw. Collectie en foto: Dienst Bouwhistorie Gemeente 's-Hertogenbosch (V-0-410).

3.9 HANDEL IN SPEELGOED

Patronen van handel en export (wat handel op grote schaal impliceert) tekenen zich af wanneer de vindplaatsen van het materiaal worden gerelateerd aan elkaar of, indien bekend, aan de plaatsen waar het oorspronkelijk is vervaardigd. Veel speelgoed lijkt lokaal product te zijn, maar vooral bij aardewerk is soms een productiecentrum te herleiden, en daarmee een afzetgebied (zie 3.6).

Bij de productie van speelgoed gingen twee aspecten zij aan zij; 'zelfgemaakte' unica worden tezamen gevonden met in series door specialisten ge-

maakt en dus aangekocht speelgoed. Ook de bijproductie van speelgoed en de meer specialistische massa-makelij komen naast elkaar voor. Het is goed denkbaar dat op een markt zowel een rammelaar te koop was (die door een pottenbakker naast de schotels en kookpotten werd gedraaid en mee-verhandeld en -verkocht), als metalen miniatuurtjes in allerlei soorten, al dan niet samen met andere kleine metalen voorwerpen die in dezelfde techniek werden vervaardigd. Dat een kind zo'n gekochte rammelaar en/of een aantal van deze gekochte miniatuurtjes heeft en ook nog een door de buurman gedraaide tol, een door vader gesneden bootje en een door hemzelf gemaakte pijl-en-boog bezit, is een volledig door de bronnen gestaafd beeld. Unica en serieproductie zijn ook zeker niet in tijd gescheiden; het zijn de grondstof en het te maken voorwerp die bepalen op welke wijze dit geproduceerd is.

Productie heeft een duidelijke relatie met verkoop en handel. Als een koopman op een jaarmarkt stond met een kraam koopwaar waaronder speelgoed, moest hij een voorraadje hebben, en kon hij dus een voorraadje kopen. De aanwezigheid van kramers houdt derhalve in dat de makers hoeveelheden tegelijk vervaardigden en tegelijk verkochten. De verkoop van en handel in speelgoed wordt weerspiegeld in de vindplaats van voorwerpen in relatie tot de plaats waar ze zijn vervaardigd. Hoewel iconografische en tekstuele bronnen waarin speelgoed als koopwaar te vinden is, pas vanaf de zestiende eeuw bekend zijn (zie 4.9.1 en verderop), wordt speelgoed zeker eerder in de Middeleeuwen al in grotere aantallen verhandeld; de ook in eerdere eeuwen geconstateerde serieproductie lijkt onlosmakelijk verbonden met een georganiseerde manier van verkoop, mogelijk maar niet noodzakelijk door dezelfde persoon uitgevoerd.

Serieproductie met behulp van mallen, het gebruik van grote ovens, en draaischijf en draaibank zijn al in veertiende eeuw courant. Er moet toen dus ook al georganiseerd zijn verkocht. In 1327 gaat men naar de streek van het Noord-Franse Valenciennes om houten speelgoed zoals paardjes en zwaardjes (in meervoud gesteld) te kopen (zie

2.40), maar dat kon dichterbij heus ook wel worden gekocht. De manier waarop de aankoop beschreven staat geeft aan dat Saint-Amand vermoedelijk een bekende plaats was om speelgoed te kopen. Het is niet noodzakelijk dat de koper speciaal daarvoor naar Saint-Amand ging, mogelijk was het een stop op een algemenere reis of, wat waarschijnlijk lijkt, was er in die streken meer specifiek te koop.

Tussen het speelgoed bevinden zich tal van losse voorwerpen die naar karakter aangeven dat ze oorspronkelijk deel uitmaakten van een groep van meer bij elkaar horende objecten. Veel miniatuurvoorwerpen behoorden vrijwel zeker oorspronkelijk tot een groter aantal: bordjes, pannen, een hardset. Ruitertjes zijn als reeks gebruikt en te koop geweest, net als popjes en beestjes op stokken, en bijvoorbeeld koten. Bij ongeveer elke tol is een zweep te denken, en bij een boogje zijn pijlen nodig. Zo geven de voorwerpen op zich vaak aanwijzingen dat ze ooit behoorden tot een groter geheel of tot een groep voorwerpen, en dat ze dus als representant van een groter aantal moeten worden gezien.

Daarin is het aanbod belangrijk: vooral het grote scala aan miniatuurtjes van alle mogelijke voorwerpen duidt op een bepaalde manier van verzamelen – een in alle tijden te herkennen manier om mensen meer van hetzelfde te laten kopen. Het aanbod van tin-loden miniatuurtjes op een bepaald moment kan gereconstrueerd worden, bijvoorbeeld uit het scala gevonden miniaturen binnen een redelijk gesloten context. De vondsten in de 'belt' te Middelburg (zie 3.4.4) laten complete sets huisraad, meubilair, gedekte tafels, hardsets, keukenuitrustingen en complete altaren reconstrueren. Deze zijn beslist tegelijk en ook als losse onderdelen te koop geweest. Dat ze groepsgewijs werden gebruikt, blijkt alleen uit latere bronnen (zie 2.20) maar veelvuldig bij elkaar gevonden verschillende miniaturen geven ook aan dat die als groepen bij elkaar zijn geweest. Met echte stilistische overeenkomsten moet men het dan niet al te nauw nemen; poppenhuizen en -keukens uit alle tijden geven aan dat daar erg gedurfde combinaties van artikelen in kunnen 'functioneren'.

In de keurboeken van het West-Friese Hoorn komen (omstreeks het jaar 1555¹³⁰) drie nummers voor die betrekking hebben op het plaatsen van kramen in de stad. “Item dat van nu voortaan in ghene van den jaermarcten, als Pallem, Pijnxsteren ofte sinte Laurens [in augustus], gheen craemen sullen moegen staen opte plaetse [plein] deser stede ofte voor den huysen staende in den omme-ganck [omgeving] van dien, op pene [boete] van drie pont.” en “Insgelijcx datter gheen frueyt, appelen, noeten, coeck, rasynen, vyghen etc., noch gheen poppegoet [!], noch denghenen die met salve ofte olye staen, noch oock met roep ofte planten ofte diergelijcke dinghen, sullen op enich van den drie jaermarcten opte stedeplaetse ofte in den omme-ganck van dien moeghen staen, op pene van drie pont.” In 1555 worden “vernuewet ende ge-approbeit die kueren, hier voormaels gemaect op tstück van den appelen, noeten, karsen ende ander frueyt, beroerende waer diezelve in den weecke buyten de jaermarcten sullen staen, opte penen daerinne begrepen [in de voorgaande keuren opgenomen]. Actum et publicatum [op- en bekendgemaakt] den XXVII^{en} Juny anno XV^c vijf ende vijftich [27 juni 1555]”.¹³¹

Deze vermelding van kramen met poppengoed – blijkbaar beschouwd als van hetzelfde niveau als kramen met fruit – sluit aan bij een in ca 1550 geschilderde marktkraam waarin speelgoed te zien is (zie 4.9.1): poppen- en speelgoed werd blijkbaar vrij regulier op de jaarmarkten verkocht. Een poppenverkoper kennen we ook uit de gilde-archieven (Liggeren) van Antwerpen, waar in 1520 is vermeld dat “Jan Wouters (popverkooper) sterf, eer hy vol betaelde.” Dezelfde naam met de beroepsaanduiding duikt ook op in de Rekening van de plaatselijke O.-L.Vrouwkerk uit 1528-1529, waar “Jan Wouters, popvercooper [...] vier jaer ende een half” jaargeld voor de “tweeder logien” schuldig is.¹³² Voor deze popverkoper – of zijn het er twee, bijvoorbeeld vader en zoon met gelijkkluidende voor-naam? – lijkt het in ieder geval geen winstgevend

beroep te zijn geweest.

De enkele bewaard gebleven poppen uit het midden van de zestiende eeuw (zie afb. 53) geven aan wat zo’n popverkoper zoal heeft verkocht. Als hij zijn waar, net als het poppengoed, op de markt aanbod, zal zijn kraam hebben geleken op de ‘stand’ die Gillis Mostaert als deel van een volksfeest schilderde (zie 4.9.1) en waarin ook houten poppen en ruiters te koop worden aangeboden. Of op de poppenkraam die Experiens Sillemans in 1625 tekende voor Jacob Cats’ embleem ‘Schoon voordoen is half verkocht’ (afb. 161) – een raad voor verkopers die van alle tijden is. Deze afbeelding mag vanwege de analogie met de kramen van de eeuw ervoor wel voor ‘terugprojectie’ worden gebruikt, waarbij men zich echter moet realiseren dat de poppen, modegevoelig als die zijn, een kleine eeuw eerder wel anders gekleed zullen zijn geweest.

161. Poppenkraam bij embleem ‘Schoon voor-doen is half verkocht’ van Jacob Cats, gravure van Experiens Sillemans uit 1618. Collectie en foto: Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam.

¹³⁰ De laatste gedateerde keur vóór deze (nr. 291) stamt uit “anno LII”, de eerstvolgende gedateerde (nr. 297) geeft als datum “anno XV^c vijf ende vijftich”. Deze laatste is de

“approbatie” van de voorgaande keuren betreffende de kramen op de jaarmarkt.

¹³¹ Pols 1885: 152-153 (nrs. 295-297).

Het ontstane beeld is te vergelijken met de productie van houten speelgoed in de late Middeleeuwen in de omgeving van Oberammergau in Zuid-Duitsland. Die was in zulke mate georganiseerd, dat soms in één dorp houten poppen werden gemaakt, die werden gekocht en in kale vorm naar een andere plek vervoerd om beschilderd te worden, vervolgens weer opgehaald en op een markt verkocht, of geëxporteerd buiten het gebied.¹³³ Vanuit Zuid-Duitsland werden die poppen tot in Venetië toe verspreid. Hierbij was sprake van een hoge mate van specialisatie; mensen moesten – en konden – daar van het maken van speelgoed leven.

Een uitzonderlijk goed – maar dan ook bovengronds – bewaard gebleven voorbeeld van het speelgoed dat in deze tijd gefabriceerd werd en te koop was, biedt een ovale doos met houten soldaatjes die zich heden ten dage bevindt in de *Kunstkammer* van het Kunsthistorisches Museum in Wenen (afb. 162).¹³⁴ De doos soldaatjes is afkomstig uit Schloß Ambras, waar lange tijd de keizerlijke

collectie is bewaard, die rechtstreeks teruggaat op Maximiliaan, in het begin van de zestiende eeuw. Tezamen met een originele inventarislijst uit 1596 maakt een deel (ca eenderde) van de inventaris van het slot nu deel uit van de *Kunstkammer* van het Weense museum. Het dikwandige, afgelegen Schloß Ambras heeft, zoals dr. Helmut Trnek (directeur van de *Kunstkammer*) het formuleerde, gewerkt als één gigantische “Kühlschrank”, en er is bijzonder veel vergankelijk materiaal zoals textiel bewaard gebleven. Ook voor de doos soldaatjes is de beslotenheid van het kasteel de redding geweest.

De doos is gemaakt van dunne platen (gebogen) spaanhout en rood geschilderd; op het deksel is een ingekleurde houtsnede geplakt – deze wijst evenals de inhoud op een Neurenbergse herkomst. De inhoud bestaat uit 19 houten soldaatjes, maar het zijn er hoogstwaarschijnlijk meer geweest: daarop wijst onder andere een identiek soldaatje, dat onafhankelijk van de doos bewaard bleef.¹³⁵ De

162. Groep houten soldaatjes met originele verpakking, tweede helft zestiende eeuw. Collectie en foto: *Kunstkammer* Kunsthistorisches Museum Wenen (KK 5420 en 7188).

¹³² Rombouts/Van Lierus 1961: 94-95.

¹³³ Zie bijvoorbeeld Fritsch/Bachmann 1966 (passim).

¹³⁴ Inv.nr. 5420. Zie: *Kinderwelt – Soldatenwelt* 1995: 40, nr. 3.

¹³⁵ Wenen, Kunsthistorisches Museum, *Kunstkammer*, inv.nr. 7188. Zie: *Kinderwelt – Soldatenwelt* 1995: 40, nr. 3.

soldaatjes zijn uit hout gesneden en handmatig beschilderd in combinaties van geel, groen, rood en zwart. Ze staan op een rood voetstuk dat verzaagd is en aan de onderkant rond, zodat ze als ze omvallen weer vanzelf rechtop 'tuimelen'. De soldaatjes behoren tot twee types: zeven soldaatjes hebben een hoed op en een geweer in de handen; kleine reepjes stof zijn als 'sjaals' om de halzen gelegd en op de rug vastgeplakt. De overige 12 – en de ene losse – hebben een helm en speer; bij deze zijn resten van zilververf aanwezig waarmee ze ooit van een geschilderd harnas waren voorzien. Beide types zijn verregaand eenvormig, met een zwaard aan de heup; slechts de houding van de armen is verschillend in de poppetjes van beide types. Hoofddeksels en wapens zijn toegevoegd (gelijmd) en de beschildering is individueel per soldaat. De soldaatjes zijn 4,5 cm hoog, de doos is 11,5 cm in doorsnede en 6 cm hoog. Op de bodem van de doos ligt nog een op maat geknipt ovaal stuk uit een brief (of rekening) dat in de zestiende eeuw bij het verpakken als bodem daar is gelegd.

Wanneer in de inventaris van het kasteel van Hendrik van Brederode te Vianen, opgemaakt in 1567 bij gelegenheid van de inname ervan, "zes ende vijftich houtte gesneden mannekens ter jacht"¹³⁶ worden genoemd, moet men zich daar zeer waarschijnlijk een vergelijkbare set soldaatjes of – correcter, inderdaad – 'jagers' bij voorstellen. Zowel op Schloß Ambras in Oostenrijk als in kasteel Vianen in Nederland hebben blijkbaar in het derde kwart van de zestiende eeuw adellijke kinderen met een mooie groep houten soldaatjes zitten spelen. De Weense soldaatjes, als 'tuimelaars' en dus duidelijk als kinderspeelgoed uitgevoerd, zijn vanuit Neurenberg aangevoerd, dat in deze tijd zeker reeds als een centrum voor houten speelgoed bekend stond. Het leger zit nog in de originele verpakking. De doos is vierhonderd jaar geleden zó besteld of op de markt gekocht – jammergenoeg kennen we de originele prijs niet.

CONCLUSIE: DE ROL VAN SPEELGOED IN EEN VONDSTCOMPLEX

Een groot gedeelte van het opgegraven speelgoed (zoals verzameld in bijlage B) is afkomstig uit beerputten en afvalputten van huizen en andere gebouwen, uit grachten van kastelen en steden, en uit lagen gestort afval. Dit zijn de contexten waar het meeste middeleeuwse materiaal van dagelijks gebruik wordt gevonden. Op plaatsen waar in de Middeleeuwen water was, zoals een sloot of een vijver, worden vaak verloren voorwerpen gevonden, die daar in zijn geraakt of gegooid; hier is daarom speelgoed gevonden dat vanwege het karakter makkelijk wat verder weg kwijtraakte. Daarom zijn ballen en tollen bijvoorbeeld vaak in een sloot gevonden, en koten vaker dan bikkels. Voorwerpen die in dit type context worden gevonden, hoeven niet kapot te zijn. Maar een sloot, gracht, of drenkplaats is vaak tevens een afvalcontext, namelijk wanneer het water (al dan niet geleidelijk) gedempt of opgevuld is met afval, of met afvalhoudende grond. Het één sluit het ander zeker niet uit; vaak is er sprake van een omgeving met 'verlies-vondsten' die later is gedempt met afval, zoals bij de drenkplaats op de Hof van Amersfoort (3.3.1). Zo zijn om verschillende redenen voorwerpen in één en dezelfde context terecht gekomen.

Bij de opgraving van huizen of een woonwijk worden ook allereerst verloren voorwerpen aangetroffen: veel kleine zaken die zijn ingetrapt in de vloer of straat, of verloren in huis. Het echte afval van deze huizen wordt in de regel geconcentreerd in een kuil, beerput of afvalput gevonden. Ook worden wel concentraties van afval uit woningen, of wellicht geleegde afvalputten, gevonden in zogenoemde vuilnisbelten, zoals het geval is aan de Kousteensedijk in Middelburg (3.4.4). Anders dan bij bijvoorbeeld grachten moet je er bij deze echte afvalconcentraties van uitgaan, dat het overgrote deel van de daarin aanwezige voorwerpen daar bewust is gedeponerd. Het hier aangetroffen speelgoed is dan ook veelal gebroken, versleten of om een andere reden niet meer als speelgoed bruik-

¹³⁶ Geciteerd in Uhl 1966: 30.

baar. Tollen in een beerput zijn bijvoorbeeld in de regel gespleten.

Het scala aan opgegraven speelgoed is heel breed, en strekt zich uit over allerlei materialen, technieken en onderwerpen. Vaak zal het speelgoed door ambachtslieden zijn gemaakt, wat af te leiden valt uit het feit dat de kleine voorwerpen zoveel overeenkomsten vertonen met de overige objecten die deze werklui maakten. Maar zij hebben wel bewust speelgoed gemaakt: tollen gedraaid, kleine beesten van klei gevormd en ruitertjes gegoten. Hun technieken en materiaalkennis wendden ze daarbij op dezelfde manier aan als bij andere voorwerpen (bijvoorbeeld in het gebruik van houtsoorten, zie 3.5), en het speelgoed was een vast onderdeel van de handel en export van hun producten. Daarnaast zijn er, in ieder geval vanaf de vijftiende eeuw, gespecialiseerde speelgoedmakers, maar deze worden nog steeds vooral op grond van de gebruikte techniek in een bepaalde beroepsgroep ingedeeld. Georganiseerde productie en daaraan gekoppelde georganiseerde handel en export zijn vanaf de vroegste groepen vondsten – miniaturen uit Damme (3.2.2) en leper (3.2.1), rammelaars uit Andenne (3.6) – aanwijsbaar. Uit archeologische vondsten kan vaak worden afgeleid waar en hoe speelgoed werd gemaakt, en waarheen het werd verhandeld. De manier van productie en export van speelgoed geven aan dat speelgoed bijzonder populair was, vaak tot ver buiten het productiecentrum. Als men de aantallen vondsten probeert te ‘vertalen’ naar een relatieve positie van het materiaal in die tijd, geven juist de details van realia, die wijzen op grootschalige productie en export, aan dat het overgeleverde speelgoed slechts een promillage is van wat er werkelijk was. Daaruit volgt dat in de late Middeleeuwen allerlei speelgoed van allerlei materialen voor heel veel kinderen bereikbaar moet zijn geweest.

De courante methode van archeologisch onderzoek (zie 3.1) heeft gezorgd voor een groter aantal vondsten van speelgoed dan voorheen, en tevens voor een betere toestand van de bewaarde objecten. Daarom is de variëteit aan voorbeelden evenals de

daaruit af te leiden informatie sterk vermeerderd. Het forse aantal recente, secuur uitgevoerde opgravingen heeft ervoor gezorgd dat er zelfs hier en daar een ‘speelgoed-context’ aan te wijzen is, waarbij een groter aantal speelgoedvondsten om een duidelijke reden in een vondstcomplex aanwezig is (zie vooral 3.4.2 en 3.4.3).

Er wordt in hoog tempo gegraven op veel in de Middeleeuwen bewoonde plaatsen, wat inhoudt dat het vondstmateriaal voortdurend sterk groeit, en dus ook dat het aantal vondsten van speelgoed gestaag groter blijft worden. Een overzicht is, alleen daarom al, altijd een momentopname, en het is onvermijdelijk dat het nu getekende beeld van middeleeuws speelgoed voortdurend zal worden uitgebreid en in nuance gecorrigeerd. En wel door een – hopelijk – continue stroom van nieuwe vondsten, die informatie oplevert die daarvoor nog niemand kon bezitten.

Als in de beerput van een woonhuis veel speelgoed wordt gevonden, zegt dat iets over de samenstelling van het huishouden. Zo ook bij een kasteelgracht: als daar veel speelgoed is gevonden, wijst dat op de aanwezigheid van kinderen op het kasteel. Dit hoeven overigens niet per se adellijke kinderen te zijn, er woonden – en kwamen – uiteraard ook andere mensen op een kasteel. Op die manier geven alle vondstcontexten, elk op een eigen manier, inzicht in de samenstelling van de bevolking, soms binnen een kleine kring zoals een huis of een school, soms in een groter bestel zoals een stadsdeel of stad. Speelgoed in elke context wijst op kinderen en meestal heel direct: de keren dat mogelijk het speelgoed bij een maker, verkoper of andere volwassene tussen het afval raakt, zijn te verwaarlozen.

Kwantiteit is een slechte leermeester: het materiaal is te toevallig en te fragmentarisch overgeleverd en er zijn te weinig aanvullende gegevens over bijvoorbeeld het aantal bewoners van een kasteel of stad en het daarbij behorende kindertal. Het is derhalve onmogelijk te zeggen hoeveel speelgoed een kind had, en dus of een context relatief te veel of relatief te weinig speelgoed bevat. Belangrijker is echter de aanwezigheid van speelgoed op zich, die

bewijst dat kinderen op die plek gewoond – of geleerd – en gespeeld hebben, en dat ouders of anderen daar voor dat speelgoed gezorgd hebben. Opvallend vaak wordt verschillend speelgoed bij elkaar in de buurt gevonden. Dat wijst er op dat speelgoed ruimschoots beschikbaar was voor de kinderen in laatmiddeleeuwse huishoudens, en dat die kinderen ook diverse stuks speelgoed naast elkaar hebben gehad. Ook ander 'kindervondstmate-

riaal', zoals kinderschoenen en schoolspullen (zie 1.4), wordt vaak tezamen met speelgoed aangetroffen, wat de aanwezigheid van kinderen en de identificatie van het spelmateriaal bevestigt. De groepen speelgoed geven op die manier een betrouwbare blik op de kinderen binnen de muren van het opgegraven gebouw, zo bieden de vondsten van de Latijnse school in Groningen (3.4.3) een kijkje op de speelplaats van de school.

INLEIDING: EEN OVERBODIG STOKPAARD

In Wenen bewaard: een vroeg zestiende-eeuws manuscript getiteld *Hortulus Animae*, in het Nederlands *Zielentuintje*; een boek dat afkomstig is uit Gent of Brugge, mogelijk uit de werkplaats van Simon Bening.¹ Zoals gebruikelijk is het boek voorzien van een kalender, geïllustreerd in de marges met de jaarlijkse cyclus van de werken van de maand. Het kalenderblad van maart toont in de ondermarge hoe de grond weer gereed wordt gemaakt om te worden ingezaaid (afb. 163). Tegen de achtergrond van een aantal (Brugse?) huizen zijn twee goedgeklede dames te zien, die toekijken op de werkzaamheden. Een van beiden wordt geflankeerd door twee kinderen, een jongen en een meisje, beiden gekleed in groen en lichtrood, het meisje met een zwart kapje op het hoofd, de jongen met een rode muts. Deze laatste houdt tussen de benen een stokpaardje vast, een wit paard met een zwarte teugel (A113). Dit minuscule detail, van een detail, van een marge, van een bladzijde, van een klein manuscript, is letterlijk nauwelijks te zien: op ware grootte beslaat het zo'n 4 x 2 millimeter. Naast dit verwaarloosbare formaat is het ook inhoudelijk overbodig: er zou niets aan betekenis of duidelijkheid van de illustratie verloren zijn gegaan als het stokpaard niet zou zijn getekend. In andere soortgelijke Zuid-Nederlandse kalender-illustraties komt het dan ook niet voor. Waarom heeft de Vlaamse miniaturist, misschien Bening zelf, het hier dan wel getekend? Het antwoord is even simpel als belangrijk: gewoon, omdat hij het leuk vond. Een grappig detail, zoals manuscript-illustraties vaak piepkleine, haast overbodige details hebben, alleen ingevoegd als voortdurend bewijs van vakkundigheid in het uitbeelden van wat dan ook.

¹ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind. 2706. Zie: Dörnhöffer 1907.

Het meeste van het in afbeeldingen – vooral manuscript-illustraties, vroege paneelschilderingen en houtsnijwerk – terug te vinden kinderspeelgoed betreft dit soort kleine details. In manuscripten gaat het om details van kleine voorstellingen in de marge, bij schilderijen om attributen van kinderen in een groter gezelschap, bij houtsnijwerk vaak om delen van een voorstelling op een marginale plaats (onder de zitting van een koorbank). Erg veel nadruk krijgt het eigenlijk nooit: er bestaat geen altaarstuk met een stokpaard van een meter lang, zelfs geen bladzijde in een getijdenboek (zo'n 15 cm hoog, meestal) die geheel aan speelgoed is gewijd. Het onderwerp heeft derhalve een 'marginaal' karakter. Maar hoewel het altijd om een detail gaat, is dit nooit betekenisloos. De functie van het detail kan echter erg uiteenlopen: bij het hierboven beschreven stokpaardje is die functie minimaal en zeer indirect, maar in andere gevallen kan een klein detail de betekenis van de voorstelling verduidelijken, versterken of zelfs veranderen.

Basis voor dit hoofdstuk is een inventarisatie van afgebeeld kinderspeelgoed, nergelegd in een lijst (bijlage A); compleet is deze lijst echter zeker niet. Het is bijvoorbeeld onmogelijk alle niet-gepubliceerde Gent-Brugse manuscripten na te gaan op marginalia: een boek als Lilian Randall heeft samengesteld voor gotische handschriften² zou hier een uitkomst zijn, maar het maken daarvan is een onoverzienbare klus. Gepubliceerde afbeeldingen zullen voor het grootste gedeelte wel zijn verwerkt. Maar daar het overgrote deel van de geïnventariseerde afbeeldingen 'toevalsvondsten' betreffen, is het realistisch te veronderstellen dat er nog veel meer zijn, die volgens de regels van het toeval niet zijn gevonden. Bovendien leert de autopsie van een (redelijk) aantal handschriften dat publicaties, zelfs facsimile-uitgaven, maar een beperkt beeld geven

² Randall 1966.

163. Stokpaardje, in marge van maart uit *Hortulus Animae*. Collectie en foto: Österreichische Nationalbibliothek Wenen (cod. Vind. 2706, f 4v).

van de originele handschriften; vaak ontbreken juist de randen van bladzijden, of zijn details toch niet goed zichtbaar. Wat andere kunstsoorten betreft is de 'pakkans' nog kleiner: speelgoed op schilderijen is meestal te klein om op een foto te

worden ontdekt, en ook hier is daarom grotendeels op autopsie vertrouwd. De literatuur geeft aan dat weinig op dit soort details is gelet en er nog minder op is geïndexeerd.

Ondanks het gemaakte voorbehoud geeft het gepresenteerde overzicht naar mijn mening een representatief beeld van het afgebeelde speelgoed; de afbeeldingen zijn onderverdeeld in categorieën, en hoewel de kans groot is dat er per categorie andere – en wellicht betere – voorbeelden te vinden zijn, acht ik de kans klein dat er nieuwe categorieën gevonden worden.

Dit hoofdstuk is dus gewijd aan de paar honderd geïnventariseerde afbeeldingen van kinderspeelgoed uit de Nederlanden die vervaardigd zijn tussen ca 1100 en 1550. Een algemene inleiding op de kunstwerken met speelgoed volgt in paragraaf 4.1. Het merendeel van de afbeeldingen van speelgoed stamt uit verluchte handschriften. Omdat daarbinnen twee groepen handschriften als numeriek zeer belangrijk gelden, de ene groep uit de vroege veertiende eeuw en de andere uit de late vijftiende, is aan beide – exemplarisch – een paragraaf gewijd (4.2 en 4.3) Het voorkomen van speelgoed in andere kunstvormen komt in paragraaf 4.4 aan bod. Het overige deel van het hoofdstuk is (net zoals in hoofdstuk 3) geconcentreerd rondom een aantal contexten, in dit geval geen vondst- maar afbeeldings-contexten (4.5 tot en met 4.8) waarin het speelgoed veelal voorkomt.

Paragraaf 4.9 tenslotte is gewijd aan een aantal specifieke thema's in de zestiende-eeuwse kunst waarin speelgoed algemeen is en die ook een bron vormen voor materiaal van daarvóór. Deze paragraaf is derhalve een brug tussen de kunst van de late Middeleeuwen en die van de zestiende eeuw en later, althans wat speelgoed daarin betreft – de epiloog, die na dit hoofdstuk volgt, sluit hierop aan. Als slot volgt een betoog over de functie van speelgoed in kunstwerken, en waarom en hoe dit afgebeelde speelgoed kan worden gebruikt als bron voor inzicht in het werkelijke vóórkomen, uiterlijk en gebruik van kinderspeelgoed. Dit vormt samen met de conclusie van hoofdstuk 3 de basis voor de algemene conclusie van het boek.

4.1 SPEELGOED IN DE MIDDELEEUWSE KUNST

De kunstwerken waarin speelgoed is afgebeeld, betreffen een beperkt en zeer bepaald deel van de beeldende kunst van deze periode. De talrijkste bronnen zijn twee groepen Zuid-Nederlandse handschriften: een kleine groep Gent-Brugse handschriften uit de eerste helft van de veertiende eeuw (zie 4.2) en een groter aantal uit de periode 1475-1550 (4.3). Daarnaast betreft het schilderijen op paneel, grafiek, gebeeldhouwde altaarstukken en 'marginale sculptuur' als misericorden en haardstenen, dit alles grotendeels daterend van rond of na 1500 (4.4).

Dat speelgoed juist in deze werken voorkomt, houdt direct verband met de opkomst van een soort realisme in de Nederlandse kunst, zichtbaar vanaf (het laatste kwart van) de vijftiende eeuw. Het is geen toeval dat het eerste speelgoed in schilderijen te vinden is op panelen van Hieronymus Bosch,³ en dat dit samenvalt met eenzelfde realisme in de handschriften; zowel panelen als manuscripten vormen vanaf die tijd een bruikbare bron voor kennis van het dagelijks leven. De marge-illustraties in de vroege groep Vlaamse handschriften, uit de periode 1300-1350, zijn een voorloper van dit realisme, maar de dagelijkse figuren (met accurate details) maken hier nog geen deel uit van een realistische setting. Dit realisme is op meer plaatsen vanaf de veertiende eeuw reeds in opkomst te traceren; contexten worden steeds meer 'aangekleed', steeds specifiekier gemaakt, en juist de Zuid-Nederlandse handschriften en schilderijen tonen om het even welke gebeurtenis in een tot in details accurate 'setting'. Daarbij is het opvallend dat het realisme, dat zich laat meten naar die accurate details, overal terug te vinden is. Niet alleen de kamer waarin een scène plaatsvindt, zoals de annunciatie op het Mérode-altaar van Robert Campin, de Meester van Flémalle⁴ – het 'schoolvoorbeeld' van het realisme der Vlaamse primitieven –, is realistisch verbeeld. Ook kleding, schoeisel, sieraden en

³ Voorbeelden uit het werk van Bosch in bijlage A: cat.nrs. A38 en A196-A201.

⁴ Triptiek met de Annunciatie (Mérode-triptiek), ca 1430.

New York, Metropolitan Museum – The Cloisters, inv.nr. 1956, 56.70. Zie bijvoorbeeld: Ridderbos/Van Veen 1995: 21-31 en literatuuropgave aldaar.

werktuigen van de afbeelding van een heilige zijn realistisch. In dit realisme is speelgoed net zo gebruikelijk als andere materiële zaken, en kort na 1500 komen we dan ook opeens een stokpaard tegen bij het Jezuskind, aan de hand van Jozef, samen als een soort 'icoon', zonder omgeving weergegeven (A119, zie afb. 208). Ook verschijnt dan een jongen op een stokpaard, met een tasje aan zijn riem, in een beeldhouwd altaarstuk met de kruisdraging als onderwerp (A131, zie afb. 176); de invoeging van dit soort realistische details typeert de Oudnederlandse schilderkunst.

Het realisme van dit soort details staat min of meer los van hun betekenis, maar is daarmee zeker niet betekenisloos; de jongen op het stokpaard in de kruisdraging is daar niet zomaar neergezet. Hij voert het realiteits-gehalte van de afbeelding op, en brengt daarmee het onderwerp – de kruisdraging – dicht bij de beschouwer. Dit soort details maken een ongewone situatie zo dagelijks mogelijk. Juist het feit dat fictieve zaken realistisch zijn uitgebeeld, typeert deze periode en streek. Het gaat om legerdarische personen en gebeurtenissen, en veel van de details van bijvoorbeeld het Mérode-altaar hebben een symbolische bedoeling binnen de compositie. Maar het zijn vijftiende-eeuwse Nederlandse zaken, die heel precies overeenkomen met de reële voorwerpen uit die tijd; de wereld van – voor een middeleeuwer historische – figuren als Maria, Jezus en heiligen is als het ware geactualiseerd. De koppeling met bewaard gebleven objecten is al vaak gemaakt, wat dit altaarstuk betreft zowel in de catalogus *Thuis in de late Middeleeuwen* (1980) als ter plekke in de Metropolitan Museum-afdeling 'The Cloisters' in New York, waar het schilderij is geplaatst in 'The Campin Room'. Dit is een kamer zoals op het middenluik, geassembleerd van authentieke vijftiende-eeuwse lambrizing, luiken, vensterglas, stoel, bank, lavabo etc., alles zoveel mogelijk identiek aan de voorwerpen op het schilderij (afb. 164, afb. VII).

Maar niet overal waar realistische details zijn, is speelgoed. Het is bijvoorbeeld begrijpelijk dat stoelen en banken meer voorkomen; er is nu eenmaal

164. The 'Campin Room' met het Mérode-triptyk van Robert Campin. Metropolitan Museum of Art – The Cloisters, New York NY. Foto: auteur.

meer gelegenheid en reden om een persoon zittend af te beelden, en dus noodzaak om een zitmeubel weer te geven, dan om een kind spelend af te beelden. Speelgoed is daarom vooral te vinden in contexten waar heel veel scènes nodig waren, en in gevallen (daarbinnen) waar een mogelijkheid en reden was om een kind tijdens zijn spel voor te stellen.

Reeksen scènes uit het dagelijks leven, zoals in de handschriften, zijn ook te vinden als onderwerp van bijvoorbeeld misericorden en kapitelen. Het beeldprogramma van deze 'marginale' sculptuur komt vaak in hoge mate overeen met dat van marginalia in manuscripten, en speelgoed en spelscènes komen dan ook in dit soort beeldhouwwerk voor. Ook hier is de kans op speelgoed groter naarmate de reeks groter is, en er dus behoefte was aan een grotere diversiteit aan scènes.

Er is een wisselwerking tussen de populariteit van een bepaald soort thema's en een realistische manier van weergeven. Zo heeft het realisme de populariteit van 'genre'-afbeeldingen zeker vergroot, maar stimuleert dat type voorstelling op zijn beurt ook het exact weergeven van details. De interesse in het afbeelden van uiteenlopende soorten mensen (edelman, bedelaar, beenbewerker) en van verschillende leeftijden (zuigeling, bruidspaar, oude vrouw), typisch voor de vijftiende en zestiende

eeuw, zijn dan ook zowel exponenten van het realistische schilderen en tekenen, als van een belangstelling voor allerlei aspecten van het leven. Deze manier van schilderen in wisselwerking met deze thematiek, zorgt er bijvoorbeeld voor dat er in deze tijd afbeeldingen zijn gemaakt van pelgrims in reiskleding en getooid met (zelfs te identificeren) insignes, van een spinnende volkswrouw gezeten op een driepotig krukje, en van jonge kinderen met tolleren op een herkenbaar stadsplein in Brugge.

Het 'realisme', meer als gewoonte dan als doel, dat karakteristiek is voor de Noord- en vooral Zuid-Nederlandse kunst van de late Middeleeuwen, is de reden dat er juist in deze streek en periode visuele bronnen zijn ontstaan als de in de catalogus (bijlage A) geciteerde paneelschilderingen, handschriften en sculptuur, die contexten blijken te zijn waarin, temidden van andere 'dagelijkse details', kinderspeelgoed is afgebeeld. En het is dit realisme, tegelijk een voorwaarde en een effect van het soort onderwerpen en de manier van weergeven daarvan, dat ervoor heeft gezorgd dat binnen die bronnen specifieke categorieën zijn te onderscheiden, waar met een te duiden reden speelgoed en spelende kinderen zijn afgebeeld. Een paar eeuwen eerder ontbrak dit soort kunstwerken met dit soort onderwerpen, die op deze specifieke manier gemaakt zijn, en is er daarom nauwelijks speelgoed afgebeeld.

4.2 OM DE TEKST HEEN

Verreweg het grootste gedeelte (80%) van de geïnventariseerde afbeeldingen van speelgoed betreft scènes in de marges van manuscripten. Dit is ook de enige techniek waarin al in de dertiende en veertiende eeuw speelgoed is terug te vinden; in paneelschilderingen en zeker in sculptuur en grafiek stammen de voorbeelden uit de vijftiende en veelal zelfs pas uit de eerste helft van de zestiende eeuw. De afbeeldingen in handschriften zijn alle in

dezelfde schildertechniek uitgevoerd, en alle in klein tot zeer klein formaat. Dat formaat bepaalt mede voor welke onderwerpen is gekozen en op welke manier die zijn uitgewerkt. Zo blijkt een aantal speelscènes als beeldmotief erg populair in manuscripten, zodat er beduidend meer hoepels, stokpaardjes, molentjes en tolleren te vinden zijn dan andere zaken. Daarbij vormt het speelgevecht op stokpaardjes met windmolenlansen, evenals een groepje van twee tollende jongens, een vast beeldtype. Maar stokpaarden en tolleren komen ook wel buiten dit beeldmotief voor.

Het vroegste moment waarop speelgoed in de kunst van de Nederlanden uitvoerig voorkomt is in een groep Zuid-Nederlandse handschriften uit de eerste helft van de veertiende eeuw. De belangrijkste manuscripten hierbinnen zijn twee nauw verwante en zeer waarschijnlijk uit hetzelfde – Gentse – atelier stammende psalters, die zich nu bevinden in Kopenhagen en Oxford.

Het Kopenhaagse psalter (GKS 3384/8°)⁵ is een klein "Psalterium Davidis latine", een 'psalter volgens David', in het Latijn gesteld. Nog in een latere maar wel middeleeuwse band gebonden, bestaat het uit 354 perkamenten folia – het zijn er meer geweest, en het boek is opnieuw afgesneden toen het in deze band werd gezet – en meet het 9,2 x 5,9 cm. De tekst beslaat 15 regels per bladzijde; niet alle bladzijden zijn beschreven, maar wel vrijwel elke bladzijde is verlucht. De decoratie bestaat uit initialen van één regel hoog (goud in blauw), gedecoreerde initialen van vier regels hoog en gehistorieerde initialen over acht regels. Hier en daar zijn paginagrote miniaturen aanwezig, meestal heiligen onder baldakijnen voorstellend, en niet van tekst voorzien. Opvallender is de rijke marge-decoratie, meestal in zowel de zijmarge als de boven- of benedenmarge. In dat laatste geval is de scène vaak geplaatst in de boog, waarin de bladranken in de smalle binnenmarge eindigen. Lege stukken aan het einde van een regel tekst zijn ingevuld met motieven, die

⁵ Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, GKS 3384/8°, zie: Nordenfalk 1952: 43, nr. 54 en Randall 1966: 32. Autopsie door auteur in augustus 1996. Speelgoed uit dit hand-

schrift in bijlage A: cat.nrs. A54, A92, A144, A172, A173, A174.

meestal in de rechtermarge uitlopen in een bovenlijf of kop van mens of dier. Ook penwerk in de marge komt voor, terwijl daar ook soms correcties en aanvullingen op de tekst zijn geschreven. De bladzijden zijn geheel gevuld en de karakterisering 'horror vacui' voor de vele decoratie is zeer treffend.

Als je dit kleine dikke boek – voorzichtig – doorbladert, valt op hoe druk de bladzijden bevolkt zijn. Overal zijn koppen van dieren, bovenlichamen van mensen en vooral veel apen te zien, allemaal van een hoofddekseel of voorwerp voorzien, en vaak ergens mee bezig. Alle beschikbare ruimte is benut voor versiering; het is moeilijk je op de tekst te concentreren. Veel apen zijn in menselijke activiteiten verwickeld, waarbij de kleding en de voorwerpen identiek zijn aan die van de mensen die bij dergelijke bezigheden zijn afgebeeld. Zowel apen als mensen geven soms lachwekkende en vaak redelijk dagelijkse situaties weer, waarbij door beide opvallend veel gespeeld wordt.

Zomaar een paar voorbeelden. De bouw van een kerktoeren is afgebeeld op folio 114r, een man meet een zuil op 111r en een grafzerk wordt gehouden op 120r. Op folio 23r is een man te zien, die met een hark als strijkstok viool speelt op een kaakbeen, en op 26r rijdt een aap met schild en lans op een ooievaar. Een kind leert lopen in een looprek (f 104v) terwijl een aap in een kinderstoel (28v) zit, en een apenschooltje (f 131v) heeft een pendant in een schooltje met jonge monniken (f 132v). Apen maken dobbelstenen (f 22v), schommelen (f 38r en 333r) en gooien met (sneeuw?)ballen (f 98v), terwijl mensen zijn afgebeeld bij spelen als kolf (f 26v), aardewerk slaan – een geblinddoekte man met knots loopt op een omgekeerde pot af – (27v), kegelen (43v), slagbal (f 120v) en vogelknuppelen, waarbij met stokken naar een in een gevorkte tak gehangen gans wordt gegoid (f 183r). Op folio 27r loopt de opvulling van de bovenste regel uit in het bovenlichaam van een man, die een nootmolentje (zie 2.18) in zijn ene hand heeft en met zijn andere

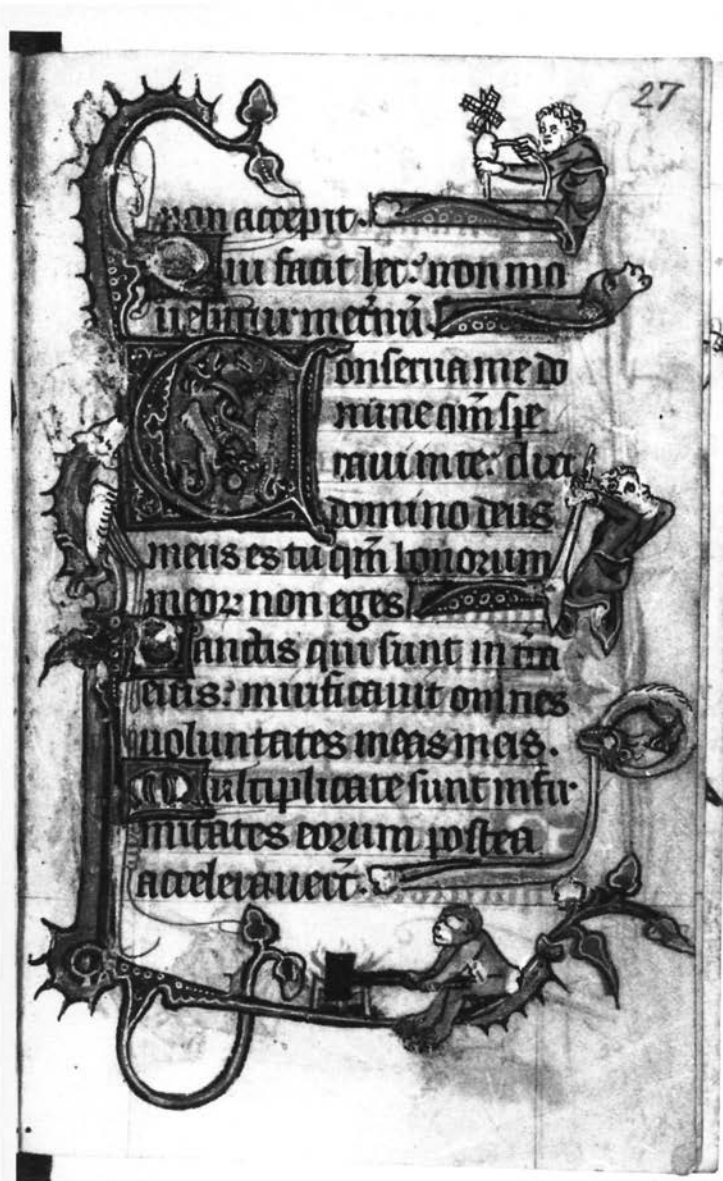
hand aan het touwtje trekt (afb. 165). De bladranken op folio 86v lopen onderaan uit in een boog, waarop een aap op een stokpaard rijdt (zie afb. VIII) – hoofdstel en teugels zijn goed zichtbaar. Een aap vult met zijn zweeptol de marge van folio 185v (afb. 166), en boven de regels van folio 287v zit een kind op de knieën geconcentreerd met een stel houten blokken te spelen (zie 2.5, zie afb. 22).

De meeste scènes vertonen dagelijkse bezigheden, waarbij normale gebruiksvoorwerpen worden toegepast. De objecten in dit manuscript komen dan ook overeen met de voorwerpen in een 'doorsnee' beerput, zoals die in hoofdstuk 3 is behandeld. Kaakbeen, vetvanger (17r), wastafeltje, dobbelsteen, kolfslof, kookpot en tol vormen het scala hier in gebruik zijnde voorwerpen, en bevinden zich ook tussen de normale vondsten die worden gedaan op een afvalplaats van een middeleeuws huishouden met kinderen. Beide bronnen leveren derhalve een doorsnee van de materiële cultuur en daarmee een spiegel van de menselijke activiteit van die tijd en streek. Een groot verschil is echter dat in dit psalter de genoemde voorwerpen in vol ornaat (met beschildering etc.) en in gebruik zijn. De meerwaarde van de afbeeldingen is dan ook dat je kunt zien hoe de (ook opgegraven) voorwerpen functioneerden. Veel waarvan dit psalmenboek aldus getuigt, is uit archeologische bronnen niet bekend. Dat geldt voor het speelgoed (stokpaard, nootmolentje) maar ook voor bijvoorbeeld de vele situaties waar alleen kleding en hoofddekseel de inhoud van de afbeelding bepalen. Voor een middeleeuwse gebruiker van dit boek viel er tussen de regels van de gewijde teksten door niet alleen veel te herkennen, maar ook heel wat te lachen. Bijvoorbeeld om een aap in bisschopskledij (f 80r).

Nauw verwant aan het Kopenhaagse manuscript is een tweedelig psalter dat zich in de Bodleian Library in Oxford bevindt (ms Douce 5/6).⁶ Het is van vergelijkbaar klein formaat (ca 8 x 6 cm) en komt in

⁶ Oxford, Bodleian Library, ms Douce 5/6, zie: Pacht/Alexander 1966: 22, nr 296 en Randall 1966: 31. Autopsie door auteur in juli 1995. Speelgoed uit dit twee-

delige manuscript in bijlage A: cat.nrs. A19, A40, A79, A176, A177.

165. Psalter uit Gent, nu in Kopenhagen (Kongelige Bibliotek GKS 3384/8°). Bladzijde met persoon met nootmolentje in bovenmarge (f 27r). Foto: Kongelige Bibliotek Kopenhagen.

uitvoering en decoratie sterk overeen: ook hier de 'horror vacui', ook hier de vele kopjes op de uitlopers van regels en penwerk, en ook hier allerlei dagelijkse scènes met apen en mensen, verwikkeld in

werk en spel. De aandacht wordt van de gebeden afgeleid door bijvoorbeeld een als bisschop verklede aap, die de duivel als paard berijdt (Douce 6, f 9v), en door iemand met een kookpot op zijn

166. Aap met zweeptol, ondermarge in psalter Kopenhagen. Collectie en foto: Kongelige Bibliotek Kopenhagen (GKS 3384/8°, f 185v).

hoofd die met een kooltjestang viool speelt op een treeft – drie doorsnee gebruiksvoorwerpen, hier weinig doorsnee gebruikt (Douce 5, f 164v). Overeenkomstig het Kopenhaagse boek worden dobbelstenen gefabriceerd, hier door een mens (Douce 6, f 158r), terwijl ook een aap met dobbelstenen afgebeeld is (Douce 5, f 138v). Meer scènes zijn nauw verwant aan het psalter in Kopenhagen, zoals het gebblinddoekt stukslaan van aardewerk (Douce 6, 82v), een vogel aan een touwtje (6, 93r) en het bouwen van een kerktoeren (6, 95r). Tussen de vele afgebeelde spelen zijn ook kinderen met hun speelgoed bezig, zoals de jongen met krullen die met zijn hoepel in de ondermarge van folio 127v (Douce 5; A19, afb. 167) staat. Ook apen en volwassenen zijn hier met speelgoed afgebeeld, zoals een aap met een houten karretje (5, 135r; A40, zie afb. 104) en een vrouw met een windmolentje op een stok (6, 85r; A177, afb. 168). Dit psalter wordt gedateert in 1320-1330 en is afkomstig uit Gent;⁷ het Kopenhaagse psalter wordt in het eerste kwart van de veertiende eeuw gedateerd en ook een Gentse herkomst toegeschreven. De vele stilistische en inhoudelijke overeenkomsten (tot in detail) geven aan

⁷ Zie ook: *Gent duizend jaar...* 1975: 348-349, nr. 575.

⁸ Cambridge, Trinity College, ms B 11.22, zie: James 1900: 364-373, nr. 261. Speelgoed uit dit handschrift in bijlage A:

167. Psalter uit Gent, nu in Oxford (Bodleian Library, ms Douce 5/6). Bladzijde met een jongen met hoepel in de benedenmarge (f 127v). Foto: Bodleian Library Oxford.

dat deze drie banden zeer dicht bij elkaar moeten zijn ontstaan; waarschijnlijk zijn ze uit eenzelfde atelier in Gent afkomstig. Het handschrift in Oxford, ms Douce 5/6, biedt net als het eerder behandelde manuscript een mooie doorsnee van de objecten die in het dagelijks leven in gebruik waren, en functioneert daardoor als een spiegel van – ondermeer – het leven van een Vlaams kind aan het begin van de veertiende eeuw. Dat speelde in de zomer met een hoepel, in de winter op het ijs – glijden en een kaakslee worden gebruikt in januari van de kalender, op de allereerste bladzijde van het tweedelige handschrift (Douce 5, f 1r; zie afb. 79). En in die winterse kou kon het behulpzaam zijn door met een blaasbalg het vuur aan te wakkeren, waarboven zijn moeder een pot eten kookt, terwijl zijn jongere broertje of zusje bij haar op schoot zit (Douce 6, f 22r).

Nauw verwant aan beide psalters zijn ook twee tijdenboeken, nu in Cambridge⁸ (met onder andere hoepels en tolleren) en Baltimore MD⁹ (met onder andere tol en stelten). Bij alle vier gaat het om kleine handzame boeken (de eerste twee meten ca 9

cat.nrs. A15, A16, A141.

⁹ Baltimore MD, Walters Art Gallery ms W.88, zie: Randall 1984. Zie bijlage A, cat.nrs. A67, A78, A143.

168. Aap met schrijftafeltje en vrouw met windmolentje op stok, marge-illustratie in psalter Oxford. Collectie en foto: Bodleian Library Oxford (ms Douce 6, f 84v-85r).

x 6 cm, de andere twee ca 17 x 12 cm), van 300 tot 400 dicht beschreven folia, waarbij elk blad gedecoreerd is met marge-versiering. Meestal is er zoals aangegeven meer dan één versiering per bladzijde, en vier of vijf is geen uitzondering. Het overgrote deel van de illustraties zijn hier marginalia; het gaat in feite nog heel letterlijk om versiering van de tekst. De decoratie biedt geen eigen versie van de inhoud, zoals de grote vertellende afbeeldingen – waaraan de tekst ondergeschikt is – in latere Zuid-Nederlandse manuscripten zouden doen (zie paragraaf 4.3). In deze vroeg-veertiende eeuwse handschriften blijft de tekst dominant, al werkt de decoratie zeker afleidend, en zullen de boeken van deze Gentse illuminatoren er gewild om zijn geweest. Binnen hun repertoire blijken enerzijds ‘menselijke’ apen en anderzijds spel belangrijke

thema’s te zijn geweest. Als je als verluchter meer dan 1000 scènetjes te tekenen hebt, die elk binnen een zeer beperkte ruimte moeten passen én herkenbaar zijn, moet je het hele repertoire ‘iets-doend-mens-of-dier’ aanboren. De psalters hebben dan ook vaak verschillende versies van ongeveer hetzelfde: man op stelten, vrouw op stelten, aap op stelten, of, zoals in het Kopenhaagse handschrift, vier verschillende windmolentjes (A54, A172-A174). De wens van deze boekschilders om binnen één handzaam geschrift zoveel verschillende bezigheden weer te geven, heeft een ongekennde bron voor het dagelijks leven in deze periode opgeleverd, die ook nog voor het oog bijzonder aantrekkelijk is.

4.3 SPELEN MET DE RUIMTE

Aan het einde van een traditie in verluchte handschriften uit de Zuidelijke Nederlanden staan de zogenaamde Gent-Brugse handschriften uit de periode 1475-1550¹⁰. In beide steden (Gent en Brugge) waren ateliers waar geillumineerde handschriften werden gemaakt – en vermoedelijk ook andere kunstwerken¹¹ – die tot in de uithoeken van West-Europa bekend en gewild waren. De vele ver van Vlaanderen verwijderde plaatsen waar Gent-Brugse boeken zich nu bevinden, weerspiegelen de reikwijdte van de reputatie van deze verluchters. Het aantal bewaard gebleven manuscripten, dat veruit het aantal uit andere streken overstijgt, wijst erop dat de ateliers een enorme productie moeten hebben gekend. Deze Gent-Brugse handschriften zijn zeer persoonlijke boeken die in serieproductie zijn vervaardigd – een ogenschijnlijke paradox, die verduidelijkt zal worden.

De meest persoonlijke handschriften die door de Gent-Brugse meesters werden gemaakt, zijn getijdenboeken met passende gebeden voor de uren van de dag (de getijden) die in principe voor leken zijn bedoeld. De inhoud aan teksten stond redelijk vast: de meeste getijdenboeken openen met een kalender, waarna de getijden volgen (meestal van Maria, al dan niet met andere getijden aangevuld), en dan achtereenvolgens boetepsalmen en litanie, het dodenvigilie, gedachtenissen aan de heiligen en eventuele andere devotie-oefeningen. Een getijdenboek was bestemd voor prive-gebruik en werd vaak voor een bepaald persoon gemaakt. In welke mate zo'n opdrachtgever invloed had – of wilde hebben – op inhoud en decoratie-programma, kon sterk variëren. Zeker lijkt dat een meester en/of zijn atelier allereerst werd uitgekozen op

grond van reputatie, en dat een beperkt lijstje 'wensen' werd toegevoegd aan de opdracht voor een manuscript uitgevoerd zoals dat in het atelier gebruikelijk was. Het gaat dan vooral om de opname van bepaalde gebeden, en bijvoorbeeld de keuze voor het illustreren van het gebed tot de eigen naam- of patroonheilige. Maar ook wapens en deviezen werden ingevoegd, al dan niet op verzoek, en het is zeker niet uitgesloten dat een opdrachtgever bepaalde dat hij een kalender wilde met 'landschappen' of met 'die spelende kinderen die jullie zo mooi kunnen maken'. Door deze Gent-Brugse 'school' werden manuscripten niet alleen op directe bestelling gemaakt, maar werden ook boeken gemaakt die pas later hun bestemming kregen. Plaatsen voor wapenschilden en andere persoonlijke details werden dan opengelaten, en pas ingevuld als de koper bekend was. Door een wapenschild, devies en eventueel andere kleine wensen in te voegen, werd van het serieproduct een strikt individueel object gemaakt.

De Gent-Brugse getijdenboeken zijn in de regel zeer rijk geïllustreerd, meestal met zowel pagina-grote als kleinere miniaturen, gehistorieerde en gedecoreerde initialen en randversiering, het aandeel van de decoratie in verhouding tot de tekst zou nooit meer zo groot zijn. De randen zijn in de regel versierd met nauwkeurig weergegeven bloemen en planten (met daarop insecten) die los op het blad lijken te liggen en vaak een schaduw werpen op de gekleurde achtergrond. Om deze (Gent-Brugse) 'strooiranden' is de groep handschriften famous. Het veelgeroemde realistische illusionisme van de Zuid-Nederlandse miniaturisten laat zich eenvoudig aflezen aan de in menig manuscript haast letterlijk opduikende libelle, die over tekst en strooirand is geschilderd, en wel zo dat je door de

¹⁰ Zie voor algemene literatuur Wolf 1981, Smeyers/Van der Stock 1997 en literatuuropgave aldaar.

¹¹ In ieder geval hebben zowel Simon Bening als Gerard Horenbout, die in deze paragraaf centraal staan, ook op paneel geschilderd, in het Museum voor Schone Kunsten te Gent bevinden zich twee portretten van de hand van 'Gheeraert Horenbout' (1932A en 1937A), de beide zitters,

Lieven van Pottelsberghe en Livina van Steelant, zijn met getijdenboeken in de hand weergegeven, van Bening zijn onder andere drie zelfportretten bewaard. Londen, Victoria & Albert Museum P159 1910 (zie Alexander 1992: 157), Parijs, Musée du Louvre (zie Biermann 1975: 36) en New York, Metropolitan Museum of Art, 1975 1 2487 (zie De Hamel 1986: 185).

169. Libelle. Bre-
viarium Grimani
(ca. 1510) (Biblio-
teca Marciana
Venetiē, ms 7531
f 781v). Uit: *The
Grimani Breviary*
1977: afb. 100.

ragfijne vleugels heen de bladzijde ziet. Het insect lijkt op het boek te zijn neergestreken (afb. 169). De steel van geschilderde bloemen wordt soms 'door de bladzijde gestoken'¹² en exact weergegeven pelgrimsinsignes worden met kleine rode 'steekjes' op de bladzijde 'vastgenaaid', waarbij zelfs voor- en achterzijde nauwkeurig op recto en verso kunnen zijn weergegeven.¹³

Bij de hoofdvoorstellingen, die vaak in een architectuur-omlijsting werden vervat, zijn de binnen die omlijsting ontstane marges vaak 'opengewerkt' en gehistorieerd, letterlijk als doorkijkjes met uitzicht op steden en landschappen die achter de bladzijde lijken te bestaan. Waar de voorstellingen in de grote miniaturen – episodes uit de Bijbel, uit het leven van Christus, portretten van heiligen – vaak maar nauwelijks aan het keurslijf van de standaardiconografie kunnen ontsnappen, is juist in de decoratieve en gehistorieerde randen volop ruimte voor meer persoonlijke en voor meer frivole elementen. Zowel wapenschilden en deviezen als drôlerieën en genre-scènes komen dan ook vooral in randen voor.

Veel elementen die in deze strooiranden zijn gecombineerd, stammen uit een aanzienlijk langere traditie in boekverluchting. Allerlei drôlerieën, zoals die in de veertiende-eeuwse psalters meestal los tussen ranken zijn geplaatst, zijn in deze handschriften vervlochten met planten- en insecten-randen. Waar vrijstaande motieven voorkomen in Gent-Brugse handschriften betreft het steeds motieven die exact zo in strooiranden voorkomen en waarbij in feite alleen de achtergrond ontbreekt – naar deze "Einzelmotive" wordt op het moment grondig studie verricht.¹⁴ In de randen en marges van Gent-Brugse boeken zijn vaker spelende kinderen terug te vinden; in een enkel geval komt dit onderwerp ook als vrijstaand motief voor. In het Croy-getijdenboek is een tollend kind als vrijstaand motief verwerkt (f 159r; A161, afb. 170), waarbij

(zoals vaker) aan de achterzijde van het blad (f 159v; A162) binnen de contouren van de voorstelling op de voorzijde een gelijkvormig motief is geplaatst. Zodoende is daar, in andere kleuren, ook een kind met tol afgebeeld, gespiegeld wat betreft de houding ten opzichte van de tol en toepasselijk op de rug gezien (zie omslag).¹⁵

170. Tollende jongen. Vrijstaand motief in Croy-getijdenboek. Collectie en foto: Österreichische Nationalbibliothek Wenen (cod. Vind. 1858, f 159r).

¹² Zoals op vele bladzijden in Krakau, Biblioteka Czartoryski, ms 3025. Met dank aan Anne Margreet As-Vijvers voor de verwijzing.

¹³ Bijvoorbeeld in Kopenhagen, Kongelige Bibliotek GKS 1605/4°, f 100r/110v en f 249r/249v. 'Vastgenaaide' insignes ook op f 184r van het Getijdenboek van Johanna de

Waanzinnige, Londen, British Library Add. ms 18852, zie: Van Beuningen/Koldewey 1993: ill. 9.

¹⁴ Door drs. Anne Margreet As-Vijvers (Universiteit van Amsterdam, vakgroep Kunstgeschiedenis).

¹⁵ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind. 1858, zie: Mazal/Thoss 1993 (facsimile).

De meeste Gent-Brugse manuscripten zijn, op enkel of vooral stilistische gronden, toegeschreven aan een of meer meesters, waarbij het geen uitzondering is als in een handschrift vier of vijf handen worden herkend, zoals bij het Spinola-getijdenboek¹⁶ en bij het Breviarium Mayer Van den Bergh¹⁷ Zeer verre-gaande samenwerking tussen kunstenaars en ateliers wordt daarbij als vanzelfsprekend gezien, en inderdaad moeten schetsen en voorbeelden – en in mindere mate ook verluchters – wel uitgewisseld zijn Toch is het naar mijn mening praktisch vrijwel onmogelijk – en zeker onwenselijk – om zoveel verschillende mensen tegelijkertijd aan een handschrift te laten werken Zeker wanneer verschillende handen aan een en hetzelfde bifolium zouden hebben gewerkt, lijkt het een in praktische zin onuitvoerbaar karwei te zijn geweest Dat tekst en illustratie door verschillende mensen werden geleverd, is zeker,¹⁸ en ook is voorstelbaar dat er verluchters waren die alleen paginagrote miniaturen schilderden, die al dan niet op losse folia werden ingevoegd Niet-voltooiden Zuid-Nederlandse handschriften, zoals een exemplaar in New York¹⁹ waar in de randen soms de grotesken als enige nog niet zijn geschilderd (maar wel geschetst), getuigen van de mogelijkheid dat de decoratie in fasen ontstond – maar dit betekent nog niet automatisch dat elke fase door een andere hand moet zijn uitgevoerd Uit praktisch oogpunt – voor mengkleuren, het drogen van verf, een efficiënt productieproces – lijkt het echter voor de hand liggen dat de beschildering van een bifolium waarvan de decoratie (min of meer) doorloopt, zoals bij de ka-

lender van het Breviarium Mayer Van den Bergh, zoveel mogelijk door een persoon werd verzorgd²⁰

Van alle circulerende namen – echte namen en noodnamen – van Gent-Brugse verluchters zijn het vooral Simon Bening en Gerard Horenbout die in verband worden gebracht met groepen boeken waarin scènes met spelende kinderen voorkomen De toeschrijvingen geven echter zelden expliciet aan welke decoratie-elementen precies door die meester zouden zijn uitgevoerd De hand van Gerard Horenbout wordt bijvoorbeeld herkend in de kalender van het Breviarium van Eleonora van Portugal in de Pierpont Morgan Library,²¹ maar of hij dan ook de medaillons met heiligen of de ‘pop-petjes’ in de bovenmarge heeft geschilderd, durft niemand te zeggen Als Simon Bening zowel het Golfboek²² als het ‘Spielbuch’²³ eigenhandig heeft verlucht – daarover lijkt consensus – heeft hij dus ook de spelende kinderen geschilderd Dat spelende kinderen tot zijn repertoire behoorden, weten we ook uit andere handschriften, zo komen kinderen die sneeuwballen gooien voor als deel van een winterlandschap van een traditioneel aan Bening toegeschreven kalender in Munchen (CIm 23638),²⁴ door Thomas Kren herkend als deel van wat nu het Munchen-Montserrat-getijdenboek heet, en inderdaad van de hand van Simon Bening²⁵ Dezelfde scène geeft aan hoe nauw verschillende Gent-Brugse manuscripten – en dus ateliers – met elkaar verbonden zijn De drie sneeuwballen-gooiende jongens komen ook voor in het Breviarium Grimaldi,²⁶

¹⁶ Los Angeles CA, J Paul Getty Museum, ms 83 (Ludwig IX-18), zie Von Euw/Plotzek 1982 256-285, nr IX 18

¹⁷ Antwerpen Museum Mayer Van den Bergh, Cod 946, zie Nieuwdorp/Dekeyser 1997 en literatuuropgave aldaar

¹⁸ Zie voor de technische aspecten van de illuminatie van een handschrift vooral Alexander 1992

¹⁹ New York NY, Pierpont Morgan Library, M 358, zie Alexander 1992 190

²⁰ Von Euw en Plotzek geven aan dat in het Spinola getijdenboek op verschillende plaatsen Miniaturen und ihre Rahmungen von einer Hand ausgeführt sind (Von Euw/Plotzek 1982 267)

²¹ New York NY, Pierpont Morgan Library, M 52

²² Londen, British Library, Add ms 24098, zie *Miniatures and borders* 1911

²³ Munchen, Bayerische Staatsbibliothek, CIm 28346 zie *Flamischer Kalender* 1938, Hansen 1984 98, Abb 82-86, 214-216

²⁴ Zie *Flamischer Kalender* 1936

²⁵ In ‘Landscape as Leitmotif A Reintegrated Book of Hours, illuminated by Simon Bening’, voordracht van Thomas Kren op Studiedag Vlaamse miniaturen voor vorsten en burgers 1475-1550’ te Antwerpen, 30/5/1997

²⁶ Venetie, Biblioteca Marciana, ms 7531, zie *The Grimaldi Breviary* 1977 en literatuuropgave aldaar

dat aan meer verluchters wordt toegeschreven, waaronder Bening en Horenbout (er wordt niet gezegd wie deze bladzijde voor zijn rekening heeft genomen), terwijl een van de jongens identiek voorkomt in het Breviarium van Eleonora van Portugal, en wel als deel van de marge in de kalender die traditioneel aan Gerard Horenbout wordt toegeschreven. Daaruit mag – op zijn minst – geconcludeerd worden dat beide meesters (en beide ateliers) het motief kenden en gebruikten.

Het allereerste stuk van een getijdenboek wordt in principe gevormd door de kalender; deze gaat aan de eigenlijke religieuze teksten vooraf, als een voorportaal voor de rest.²⁷ Niet toevallig zijn de wat meer ‘wereldse’ onderwerpen van decoratie (de dierenriem, de planeten, de agrarische werken, spelende kinderen) zowel aan de portalen van kerken als in de kalenders van handschriften te vinden. De kalender wordt wel getypeerd als het meest ‘wereldse’ deel van het boek, letterlijk voor het dagelijks leven bedoeld. De term ‘werelds’ slaat vooral op het decoratieprogramma en het gebruik, want de kalender geeft bij uitstek de kerkelijke indeling van het jaar weer, met de hoogtijdagen (in rood) en steeds de ‘heilige van de dag’. Als begin van het boek is de kalender de blikvanger van het geïllustreerde manuscript, en zeker bij de Gent-Brugse getijdenboeken heeft dit deel vaak de meeste decoratie per vierkante centimeter, met meestal één bladvullende miniatuur en diverse randdecoratie per twee bladzijden, een frequentie die bij geen van de volgende devotionele teksten haalbaar – en wenselijk – is. Nergens zijn zoveel details betreffende het dagelijks leven en de materiële cultuur te vinden als in de kalender, met name in de afbeeldingen van de werken van de maand.

Ook een reeks van spelen kon vanaf ca 1500 deel uitmaken van het schema voor een kalenderblad; als geschikt ‘spel van de maand’ (zie paragraaf 4.6) waren de kinderspelen met de werken van de

maand en de sterrenbeelden steeds terugkerende elementen, die het cyclische karakter van de tijd (en de kalender) aangeven.

De kalender van het zogenaamde Getijdenboek van de Hertog van Olivares, dat zich heden ten dage in het Real-Colegio de Corpus Christi in Valencia bevindt en aan Simon Bening wordt toegeschreven,²⁸ heeft zo’n reeks spelende kinderen. Ze zijn in polychromie uitgevoerd en tonen kinderen, elke maand met een ander spel bezig op de daarvoor geschikte plek. Bij de meeste maanden zien we ze op een met grote stenen bestraat plein tussen een aantal hoge huizen. De hoge smalle deuren op de begane grond zijn van stevig hang- en sluitwerk voorzien, terwijl de ramen op de begane grond traliewerken hebben. Op de bovenverdiepingen zijn dubbele vensters en de huizen hebben trapgevels, zoals op de afbeelding bij april goed te zien is. Voor de huizen staan houten bankjes. Het is eenzelfde stadsbeeld als dat waartegen twee tollende jongens zijn weergegeven in een ander Zuid-Nederlands getijdenboek uit de omgeving van Bening, nu in Cambridge MA²⁹ (A149, zie afb. IV). Het zou bij dit stadsgezicht om Brugge kunnen gaan – Brugse gebouwen zijn vaker herkenbaar in miniaturen van deze kunstenaar – maar wellicht is het ook minder concreet Bening’s manier om zomaar een stad te schilderen, die dan vanwege zijn achtergrond natuurlijk overeenkomt met een doorsnee stad in Vlaanderen in zijn tijd.

Het boogschieten (mei), vogels vangen (juni) en stokpaard rijden (augustus) zijn afgebeeld in drie verschillende landschappen, waarin duidelijke elementen van cultivatie van de natuur zichtbaar zijn, zoals schuttingen (waarop de schietrozen zijn bevestigd) en een pad (waarop de stokruiters galopperen). Het kolfspeel (bij november, afb. 171) is geplaatst op een veld, eveneens buiten de stad, aan een water, en bij de maand juli wordt een balspel gespeeld op een duidelijk afgebakend speelterrein,

²⁷ Wieck 1988: 45-46.

²⁸ Zie: Garin Ortiz de Taranco 1951.

²⁹ Getijdenboek van Johanna van Castilië. Cambridge MA,

Houghton Library, mss Typ 443 en 443.1. Zie: Pacht 1983: 87, afb. 27.

171. Kolfspel, gespeeld op terrein buiten de stad. Marge bij maand november in Getijdenboek van de Hertog van Olivares. Real-Colegio de Corpus Christi Valencia (f 14r). Uit: Garin Ortiz de Taranco 1951: Lámina 13.

aangegeven naast een plein voor een rijtje huizen waarop wordt geëaatst (afb. 172). Deze cyclus geeft aan waar welk spel werd gespeeld. Speelse gevechten, hoepelen en tollen werden op de pleinen van de stad gedaan, conform het beeld dat de keuren geven, waarmee men heeft geprobeerd het hoepelen langs de straten en andere spelen binnen de stadsmuren aan banden te leggen.³⁰ Boogschieten en kolf, beide nogal gevaarlijke bezigheden, zijn wijselijk naar terreinen buiten de stad verbannen. In de wintermaanden (december, januari) vermaakte men zich vooral in de stad, terwijl in de zomerse maanden (mei, juni) de natuur daarbuiten meer als speelplaats werd benut. Belangrijk is dat voor een aantal spelen duidelijk gebieden zijn afgebakend, die derhalve (permanent) alleen voor dat doel werden gebruikt.

De in dit manuscript afgebeelde plaatsen waar gespeeld wordt, komen overeen met de locaties waar speelgoed is opgegraven. Het hier weergegeven marktplein met de spelende kinderen erop, is een visuele pendant van een opgegraven markt waar blijkens de vondsten veel is gespeeld (paragraaf 3.3.1). Het speelveld buiten de stad, waar kolf wordt beoefend, is vergelijkbaar met het terrein bij de Olofspoort in Amsterdam, waar eveneens via vele mobiele vondsten bleek dat het zonder meer

172. Balspel op afgezet speelterrein in een stad. Marge van juli in Getijdenboek van de Hertog van Olivares. Real-Colegio de Corpus Christi Valencia (f 10r). Uit: Garin Ortiz de Taranco 1951: Lámina 9.

als een 'ludiek centrum' moet worden gezien (paragraaf 3.3.2).

Deze late groep handschriften – Gent-Brugse boeken uit de periode 1475-1550 – betreft, evenals de veertiende-eeuwse psalters uit dezelfde streek (zie paragraaf 4.2), zeer rijk gedecoreerde manuscripten. Wanneer een verluchter (of atelier) zich voornemt om in de kalender van zo'n versierd getijdenboek, zoals het 'Spielbuch', naast de werken van de maand ook spelen van de maand op te nemen, en dan wel één per blad en dus twee per maand, moet hij 24 kinderspelscènes buitenshuis weergeven, wat zijn hele repertoire aan deze zaken zal uitputten. In deze getijdenboeken zie je derhalve, net zoals in de vroeg-veertiende-eeuwse psalters (zie 4.2), wel twee maar weinig verschillende spelen afgebeeld, zoals kolf (met kolfstokken) en malie (met houten hamers). Ook komt dezelfde scène wel twee keer vrijwel identiek voor, zoals de gespiegelde sleegevechten en de twee reeksen hoepels in het Golfboek (respectievelijk f 18v-19r en 19v-20r). Hier is dus, evenals bij de vroegere groep handschriften, sprake van een behoefte aan veel scènes, maar hier is die nog gecombineerd met een reden om spelende kinderen af te beelden. Met andere woorden lag een behoefte aan veel scènes met spelende kinderen ten grondslag aan het opnemen van een soort 'catalogus' van middeleeuwse groepsspelen in deze manuscripten.

³⁰ Zie vooral Drost 1914 en Hermesdorf 1980. Zie ook 3.3.2.

Deze speelse marges zijn een belangrijke bron voor het uiterlijk en het gebruik van speelgoed en spel-materiaal in deze tijd. Het terloopse karakter van dit soort details en het feit dat ze geen nadruk hebben, is reden om aan te nemen dat dit speelgoed redelijk getrouw bestaande exemplaren weergeeft. Niet dat er in de ateliers voorbeeld-stokpaardjes aanwezig moeten zijn geweest, de miniaturisten beheersten al dit soort scènes en schilderden gewoon wat ze kenden: een tol, een partijtje kolf, een vogelkooitje. De onderwerpen van de decoratie moeten bekend zijn en geen vragen oproepen, anders functioneert de decoratie niet in zijn rol als ondersteuning en verduidelijking van de tekst (naast het doel van verfraaiing van die tekst). Dit geldt nog sterker voor de margedecoratie, waar per definitie geen nadruk op ligt, en al helemaal voor de details van die marges.

De verluchters uit de ateliers van Simon Bening en Gerard Horenbout behoren tot de meest kundige schilders uit de geschiedenis. De schilderijen die ze maken 'kloppen' tot in de meest minime details – dat wordt bewezen door confrontatie met bewaard gebleven voorwerpen uit die tijd. Op die manier leveren deze ambachtslieden een doorlopend bewijs van hun vakkundigheid. Waar ze, binnen de gestelde mogelijkheden, afwijken van de vaste thema's – meestal door ze uit te breiden en te verfijnen, niet door ze te veranderen – zetten ze hun creativiteit en de omvang van het beheerste repertoire in, om zoveel mogelijk van hun kunde in de opdracht te leggen. Daarmee maken ze steeds weer hun reputatie als kunstenaars waar.

Een Gent-Brugs getijdenboek uit de zestiende eeuw had een vaste tekst, een vaste indeling, vaste platen en een omvangrijk vast eisenpakket voor de overige decoratie. Maar waar het boek afwijkt, meer biedt, juist in kleine details, wordt het tot een

unicum dat zich onderscheidt. Al zijn de miniaturen in het Golfboek van superieure kwaliteit, zonder de reeks spelende kinderen was het zeker minder beroemd geweest. Overigens is het te hopen dat dit manuscript, dat eigenlijk niet 'Golfboek' maar 'Golfbladen' had moeten heten omdat het slechts kalenderplaten, losse paginagrote miniaturen en enkele gedecoreerde initialen betreft,³¹ nog ooit kan worden herenigd met de overige, ongetwijfeld eveneens prachtige maar onvindbare bladzijden van het getijdenboek waartoe het behoort heeft.

4.4 PANEELSCHILDERKUNST, GRAFIEK EN SCULPTUUR

Het meest voorkomende speelgoed op schilderijen zijn stokpaarden en molentjes, maar dan vooral los van elkaar en niet zozeer gecombineerd in een speelgevecht, zoals ze in manuscripten veel te zien zijn. Behalve kinderen op een stokpaard en mensen met een molentje is op een schilderij, een geschilderd portret, de enige afbeelding van een speelpop voor 1550 bewaard (A61). Incidenteel komt ook wel ander geschilderd speelgoed voor.

Er kan een aantal onderwerpen onderscheiden worden waarin speelgoed op zijn plaats werd geacht en dus functioneel kon worden afgebeeld. In een gedeelte van die thema's komt de paneelschilderkunst met de miniatuurschilderkunst overeen: ook hier zijn het Jezuskind of kleine apostelen in afbeeldingen van de Maagschap van Anna bijvoorbeeld af en toe met speelgoed weergegeven (4.7) en komt het voor in afbeeldingen van de levensfasen van de mens (4.5). Niet altijd gaat het echter om dezelfde thema's, in het oeuvre van Hieronymus Bosch komen om verschillende redenen molentjes voor (zie 2.39), en in de context van een markt of

³¹ Te weten: een Heilige met boek waarop Maria en Christus zijn geplaatst (f 1r), Christus in de Hof van Olijven (2r), initiaal bij begin Maria-getijden (3r), gevangenneming van Christus (4v), initiaal (5r), Christus voor Pilatus (6v), initiaal (7r), bespotting van Christus (8v), initiaal (9r), Christus aan het kruis genageld (10v), initiaal (11r), kruis-

ging (12v), initiaal (13r), kruisafname (14v), initiaal (15r), graflegging (16v), initiaal (17r) en de twaalf kalenderbladen (f 18v tot en met 30r). Autopsie auteur, juli 1996. Op het schutblad is genoteerd dat de bladzijden in 1927 opnieuw zijn ingebonden, de foliering is dus niet authentiek.

feest is een aantal keren een kind met speelgoed afgebeeld (zie 4 9 1)

Het aantal afbeeldingen van speelgoed op schilderijen is veel kleiner dan in manuscripten. De techniek is min of meer dezelfde en vormde dus geen beperking voor het uitbeelden van speelgoed, de reden van het veel kleinere aantal moet vooral gezocht worden in het relatief laat opkomen van paneelschilderingen waarin zowel het onderwerp als de schilderijruimte biedt voor realistische details. Bovendien hebben schilderijen niet, zoals handschriften, marges die zijn afgescheiden van de hoofdvoorstelling en waarin daarom met grote vrijheid allerlei dagelijkse dingen geplaatst kunnen worden. Tapijten hebben deze marges wel, en daarin is dan ook wel speelgoed te vinden.³² Een goed voorbeeld van de verbinding van dit soort dagelijkse elementen aan 'marges' zijn de in het Musée St Denis in Reims bewaarde zogenaamde "Toiles Peintes", beschilderde zijden doeken, die een – goedkope – variant van wandkleden waren.³³ Deze "Toiles" zijn rondom van marges voorzien, waarin de in handschriften gebruikelijke margedecoratie van ranken en drôlerieën zijn plaats heeft.

Het aantal verzamelde laatmiddeleeuwse afbeeldingen van speelgoed in grafiek is beperkt, wat grotendeels te verklaren is uit de late opkomst van deze technieken – ver in de vijftiende eeuw – zodat uit de periode vóór 1550 nog niet zoveel grafiek voorhanden is. Waar in tekeningen, gravures en houtsneden, al dan niet in vroege drukken, speelgoed is afgebeeld, komt dat vaak door de vaste plaats die dat detail zich in het uit te beelden onderwerp al via andere media had verworven.

Zo is speelgoed te vinden in zowel grafiek als sculptuur, wanneer een reeks leeftijden van de mens is weergegeven, deze functie als attribuut van de gepersonificeerde *infantia* en/of *pueritia* was een gewoonte uit vooral manuscripten, die in elke uitbeelding van het onderwerp zijn plaats vond, zoals ook in een aantal vroege gedrukte platen. In

deze in drukwerk uitgevoerde verbeeldingen van de tien leeftijden van de mens,³⁴ al dan niet in de vorm van een levenstrap, is de kindertijd opnieuw nogal eens voorzien van een stokpaard (A128) of tol (A168, A169) als attribuut. Ook een kleine groep in koper gesneden grafplaten – als een grensgeval tussen grafiek en sculptuur op te vatten – met in de rand de levensfasen,³⁵ bevat stokpaard (A132), tol (A171), looprek of stelten (A90, A91) als attributen. De tol, die was ingelegd in een contrasterende kleur (in glaspasta?), ontbreekt nu.

Bij uitzondering is ook in grafiek, net als in andere media, wel eens 'loslopend' speelgoed te vinden, zoals een jongen met een hoepel aan de hand van een tamboer, in een houtsnede van Dirk Vellert (A39). De beste voorbeelden zijn echter twee houtsneden uit een reeks waarmee een uitgave uit 1487 van Giovanni Boccaccio's boek over wijze vrouwen *De claris mulieribus* is versierd. Dit boek³⁶ bevat een verzameling verhalen over deugdelijke en ondeugdige vrouwen uit de geschiedenis, elk verhaal is in deze druk voorzien van een houtsnede. Twee daarvan, respectievelijk bij het verhaal over een koningin ("Lavinia Laurentum regina", XXXIX) en een Romeinse matrone ("Veturia romana matrona", LIII) tonen kinderen met speelgoed: een jongen in tuniek met pijl en boog (A13, afb. 173) en een jongen met wijd openslaande mantel op een stokpaard (A127, afb. 174). In beide verhalen komen de kinderen wel voor, maar hun speelgoed niet, dit is hen door degene die de houtsneden maakte in handen gegeven, om te benadrukken dat het om kleine, speelse kinderen gaat – hun voornameste rol in zowel het verhaal als de afbeelding is simpelweg dat ze kind zijn, van een vrouw die door hun aanwezigheid duidelijk als moeder is aangeduid. Bij zo'n algemene functie ('het kind') past het speelgoed prima.

In de zestiende eeuw worden als exponent van de Renaissance 'putti' of naakte kindjes steeds meer geliefd, met name als kleine speelse elementen in

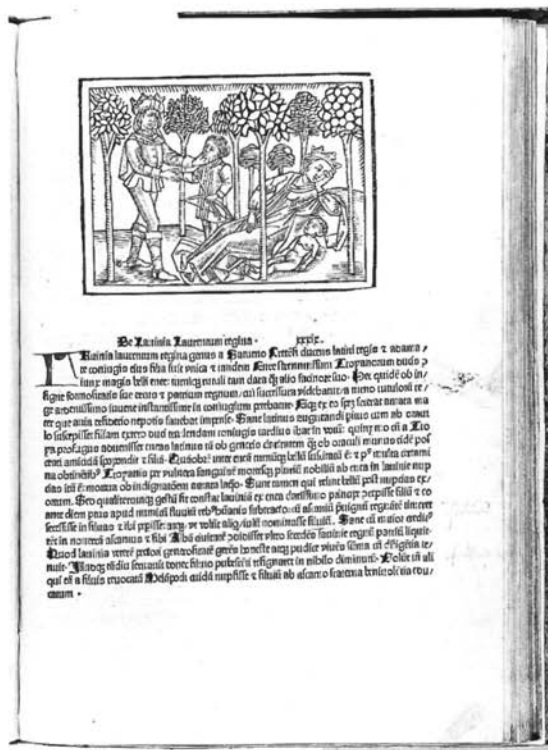
³² Zie bijvoorbeeld Von Wilckens 1986 9, Abb 6

³³ Sartor 1909 202-213, nrs 774-797

³⁴ Zie *Die Lebenstreppe* 1983-1984, Hazelzet 1994

³⁵ Trio/Van Belle 1993

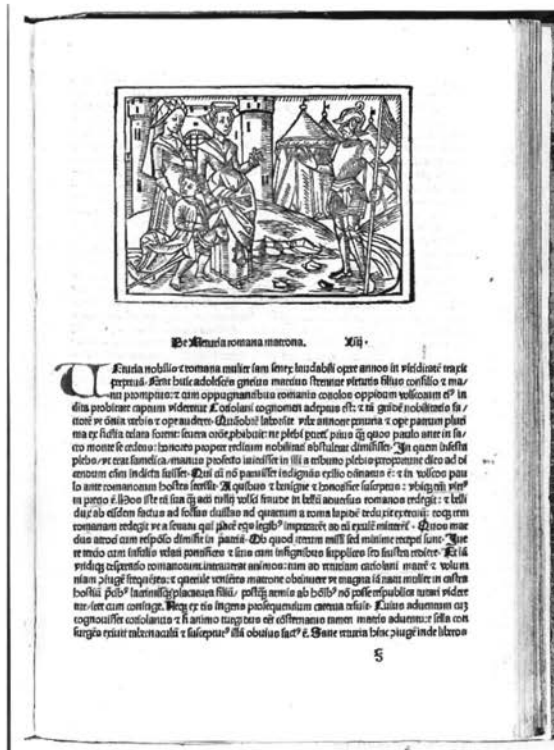
³⁶ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek 169 E 37

173. Jongen met pijl en boog in familiegroep. Houtsnede in Bocaccio's *Liber de Claris Mulieribus*. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage (169 E 37, f D 5r).

een classicistische omlijsting. Ze nemen in de laatste generatie getijdenboeken (vooral in Italiaanse)³⁷ de functie over die eerder de drôlerieën in de marges hadden; ze dartelen door de bloemenranken en hebben, net als hun voorgangers, af en toe speelgoed bij zich.³⁸ In een paar tekeningen uit de eerste helft van de zestiende eeuw zijn ontwerpen van dit soort 'putti' bewaard gebleven, bijvoorbeeld een putto met windmolentje op een wolk van Lucas van Leyden (A210). Ook *Caritas*, de deugd die vaak als een moeder met kinderen is gepersonificeerd,

³⁷ Zie bijvoorbeeld *Liturgie und Andacht* 1992-1993: 283 (ms Chig. C VIII 234, uit Gent/Mechelen, ca 1500), 325-326, 331, 334-335, 368-369, 372-375, 383-384, 397, 411 (alle afb. van 'putti' in Italiaanse handschriften uit de tweede helft

174. Jongen op stokpaard bij groepje vrouwen. Houtsnede in Bocaccio's *Liber de Claris Mulieribus*. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage (169 E 37, f F1r).

heeft meestal een aantal naakte kindjes om zich heen, die soms ook van speelgoed zijn voorzien (A212, afb. 175).

Genre-voorstellingen worden met name in genres erg populair. Graveurs werkten vaak naar een voorbeeld, ofwel een schilderij, ofwel een ontwerptekening van iemand anders. Daarbij werd op de plaat meestal netjes vermeld wie de voorstelling eigenlijk had bedacht ("inventus" of "pinxit") en wie de nawerking had uitgevoerd ("fecit").

Zo waren in onze streken door een Nederlander

van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw).

³⁸ Bijvoorbeeld de serie spelende putti uit een Frans handschrift, afgebeeld in Riché/Alexandre-Bidon 1994: 209-21.

175. *Caritas* verbeeld als vrouw met kinderen; één van de kinderen heeft een windmolentje vast. Noord-Nederlandse tekening uit eerste helft zestiende eeuw. Foto: Bayerische Staatsbibliothek München (Graphische Sammlung 999).

nagewerkte versies van twee uitvoerig van kinderspeelgoed voorziene gravures van Israhel van Mekenems 'Kinderbad' (A211) en 'Kinderspel', in omloop (naast afdrukken van het origineel).³⁹ Ook werden naar Bosch en naar Bruegel gravures gemaakt en verspreid⁴⁰ – met name van deze laatste is een aantal voorstellingen met kinderspeelgoed alleen bekend vanwege de gravures die Pieter van der Borcht ernaar maakte (zie 4.9.1). De rol van grafiek is in het onderzoek naar speelgoed echter, net als die van sculptuur, duidelijk ondergeschikt geweest aan die van de (boek-) schilderkunst.

³⁹ Zie: Hollstein 1949: XIII 220. Voor de originelen: Warburg 1930: Taf. 39; Riché/Alexandre-Bidon 1994: 63, 69.

⁴⁰ Voor receptie Bosch zie: Unverfehrt 1980, voor prenten naar Bruegel zie: Lebeer 1969.

⁴¹ Parijs, Musée National du Moyen Age – Thermes de

De kruisdraging van Christus, onderdeel van een passie-retabel, is bepaald niet de eerste context waar je speelgoed zou verwachten. Toch is in die scène van een groot Antwerps altaarstuk⁴¹ een stokpaard gesneden; op de voorgrond, ongeveer parallel aan Christus, rent een jongetje op een stokpaardje samen met een hond (A131, afb. 176, afb. X). Beiden kijken om, naar de hoofdvoorstelling. Het jongetje, dat een beurs aan de gordel draagt, houdt met zijn linkerhand zijn paardje bij de teugel vast. De bewaard gebleven resten van polychromie tonen dat hij was gekleed in een lichtgroene mantel (met goudkleurige streepjes) en dat hij leren (bruingekleurde) open schoenen met ronde neuzen droeg. Het stokpaard is donkerbruin, met goudkleurige teugels. De rechteronderarm van de jongen is afgebroken; het is goed mogelijk dat hij daarin iets vast had (een molentje, dat dan omhoogstak, zodat de stokken van paard en molen samen het gedragen kruis erachter weerspiegelen?). Het kind is hier waarschijnlijk in de voorstelling ingevoegd als representant van de 'onverschillige wereld', als vertegenwoordiger van 'het volk', dat het allemaal niet kan schelen. Op een schilderij met eenzelfde voorstelling kijkt Christus, gebukt onder het kruis, recht in het gezicht van het jongetje op een stokpaard op de voorgrond (A122). De voorstelling heeft verder parallellen in afbeeldingen van het tonen van Christus, de 'Ecce Homo' waar op de voorgrond vaker lachende en spelende kinderen zijn weergegeven.⁴²

Het voorkomen van speelgoed in sculptuur moet zeldzaam genoemd worden, en alle tot nu toe aangetroffen voorbeelden betreffen stokpaarden (zie ook conclusie). Naast enkele voorstellingen in marginaal te noemen beeldhouwwerk en reliëfs zoals misericorden en haardstenen, zijn twee stokpaarden bekend van gesneden altaarstukken. Deze betreffen de hierboven beschreven jongen op de

Cluny, CI 11923, zie: Huchard 1996: 62, nr. 75.

⁴² Zie Marrow 1979: 155; Becker 1994: 31. Ook volwassenen op deze plaats 'spotten' vaak, wat is te herkennen aan hun grimassen en gebaren.

176.a. Jongen op stokpaard op de voorgrond van de kruisdraging. b. detail. Antwerps passie-retabel (houtsnijwerk met polychromie) uit begin zestiende eeuw. Musée National du Moyen Age-Thermes de Cluny Parijs. Foto's: auteur.

voorgond van de kruisdraging, en een kleine apostel binnen een voorstelling van de Maagschap van de heilige Anna. Op een tussen 1500 en 1510 in Brussel gebeeldhouwd altaarstuk, oorspronkelijk vervaardigd voor de Sint-Annakapel in Oudergem (nu in Brussel⁴³), is tussen de als kinderen afgebeelde apostelen en andere familieleden van Christus, Judas Thaddeus herkenbaar, die een stokpaardje vasthoudt (A130, afb. 177). Dit stokpaard staat in een traditie betreffende de uitbeelding van dit specifieke thema, en heeft parallellen in zowel de schilderkunst van de Nederlanden (zie het stokpaard op afb. 212) als in houtsnijwerk uit Duitsland; op een ongeveer even oud altaarstuk (uit 1509) met de Maagschap van Anna in Lübeck is de kleine Judas Thaddeus in de Maagschap eveneens van een stokpaard voorzien (afb. 178).⁴⁴ In dit geval is het speelgoed geplaatst binnen een van de iconografische thema's, waarin ook in andere takken van kunst speelgoed een plaats heeft.

⁴³ Brussel, Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis 327, zie: Derveaux-van Ussel 1977.

⁴⁴ Altaar van de Gertrudenbruderschaft uit de Burgkirche,

In het algemeen laten de schaarse voorbeelden van speelgoed in de middeleeuwse sculptuur zich goed vergelijken met speelgoed in andere technieken, bijvoorbeeld in de schilderkunst. Gebeeldhouwd speelgoed uit het buitenland is eveneens vaak te vinden binnen de voor speelgoed 'relevante' iconografische thema's (zie bijvoorbeeld 4.5) en verder, net als in manuscripten, in de 'marges' van voorstellingen.

Lübeck 1509. Lübeck, St. Annen-Museum 3, zie: Heise/Vogeler 1993: 48-51, nr. 9. Zie voor andere voorbeelden Esser 1986.

177. Kleine Judas Thaddeus met stokpaard, onderdeel van retabel met Maagschap van de Heilige Anna uit Oudergem. Collectie en foto: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis Brussel (327).

178. Judas Thaddeus met stokpaard. Groepje apostelen op het altaar van de Getrudenbruderschaft, 1509. Collectie en foto: St.-Annemuseum Lübeck (3).

4.5 HET LEVEN IN FASEN

4.5.1 NATUURLIJK VERLOOP

Een aantal kinderen met speelgoed is afgebeeld in de context van een serie met personificaties van de levensfasen van de mens. Het thema van de levensfasen, dat onder andere is behandeld door Elizabeth Sears in haar *The Ages of Man*,⁴⁵ wortelt in de Oudheid en is via Griekse, Latijnse en Arabische teksten in de vroege Middeleeuwen weer opgepakt. In de late Middeleeuwen werd het onderwerp met name in een moraliserende en didactische vorm erg populair, en dan komen er ook losse voorstellingen van het thema, naast al bestaande teksten over de leeftijden die van illustraties waren voorzien.

Basisidee is dat de mens gedurende zijn leven een aantal afgebakende fasen doormaakt, waarbij vrijwel altijd wordt uitgegaan van achtereenvolgende groei, bloei en neergang (driedeling). In de vroegste geschriften, met name bekend door het *Regimen Corpore* van de medicus Aldobrandinus van Siena, is een indeling in vieren te vinden: *ado-*

lescentia, *iuventus*, *senectus* en *senium*. Deze vier leeftijden worden vergeleken met de seizoenen, voor het eerst door de moralist Philippus van Navarra, waarbij de loop van een mensenleven gelijk is aan het verloop van lente naar winter in de natuur. Verder worden de vier leeftijden gekoppeld aan vier elementen, lichaamssappen en temperamenten, waarbij de kindertijd door lucht, bloed en heet/nat wordt bepaald:

adolescentia/ puer	lente	lucht	bloed	warm/ nat	terts
iuventus/ iuvenis	zomer	vuur	gele gal	warm/ droog	noen
senectus/ vir	herfst	aarde	zwarte gal	koud/ droog	vesper
senium/ senex	winter	water	slijm	koud/ nat	nacht

Deze kennis werd gebruikt in de geneeskunde, en voedingsvoorschriften voor kinderen bevatten dan

⁴⁵ Sears 1986. Zie ook: Burrow 1986; Dubois/Zink 1992. Ik gebruikte ook de syllabus bij de cursus "Het middeleeuw-

se wereldbeeld", aan de KU Nijmegen verzorgd door dr. Paul Wackers.

ook bijvoorbeeld veel producten waar bloed in zit.⁴⁶ Ook worden de vier levensfasen wel aan de uren van de dag verbonden (zie laatste kolom). Dit is bijvoorbeeld te vinden bij Dante, die de leeftijden met deugden verbindt, waarbij het goede van elke fase en van elke tijd van de dag wordt benadrukt.

Het belangrijkste zal echter, met name in de late Middeleeuwen, de indeling in zes en later zeven fasen worden, waarbij de leeftijden van de mens worden vergeleken met de zes of zeven tijdperken van de wereld of met de zeven dagen van de week en de zeven planeten. De standaard in die laatste koppeling wordt:

infantia	Maan
pueritia	Mercurius
adolescencia	Venus
iuventus	Zon
gravitas (senectus)	Mars
senectus (senium)	Jupiter
decrepita	Saturnus

Bij een indeling in zessen ontbreekt meestal één van de ouderdomsleeftijden en er bestaan allerlei andere variaties op het schema. Uit de combinatie van de leeftijden met de planeten evolueert een indeling in 12 levensfasen, waarbij de leeftijden worden gekoppeld aan de 12 tekens van de dierenriem en de maanden van het jaar. De planeten heersten traditioneel over de sterrenbeelden, waarbij zon en maan elk één teken beheersen en de andere vijf planeten elk twee tekens. De cyclus van twaalf levensfasen wordt sterk gemoraliseerd, vooral beïnvloed door het "Douze moys figurez"-motief.⁴⁷ Daarbij staat elke fase van de 12 x 6 jaar in het teken van de zwakte van de mens, waarbij alleen het einde redding brengt, mits de mens niet aan de per fase verschillende verlokkingen van zonde heeft toegegeven.

Tenslotte ontstaat in de late Middeleeuwen een iconografisch schema van negen of tien levensfasen, waarbij meestal voor elke fase 10 jaar wordt

gerekend en afbeeldingen de mens op de momenten van 10, 20 etc. weergeven. De eerste en laatste fase, een pas geboren kind en een dood lichaam, worden soms wel en soms niet als fase gerekend; ook van dit schema bestaan varianten. Het tien fasen-systeem vindt vooral uitdrukking in de grafiek van de zestiende eeuw, en werd vaak gevangen in de vorm van een levensrad (combinatie met beeldtype *Rota Fortunae*), levensboom (combinatie met beeldtype *Arbor Sapientiae*) of een levenstrap (afb. 179). Al deze weergaven weerspiegelen met name de op- en neergaande beweging van de levensloop, waarbij de mens aan het einde op hetzelfde punt is beland als waar hij was begonnen. Ze lenen zich erg voor moralisatie; de levenstrap blijft ook na de Middeleeuwen populair⁴⁸ (zie 4.9).

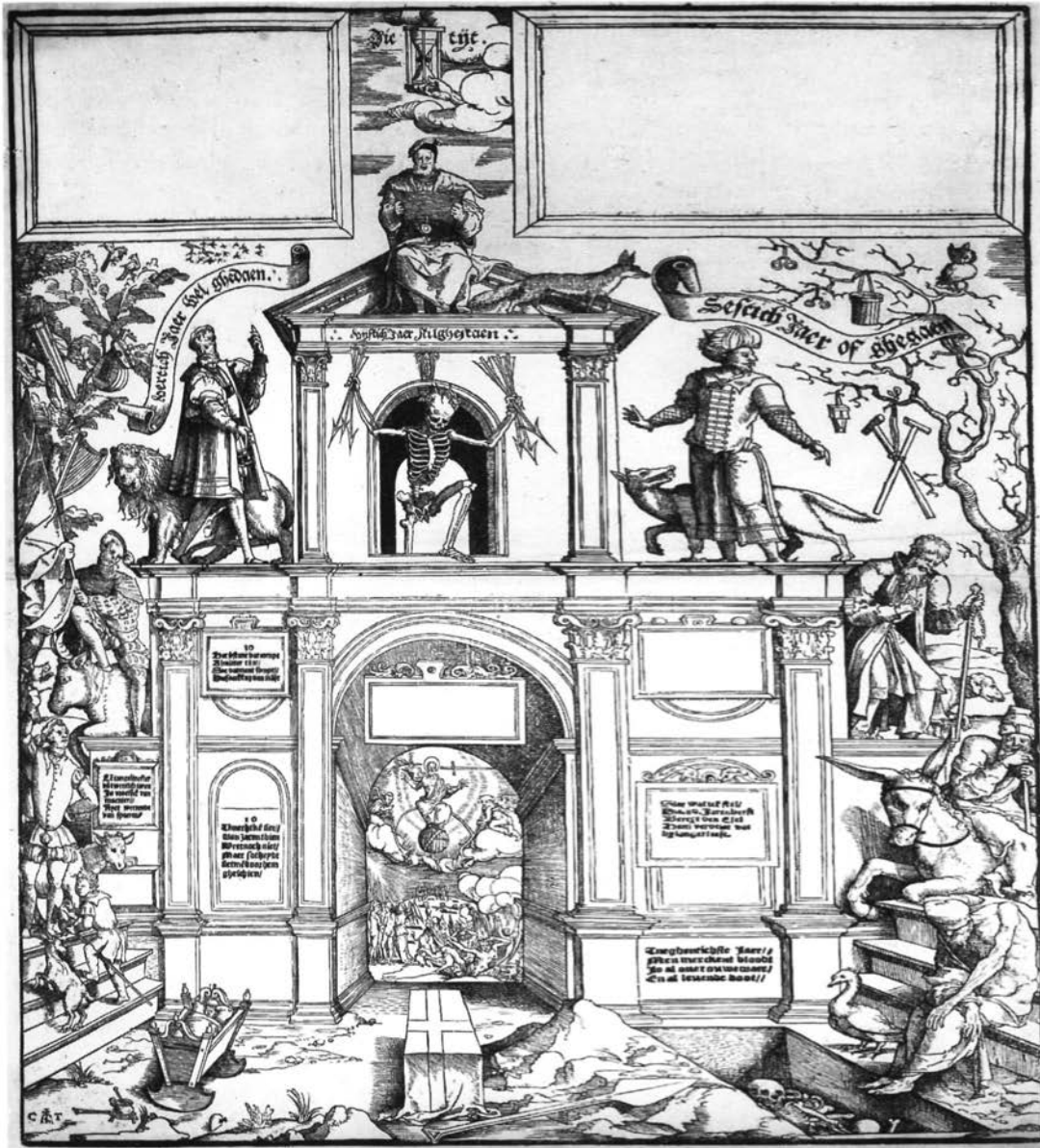
De levensfasen hebben in veertiende en vijftiende eeuw een vaste plaats in encyclopedische teksten, zoals *De proprietatibus rerum* van Bartholomeus Anglicus (afb. 180) en Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme*. Hierbij valt op dat de indeling in zeven fasen steeds meer de regel wordt. Eén van de bekendste Middelnederlandse teksten over de zeven levensfasen is het vijftiende kapittel van het *Winterstuc* van Dirc van Delfs *Tafel van den Kersten Ghelove*.⁴⁹ De bedoeling van de tekst wordt duidelijk uit de eerste alinea: "Dit sijn die seven ouderdoem der menschen, dair hi doer leeft mit veel lidens [lijden] vervolt, ende dair na ymmer sterven ende van daen sceiden moet sijn gheest weder varen tot Gode, dien ghesent heeft, ende sijn lichaem weder comen inder aerden, daert of ghenomen is. Aldus so sluit alle menschen uitganc, der coninghen ende der armen ende der riken, wise ende dwase". Geen wonder dat van de zeven fasen vooral de voor iedere periode kenmerkende ondeugden zijn benadrukt, en dat "mors, dat hiet die natuerlike doot" hier als laatste van de zeven fasen binnen het schema past. Dirc van Delf geeft de naast de Latijnse termen voor de fasen ook de gebruikelijke aanduidingen daarvoor in zijn eigen

⁴⁶ Vergelijk De Jong 1986: 160.

⁴⁷ Dal/Skärup 1980.

⁴⁸ *Die Lebenstreppe* 1983-1984; Hazelzet 1994.

⁴⁹ Zie ed. Daniëls 1937: 67-71.

179. Levenstrap, waarbij het kind van tien jaar voorzien is van een stokpaard. Houtsnede van Cornelis Anthonisz. Theunisse uit ca 1540. Collectie en foto: Rijksprentenkabinet Amsterdam (RP-P-1886-A-10296).

taal. *Infantia, puericia, adolescencia, iuventus, senectus* en *decrepita* hebben in het Middelnederlands achterenvolgens de volgende equivalenten: “een zukelinc” (“in andere landen gheheten een baren”), “kintscheit”, “ioncheit”, “ioecht, manheit of vroem

van leven”, “ouderdoem” en “die duttinge of ofganc des menschen” – waarna als afsluiting de dood volgt, die “bet hiet [en] is ghelijck enen slaep of ruste. [...] In desen staet gaet die mensch uut als een kaersse ende sijnre ghedachten wert vergeten.

180. Levensfasen van de mens, waarbij *pueritia* spelend is afgebeeld. Ingekleurde houtsnede in Barthelomeus Anglicus' *Boeck vander Proprietijten der Dinghen* uit 1485. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage (168 E 8, f 94v).

[...] Dit is dat eynde alles vleischs, daer alle minne [liefde] ende haet, eer ende scande, guet ende have [al het bezit] als droem hene gaet. Wel hem, die die duecht dan heeft bestaet [standvastig beoefend]". In die laatste regels wordt de boodschap van de tekst en de reden dat deze werd verspreid, nog eens expliciet gemaakt. In deze *Tafel van den Kersten Ghelove* volgt op dit "XV capittel" dat is "vanden seven ouderdoem ende tijt des menschen levens" het "XVI capittel" over de "seven tiden ende ouderdom der werlt"; de leeftijden van de mens wor-

den dus gevolgd door die van de mensheid. Ook in geïllustreerde versies van de tekst (zoals die in getijdenboeken voorkomen), hebben de levensfasen meestal een plaats tussen andere reeksen zoals kalenders en worden ze vaak voorafgegaan of gevolgd door de leeftijden van de wereld.

Als (of bij) een serie levensfasen zijn vaak personen van de betreffende leeftijd afgebeeld. Hiervoor ontstaat al vroeg een standaard-iconografie, die min of meer los staat van de tekst. Sears karakteriseert deze personificaties als een weergave van "obvious truths", zoals "children are small and want to play".⁵⁰ De standaarden zijn voor de eerste fasen samen te vatten als:

infantia	tot 4 of 7	zuigeling
pueritia	tot 14	spelend kind
adolescentia	tot 21	valkenjager

Soms zijn de illustraties echter veel exacter op de (of een) tekst gebaseerd, en afwijkingen van de standaard zijn talrijk.

Belangrijk is dat de personificatie van *pueritia* vrijwel altijd met speelgoed is afgebeeld, in de meeste gevallen met stokpaard, molentje of tol. Wanneer meer dan zeven fasen zijn afgebeeld en de kindertijd dus in meer dan twee fasen is opgedeeld, komen soms verschillende spelen voor, die analoog aan de leeftijd opklimmen. Wanneer een reeks van slechts drie of vier fasen is afgebeeld, ontbreekt het speelgoed soms: mogelijk werd in zo'n schema, wat meestal drie maal 25 of vier maal 20 jaar betreft, de eerste periode als te lang beschouwd om door speelgoed te kunnen worden gekarakteriseerd. Het speelgoed is in afbeeldingen van de leeftijden standaard te noemen, en wanneer dit thema in andere technieken (sculptuur) en/of andere gebieden is weergegeven, levert het vaak de enige in zo'n techniek of voor zo'n gebied bekende afbeeldingen van speelgoed op. Zo zijn de tien levensfasen weergegeven op een geëmailleerde glazen bokaal uit Duitsland⁵¹ (zie afb. 184), is "*infancia*" in

⁵⁰ Sears 1986: 102.

⁵¹ Uit de zestiende eeuw. Parijs, Musée des Arts et Tradi-

tions Populaires, D.74.7.1 (in bruikleen van het Musée de Cluny).

een Frans glas-in-lood raam met een nootmolentje afgebeeld,⁵² en is in Italië, waar afbeeldingen van speelgoed zeldzaam lijken te zijn, in een aantal weergaven van de leeftijden dit materiaal te vinden, zoals de heel mooie pop en het wagentje op een fresco met de Maan en de kindertijd in Padua (zie 2 38, afb 105)

In de Nederlanden is vooral in illustraties van zes, zeven en tien levensfasen speelgoed afgebeeld. In het natuurleerboek *Der Naturen Bloeme* van Jacob van Maerlant, waarin een vast klein gedeelte aan de leeftijden van de mens is gewijd, is een tollend kind als personificatie van het "kintschen" aan te treffen (4 5 2). In een Zuid-Nederlands getijdenboek (zie conclusie hoofdstuk 1) volgt een serie met de "septem etates hominum" op een analoge serie met de leeftijden van de wereld, in deze serie zijn zowel *infantia* als *pueritia* met speelgoed getypeerd (4 5 3). En in een levensboom, waar symmetrisch het opgroeien van man en vrouw is geplaatst, heeft een jongen een nootmolentje vast (A58). De prentkunst levert weergaven van tien fasen, al dan niet in de vorm van een trap (A128), waarbij de leeftijd van 10 jaar door speelgoed en door een bijpassend dier is verbeeld (4 5 4). Verwant aan het thema van de levenstrap is de omlijsting van een grafplaat in Ieper (A171), waar eveneens de op- en neergaande levensloop functioneert als geschikt kader voor het besef van de plaats van de dood in dat leven.⁵³

4 5 2 DER NATUREN BLOEME

In Jacob van Maerlants encyclopedie *Der naturen bloeme* komt een opsomming voor van het leven van de mens in zes fasen. Dit stuk tekst vormt het begin van boek I, direct na de proloog, en wel "omme dat die mensche na der scrifturen [Bijbel] coninc es der creaturen, es dus van hem mijn

⁵² In de vaste opstelling van het Victoria & Albertmuseum in Londen, geen inv nr vermeld

⁵³ Trio/Van Belle 1993

⁵⁴ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, boek I, 1-106. Zie Verwijs 1980 (ongewijzigde herdruk van Verwijs

beghin"⁵⁴ Een geïllustreerd exemplaar van *Der naturen bloeme*, nu in de British Library in Londen (afb 181),⁵⁵ heeft kleine tekeningetjes in de marge voor elke "etaet", steeds voorzien van een omkaderd bijschrift, de eerste illustratie toont het "kint geboren", de tweede het "kintschen" dit is een jongen in een tuniek die een tol draaiende houdt. Hij is getekend naast de kapitaal D die het begin vormt van het stukje tekst "Dander etaet die gaet in, als kinder doen sprekens begin". In de tekst staat geen verwijzing naar speelgoed of spel, zoals ook in de volgende strofe over de periode van 15 tot 35 jaar geen aanknopingspunt te vinden is voor de getekende jongeman in valkenjacht-uitrusting. Ook de (omkaderde) termen zelf, in het laatste geval "jonchen", zijn niet in de tekst terug te vinden. Duidelijk is derhalve dat de tekenaar zich met zijn typeringen en bijschriften niet op de tekst baseert, maar op een algemeen bekend schema met levensfasen, die steeds een spelend kind tonen bij de tweede leeftijd, en een jager met valk als derde. Of hij daarvoor een voorbeeld bij de hand heeft gehad, ofwel naar beste weten een jongen met tol heeft getekend, is niet bekend. De geconstateerde modegevoeligheid van dit soort afbeeldingen doet sterk het laatste vermoeden. In ieder geval moet de tol, zoals de valk, voor de tekenaar een logisch uitzien en natuurgetrouw exemplaar zijn geweest.

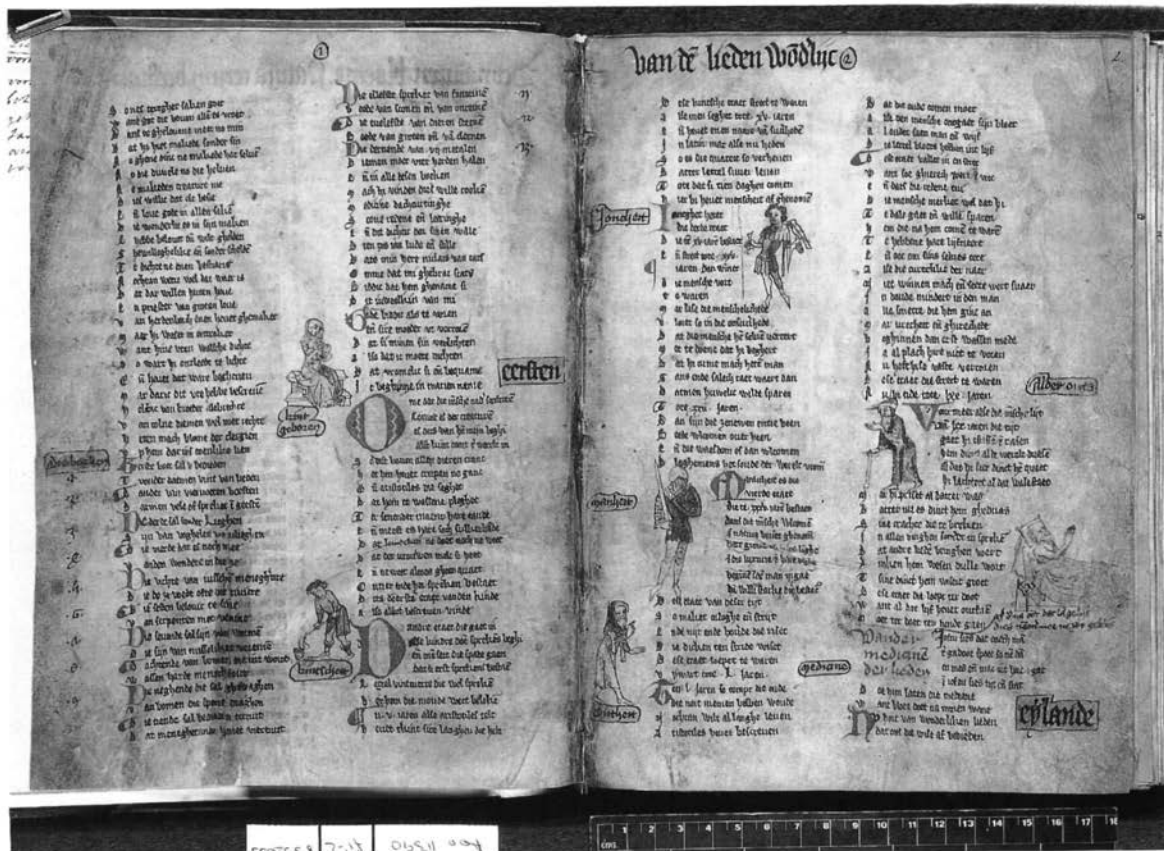
4 5 3 INFANTIA EN PUERITIA

In de Bodleian Library in Oxford wordt een klein Vlaams getijdenboekje bewaard (ms Douce 8) dat in Brugge is gemaakt in de vijftiende eeuw.⁵⁶ Na de kalender, maar voorafgaand aan de reguliere bestanddelen van een getijdenboek bevat dit exemplaar een afbeelding van een man in een globe ("Cur mundus militat sub vana gloria"), een lijst met de zeven tijdperken van de wereld ("septem

1878) 7-11, zie ook Burger 1989 10-11

⁵⁵ Londen, British Library, Add ms 11390, f 1v-2r

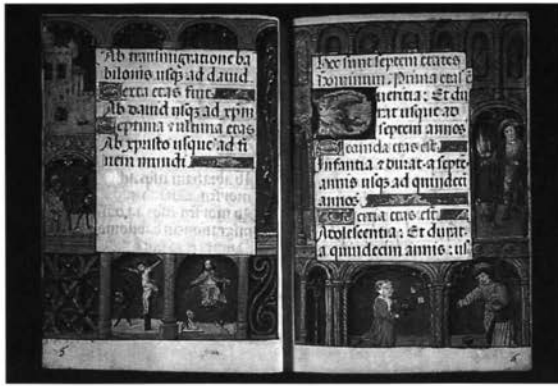
⁵⁶ Oxford, Bodleian Library, ms Douce 8, zie Pacht/Alexander 1966 28, nr 371

181. Levensfasen van de mens met kleine illustraties, waaronder een tollende jongen. In eerste boek van *Der Naturen Bloeme* van Jacob van Maerlant, ca 1325 (British Library ms 11390, f 1v-2r). Foto: British Library Reproductions Londen.

etates mundi”) en analoog daaraan een lijst met de zeven tijdperken van de mens (“septem etates hominum”). Deze laatste behandelt in drie doorgenummerde bladzijden – 6 (is recto), 7 (is verso) en 8 (wederom recto) – de zeven levensfasen van de mens (afb. 182, afb. XI). Deze zijn heel kort beschreven met slechts de aanduiding van de ‘naam’ van de fase (*pueritia*, *infantia*, *adolescencia*, *juventus*, *virilitas*, *senectus* en *decipitas*) en de duur ervan (tot 7, van 7 tot 15, van 15 tot 25, van 25 tot 35, van 35 tot 55, van 55 tot 65 en vanaf 65 tot de dood). Om de tekst heen zijn in een architecturaal kader zeven voorstellingen geschilderd als visuele weergave

van de zeven fasen. Op folio 6 zijn in bogen de eerste drie fasen te zien: middenonder een kind met schort en kapje op een stokpaard met een windmolentje (hier *pueritia*), naast hem een jongen met een mandje die een tol aanslaat (hier *infantia*) en in de rechtermarge *adolescencia* met hond en jachtvalk. Van folio 7 wordt het grootste deel van boven- en zijmarges ingenomen door een scène betreffende de *juventus*: een jonge man met een bloesemtak speelt fluit onder het raam van een huis; in het raam is zijn dame zichtbaar. Onder de tekst is de vijfde fase verbeeld door een man aan een schrijftafel met daarop enige (geld)zakken. De ondermarge

182.a. Eerste drie leeftijden van de mens, waarvan twee met speelgoed als attribuut. b. Laatste vier levensfasen. Bladzijden van Brugs getijdenboek uit de vijftiende eeuw. Collectie en foto's: Bodleian Library Oxford (Douce 8, f 6-7-8).

van folio 8 tenslotte toont medaillons met een bidende man voor een altaar en een stervende man in bed, bijgestaan door een geestelijke. Alle zeven 'plaatjes' zijn typering van de betreffende leeftijdsfase: het spelen typeert het kind (zie ook conclusie hoofdstuk 1), zoals de jacht de jongeling karakteriseert; vervolgens zijn de liefde, materiële welstand, geestelijke inkeer en de dood gebruikt als typering van de levensloop. Attributen zijn gebruikt om de afgebeelde persoon ondubbelzinnig als van die leeftijd aan te duiden. Speelgoed is dus gebruikt om de leeftijd van het spel herkenbaar te maken, in dit geval met stokpaard, molentje en draaitol.

Er is een aantal opvallende zaken aan deze afbeelding van een kind met speelgoed als karakterisering van een van de levensfasen. Ten eerste is er een vergissing gemaakt: de twee 'kinderfasen' zijn omgedraaid. In de regel wordt de eerste fase *infantia* genoemd, want die term is gerelateerd aan het onmondige kind (*infans*). De tweede fase heet dan *pueritia*. Verder is hier voor de kindertijd niet één, wat gebruikelijk is, maar zijn er twee fasen gereserveerd. Beide zijn hier door speelgoed getypeerd.

⁵⁷ München, Bayerische Staatsbibliothek, Graphische Sammlung, Einbl. IV, 6m1. Zie: Hollstein 1949: XII, 64; Hernad 1990: 287-288, nr. 101.

⁵⁸ Met dank aan prof.dr. Á.P. Orbán (KU Nijmegen, vak-

4.5.4 TIEN KEER TIEN

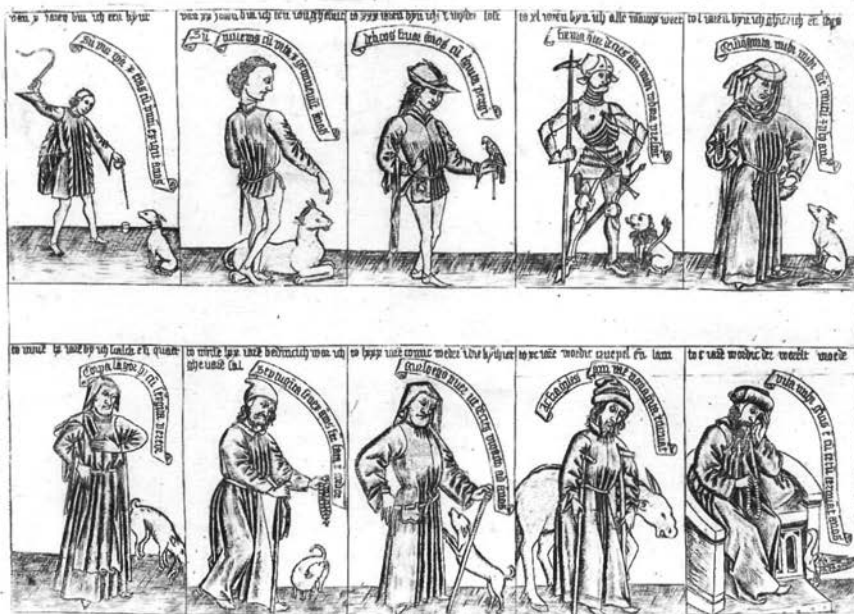
In de tweede helft van de vijftiende eeuw (ca 1470) maakte een onbekende artiest die meestal wordt aangeduid als de 'Meester met de Banderollen' of de 'Meester van 1464' een gravure met de 10 levensfasen van de mens, van 10, 20, 30 tot 100 jaar oud (A168, afb. 183).⁵⁷ Telkens is een menselijke figuur van de betreffende leeftijd met attributen afgebeeld, vergezeld van een dier. De eerste fase, op het tiende jaar, is weergegeven als een jongen in een tuniek die een tol aanslaat; een klein hondje zit erbij op de grond. De tekst op de banderol is moeilijk te ontcijferen, maar luidt: "sum pu[e]r ipsa X etas cum primum exigit annos", in vertaling: "Ik ben *puer* wanneer de leeftijd zelf tien jaar volbrengt".⁵⁸ Deze Latijnse hexameter komt overeen met het in de bovenzone vermelde "van X jaren bin ich een kynt". Vergelijkbaar hiermee is een vroege houtsnede, terug te vinden in (onder andere) uitgaven van *Der Dieren Palleyes*⁵⁹ en *Thuys der Fortunen*⁶⁰ (A169, zie afb. 16). Deze toont eveneens de tien levensfasen, van 10 tot de dood, in twee registers, voorzien van een architectuur-achtergrond. De diersymbolen zijn hier apart onder de plaatjes

groep GLTC).

⁵⁹ Hazelzet 1994: 21.

⁶⁰ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek 227 E 55. Met dank aan Hanneke de Bruyn (RU Leiden).

183. Tien leeftijden van de mens, van dieren voorzien. De jongste jongen speelt met een tol. Houtsneede uit ca 1470 door de Meester met de Banderollen. Collectie en foto: Bayerische Staatsbibliothek München (*Grafische Sammlung Einbl. IV 6m1*).

weergegeven. Evenals bij de gravure van de Meester met de Banderollen is hier de leeftijd van 10 jaar door een tollende jongen verbeeld; in plaats van een hondje gaat hij vergezeld van een springend bokje. De fase tussen tol en jachtvalk, zoals in de gravure te zien, ontbreekt hier; aldus schuiven de volgende symbolen een plaats op waardoor de fase '100' vrijkomt voor het lijk. De diersymbolen verschillen; het is, ook uit andere voorbeelden, duidelijk dat daarvoor verschillende schema's circuleerden (weliswaar met grote overlappingsen) die elk hun eigen uitleg kenden.⁶¹

In afbeeldingen van de levensfasen is speelgoed gebruikt als typering van een bepaalde tijd in het leven. De fasen zijn in de regel verbeeld door personen, die voorzien zijn van attributen. De personen die de kindertijd of -tijden (*infantia* en *pueritia*) weergeven, hebben speelgoed als attribuut, in de

Nederlanden meestal een tol, een stokpaard of een windmolentje (al dan niet gecombineerd). Alleen in de reeks Italiaanse fresco's⁶² en de twee daaraan verwante handschriften⁶³ is naast het stokpaard (bij een jongen) ook voor een pop en een wagentje gekozen (voor bij een meisje). Speelgoed werd door middeleeuwen gezien als karakteristiek voor de kindertijd; ook in teksten komt spel en spelen als kenmerk van deze periode voor (zie conclusie hoofdstuk 1). In deze voorstellingen is het speelgoed symbool voor het spelen dat alleen past in deze levensfase, en duidt het die leeftijd aan als een 'onbezorgde kindertijd'. Het geeft aan dat de mens zich in deze fase bezig houdt – en hoort te houden – met spel, zoals de valk de valkenjacht en daarmee de adolescentie typeert, en de geestelijke inkeer bij beginnende ouderdom wordt gekenmerkt door een gebedenboek.

⁶¹ Zie: Hernad 1990: 287-288.

⁶² Guariento, 7 planeten en 7 leeftijden. Padua, Chiesa

degli Eremitani, zie Sears 1986: afb. 45-48.

⁶³ Sears 1986: afb. 49-50.

184. Tien leeftijden van de mens, bokaal uit Noord-Duitsland, tweede helft zestiende eeuw. Collectie: Musée des Arts et Traditions Populaires, Parijs (in bruikleen van het Musée National du Moyen-Age – Thermes de Cluny D.74.7.1). Foto: auteur.

4.6 SPEL VAN DE MAAND

4.6.1 SPEELSE KALENDERS

Verwant aan de afbeeldingen in context van series met leeftijden zijn series spelen in de marge van kalenderbladen met werken van de maand. Een aantal laat-vijftiende / begin zestiende-eeuwse getijdenboeken, vervaardigd in Gent en Brugge, heeft een complete serie spelende kinderen in de marges van de kalenderbladen⁶⁴ (zie figuur 4). In appendix II behorende bij het artikel “Pieter Bruegel’s Children’s Games, Folly, and Chance” van Sandra Hindman,⁶⁵ geeft zij een overzicht van spelen in de kalenders van Gent-Brugse manuscripten; deze zijn in het artikel gebruikt als voorlopers van elementen van het schilderij van Bruegel.

Hindman gebruikt vijf manuscripten: het *Breviarium Mayer Van den Bergh*,⁶⁶ het *Breviarium van Eleonora van Portugal*,⁶⁷ het *Spinola-getijdenboek*,⁶⁸ het *Golfboek*⁶⁹ en het *getijdenboek van de hertog van Olivares*.⁷⁰ Ook het *Spielbuch*⁷¹ en het *Getijdenboek van Catharina van Portugal*⁷² bevatten zo’n serie, en er zijn er ongetwijfeld meer.⁷³

De series van spelen vertonen onderling grote overeenkomsten, maar ook veel verschillen, zowel

⁶⁴ Zie ook Willemsen 1998.

⁶⁵ Hindman 1981.

⁶⁶ Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh, Cod. 946, zie: Nieuwdorp/Dekeyser 1997 en literatuuropgave aldaar.

⁶⁷ New York, Pierpont Morgan Library M.52, zie: Plummer 1964: 43, pl. 15; Smeyers/Van der Stock 1997: 37.

⁶⁸ Los Angeles CA, J. Paul Getty Museum ms 83 (Ludwig IX-18), zie: Von Euw/Plotzek 1982: 256-285, nr. IX 18.

⁶⁹ Londen, British Library, Add. ms 24098, zie: *Miniatures and borders...* 1911.

⁷⁰ Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi, zie: Garin Ortiz de Taranco 1951.

⁷¹ München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346, zie:

Flämischer Kalender... 1938; Hansen 1984: 98, Abb. 82-86, 214-215.

⁷² Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 ilum., zie: *Les principaux manuscrits...* 1930: 26-27, Pl. XXXIII; Black 1990: 518-519.

⁷³ Ook het in 1977 by Sotheby’s Londen geveilde *Getijdenboek van Guillaume de Bracque*, in de eerste helft van de zestiende eeuw in Valenciennes verlucht, heeft een reeks spelende kinderen in de ondermarges, uitgevoerd in polychroom, met daarbij in ieder geval beugelen, kolf en een tol. Zie: *Catalogue of Western manuscripts...* 1977: 77-78 en de kleurenplaat tegenover p. 77.

in het programma als in kleine details. De afbeeldingen zijn uitgevoerd in één tint camaieü – een aan grisaille verwante monochrome schilderwijze die de indruk van edelsmeedwerk geeft⁷⁴ – (Spinola-getijdenboek), in verschuivende tinten camaieü gecombineerd met monochrome velden (Golfboek en 'Spielbuch') of met polychromie (Breviarium Mayer Van den Bergh), terwijl de series in het getijdenboek in Valencia geheel polychroom zijn uitgevoerd.

De spelen in deze kalender-series komen ook wel los voor onder andere voorstellingen in boeken uit deze periode, Hindman geeft hiervan een opsomming⁷⁵ die echter verre van compleet is. Een belangrijke aanvulling is het zogenaamde 'andere golfboek' of gebedenboek van Karel V, door Maximiliaan voor zijn kleinzoon besteld, dat in 1914 geveild werd bij Bernard Quaritch in Londen en waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is. Getuige een tweetal afbeeldingen in de literatuur, afkomstig uit de veilingcatalogus,⁷⁶ was dit boek voorzien van spelen als illustraties bij de liturgische uren van de dag, in plaats van bij de maanden.

Deze getijdenboeken worden alle met meer of minder zekerheid toegeschreven aan (de omgeving van) Simon Bening en/of Gerard Horenbout, terwijl een aantal in minder recente literatuur nog de noodnaam van de Meester van de Hortulus Animae torst.⁷⁷ Zowel inhoudelijk als naar uiterlijk kunnen de boeken worden gegroepeerd. Zo vertonen de kalender-scènes in het Spinola-getijdenboek en in dat van Eleonora van Portugal zeer grote overeenkomsten, beide betreffen scènes in de bovenmarge van een kalender die over twaalf bladzijden is verdeeld, in goud-camaieü. De bovenmarges van de twaalf kalenderbladen van het Breviarium Mayer Van den Bergh zijn aan de twee voornoemde manuscripten nauw verwant, maar hier zijn de scènes in allerlei combinaties van kleuren weerge-

geven (camaieü, kleur tegen camaieü, ook wel polychromie). Ook zijn de 'balken' zoals die in de andere twee getijdenboeken voorkomen, hier in twee stukken verdeeld, die gescheiden worden door een teken van de dierenriem. Aan alledrie de handschriften heeft (volgens de courante toeschrijvingen) Gerard Horenbout meegewerkt, maar ook de hand van Simon Bening wordt in alle drie wel herkend. Inhoudelijk is er tussen de drie series een aantal treffende overeenkomsten, zoals het voorkomen van een (slee-)kar in de december-marge van de serie éénmaal als sleeкар met kinderen erop en door andere geduwd en voortgetrokken (Breviarium Mayer Van den Bergh, f 7r), éénmaal als sleeкар met paardenkop (Breviarium van Eleonora van Portugal, f 7v), en éénmaal in een versie voor op het land, met paardenkop en wielen (Spinola-getijdenboek, f 7v, zie afb. 40). Het lijkt goed mogelijk dat de drie kalenders, althans wat de kinderspelen betreft, van een en dezelfde hand zijn, misschien van de hand van Horenbout. Ook op grond van een gemeenschappelijke 'fout' in de kalender – bij alle drie de manuscripten zijn de sterrenbeelden schorpioen en weegschaal verwisseld – wordt ervan uitgegaan dat het Breviarium Mayer Van den Bergh, het Breviarium van Eleonora van Portugal en het Spinola-getijdenboek uit één en hetzelfde atelier komen.⁷⁸

Duidelijke overeenkomsten vertonen ook het Golfboek en het 'Spielbuch', die beide worden toegeschreven aan Simon Bening. Deze boeken hebben een serie van dubbele benedenmarges, daar de kalendermaanden steeds twee bladzijden beslaan, een verso en het daar tegenover liggende recto. In beide zijn de speelse marges in goud-camaieü tegen een gekleurde achtergrond uitgevoerd. In het Golfboek zijn 16, in het Spielbuch alle 24 marges met spelen gevuld. In feite is het systeem van de 24 marges van het Breviarium Mayer Van den Bergh hier herhaald, maar dan verdeeld over twee blad-

⁷⁴ De termen "camaieü d'or", "camaieü d'argent" en "camaieü de bronze" worden bijvoorbeeld ook gebruikt door Testa 1992.

⁷⁵ Hindman 1981: 473, noot 1.

⁷⁶ Drost 1914: afb. IV en V.

⁷⁷ Zie bijvoorbeeld *Flamischer Kalender* 1938.

⁷⁸ Von Euv-/Plotzek 1982: 279.

zijden. Nauw verwant aan deze twee, maar deels afwijkend in programma, is het getijdenboek van Catharina van Portugal, dat zich in Lissabon bevindt. Ook dit wordt toegeschreven aan Simon Bening, en met name de kwalitatief hoogwaardige kalender-decoratie zou van zijn hand zijn. Deze drie boeken vormen een tweede groep, waarschijnlijk afkomstig uit het atelier van Simon Bening; deze tweede groep handschriften staat echter zeer dicht bij de eerste groep.

Het getijdenboek in Valencia, van de hertog van Olivares, is duidelijk afwijkend van de zes manuscripten in de twee eerdergenoemde groepen, vooral omdat de speelse marges geheel in polychroom zijn uitgevoerd, zonder stukken in camaïeu, en omdat de scènes in een steeds andere realistische omgeving zijn geplaatst (zie paragraaf 4.3). Het vertoont wel overeenkomsten met de stijl van vooral Simon Bening, maar niet echt met de andere kalenders. Het gebedenboek van Karel V, ook wel Quaritch-getijdenboek genoemd, lijkt op grond van het schaarse fotomateriaal nog het meest op het handschrift in Valencia. Ook in dit laatste handschrift zijn de speelse scènes polychroom uitgevoerd, en in een realistische omgeving gezet. Het betreft hier echter geen kalender, maar de beginpagina's van de getijden, die door telkens een speelse marge worden geflankeerd.⁷⁹

4.6.2 GOLFBEOEK, 'SPIELBUCH' EN LIVRO DE JOGO

De meest beroemde en meest geciteerde afbeeldingen van spel en sport uit de Nederlanden zijn de marge-illustraties bij de kalender in het zogenaamde Golfboek, een van de parade-paardjes van de British Library. Het betreft de kalender van een getijdenboek dat rond 1520 is gemaakt in het Brugse atelier van Simon Bening.⁸⁰ Het boek dankt zijn naam aan de marge van de kalenderminiatur bij

de maand september: daar is een spelletje kolf afgebeeld⁸¹ (afb. 185).

De kalender heeft telkens het eigenlijke kalenderblad met ingeschreven feesten op een recto-zijde, geflankeerd door een bijna paginagrote kalenderminiatur op de voorafgaande verso-zijde; deze liggen naast elkaar als het boek opengeslagen is. Beide, miniatur en kalenderblad, zijn voorzien van een ondermarge met illustratie. De marges van de miniaturen aan de verso-kanten hebben alle spel als thema; daarnaast zijn ook de marges onder de kalenderbladen van januari, februari, september en december (f 19r, 20r, 27r en 30r) voorzien van een spel, soms analoog aan hun belendende marges (sleeën op zowel 18v als 19r, hoepels op 19v en 20r) en soms extra (kolfspel op 27r, kaakslee op 30r). Totaal zijn dus 16 van de 24 marges in de kalender met spelen uitgerust; de overige bevatten toegevoegde werken van de maand, zoals ploegen, schapen scheren en slacht.

De speelse marges vormen een eenvormige serie. In een liggende rechthoek, meestal met krullen op de hoeken, spelen vier tot zes personen één of een aantal spelen. Vaak beslaat de voorstelling slechts de ruimte *onder* de miniatur, soms is de hoek van onder- en zijmarge speels gebruikt (f 18v, 19r, 20v, 23v, 29v) of loopt de voorstelling onder de hele pagina zonder scheiding op de hoek (f 19v, 20r, 25v, 29v). Bij mei (f 22v) is zelfs een hoger deel van de zijmarge bij de voorstelling betrokken, om een ruimtelijk geschikte plek te creëren voor een verticaal element (een vogel op een houten mast, om op te schieten).

De serie is uitgevoerd in camaïeu, in diverse steeds monochroom toegepaste tinten (goud, zilver, brons), of in wit, steeds tegen een achtergrond van een of twee kleuren (bijvoorbeeld bruin of rood, wit/blauw of oranje/rood). De omlijsting is eveneens in camaïeu.

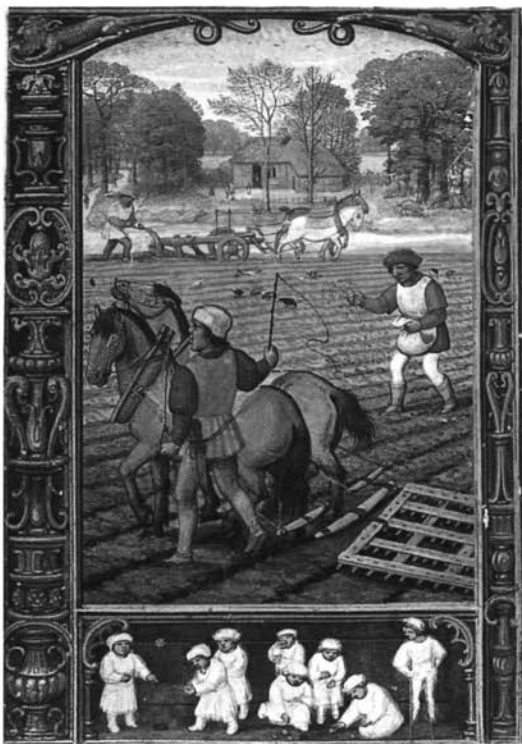
Achtereenvolgens zijn de marges gewijd aan: sleeën (2x), hoepelen (2x), ratels, een soort slagbal,

⁷⁹ Dat is ook het geval in het genoemde Getijdenboek van Guillaume de Bracque (zie noot 73).

⁸⁰ Londen, British Library, Add. ms 24098. Kalender f 18v-30r. Zie *Miniatures and borders...* 1911. Afbeeldingen uit dit

handschrift in bijlage A: cat.nrs. A6, A8, A33, A34, A51, A75, A88, A114, A194.

⁸¹ Zie voor het kolfspel: *Colf-Kolf-Golf* 1982 en Willemsen 1996-B.

185.a/b. Kalender van de maand september, op linkerbladzijde voorzien van marge met knikkerende jongens, op rechterblad van een marge met het kolfspel, naamgever van dit Golfboek (British Library, Add. ms. 24098, f 26v-27r). Foto's: British Library Reproductions.

boogschieten, een spotgevecht op stokpaarden met windmolentjes, vlinders vangen, gansknuppelen, knikkeren en steltlopen, kolven, koten, een rolbalspel, een gevecht met sleetjes en glijden op een kaakslee. Deze serie is redelijk representatief voor het scala aan spelen dat in dit type kalender wordt aangetroffen.

Nauw verwant aan dit boek is een Vlaams getijdenboek dat eveneens wordt toegeschreven aan Simon Bening en gedateerd rond 1500. Het bevindt zich in München onder signatuur Clm 28346.⁸² In dit manuscript beslaat elke maand twee bladzijden

⁸² München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346, zie: *Flämischer Kalender...* 1938; Hansen 1984: 98, Abb. 82-86, 214-215. In dit handschrift weergegeven speelgoed, in bij-

(afb. 186), verso en tegenoverliggende recto-zijde (4v t/m 16r), net zoals in het Golfboek. Hier zijn alle bovenmarges van de 24 bladzijden met kinderspel gevuld; de afbeeldingen zijn inhoudelijk en stylistisch sterk verwant aan het hiervoor beschreven manuscript. Het Münchense manuscript biedt echter, vanwege de uitvoerigheid, de mooiste staalkaart van kinderspelen: een spottoernooi met vaten op sleeën en houten lanssen, hoepels, aardewerk slaan/blindeman, ratels, slagbal, bellen blazen, mei-koningin, boogschieten, stokpaardjes en windmolentjes (om op te rijden, of elkaar mee om de oren te slaan), een looprek, vlinders vangen, vis-

lage A: cat.nrs. A3, A26, A27, A46, A47, A68, A84, A105, A106, A186, A187.

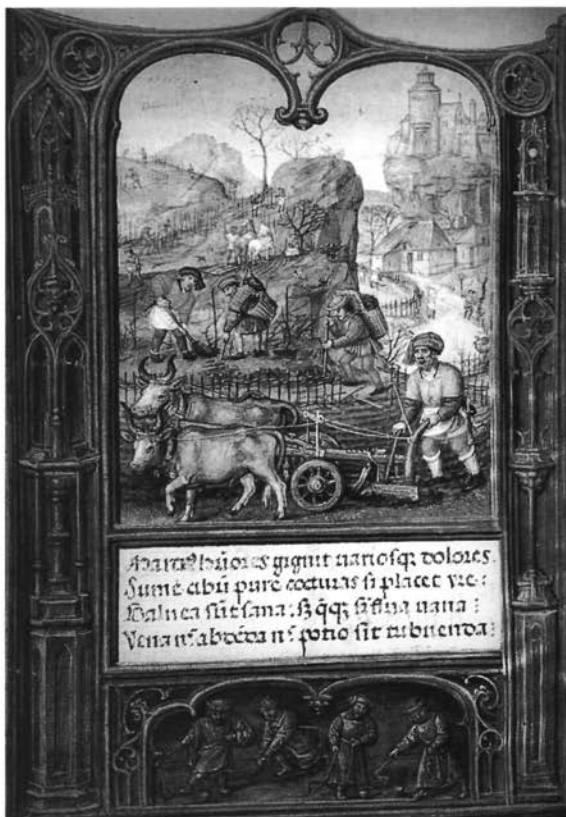
186.a/b. Kalender van december, voorzien van twee marges met winterpret, met ondermeer een groep jongens die een leeuw van sneeuw maken, in het 'Spielbuch'. Collectie en foto's: Bayerische Staatsbibliothek München (Clm 28346, f 15v-16r).

sensteekspel, knikkeren, een vogel aan een touwtje, koten, varkensblazen, stelten, spelen op het ijs en sleeën; daartussen bij november (15r) een afbeelding van het kolfspel (ook dit manuscript had men dus 'golfboek' kunnen noemen, of bijvoorbeeld – zoals hier geïntroduceerd – 'Spielbuch'). In een van de twee winterse marges bij december, gevuld met vermaak in de sneeuw en op het ijs, is een groepje van drie jongens bezig een leeuw (of hond) te maken van sneeuw (f 15v).

⁸³ Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 illum., zie: *Les principaux manuscrits...* 1930: 26-27, Pl. XXXIII; Black 1990: 518-519. Speelgoed, afgebeeld in dit manu-

Verwant aan beide voorgaande manuscripten is het eveneens aan Simon Bening toegeschreven Getijdenboek van Catharina van Portugal of van de Infans Ferdinand, dat zich bevindt in het Museu Nacional de Arte Antiga in Lissabon,⁸³ daterend van ca 1530. Ook hier zijn de (oorspronkelijk 24) kalenderbladzijden (f 1v-12r) uitgevoerd met speelse marges in camaïeu – analoog aan 'Golfboek' en 'Spielbuch' is dit dus, in het Portugees, een 'Livro de Jogo'. Van deze kalender is, als het boek open

script, in bijlage A: cat.nrs. A8, A36, A37, A53, A76, A89, A115, A116, A165, A166.

187. Kalenderbladzijde van de maand maart in het Getijdenboek van Catharina van Portugal (Museu Nacional de Arte Antiga Lissabon, ms 13 ilum, f 3v). Foto: Arquivo Nacional de Fotografia, Lissabon.

ligt, steeds de linker bladzijde voorzien van het werk van de maand met daaronder in een kader een vierregelig vers over die maand, en draagt de rechterbladzijde de kalendertekst, met aan de bovenzijde de beide (!) sterrenbeelden, die elk een deel van de maand beheersen. Alle kalenderbladzijden zijn in de ondermarge van spelende kinderen voorzien. Deze spelmarges vallen vooral op vanwege de hoge kwaliteit van de uitvoering, waarbij binnen een redelijk vast speels programma nog allerlei grappige details zijn verwerkt. De benedenmarge van de maand juni, waar onder een steektoernooi een groep bellenblazende en een

188. Eén van de kalenderbladzijden van mei (met boogschieten) in het Getijdenboek van Catharina van Portugal (Museu Nacional de Arte Antiga Lissabon, ms 13 ilum, f 6r). Foto: Arquivo Nacional de Fotografia, Lissabon.

groep uitgebreid verklede kinderen op stokpaardjes is weergegeven, geeft hiervan een goede indruk (afb. 199).

Deze kalender is niet meer compleet: het blad met de kalendertekst van juni en aan de verso-zijde het werk van juli is ooit uit de band gesneden, evenals het blad met de kalender van november en het werk van december. Omdat eigenlijk alle spelen uit het schema in de overige tien maanden vertegenwoordigd zijn, is moeilijk te zeggen welke spelen in de marges van de verdwenen folia afgebeeld waren. Op de plaats van de kalender van juni is

overigens (later) een blad ingevoegd met de betreffende kalendertekst; de marge daarvan is – om enigszins in stijl te blijven – voorzien van spelende putti; de twee halve cirkels die bij de andere bladen sterrenbeelden tonen, zijn leeg gelaten. De achterkant van het blad is blanco. Er is duidelijk niet geprobeerd om getrouw de rest van de kalender na te bootsen; de kalendertekst van juni is ingevoegd en er is voor gezorgd dat deze niet al teveel uit de toon viel. De toevoeging lijkt niet recent en moet waarschijnlijk verklaard worden uit de gebruiksfunctie van de kalender; daarvoor is het ontbreken van een kalendermaand met de hoogtijdagen zeer onhandig. In ieder geval vond men die kalendertekst hier van groter belang dan het ongetwijfeld mooie plaatje met het werk van de maand dat op de verso-kant stond.

4.6.3 MAYER VAN DEN BERGH, SPINOLA EN ELEONORA

Een soortgelijke serie spelen bevindt zich in kleine kadertjes in de bovenmarges van de kalender van het *Breviarium Mayer Van den Bergh*,⁸⁴ vroeger toegeschreven aan de meester van de *Hortulus Animae*, mogelijk (omgeving) Alexander Bening, nu meestal aan – onder andere – Gerard Horenbout. Het handschrift zal ca 1510 in Brugge tot stand zijn gekomen. Hier beslaat de kalender 12 zijden (f 1v t/m 7r); elk kalenderblad (afb. 189) is aan de onderzijde voorzien van een uitgebreide scène met het werk van die maand, terwijl in de zijmarge 3 medaillons zijn geschilderd met scènes die betrekking hebben op de feestdagen in die maand. Een smalle bovenmarge is ingeruimd voor drie

	Golfboek	'Spielbuch'	Catharina	Valencia
Jan	sleegevecht sleegevecht	sleegevecht sleegevecht	sleegevecht sleegevecht	sleegevecht
Febr	hoepelen hoepelen	hoepelen hoepelen	hoepelen hoepelen	'sloftrekken'
Maart	ratels ploegen	aardewerk slaan ratels	tollen blindeman	hoepels/tollen
April	slagbal schapen	slagbal bellenblaas	ratels slagbal	ratels
Mei	boogschieten paarden	mei-koningin boogschieten	mei-koningin boogschieten	boogschieten
Juni	stokp./molens schaapscheren	stokp./molentjes stokp./molentjes	bellenbl./stokp. (putti, later toeg.)	vogelvangst
Juli	vlindervangst hooien	looprek vlindervangst	(ontbreekt) vlindervangst	kaatsen/beugelen
Aug	gansknuppelen vogelvangst	botengevecht botengevecht	botengevecht botengevecht	stokp./molentjes
Sept	knikkers/stelt kolf	knikkeren vogel/touwteje	gansknuppelen vogelvangst	knikkeren/koten
Okt	koten slacht	koten koten/v.blaas	koten kolf	stelten/kolf
Nov	balspel jacht	stelten kolf	stelten (ontbreekt)	kolf
Dec	sleeën sleeën	ijs/sneeuwpop slee/schaatsen	(ontbreekt) slee/schaatsen	sneeuwballen/sleeën

Fig. 2. Overzicht van de afgebeelde spelen in vier getijdenboeken uit de omgeving van Simon Bening.

⁸⁴ Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh, Cod. 946, zie: Nieuwdorp/Dekeyser 1997 en literatuuropgave al-

daar. Speelgoed uit dit handschrift in bijlage A: A31, A42, A49, A72, A109, A190.

189. Kalenderbladzijde van augustus in het Breviarium Mayer Van den Bergh. Museum Mayer Van den Bergh Antwerpen (Cod. 946, f 5r). Uit Nieuwdorp/Dekeyzer 1997: 19 (met dank aan Hans Nieuwdorp).

August' h'c dies ccc. lxx. iiii. rccc.
 ov' h'c horas. x. Dies vero. xviij.

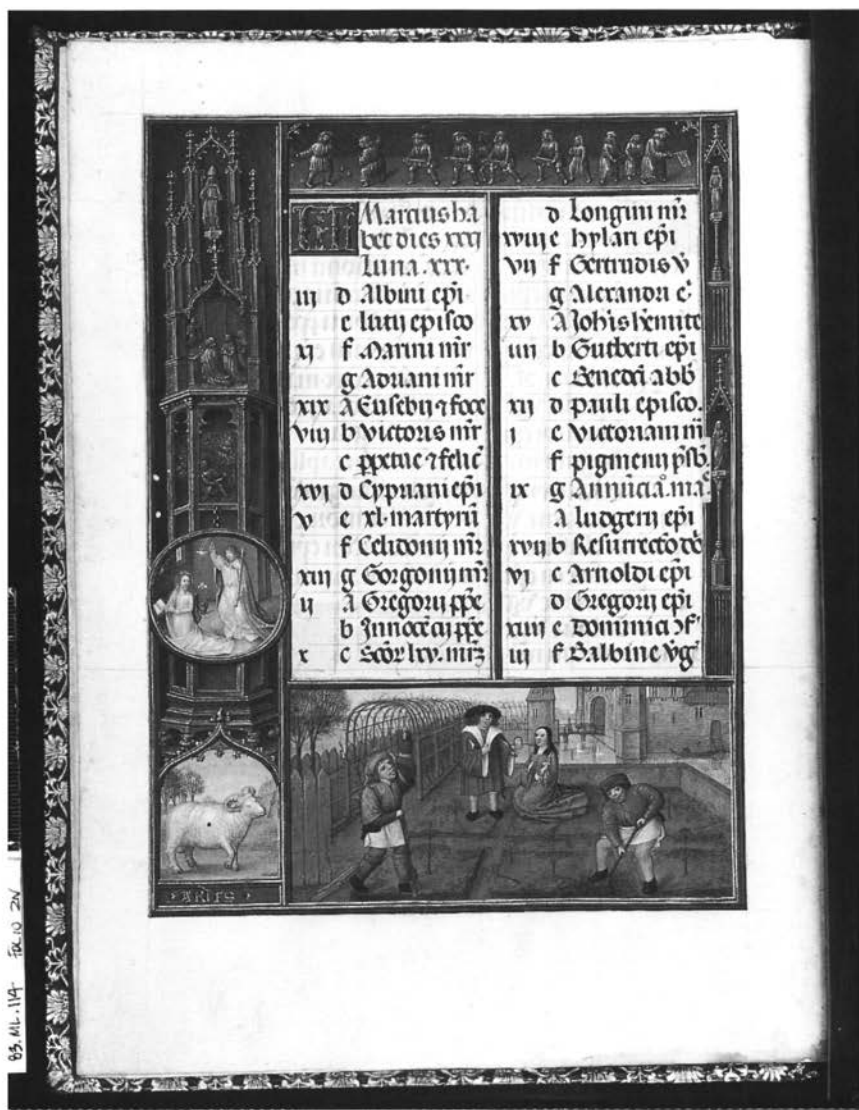
August' h'c dies ccc. lxx. iiii. rccc.
 ov' h'c horas. x. Dies vero. xviij.

p'xi. ad ysa. S. m. madu teoy
 estu' p'xi. aule o' cephi. pa. z. m.
 nu'cio sa' steph' p'xi. mart'ri
 a' iust' p'xi. z. mart'ris.

ce m. ad m'ue. d. Et sa' d'na. f.
 r'assig. d'ni. d. l. mar. f'icti. f'el'ia.
 a' d'ni. an. epi. unde b' z. nuy
 co'z. a'na. largi. z. sinaragdi. m.
 a' romani. mart'ris. **S**ig'lia.
 a' laureti. m'ns. duplex. m. a.
 co'z. mart'z. tyburtij. z. sul'ane.
 ce. clare. uirginis. duplex. ma.
 a' hypoliti. z. loco'z. ei. mart'z.
 ept'eb'li. a' euseb'ij. p'xi. **S**ig.
 stumptio. v'g'is. maue. d. ma.

et. s. laureti. mar. semidou.
 an'ci. agapiti. mart'ris.
 a' lodo'ici. epi. z. d. or. m'ioz. d.
 a' benardi. abbat. z. d. d. e. o. f. i.
 mar. timothei. hip. z. h'p. z. d. d.
 et. san'cti. maue. du. min. s.
Sig'lia.
 a' batholomei. apli. du. m.
 ludouia. d. z. sa' seph'xi. p'xi.
 et. l. lodo'icia. semiduplec.

Augustini. c. d'emet. mar.
 ecoll. f. i. ro'nis. b. sc'e. sabie. m.
 co'z. mart'z. felias. z. audacti.

190. Kalenderbladzijde van maart, met spelende kinderen in bovenmarge. Spino-la-getijdenboek. Collectie en foto: J. Paul Getty Museum Los Angeles CA (ms 83, f 2v).

rechthoekige kaders, in het midden voorzien van het sterrenbeeld, dat de maand domineert en geflankeerd wordt door twee kleine plaatjes met kinderspelen. Soms horen deze bij elkaar (f 2r links en rechts hoepels, f 3r één slagbalspel, f 3v een doorlopende optocht) maar meestal zijn los van elkaar twee verschillende spelen afgebeeld. Het repertoire komt aardig overeen met dat in de groep manu-

scripten van Simon Bening en de inhoudelijk vergelijkbare afbeeldingen zijn ook in uitvoering sterk verwant. Er zijn echter ook andere spelen afgebeeld, waarbij sommige uniek zijn voor dit breviarium, en bovendien zijn de spelen van vooral juli en augustus (f 4v-5r, afb. 200 en 189) bijna polychroom uitgevoerd; alleen de kleding van de jongens is in één kleur gehouden.

Meest vergelijkbaar met dit breviarium zijn de series in camaieu in de kalenders van het zogenaamde Spinola-getijdenboek en van het Breviarium van Eleonora van Portugal. Het eerste wordt zo genoemd omdat het zich vanaf in ieder geval de achttiende eeuw bevond in de collectie van de familie Spinola. Hindman⁸⁵ vermeldt het in de collectie van Prof.dr. Peter Ludwig in Aken; het bevindt zich nu in het J. Paul Getty Museum in Los Angeles, dat de collectie Ludwig in 1983 in zijn geheel kocht.⁸⁶ De marges in dit boek zijn stilistisch en naar plaatsing sterk verwant aan het Antwerpse breviarium; ook hier zijn de spelen in smalle kaders geplaatst in de bovenmarge van de twaalf kalenderbladen (afb. 190). Het scala aan spelen is zeer uitgebreid en bevat veel 'unica'. Achtereenvolgens (f 1v-7r) is bij januari een speelgevecht afgebeeld van twee 'ruiters', die op een ton zitten (die op een slee gebonden is) met helm, schild en (botte) lans, en bij februari onder andere het elkaar omhoog trekken over de rug, zwaan-kleef-aan, steltlopen en kolf. Maart heeft knikkers (of ballen), kleppers en een ratel, april slagbal en mei een optocht van de mei-koningin. Bij juni is het vertrouwde gevecht op stokpaardjes met windmolenlansen weergegeven, terwijl in juli op allerlei manieren vlieders en vogels worden gevangen, waarbij een jongen met een vogel aan een touwtje te zien is. Augustus heeft zwemmen en een botengevecht, september een vogelkooitje en een balspel. Bij oktober, de slachmaand, zijn diverse spelen met koten afgebeeld, bij november activiteiten met hoepels, en bij december tenslotte schaatsen, sleeën en een bolderkar met paardenkop op het ijs (zie afb. 40).

Nauw verwant aan dit boek is het Breviarium van Eleonora van Portugal,⁸⁷ nu in de Pierpont Morgan Library in New York (afb. 191). Ook bij dit manuscript zijn de bovenmarges van de twaalf kalender-

bladen (f 2r-7v) gevuld met langgerekte balken, waarin in goud-camaieu uitgevoerde spelen zijn afgebeeld. De spelen komen in grote lijnen overeen met het repertoire in het Spinola-getijdenboek en ook de verdeling over de maanden wijkt maar hier en daar af; maart, april, juli en september tonen kleine variaties. Meest opvallend is de verwisseling van de marges bij februari en november; dit zijn twee bladzijden die in de regel naast elkaar op een bifolium staan – is hier in het Spinola-handschrift wellicht sprake van een vergissing?

4.6.4 GETIJDENBOEKEN VAN HERTOG EN KEIZER

Een ander soort serie is te vinden in het Getijdenboek van de hertog van Olivares, 1505 in Brugge gemaakt.⁸⁸ Hier is de kalender van elke maand (f 3v-15r) verdeeld over twee bladzijden (afb. 192), met op de verso-zijde het eerste gedeelte van de maandtekst, voorzien aan de onderzijde van een brede ornamentrand en aan de bovenkant van twee vierkanten met het werk van de maand en het sterrenbeeld, samen in een rechthoekige kader. Op de daaropvolgende recto-zijde volgt het tweede gedeelte van de tekst, met aan de bovenzijde een smalle ornamentrand en aan de onderzijde een rechthoekige marge met spelende kinderen, even groot als de brede band op de verso-zijde. In tegenstelling tot de eerdergenoemde manuscripten, waar het vooral eenkleurige scènes tegen een abstracte achtergrond betreft, zijn in dit manuscript de spelen uitgevoerd in polychromie en tegen een realistische achtergrond (zie 4.3): een plein met huizen, een veld met bomen, of zelfs een afgezette speelplaats (augustus).

De scènes zijn uiterst gedetailleerd weergegeven en vaak zijn meer spelen in één afbeelding gecombineerd (bijvoorbeeld hoepelen en tolleren in maart,

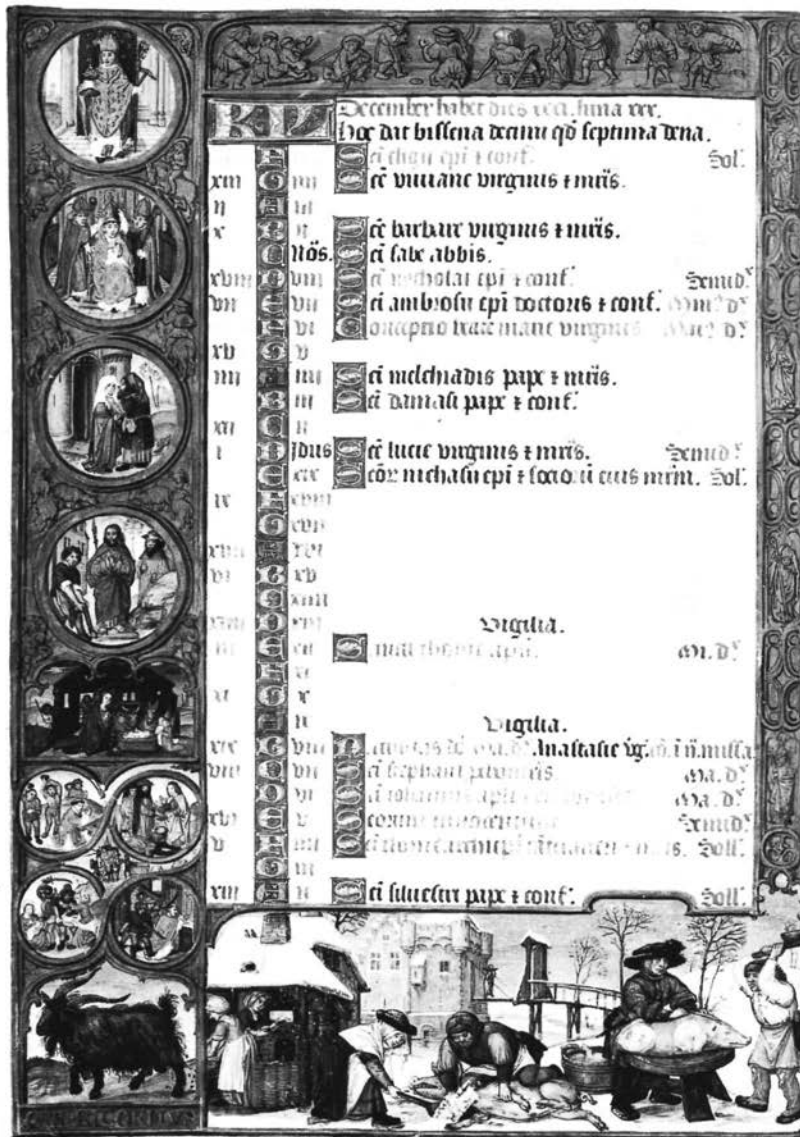
⁸⁵ Hindman 1981: 455.

⁸⁶ Los Angeles CA, J. Paul Getty Museum ms 83 (Ludwig IX-18), zie: Von Euw/Plotzek 1982: 256-285, nr. IX 18. Speelgoed uit dit manuscript in bijlage A: cat.nrs. A32, A43, A50, A73, A74, A87, A110, A192.

⁸⁷ New York, Pierpont Morgan Library M.52, zie Plummer

1964: nr. 43, pl. 15. Speelgoed hieruit in bijlage A: cat.nrs. A5, A29, A30, A41, A48, A70, A71, A86, A108, A155, A189.

⁸⁸ Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi (geen nummer), zie: Garin Ortiz de Taranco 1951. Nummers in bijlage A uit dit handschrift: cat.nrs. A4, A28, A69, A85, A107, A156, A188.

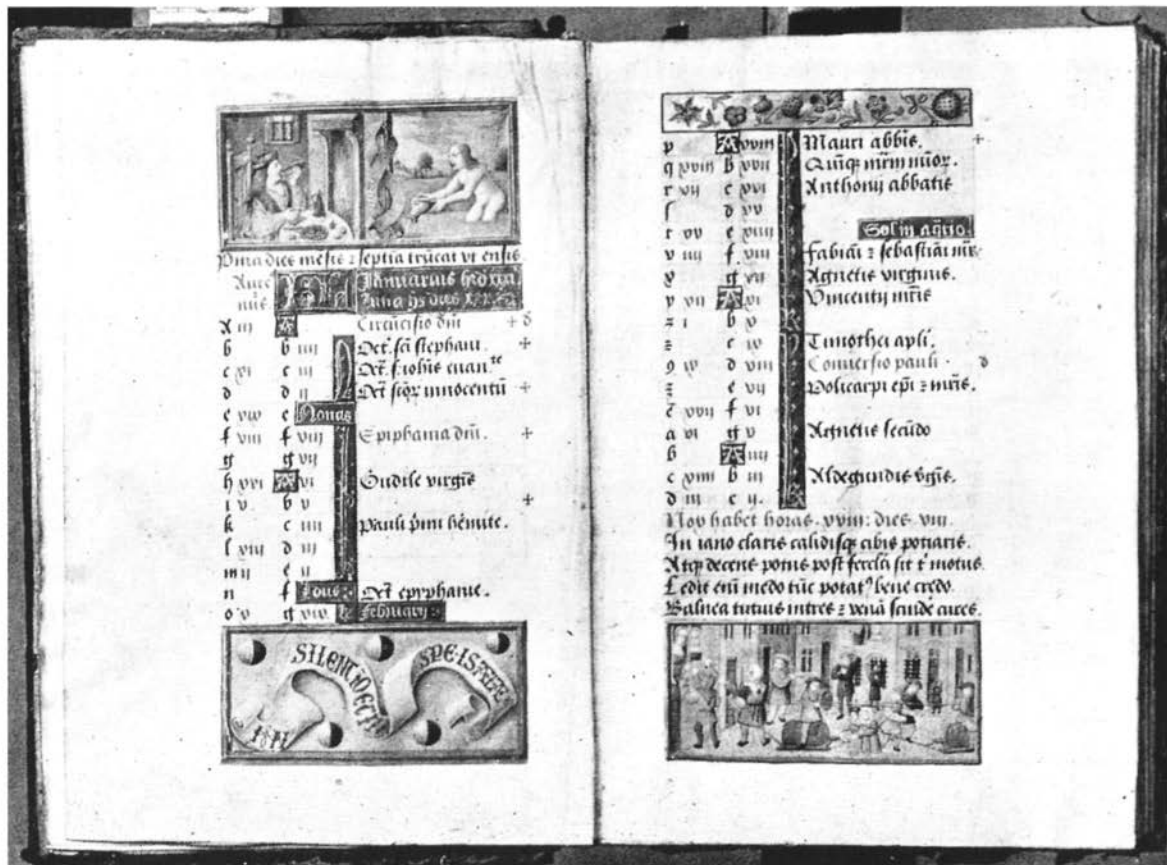

191. Kalenderbladzijde van december, met allerlei sneeuw- en ijspret in marge. Breviarium van Eleonora van Portugal. Collectie en foto: Pierpont Morgan Library New York NY (M.52, f 7v).

afb. 196), zodat het scala aan spelen overeenkomt met de dubbele series in de 'eerste groep' en met de langgerekte marges van de 'tweede groep'. Het

⁸⁹ Venetië, Biblioteca Marciana, ms 7531, zie: *The Grimani Breviary* 1977 en literatuuropgave aldaar.

Olivares-getijdenboek is niet overtuigend toegeschreven, maar de overeenkomsten met het Breviarium Grimani⁸⁹ zijn opvallend en het is derhalve waarschijnlijk dat het uit de onmiddellijke omgeving van Bening en Horenbout afkomstig is.

192. Kalender van januari in het Getijdenboek van de Hertog van Olivares. Real-Colegio de Corpus Christi Valencia (f 3v-4r). Uit: Garin Ortiz de Taranco 1951: Lámina 3.

Op grond van het schaarse beschikbare foto-materiaal (afb. 193) van het zogenaamde 'Gebedenboek van Karel V', ook wel 'het andere Golfboek', een Zuid-Nederlands getijdenboek dat in januari 1914 bij Bernard Quaritch in Londen is geveild⁹⁰ en waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is, lijken de spelscènes die daarin de getijden en gebeden flankeren, meer dan andere op de marges in het getijdenboek van de Hertog van Olivares. Ook hier gaat het om polychrome weergaven tegen een

⁹⁰ Hindman 1981: 473, noot 1; Drost 1914: afb. IV en V. Catalogusnummers in bijlage A uit dit handschrift: A7, A35, A52, A154.

realistische achtergrond, en de stijl van de figuren vertoont overeenkomsten met de Valenciaanse bladen. Hindman vermeldt de scènes als volgt: bij de lauden (f 45v en 46r) beugelen (Drost afb. IV: twee beugelende jongens en een derde die met een boog op een roos schiet) en kolf (vandaar dat dit boek ook wel 'Golfboek' werd genoemd); bij de terts (f 71v) tol en zweep (Drost afb. V: tollers in portaal); bij de noen (f 86v en 87r) "skittles with knucklebones" – hier moet het kootspel zijn bedoeld, en wel die versie waarbij vanaf een afstand op een opgesteld rijtje koten wordt gemikt – en hoepels; tenslotte bij de boetepsalmen (f 120v) bellenblazen. Alles wijst erop dat uit het bekende scala aan

	MVdB	Spinola	Eleonora
Jan	sleegevecht	sleegevecht	sleegevecht
Febr	hoepelen	zwaan/kolf/stellen	hoepelen
Maart	blindeman/ratels	knickers/ratels	tollen/ratels
April	balspel/slagbal	slagbal	slagbal/balspel
Mei	mei-optocht	mei-optocht	mei-optocht
Juni	stokp./molens	stokp./molentjes	stokp./molentjes
Juli	kloten	vlinder/vogelvangst	vlindervangst
Aug	botengevecht	botengevecht	botengevecht
Sept	knickers/slagbal	balspel	vogelvangst
Okt	koten/blaas	koten	koten
Nov	kolf	hoepelen	zwaan/kolf/stellen
Dec	slee/beugelen	slee/ijspret	slee/ijspret

Fig. 3. Overzicht van afgebeelde spelen in drie getijdenboeken uit de omgeving van Gerard Horenbout (en Simon Bening).

kinderspelen voor dit boek een aantal is gekozen, dat de getijden en gebeden kon versieren. Daarbij is de volgorde niet gehandhaafd; die was ook niet meer van belang, omdat de relatie met de maanden verviel.

4.6.5 IJSPRET EN KNIKKERTIJD

Kinderspelen komen als een vaste cyclus in een klein aantal getijdenboeken voor. Het betreft zonder uitzondering heel rijk gedecoreerde boeken, waarbij het vaste schema van de werken van de maand⁹¹ is uitgebreid met een aantal andere toepasselijk geachte voorstellingen van zaken die eveneens met het jaar mee veranderen: sterrenbeelden en planeten, soms ook een tweede werk van dezelfde maand. Kinderspelen konden ook verspreid worden over het jaar omdat ze deels door de seizoenen worden bepaald, en zo ontstond ook van deze speelse toevoeging een schema. Het was voor de hand liggend om de marge van de voorstelling bij december, waar vaak sneeuw op de velden ligt en het water is bevroren, te voorzien van sneeuw- of ijspret. Op deze manier zijn de gespeelde spelen, waar dat voor de hand lag, gekoppeld aan hun plaats in het jaar: sleeën in de winter, vlin-ders vangen in de zomer en koten in oktober, de

slachtmaand; tegenover het koten in het Golfboek is in de marge van 28r het doden van een varken te zien. Ook zijn bij maart vaak ratels te zien vanwege de Stille Week,⁹² en is de meimaand versierd met een mei-optocht (vanwege de mei-koningin) ofwel, zoals in het 'Spielbuch', met het papegaai-schieten dat traditioneel in mei plaats vond (zie afb. XII).

Deze binding van bepaalde spelen met het seizoen of een feest of gebruik in een bepaalde maand, ligt ten grondslag aan het ontstane schema van het 'spel van de maand' (zie figuur 4, zie de 'kalender': afb. 194 t/m afb. 205), waarbij september als knikkertijd is getypeerd en kolf in november voorkomt. Net zoals bij de werken van de maand wil een spel nog wel eens een maand verschuiven; in het Valencia-getijdenboek vinden we de hoepels bij maart, terwijl die elders steeds bij februari zijn geplaatst; ze zijn gecombineerd met de tollens die andere getijdenboeken hier hebben. Inhoudelijke relaties met de hoofdminiatur (‘met een knipoog’) komen spaarzaam ook wel voor: een speelgevecht met stokpaardjes en molentjes op stokken onder een afbeelding van een steektoernooi en een miniatur met het thema jacht onderstreept door een troepje jongens dat met hun petten vlin-ders vangt (beide Golfboek).

Het schema (figuur 4) is derhalve de gemene deler, en er zijn allerlei variaties. Het toernooi op

⁹¹ Zie bijvoorbeeld Willard 1932 en Wieck 1988.

⁹² Hansen 1984: 206, 214-215.

193.a. Beugelen en schieten in marge van zgn. Getijdenboek van Karel V, geveild bij Quaritch, huidige verblijfplaats onbekend (f 45v). b. Tollen, idem (f 71v). Uit: Drost 1914: afb. IV/V.

stokpaardjes kan in mei, maar ook in augustus te zien zijn, en een aantal boeken vertoont unieke spelen, die niet eens allemaal te duiden zijn. Vooral de series van 24 in plaats van 12 speelse marges vertonen, vanwege het grote aanbod, vaak zeldzaamheden.

In de omgeving van de ateliers van Bening en Horenbout worden losse scènes uit de spelcycli bij kalenders wel gebruikt als marges onder andere voorstellingen (zie ook 4.8.3). Zo komt het spottoernooi ook voor als marge-voorstelling onder de Pinkster-miniatuur van het door Gerard Horenbout verlichte Rothschild-gebedenboek⁹³ uit het tweede decennium van de zestiende eeuw (A193, afb. 206). Opvallend is de overeenkomst in uitvoering, opvallend zijn ook de verschillen: hier betreft het jon-

gens en meisjes, en het gevecht gaat er blijkbaar zo heftig aan toe dat een van de windmolenlansen is afgebroken en op de grond valt. De inhoudelijke relatie met de hoofdminiatuur, die bij het Golfboek de reden is geweest dat het toernooi met windmolenlansen in die maand (juni) is geplaatst, ontbreekt hier; een inhoudelijke relatie moet als een uitzondering gezien worden. Dat geeft mede aan dat het gaat om een breed repertoire, waaruit inderdaad per geval gekozen werd, vanuit de traditie en soms ook juist variërend daarop.

De keuze voor speelse marges als een cyclus is een uitbreiding op de themata voor de invulling

⁹³ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod.S.n. 2844, f 32v. Zie Trenkler 1979.

SPEL VAN DE MAAND

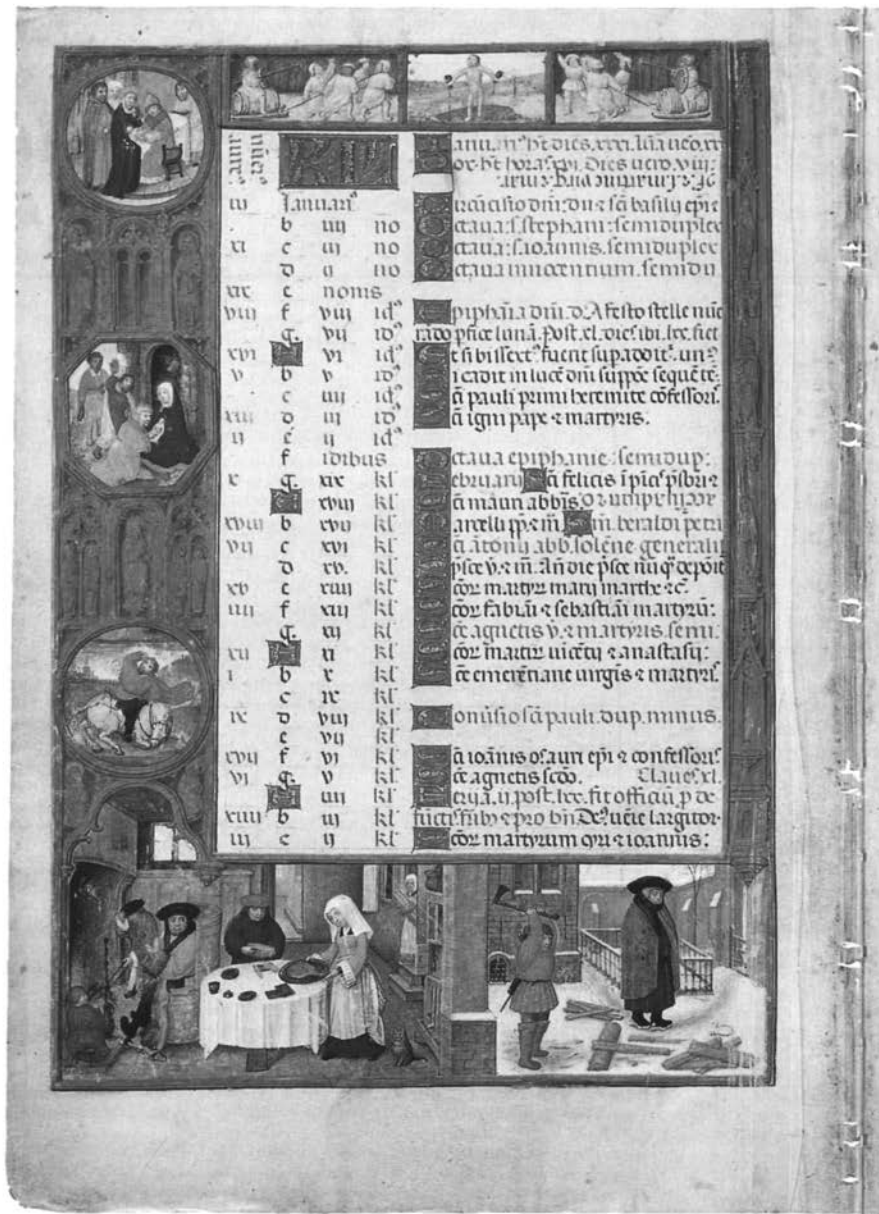
<i>Maand</i>	<i>Teken</i>	<i>Werken</i>	<i>Spelen</i>
Januari	Aquarius (waterman)	Feesten warmen bij vuur	Sleegevecht
Februari	Pisces (vissen)	Warmen bij vuur grond breken	Hoepels
Maart	Aries (ram)	Snoeien grond breken	Ratels tollen
April	Taurus (stier)	Bloemen plukken valkenjacht	Slagbal bellenblazen
Mei	Gemini (tweelingen)	Valkenjacht hofmaken, muziek	Boogschieten optocht
Juni	Cancer (kreeft)	Maaien schapen scheren	Toernooi op stokpaardjes
Juli	Leo (leeuw)	Oogsten maaien	Vlindervangst vogelvangst
Augustus	Virgo (maagd)	Dorsen wannen, dorsen	Botengevecht
September	Libra (weegschaal)	Wijn persen druiven oogsten	Knikkeren
Oktober	Scorpio (schorpioen)	Zaaien wijn, slacht	Koten
November	Sagittarius (boogschutter)	Eikels verzamelen slachten os	Kolf balspel
December	Capricorn (steenbok)	Slachten varken bakken	Sleen ijspret

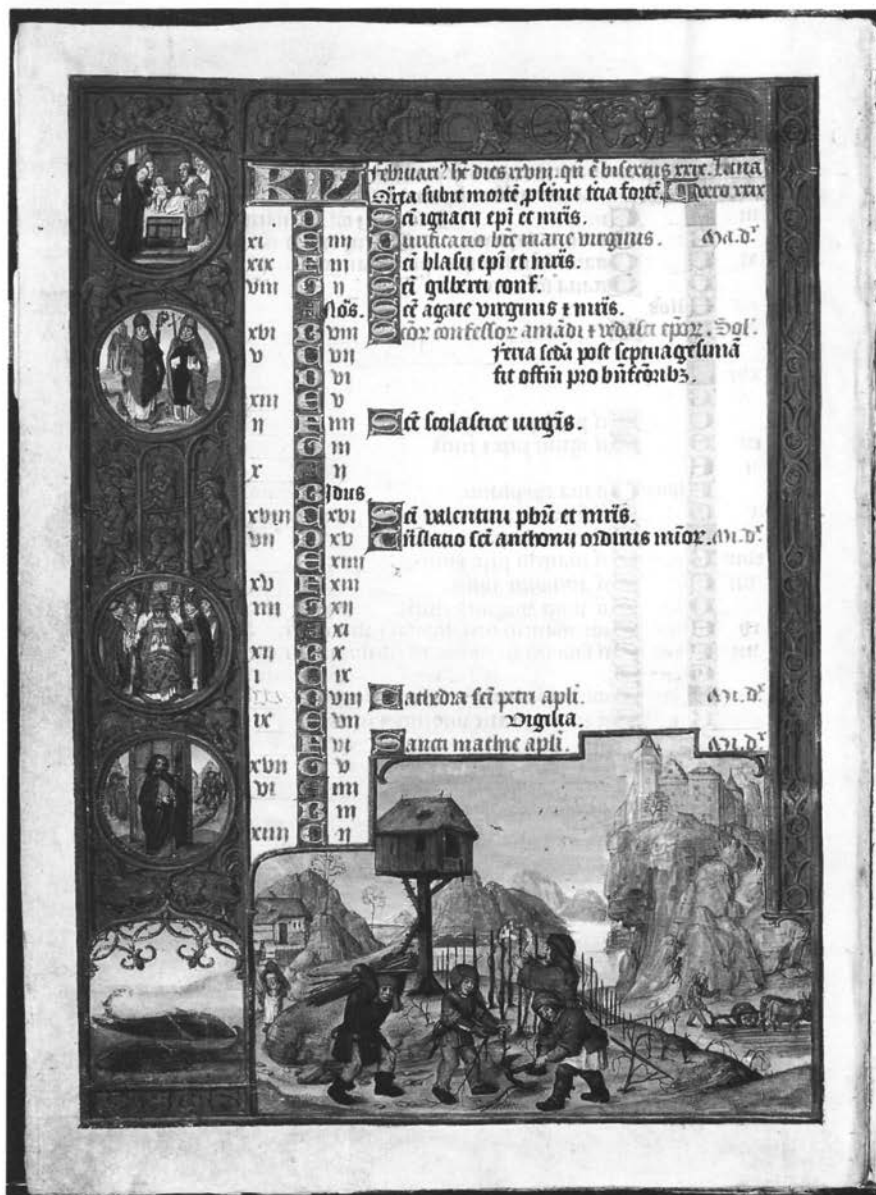
Fig 4 Schema met de maanden, tekens van de dierenriem en de bijbehorende werken en spelen van de maand

van een kalender. De marges met spelende kinderen behoorden (waarschijnlijk vanwege die kalendercyclus) tot het repertoire van een verluchter, en worden daarom ook wel buiten de context van de kalender toegepast. Dan functioneert een marge met spelende kinderen als een frivool detail in een gedecoreerde bladzijde, en is zowel beeldtraditie als beschikbare ruimte bepalend voor welk spel hoe is weergegeven (zie conclusie). In de kalenders is een zo breed mogelijk scala aan spelen gebruikt, waarbij de serie, vanwege de analogie aan de werken van de maand, spelen *buitenshuis* weergeeft, geordend naar hun geschiktheid voor de tijd van het jaar. Zonder uitzondering zijn de scènes buiten geplaatst, ofwel in een landschap, ofwel in een stad (zoals bij het getijdenboek van de Hertog van Oli-

vares), en om deze reden zijn wel alle buitenspelende die courant waren terug te vinden, maar ontbreekt typisch binnen-speelgoed.

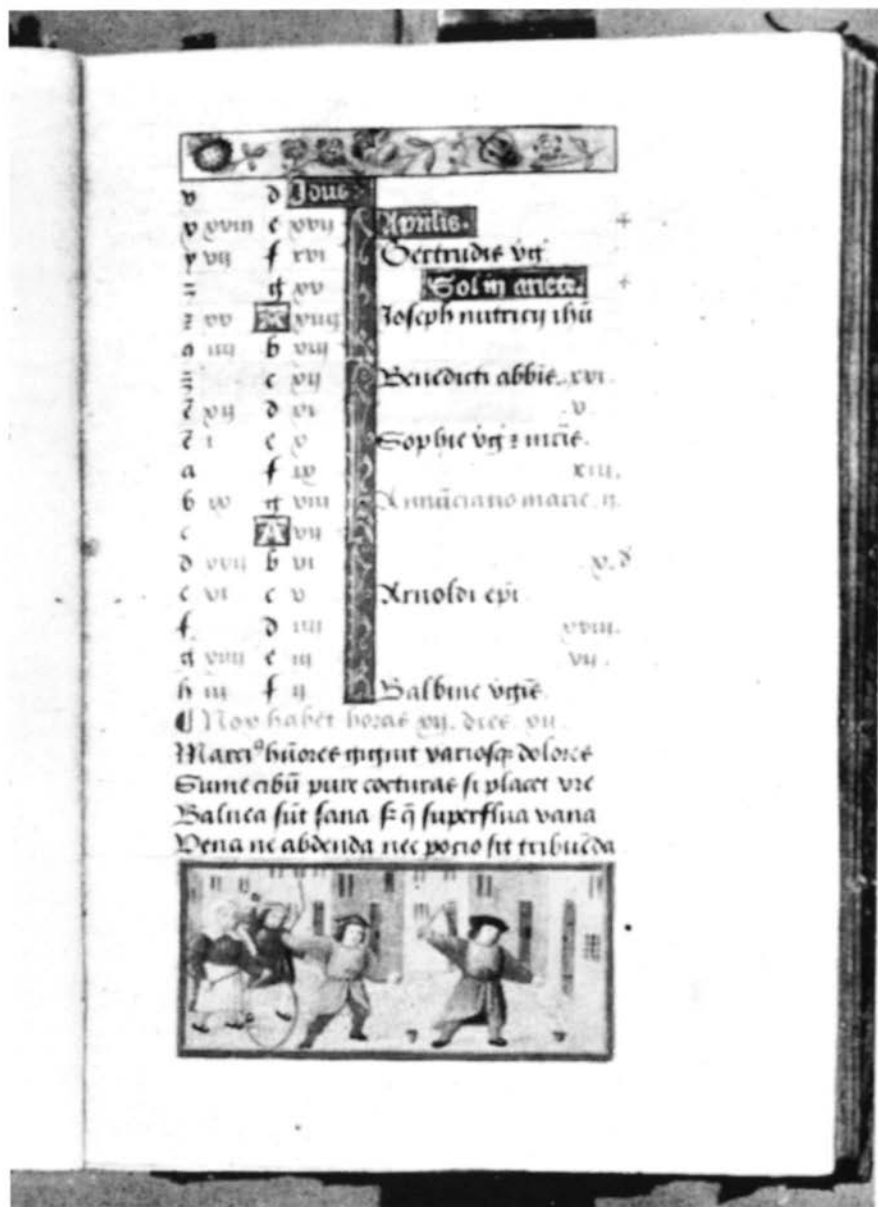
194. Januari. Uit het Bre-
viarium Mayer Van den
Bergh. Museum Mayer
Van den Bergh Antwerpen
(Cod. 946, f 1v). Uit
Nieuwdorp/Dekeyzer
1997: 12 (met dank aan
Hans Nieuwdorp).

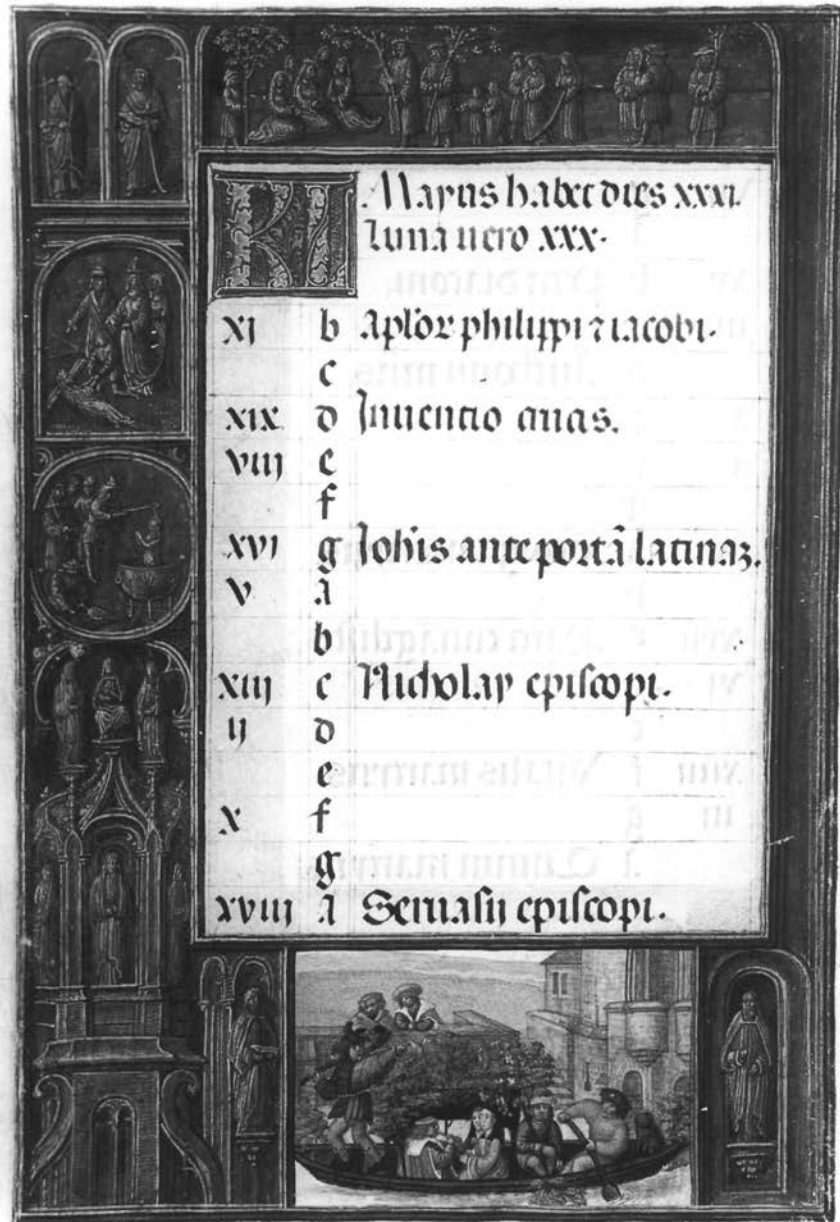

195. Februari. Uit het Brevarium van Eleonora van Portugal. Collectie en foto: The Pierpont Morgan Library New York NY (M.52, f 2v).

196. Maart. Uit het Getijdenboek van de Hertog van Olivares. Collectie en foto: Real-Colegio de Corpus Christi, Valencia (f 6r).

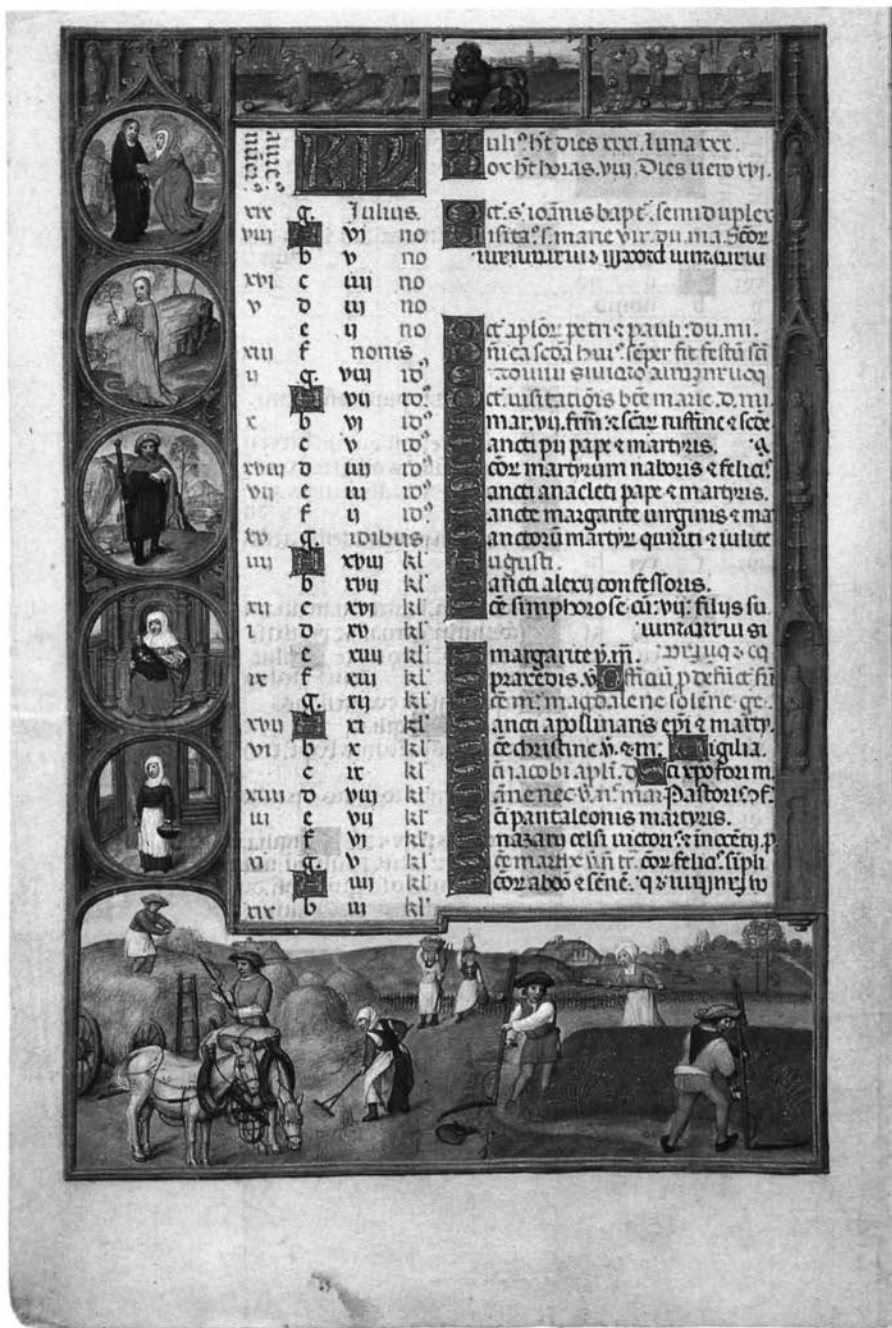
198. Mei. Uit het 'Spiel-
buch'. Collectie en foto:
Bayerische Staatsbibliothek
München (CIm 28346,
f 8v).

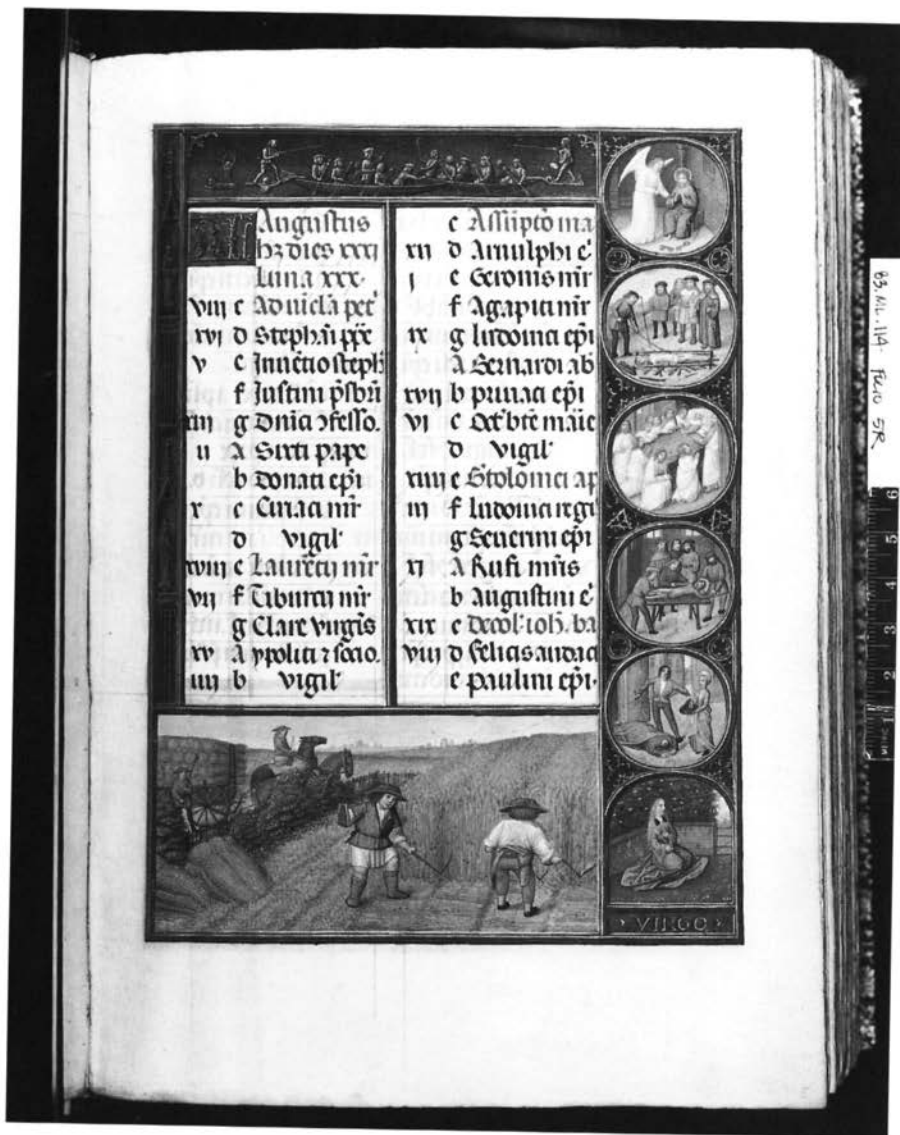

199. Juni. Uit het Getijdenboek van Catharina van Portugal (Museu Nacional de Arte Antiga Lissabon, ms 13 ilum, f 6v). Foto: Arquivo Nacional de Fotografia, Lissabon.

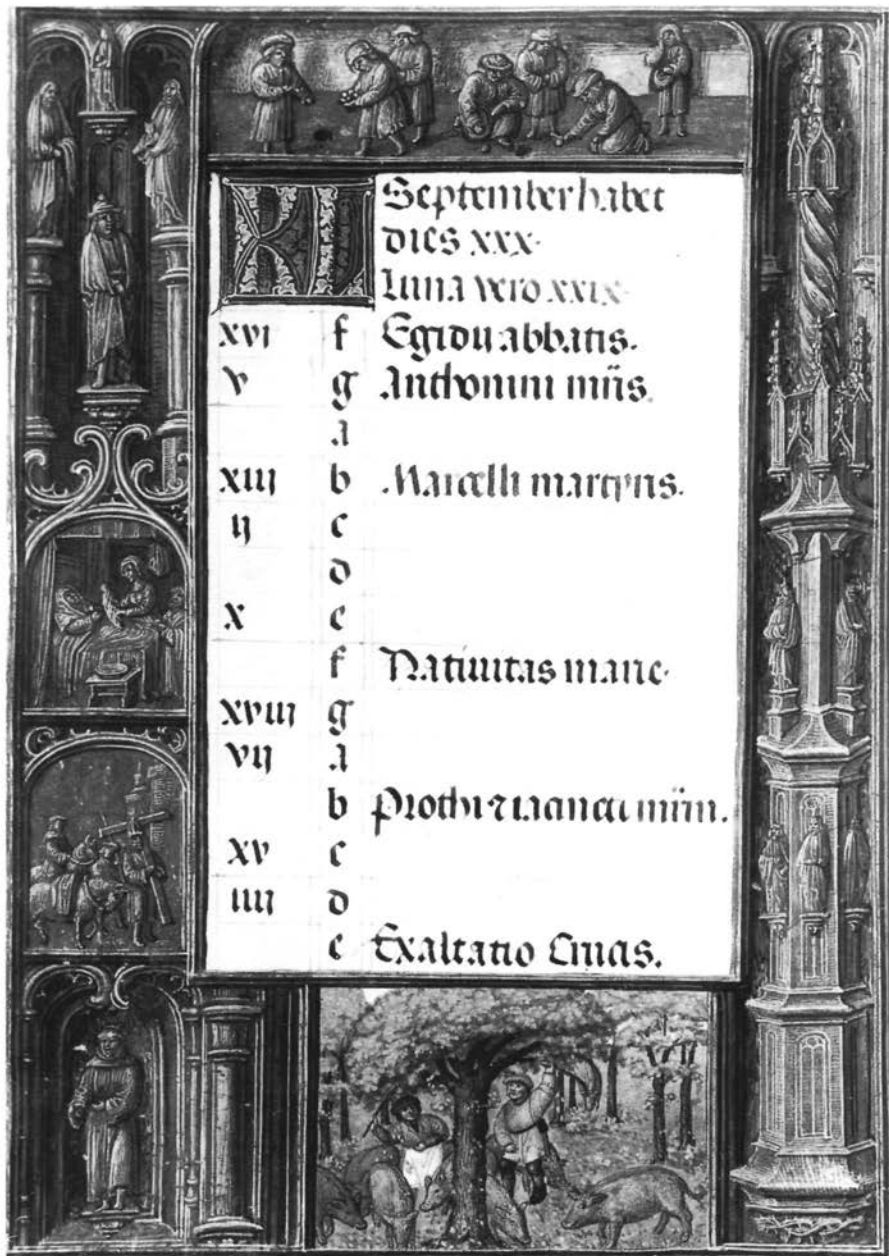
200. Juli. Uit het Breviarium Mayer Van den Bergh. Museum Mayer Van den Bergh Antwerpen (Cod. 946, f 4v). Uit Nieuwdorp/Dekeyzer 1997: 18 (met dank aan Hans Nieuwdorp).

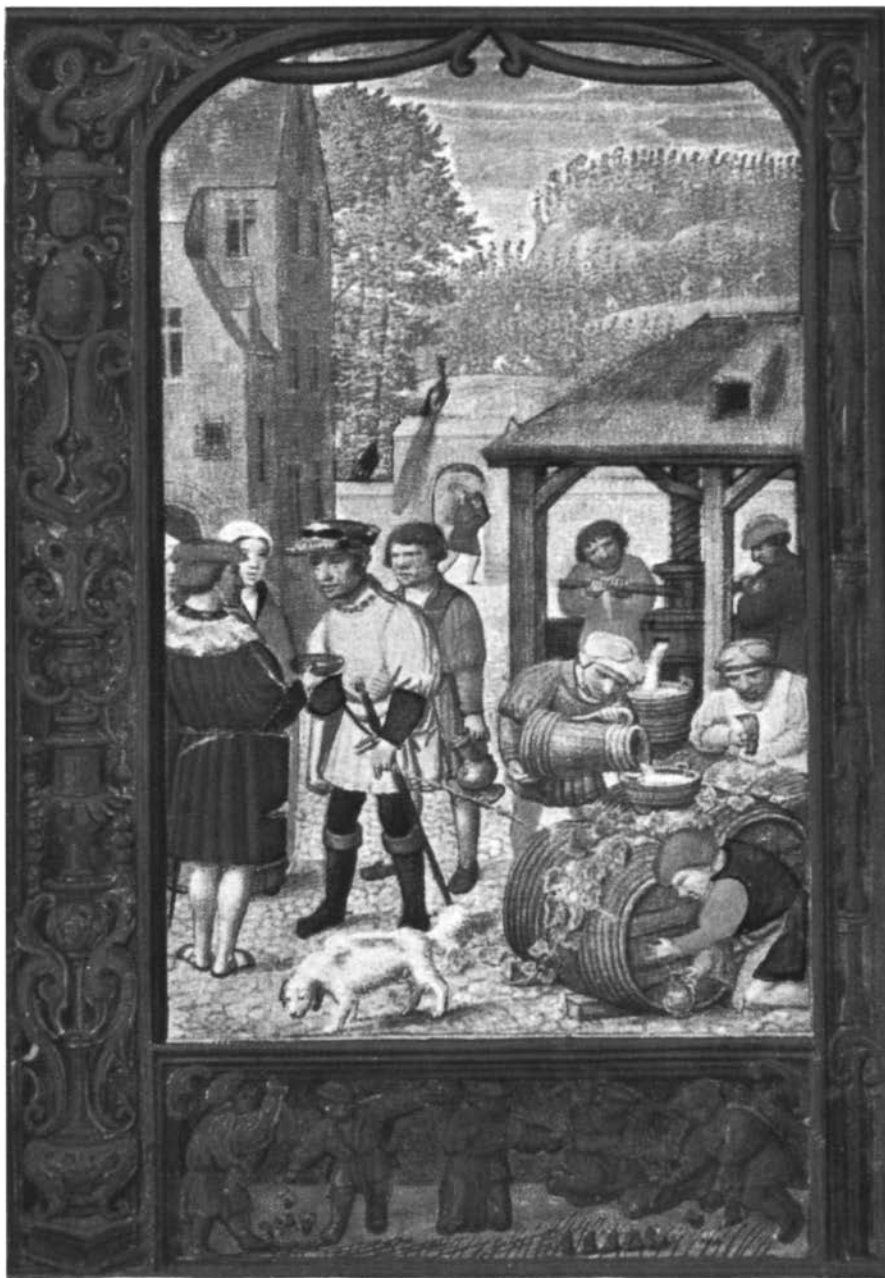

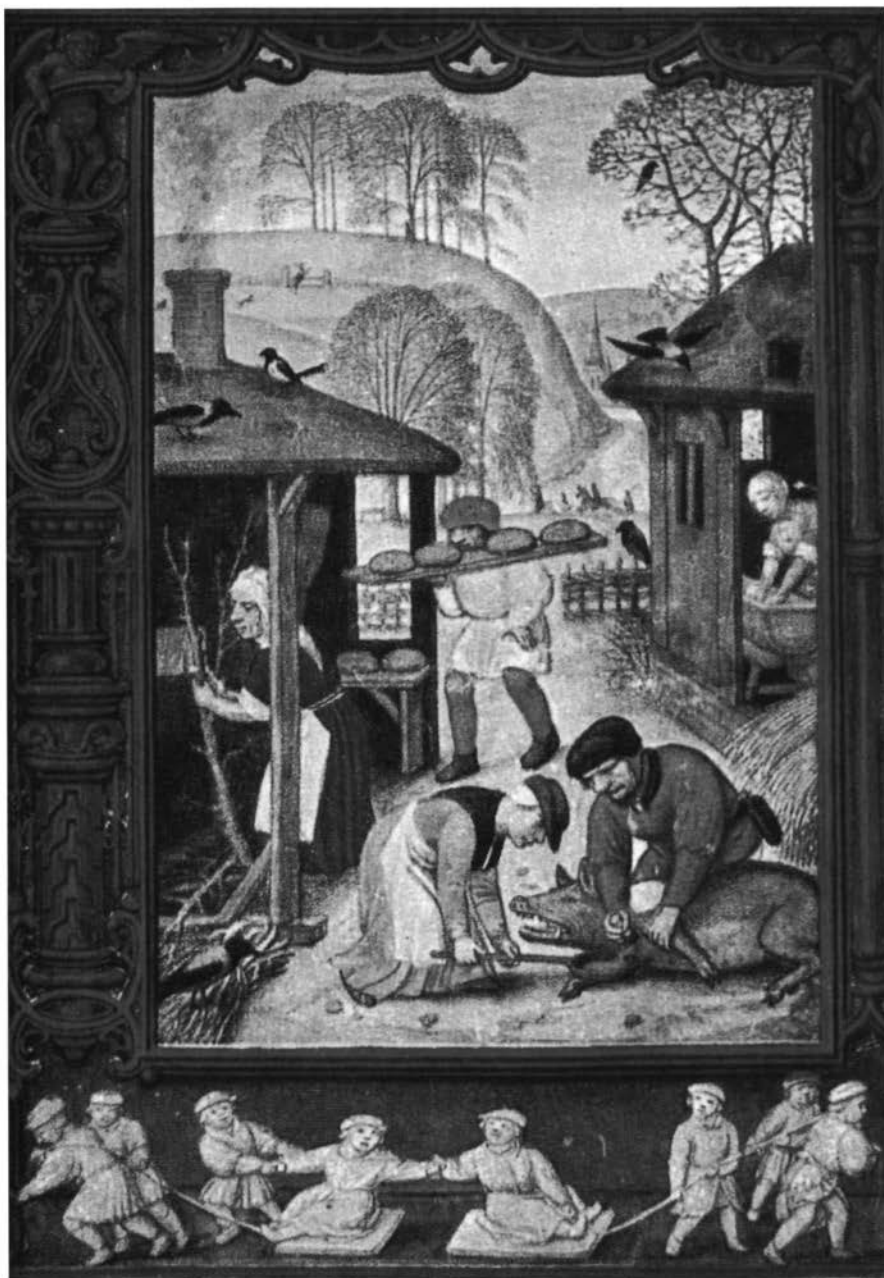
201. Augustus. Uit het Spinola-getijdenboek. Collectie en foto: J. Paul Getty Museum Los Angeles CA (ms 83, f 5r).

202. September. Uit het
 'Spielbuch'. Collectie en
 foto: Bayerische Staatsbi-
 bliothek München
 (CIm 28346, f 12v).

203. Oktober. Uit het Golfboek. Collectie en foto: British Library Londen (Add. ms. 24098, f 27v).

205. December. Uit het
Golfboek. Collectie en foto:
British Library Londen
(Add. ms. 24098, f 29v).

4.7 HEILIGE KINDEREN

4.7.1 JEZUS OP EEN STOKPAARD

Een ander aanzienlijk deel van de afbeeldingen van spelende kinderen betreft het Jezuskind, één of enkele van de aposteltjes die volgens de traditie aan hem verwant waren, of een ander heilig kind, voorzien van speelgoed. Het Jezuskind zelf, het belangrijkste kind aller tijden, is een voorbeeld van het ideale kind. “Daert metten kindren spelen ginc,/ ne gheen soe scone was inden rinc” heet het in *Vanden levene ons Heren*.⁹⁴ In de late Middeleeuwen wordt het steeds belangrijker om te benadrukken dat Jezus een gewoon kind was, en Maria een gewone moeder, zodat men zich met hen kon identificeren. Maria zelf zegt over haar kind toen dat nog klein was: “Mi bequam sere wel dijn spel”.⁹⁵ Omdat als het meest typische aan een kind zijn spel werd beschouwd (zie conclusie hoofdstuk 1) werd het ‘gewone’ van Christus verbeeld door hem speelgoed in handen te geven, zoals een nootmolentje (zie afb. 48-49). Philips de Goede is in zijn eigen getijdenboek⁹⁶ afgebeeld terwijl hij Maria en Jezus-met-nootmolentje aanbidt (A56, afb. 207). De miniatuur is geplaatst bij een overdenking van de zeven vreugden van Maria, waarbij traditioneel het rustige, nog niet openbare leven met haar zoon tijdens hun verblijf in Egypte wordt gerekend; daar wordt door Jezus dan ook veel gespeeld. Vanzelfsprekend komt zijn ongewone natuur steeds in zijn spel naar boven, zoals in de jeugd wonderen van Christus, beschreven in apocriefe teksten (zoals het evangelie van Thomas⁹⁷) en in de Nederlanden onder andere bekend uit de *Leken Spieghel* van Jan van Boendale.⁹⁸ Jezus speelt daar: hij maakt poeltjes in het zand en vogels van klei; deze vliegen op als hij

206. Speelgevecht als marge onder Pinkster-miniatuur. Afbeelding in het Rothschild-getijdenboek. Collectie en foto: Österreichische Nationalbibliothek Wenen (cod. S.n. 2844, f 32v).

in zijn handen klapt. Zijn tol blijft het langst draaien, en als er met aardewerk gegooid wordt wint hij altijd omdat het zijne nooit breekt. Ook kan hij via een zonnestraal een ravijn oversteken, en over het water lopen – de (immers joodse) speelgenootjes

⁹⁴ Van der Heijden 1968: 44 (vs 884-885).

⁹⁵ *Vanden levene ons Heren* vs 3318, zie Van der Heijden 1968: 127.

⁹⁶ Getijdenboek van Philips de Goede. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 F 2, zie: Byvanck 1924: 55-59, nr. 21, pl. XXIV-XXVI.

⁹⁴ Van der Heijden 1968: 44 (vs 884-885).

⁹⁵ *Vanden levene ons Heren* vs 3318, zie Van der Heijden 1968: 127.

⁹⁶ Getijdenboek van Philips van Kleef. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 F 2, zie: Byvanck 1924: 55-59, nr. 21, pl. XXIV-XXVI.

⁹⁷ Elliot 1993 (tekst van de jeugd wonderen: 75 e.v).

⁹⁸ Jan van Boendale, *Der leken spieghel*, cap. XIX-XXXIII, zie ed. De Vries 1844-1848: II 116-159.

207. Philips aanbidt Maria en Jezus; het kind heeft een nootmolentje vast. Miniatuur in grisaille in Getijdenboek van Philips de Goede uit 1454. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage (76 F 2, f 299r).

komen er telkens slecht vanaf.⁹⁹ Deze speelse Infancia-wonderen zijn wel afgebeeld,¹⁰⁰ en ook andere afbeeldingen van de Heilige Familie in Egypte tonen het Christuskind met speelgoed (zie afb. 100).

Op een afbeelding van Jozef met het Jezuskind aan de hand (A119), aan de achterzijde van een altaarstuk met de Heilige Familie,¹⁰¹ rijdt het kind op een stokpaardje. Het stokpaard bestaat uit een duidelijk harige kop tegen een achterplaat op een stok;

de kop is voorzien van een bit met teugel en Jezus houdt zijn stokpaard achter de plaat bij de teugels vast (afb. 208). Het gedetailleerd weergegeven stokpaard heeft als dagelijks detail van de afbeelding een parallel in bijvoorbeeld de exact afgebeelde trippen van Jozef.

Jezus is wel vaker zo 'dagelijks' weergegeven, wanneer hij zich in de nog veilige omgeving van het gezin met Jozef en Maria bevindt (A118). Heel

⁹⁹ Zie ook: Pleij 1991: 107-108.

¹⁰⁰ De jeugdonderen van Christus zijn bijvoorbeeld afgebeeld op de Tring-tiles, begin veertiende eeuw. Londen, British Museum 11.575-11.584, zie Eames 1980: 56-61, afb. II; James 1923. Voor andere afbeeldingen van deze wonde-

ren zie Horton 1975: 138-172.

¹⁰¹ Meester van Frankfurt, 1505. Frankfurt, Historisches Museum 264, zie Friedländer 1967-1976: VII nr. 129, pl. 101; Sander 1995: 107.

208. Jezus op een stokpaard, aan de hand van Jozef. Grisaille op verso van altaarstuk met de Heilige Familie van de Meester van Frankfurt uit 1505. Collectie en foto: Historisches Museum Frankfurt (B 264).

beroemd is de afbeelding in het Getijdenboek van

¹⁰² New York NY, Pierpont Morgan Library, M.917 en M.945, f 149r (M.917). Zie: Plummer 1966; *The Golden Age...* 1989: 152-157, nr. 45-46.

¹⁰³ Afkomstig van het altaar dat in opdracht van de Illustre Onze Lieve Vrouwe-broederschap werd vervaardigd

209. Heilige familie in de timmermanswerkplaats, ca 1470, van een Maria-altaar. Collectie en foto: Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht (ABM b 471).

Catharina van Kleef, waarop Christus leert lopen in een voor die tijd gebruikelijk looprek, terwijl zijn moeder achter een weefgetouw toekijkt en Jozef als timmerman aan het werk is.¹⁰² Ook een kleine houten beeldengroep uit ca 1475, waarschijnlijk van een Maria-altaar, toont de heilige Familie in de timmermanswerkplaats; Christus helpt braaf zijn vader (afb. 209).¹⁰³ Jezus heeft wanneer hij samen met Maria is weergegeven, vaker speelgoed in zijn hand: een vogel (aan een touwtje), een rammelaar

voor de Bossche Sint-Janskathedraal, door het Utrechtse atelier van Adriaen van Wesel. Utrecht, Museum Het Catharijneconvent, ABM b 471, zie: De Mooij/Kruijsen 1997: 120.

210. Polyptiek met heilige Maagschap en Drieëenheid, op de zijliiken stichters en heiligen. Zuid-Nederland ca 1510. Wallraf-Richartz Museum Keulen (416). Foto: auteur.

en soms een speelgoedmolentje (zie 2.18). Ook in voorstellingen van de Heilige Maagschap of Sippe is hij soms van speelgoed voorzien (zie 4.7.2). Ook de kleine Johannes de Doper, zoon van Maria's nicht Elizabeth, is in 'portretten' van Jezus en Johannes wel als Jezus' speelkameraadje aangeduid, waarbij hij soms de kruisstaf als een stokpaard gebruikt.¹⁰⁴

4.7.2 FAMILIEPORTRET MET SPEELGOED

De op apocriefe teksten gebaseerde familiebanden tussen Jezus, Johannes de Doper, een aantal van de latere apostelen en (één lijn verder) Servaas, waren een populair thema in Vlaanderen en de huidige Nederlands-Duitse grensstreek.¹⁰⁵ Het basisschema (zie figuur 5) betreft het drievoudige huwelijk van Anna, met Joachim, Cleophas en Salomas. Daaruit werden drie Maria's geboren. De ene Maria trouwde met Jozef, en werd de moeder van Jezus. Via de huwelijken van de andere Maria's zijn enerzijds Jacobus Maior en Johannes de Evangelist en anderzijds Jacobus Minor, Joseph Justus, Simon en Judas Thaddeus aan Jezus verwant. Een belangrijke uitbreiding van dit schema is de lijn via de ouders van Anna, hun dochter Hismeria en diens dochter Elisabeth (x Zacharias) tot Johannes de Doper. Wanneer een kleine familie is weergegeven, komen naast Christus alleen de als 'hoofdverwanten' beschouwde Johannes de Doper, Jacobus Maior en Johannes de Evangelist voor. Populair was tenslotte de lijn via diezelfde Hismeria tot de kleine Servatius of Servaas.

Een onbekende Zuid-Nederlandse meester schilderde deze grote familie op een altaarstuk met de Heilige Maagschap gecombineerd met de Drieëen-

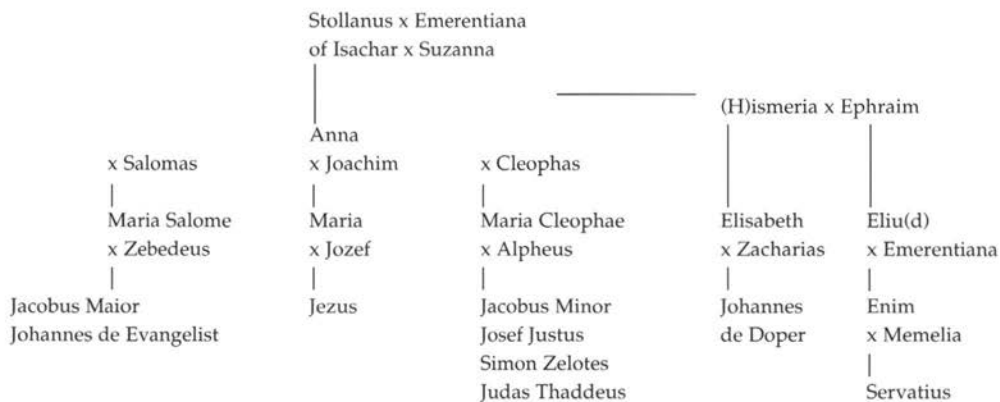

Fig. 5. De Maagschap van Anna volgens de traditie.

¹⁰⁴ Madonna met kind en Johannes, toegeschreven aan Cornelis van Cleve, vóór 1554. Brugge, Groeningemuseum

375, zie: De Vos 1983: 51.

¹⁰⁵ Esser 1986.

211. Maagschap van de heilige Anna (middenpaneel). Zuid-Nederland ca 1510. Collectie en foto: Wallraf-Richartz Museum Keulen (416).

heid.¹⁰⁶ Op het middenpaneel van een polyptiek (zie verderop) zijn alle in het schema genoemde personen te zien (afb. 211, afb. XIII). Centraal is een Anna-te-drieën afgebeeld: Anna en Maria met het Christuskind tussen hen in. Rechts naast Maria is Maria Cleophae te zien, met op schoot de kleine Joseph Justus en, staand, Judas Thaddeus, die met zijn ene hand een stokpaardje tussen de benen vasthoudt en met de andere een houten rammelaar aanpakt die zijn vader Alphaeus hem aanreikt. Op de grond voor Maria Cleophae zijn hun andere twee kinderen weergegeven, Jacobus Minor en Simon Zelotes, respectievelijk met knots en zaag (zie

verderop); ze blazen bellen. Uiterst links is Maria Salome te zien met Jacobus Maior (als mini-pelgrim) en Johannes de Evangelist (met kelk). Links naast Anna zitten haar dochters Elisabeth (aan Anna's kant) en Emerentia met de kleine Johannes de Doper op schoot; deze heeft het Lam Gods aan een riempje vast (de schaduw van het riempje valt op de jurken van beide dames). Links van Emerentia tenslotte is diens dochter Memelia afgebeeld, de moeder van het kleine Servaasje dat op haar schoot zit, met een piepklein bisschopsstafje in de hand en al splend met een sleutel die Memelia om haar nek aan een ketting draagt. Boven de zittende

¹⁰⁶ Ca 1510. Keulen, Wallraf-Richartz Museum, 416. Zie: Hiller/Vey 1969: 128-131, nr. 173, Abb. 168-175. Dit schil-

derij betreft cat.nrs. A64 en A118 in bijlage A.

vrouwen zijn in een galerij de bijbehorende mannen afgebeeld. De namen van de personen zijn in banderollen ingeschreven; hun hiërarchie wordt weerspiegeld in de kleuren waarin de namen zijn gezet: goud, rood en zwart.

De iconografie van dit middenluik is een zeldzaam geslaagde combinatie van drie thema's, namelijk de Maagschap van Anna gecombineerd met een Anna-te-Drieën (centraal) en met de Heilige Drieëenheid (in de verticale lijn van God de Vader via de duif naar het Christuskind). Het maakt deel uit van een polyptiek, waarvan de twee zijluiken opdrachtgevers met hun patroonheiligen laten zien, en de kleine zijluikjes in de bovenzone musicerende en zingende engelen (afb. 210). Aan de buitenzijde van de luiken zijn in grisaille 'toepasselijke' personen verbeeld die veelal als voorboden van de thematiek van de voorstellingen aan de binnenzijde moeten worden geduid. Zo is linksboven de Heilige Simeon afgebeeld, die als een profeet van de komst van het Christuskind geldt, omdat hij pas zou sterven als hij de Heiland had gezien en – inmiddels meer dan hoogbejaard – bij de opdracht in de tempel inderdaad in het kleine Jezuskind 'de gezalfde des Heren' herkent. Linksonder is onder andere Jesaja afgebeeld, die het optreden van Johannes de Doper had aangekondigd – Johannes is aan de binnenzijde van datzelfde luik én op het middenluik te zien. In gesloten toestand kondigt het altaarstuk dus in feite aan wat er bij opening van de luiken 'vervuld' zal worden – een ander aspect van het harmonieus te noemen iconografisch programma van dit altaarstuk. De opdrachtgevers aan de binnenzijde van de luiken zijn te identificeren aan hun wapenschilden: links is Johan VII van Mérode-Petershem te zien met zijn zoon Johan VIII, vergezeld van de beide Johannessen (Johannes de Evangelist, met kelk, en Johannes de Doper), hun naamheiligen. Het rechterluik toont de vrouw van Johan VII, Margarethe van Mérode-Petershem, met haar naamheilige Margaretha en de heilige Dymphna. Deze laatste is sterk verbonden met de plaats Geel, die binnen het gebied van Johan VII

viel – Johan VII schreef in 1497 in zijn testament dat hij in Geel begraven wilde worden. Waarschijnlijk zijn hij († 1497) en zijn vrouw (†1532?) inderdaad in de kerk van Sint Dymphna in Geel bijgezet. De afgebeelde zoon, Johan VIII, was nog onmondig toen zijn vader stierf. Tot zijn volwassenheid in 1515 is zijn moeder Margaretha regente over zijn bezit. Het schilderij wordt gedateerd in ca 1510, deels op stilistische gronden en deels omdat de jongen, geboren kort voor 1497, hier zo'n 10 à 15 jaar oud lijkt te zijn.¹⁰⁷ Dit laatste is een hachelijk argument. Echter is duidelijk dat Johan VIII op het stichtersportret nog niet als heerser is weergegeven, maar als zoon en opvolger van de heerser. Het schilderij moet dus vóór 1515 tot stand zijn gekomen, maar na 1497 en de vader is hier postuum afgebeeld. Het is alleszins gerechtvaardigd het werk te zien als tegelijkertijd commemoratief en ter legitimatie van de macht, die met een regentes en een nog niet volwassen heer wel wat meer 'geclaimd' moest worden dan vóór de dood van Johan VII.

Deze familie Van Mérode had overigens, met name in de vijftiende eeuw, veel bezittingen in de stad Keulen, en het schilderij is mogelijk nooit ver van zijn oorsprong geweest; het is door het Wallraf-Richartz-museum in 1846 verworven uit de verzameling Schmitz in Keulen, en een eeuw daarvoor bevond het altaarstuk zich nog op de plaats waarvoor het vermoedelijk bestemd is geweest: het huisklooster van de Mérodes, Schwarzenbroich bij Düren, niet ver van Keulen. De ca 1730-1745 te boek gestelde memorietafel van schenkingen aan dit klooster noemt het schilderij. Een tekst onder de geschilderde wapens van Johan VII en Margaretha, waarin Johan VIII ook wordt genoemd ("habuerunt filium Joannem"), leest: "Viget etiam memoria in artificiosa pictura genealogiae Christi sub organo et capitali fenestra chori": een schilderij met de afstamming van Christus.¹⁰⁸ Het letterlijk familiale thema, zo weloverwogen uitgewerkt, zal ook weloverwogen gekozen zijn, en direct verband houden met de functie van dit schilderij als memorie van de familiebelangen.

¹⁰⁷ Hiller/Vey 1969: 130.

¹⁰⁸ Hiller/Vey 1969: 130.

Binnen het familieportret op het middenluik van het polyptiek zijn Jezus, de apostelen en andere heiligen als kinderen afgebeeld. Hun onderlinge leeftijdsverschillen zijn aangegeven, zodat de kindertjes die het laatst in de stamboom komen als de kleinste zijn aangegeven (met name Servaas). Daarom draagt Judas Thaddeus bijvoorbeeld het kinderschort (afb. 212, zie 1.4.1), dat zijn oudere broers niet meer aan 'hoeven'. Erg letterlijk is dit leeftijdsverschil echter niet genomen – en wordt het nooit genomen – want er zou eigenlijk minimaal een generatie verschil moeten zitten tussen bijvoorbeeld Johannes de Doper en Servaas. De schilder heeft volgens de traditie de oude vrouwen het oudst en de kleinste kinderen het jongst weergegeven, maar dat alles vallend binnen een fictief familieportret. De kinderen zijn voorzien van de attributen die hun iconografie vereist, maar dan in miniatuur. De knots en zaag waarmee respectievelijk Jacobus de Mindere en Simon Zelotes aan hun einde zouden komen zijn hier nog niet veel meer dan speelgoed, net als de pelgrimsstaf van Jacobus de Meerdere en de bisschopsstaf van Servatius, die bovendien speelt met een sleutel die zijn moeder om haar hals draagt. Het lam, traditioneel attribuut van Johannes de Doper omdat die heeft gezegd: 'Zie het Lam Gods, dat wegneemt de zonde der wereld', is hier een speelgoedbeest aan een riempje geworden. Bij Judas Thaddeus, wiens iconografie het minst bindend was, heeft de schilder zijn fantasie laten gaan in een stokpaard en een rammelaar, zoals die ca 1510 gangbaar moeten zijn geweest. De functie van deze attributen is het herkenbaar maken van de kinderen op het schilderij, met als achterliggend idee dat een mens al vanaf zijn prille begin de karaktertrekken vertoonde waar hij later bekend om zou worden. De middeleeuwse theorie dat deze apostelen verwant waren aan Christus zelf heeft ze overigens zeker in aanzien doen stijgen.

Speelgoed in de handen van een als kind voorgestelde heilige, een aposteltje of het Jezuskind moet aangeven dat die persoon hier een kind is, zelfs een

¹⁰⁹ Deze neemt hij aan uit de handen van Maria, waarmee haar rol als de nieuwe Eva wordt verbeeld.

212. Judas Thaddeus met stokpaard en rammelaar (detail). Zuid-Nederland ca 1510. Wallraf-Richartz Museum Keulen (416). Foto: auteur.

'gewoon kind'. De kleine apostelen, heiligen en Jezuskinderen met speelgoed vormen een redelijk talrijke categorie binnen de afbeeldingen van speelgoed. Het gaat hierbij in feite altijd om fictieve kinderen. Maar terwijl ze volgens een vaste iconografie werden uitgebeeld en met bepaalde attributen werden uitgerust, vertonen ze in kleding en details vaak de mode van de tijd. Voor het Jezuskind bestaat niet echt een vast attribuut; hij is vaak met een vogel, vrucht,¹⁰⁹ boek of met de rijksappel te zien – en om hem als een kind te typeren en er tevens een speels detail aan toe te voegen komen momentjes, rammelaars en stokpaardjes voor. Zo wordt

in twee getijdenboeken (A55, A59, afb. 48-49) het gebed tot het Christuskind, “O bone Ihesu”, geïllustreerd met een naakt kindje op een kussen, met een nootmolentje in de hand. Het is mogelijk dat het Christuskind op deze manier werd weergegeven, met in de ene hand het molentje en in de andere het touwtje waarmee zo’n molentje in beweging werd gezet, omdat het op die manier visueel overeenkomt met afbeeldingen van Christus met de rijksappel in de hand. De andere hand, die opgeheven is in een spreek- of een zegenend gebaar, vindt zijn parallel in de hand waarmee het Jezuskind het touwtje vasthoudt. Maar dat parallel lijkt eerder ‘mooi meegenomen’ dan bindend: het Jezuskind met molentje vinden we hier als illustratie bij zeer rechtstreeks tot het *kind* gerichte gebeden, en het speelgoed is vooral gebruikt om het Christuskind als een ‘gewoon kind’ te typeren. Ook in afbeeldingen van de Maagschap geeft de speelgoeduitvoering van de attributen van apostelen en anderen aan dat het hier gaat om die personen toen ze nog kinderen waren. De keuze voor welk speeltje is daarbij bepaald door de iconografische traditie; hoe minder bindend de iconografie, hoe gewoner de kinderen en dus hoe gewoner het speelgoed: vooral Judas Thaddeus komt voor met een stokpaard of een rammelaar. Over het algemeen geeft het speelgoed, van zowel de leden van de maagschap als Christus zelf, dus aan dat ze gewone kinderen waren. Tegelijk hebben die specifieke attributen meestal een connotatie met hun latere lijden. Het idee dat de karaktertrekken van een persoon ook al in zijn kindertijd aanwezig waren, bepaalt dat de attributen die ze als kinderen voeren dezelfde zijn als die ze als volwassenen hebben – maar dan wel in een kinderlijke en speelse versie. Op deze manier wordt aangegeven dat deze kleine heiligen heel gewone én tegelijkertijd bijzondere kinderen zijn.

4.8 SPEELGOED IN MANDEN, HANDEN EN RANDEN

4.8.1 MARKT, FEEST EN CADEAUS

Een klein aantal afbeeldingen waarop speelgoed voorkomt, is de weergave van een bepaalde feestelijke gebeurtenis, een markt of een combinatie van beide. Het betreft schilderijen en gravures die stammen uit de tweede helft van de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw. Een paneelschildering met een schuttersfeest als thema¹¹⁰ toont in een hoek een in het rood gekleed kind aan de hand van een vrouw; met zijn linkerhand houdt de jongen een klein houten stokpaard tussen de benen vast (A117). Het schilderij wordt toegeschreven aan de Meester van Frankfurt (werkzaam in Vlaanderen, waarschijnlijk Antwerpen) en moet vlak voor 1493 zijn gemaakt (afb. 213). In het feestende gezelschap zijn verschillende kinderen te zien; één grijpt naar een kruik die door een man wordt gedragen, twee anderen spelen met appels op de voorgrond en het jongetje met het stokpaard lijkt net het schilderij te zijn binnengelopen.

De vergelijking met latere afbeeldingen van (schutters-) feesten (zie 4.9.1) geeft aan dat markten, al dan niet met een feestelijke reden, gelegenheden waren waarbij speelgoed werd verkocht en gekocht, en aan kinderen gegeven. Opvallend is dat kinderen die in dit type afbeelding met speelgoed zijn afgebeeld, daar vaak niet mee spelen, maar pronken (A207). Vaak is duidelijk dat ze het zojuist gekregen hebben.

Er was in de Middeleeuwen een sterke overlap tussen markt en feest; de kermissen waren een combinatie van jaarmarkt en feest, die werden gehouden bij een bepaalde gelegenheid, zoals de terugkeer van een bedevaart of de naamdag van de lokale beschermheilige – de Hoornse rechtsbronnen bijvoorbeeld melden een jaarmarkt in de stad ter gelegenheid van Pasen, Pinksteren en de feestdag van de heilige Laurentius (zie 3.9). Het vele dan-

¹¹⁰ Antwerpen, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten 529, zie: Friedländer 1967-1976: VII pl. 164; Vandenbroeck

1985: 97-103b, nr. 529, afb. 42, en literatuuropgave aldaar; in kleur bij Blockmans 1992: 13.

213. Jongen op stokpaard in hoek van schilderij met Gildefeest van de Meester van Frankfurt, kort voor 1493. Koninklijk Museum van Schone Kunsten Antwerpen (529). Foto: auteur.

sen, drinken en spelen op zo'n kermis leent zich erg voor moralisatie, vandaar dat het thema later in de zestiende eeuw zo populair wordt. Het uitgestalde en trots getoonde speelgoed wordt dan steeds meer voorgesteld als luxe, misschien zelfs ter moralisatie dat het verwennen van kinderen niet goed voor ze is.

¹¹¹ Wenen, Kunsthistorisches Museum, 4452, zie: Van den Boogert/Kerkhoff 1993: 42, nr. 19, en literaturopgave aldaar.

4.8.2 PORTRET VAN EEN POP

Een pop komt voor op een kinderportret (A61, afb. 214, afb. XIV) dat onderdeel is van een serie van drie, gemaakt in 1502 van de kinderen van Philips de Schone en Johanna de Waanzinnige.¹¹¹ Karelkje (de latere Karel V) en zijn zussen Eleonora en Isabella zijn geportretteerd en door middel van opschriften op de panelen is hun naam en leeftijd kenbaar gemaakt. Het portret van Isabella laat lezen: "Madame Ysabiau en l'aige d' ung an & iii mois", Isabelle op de leeftijd van een jaar en drie maanden. De pop is heel mooi weergegeven, staande op de lijst van het schilderij. Isabella houdt haar met beide handen vast, heel voorzichtig, terwijl ze in haar ene hand tevens het touwtje vastheeft dat in het hoofd van de pop zit en waarschijnlijk verbonden was met de losse ledematen van hout, die beweegbaar waren (zie 2.19).

Het portret van de kleine Isabella is sterk representatief bedoeld; zoals de meeste geportretteerde kinderen in de zestiende eeuw behoort zij tot de hoogste sociale klasse. De pop is in het portret min of meer als (typerend) attribuut gebruikt, zoals de keten van het Gulden Vlies bij de pendant met het portret van Karelkje. De pop van Isabella is een speels attribuut, zeer wel mogelijk een eigen stuk speelgoed van het kind. Het is ook ingevoegd omdat het hier om een heel klein kind gaat; niet voor niets is alleen de kleinste met speelgoed afgebeeld, en is dat speelgoed erg groot van formaat. Niet dat de portretten al te 'letterlijk' gelezen moeten worden, maar de pop maakt dit portret in de reeks van drie wel heel herkenbaar als dat van de kleinste en de meest speelse; aan haar zus is veel meer het karakter van een ouder meisje gegeven, en aan de broer dat van heerser en troonpretendent.

De pop van Isabella is een prachtexemplaar, dat nauwgezet volgens de mode van die tijd is uitgedost. Het is niet zeker dat de pop echt bezit van dit meisje was, of dat die door de schilder is ingevoegd om het schilderij te verlevendigen, wellicht geschilderd naar een minder specifiek exemplaar (een schildersrekwisiet?). Het is ook niet helemaal

214. Portret van Isabella met pop, uit reeks van drie portretten van de kinderen van Philips de Schone en Johanna de Waanzinnige, geschilderd in 1502. Collectie en foto: Kunsthistorisches Museum Wenen (4452).

zeker hoe dit portretteren in de praktijk ging, maar wel is van schilders als Lucas Cranach bekend dat ze werkten met schetsen, waarop alleen het gezicht echt naar de zitter was getekend en uitgewerkt;¹¹² de kleding en attributen, zoals juwelen en onderscheidingen, werden summier aangegeven en pas in het schilderij uitgewerkt. Bij kinderportretten is dat ongetwijfeld ook zo gegaan. Maar al hoeft Karelte de keten dus niet om gehad te hebben bij het zitten, deze is wel zeer precies geschilderd, naar een (getekend?) voorbeeld. Het is mogelijk dat ook de pop is nageschilderd van een voorbeeld, hetzij een getekend, hetzij een echt. De poppen die op portretten voorkomen, volgen altijd nauwgezet de mode en zo het niet om persoonlijk bezit gaat, moet het derhalve in ieder geval contemporain bezit uit de onmiddellijke nabijheid van de zitter of het schildersatelier zijn – de lievelingspop van de kleine zitter was waarschijnlijk de meest eenvoudige keus. De waarde van zo'n 'geportretteerd' stuk

als representant van het speelgoed in die tijd staat dan ook buiten kijf.

Speelgoed dat voorkomt als attribuut op het portret van een bestaand kind, is daar meestal geplaatst als een teken van positie, rijkdom of status. Maar ook hier wijst het speelgoed erop dat een kind is afgebeeld, en verlevendigt het de voorstelling. De nadruk die er, in vergelijking met andersoortige afbeeldingen, op het speelgoed ligt, geeft aan dat het een meerwaarde heeft als weergave van de positie of de rijkdom van kind – en vaak daarom de familie. Ook kan het heel expliciet zijn gebruikt om de aanwezigheid of plaats van een kind binnen een familie(portret) te benadrukken. In de loop van de zestiende eeuw zal een pop of ander speelgoed een vast onderdeel worden van het scala attributen voor kinderportretten (zie 4.9.3).

¹¹² Een serie portretschetsen van Lucas Cranach is te zien in het Musée St. Denis van Reims. Zie: Sartor 1909: 183-

186, nrs. 707-719; Köpplin/Falk 1976: 711-712, nrs. 630-636.

4 8 3 SPEELGOED IN DE MARGE

Behalve in de hierboven behandelde contexten komt speelgoed ook vaak los voor, vooral in de marges van handschriften, in het aantal weergegeven stuks speelgoed overtreft deze kunstuiting alle andere contexten. De inventiviteit van de schilder leidde hier wellicht tot unica, zoals de bolderkar in het Spinola-handschrift, maar het komt eigenlijk nooit voor dat speelgoed echt alleen staat. Als speelgoed tot het repertoire van een verluchter of manuscript-atelier behoorde, werd meestal ook een breed scala van speelse zaken beheerst, een kind met stokpaard bevindt zich in de regel in goed gezelschap van een aantal andere spelen, rariteiten en grappigheden. Uit die reeksen worden sommige afbeeldingen wel populairder dan andere, zoals de twee tollende jongens voor een kerk, die in veel Gent-Brugse handschriften voorkomen.

Deze afbeelding van twee tollende jongens, waarvan een op de rug gezien, maakt deel uit van de reeks spelen die in kalenders voorkomt (zie 4 6), maar ze komen ook vaak los voor in getijdenboeken, en hebben dan nooit een inhoudelijke relatie met de hoofdvoorstelling. Twee op of voor de trap van een kerkportaal tollende jongens zijn bijvoorbeeld in het Rothschild-gebedenboek te vinden onder Antonius van Padua (A160, afb. 215), in het zogenaamde Stockholm-Kassel getijdenboek¹¹³ onder Johannes op Patmos (A164, afb. 216) – dit keer zelfs in kleur, en niet in camaieu –, in andere getijdenboeken onder de Visitatie (A166) of onder het Vera Icon, Christus' gezicht (A159).¹¹⁴ In het getijdenboek van Jacob IV van Schotland¹¹⁵ komt de voorstelling zelfs twee keer voor, vrijwel identiek, de ene keer op f 18r onder het begin van het evangelie volgens Marcus met een kleine afbeelding van de evangelist (A156), de tweede keer op f 190r onder de proloog van het psalter, voorzien van een biddende Sint Benedictus, geknield voor een kruisbeeld (A158).

¹¹³ Stockholm, Kunglige Biblioteket, ms A 227, f 59r, zie Testa 1992 en literaturopgave aldaar.

¹¹⁴ Gebedenboek uit collectie Beels, geveild bij Sotheby's in Londen op 21/6/88, f 194r. Zie Liefstuck 1957. Met dank aan Anne Margreet As-Vijvers.

De populariteit van de tollers, buiten een kalender, als marge bij andere hoofdvoorstellingen heeft vermoedelijk te maken met de succesvolle oplossing die de scene biedt om een onder- en zijmarge te vullen met een doorlopende voorstelling.

Deze marge met kerk en tollende jongens om een rechthoekige miniatuur heen, behoorde blijkbaar tot het vaste repertoire van de Gent-Brugse boekverluchters. In het Croy-getijdenboek¹¹⁶ komen de tollers zonder 'hun portaal' voor (A161, A162), als een los stroomotief op de lege stukken van de bladzijde (zie 4 3). Je kunt gerust zeggen dat het speelgoed hier 'zomaar' voorkomt, het had net zo goed iets anders kunnen zijn. Zelfs de ruimtelijke wegwijzer, die duidelijk een reden is geweest voor de consistentie van de tollers in het portaal, is hier nog niet aanwezig.

In het geval van de tollers in het kerkportaal is er sprake van een beeldtraditie binnen een kunstsoort en binnen een onderwerp, dat zijn plaatsing te danken heeft aan een combinatie van beschikbare ruimte, gebruikte techniek, bekend repertoire en bedoeling van het kunstwerk. Maar het is nog steeds als speels element toegevoegd aan de voorstelling, en het speelgoed, in dit geval de tollers, typeert gewoon weer de afgebeelde personen als kinderen.

Vrijwel alle afbeeldingen waar wel speelgoed, maar geen kind aan te pas komt, vallen buiten de contexten die hiervoor (4 5 tot en met 4 8) zijn behandeld. Het speelgoed, of het nu om twee jongens met tollers, om een man op een stokpaard of om een aap op stelten gaat, maakt dikwijls deel uit van een groot scala aan kleine versieringen in de marge, die daar een puur decoratieve en 'onderhoudende' functie hebben. Als speelgoed op die manier terloops voorkomt, dat wil zeggen wanneer er niets onduidelijk of wezenlijk anders aan de voorstelling zou zijn als het ontbrak, heeft het geen andere functie dan dat de kunstenaar met dit soort details

¹¹⁵ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind. 1897, zie Unjerkircher 1987.

¹¹⁶ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind. 1858, zie Mazal/Thoss 1993.

215. Tollers in kerkportaal, marge in camaïeu onder Antonius van Padua in Rothschild-getijdenboek. Collectie en foto: Österreichische Nationalbibliothek Wien (cod. S.n. 2844, f 240v).

een doorlopend bewijs geeft van zijn bekwaamheid in het weergeven van wat dan ook. Details als het stokpaardje in de *Hortulus Animae*¹¹⁷ (zie inleiding) hebben op zich geen expliciete functie, alleen maken ze het geheel gedetailleerder, realistischer en van hogere kwaliteit. In dit soort details wordt het beheerste repertoire *in extenso* geëtaleerd. Met name de Zuid-Nederlandse manuscripten, zowel veertiende-eeuwse psalters (4.2) als Gent-Brugse getijdenboeken van rond 1500 (4.3) hebben het karakter van 'zoveel mogelijk extra's' en vertonen daarnaast

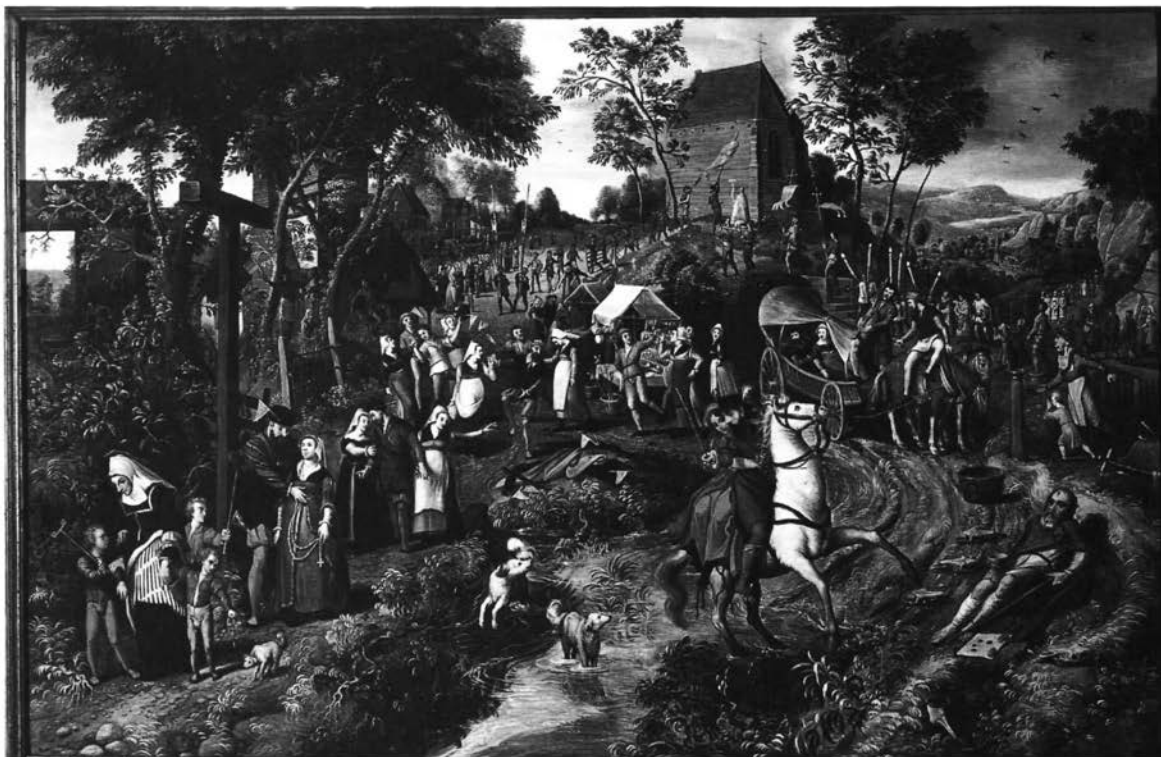
¹¹⁷ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind. 2706, zie: Dörnhöffer 1907.

216. Tollers in kerkportaal, marge in polychromie onder miniatuur met Johannes op Patmos in Stockholm-Kassel-getijdenboek. Collectie en foto: Kunglige Bibliotek Stockholm (A 227, f 59r).

inventiviteit. Originaliteit stond niet voorop, maar waar verluchters van het standaardrepertoire afwaken, meestal door het uit te breiden en te verfijnen, niet door het essentieel te *veranderen*, maakten zij het product tot een unicum en deden het opvallen. De aandacht die aan kleine details was besteed en de accuratesse van die leuke of onverwachte dingen, moeten daarbij gefunctioneerd hebben als signaal van hoge kwaliteit – de boeken waren er terecht beroemd om en werden grif besteld.

Het speelgoed is hier dus vaak een heel klein en toegevoegd detail, en er lijkt geen specifieke reden waarom speelgoed is afgebeeld en niet iets anders. Maar ook hier wijst het op een kind, óf op kinder-

217. Terugkeer van een Sint-Antoniusedevaart, schilderij van Pieter Aertsen uit ca 1550. Collectie en foto: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel (Oude Kunst 7524).

lijk gedrag van een volwassene, een aap of een ander wezen. Op die manier blijft het, ook als het niet in de handen van een kind afgebeeld is, heel nauw met kinderen verbonden.

4.9 SPEELGOED IN DE KUNST VAN DE ZESTIENDE EEUW

4.9.1 KRAMEN EN KRAMERS

Uit de tweede helft van de zestiende eeuw stamt een aantal afbeeldingen van markten, al dan niet

met een feestelijke aanleiding, waarop kramen zijn weergegeven waar speelgoed wordt verkocht. Het duidelijkste voorbeeld is een schilderij van Pieter Aertsen uit ca 1550, waarop de terugkeer van een Antoniusbedevaart is afgebeeld (afb. 217).¹¹⁸ Op de achtergrond is temidden van feestende mensen een kraam te zien (afb. 218, afb. XIV) met voor deze gelegenheid geschikt geachte koopwaar: devotionalia (kruisbeelden, vaantjes), messen, maar ook tinnen bordjes. Aan het dekzeil van de kraam zijn rood-wit gestreepte trommels opgehangen, terwijl tegen een staander rode houten kruisboogjes zijn bevestigd: beide zijn gezien hun formaat als speelgoed te

¹¹⁸ Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Oude Kunst 7524, zie: *Koninklijke Musea voor...* 1984: 3; voor Pieter Aertsen zie het *Kunsthistorisch Jaarboek* 40 (1989).

1912. Speelgoed op dit schilderij in bijlage A: cat.nrs. A10, A11, A124, A125, A207, A208.

218. Kraam met speelgoed (detail). Pieter Aertsen, ca 1550, nu in Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel (Oude Kunst 7524). Foto: auteur.

duiden. Op de grond voor de kraam is een mand neergezet met daarin een stokpaardje en drie stokmolentjes: rood, met een zwart dak en witte wiekjes. Achter de kraam is een vrouw afgebeeld die zojuist een kruisboogje heeft gekocht, terwijl op de voorgrond van het schilderij een vrouw te zien is die twee jongens aan de hand voert. De ene, gekleed in rode hozen, heeft een eenvoudig windmolentje op een stok vast. De andere jongen, met een

rood wambuis, heeft een vaantje (met de afbeelding van de heilige Antonius) en een stokpaardje, bruin met zwarte manen en rode teugels. Opvallend is dat de jongens het speelgoed alleen omhooggestoken bij zich dragen, en niet ermee spelend zijn afgebeeld.

Een soortgelijke kraam is afgebeeld op een prent van een 'markt met processie van kolveniers', een gildefeest ter ere van Sebastiaan – die op het vaandel te herkennen is – van Pieter van der Borcht (afb. 219).¹¹⁹ In de linkerbenedenhoek zijn onder een afdakje tegen een muur persoonlijke zaken als handschoenen en zwaardscheden uitgestald. Trommels liggen op de grond, er staat een mand met stokpaardjes en tegen het muurtje is een aantal windmolentjes op een stok geplaatst (van hetzelfde type als in de kraam bij Pieter Aertsen). Een vrouw koopt zo'n houten molentje voor een kind op een stokpaardje en is afgebeeld terwijl ze de koopman betaalt, die op het muurtje zit.¹²⁰ Zoals het schilderij van Aertsen heeft de prent van Van der Borcht een moralistisch inslag, die duidelijk blijkt uit het tweetalige opschrift in de onderzone, en vooral uit de Nederlandstalige helft: "De boeren kermessen sijn wel vol melodije, alderhande ghenoechte sietmer gheschieden. Maer alser de gulsicheijt nempt heerschappiije, dan mach elck wel alsulcken gheselschap vlieden [ontvluchten]." Dit moralisme is ook op niveau van het beeld terug te vinden: terwijl de dame bezig is de transactie van het speelgoedmolentje af te handelen, wordt haar beurs gestolen – een motief dat ook voorkomt in de 'Goochelaar' van Bosch (A38). De gravure dateert uit ca 1580, maar is naar een vroegere voorstelling gemaakt.

Op een prent van een Sint-Joriskermis, door Hieronymus Cock naar Pieter Bruegel,¹²¹ zitten in het midden van de voorstelling twee mensen onder een boom, temidden van een zestal molentjes op stokken, die los in de grond zijn gestoken. Eén mo-

¹¹⁹ Amsterdam, Rijksprentenkabinet, P-1895-A-18593.

¹²⁰ De vrouw is niet degene die het speelgoed verkoopt, zoals Drost suggereert (1914: afb VII).

¹²¹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, RvB 207. Zie Lebeer 1969: 131.

219. Kraam met speelgoed in linkerhoek van gravure 'Gildefeest met de processie van de kolveniers' van Pieter van der Borcht uit ca 1580. Collectie en foto: Rijksprentenkabinet Amsterdam (RP-P-1894-A-18593).

lentje is op een ton gestoken als ware het een uit-hangbord; de molentjes zijn te koop. In de prent zijn nog andere spelen te zien en op de voorgrond rijden twee kinderen op een stokpaard.

Een kraam waarin speelgoed te zien is, komt ook voor op het schilderij 'Dorpsfeest' van Gillis Mostaert¹²² uit ca 1575. Dit schilderij heeft een groot aantal kenmerken gemeen met de eerder genoemde afbeeldingen; het vaandel is daarvan het meest op-

vallend en geeft aan dat het ondanks de verschillende titels van de kunstwerken om ongeveer dezelfde gelegenheden gaat. Op de achtergrond is hier een drietal kramen te zien; in de meest rechtse, met een trapvormige opbouw en een luifel, zijn vooraan twee houten poppen en een houten ruitertje opgesteld. In de lange kraam erachter zijn, net als bij Aertsen, houten kruisboogjes en trommels opgehangen.

¹²² Olieverf/paneel; 79,1 x 107,4 cm. Gent, Museum voor Schone Kunsten, 1952 F. Zie voor de schilder: Pierron 1912.

Op het schilderij van Pieter Aertsen en de prent van Pieter van der Borcht wordt speelgoed niet alleen verkocht maar ook gekocht: bij Van der Borcht

220. Slapende marskramer, omgeven door apen die spelen met zijn waar (waaronder speelgoed). Gravure van Pieter van der Heijden naar Pieter Bruegel. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek Albert I Brussel (RvB 148).

is juist het moment van de transactie weergegeven, en bij Aertsen is een vrouw met een kruisboogje in de kraam achter de uitstalling te zien, en 'showen' op de voorgrond twee jongens speelgoed zoals in kraam te koop wordt aangeboden. Het komt vaker voor, ook aan het einde van de vijftiende eeuw (A117, zie 4.8.1), dat bij een markt of feest kinderen met speelgoed zijn afgebeeld; dat lijkt ook al eerder een geëigende gelegenheid te zijn geweest om

¹²³ Bv. Trento, Biblioteca Comunale, ms 1761 (128) f 74r. Zie: Limentani Virdis 1981: pl. 106.

speelgoed aan kinderen te geven.

Marskramers zijn soms getypeerd in tekeningen en handschriften,¹²³ bijvoorbeeld in een situatie waar apen bezit hebben genomen van de koopwaar van een slapende koopman.¹²⁴ De kramers hebben dan vaak ook speelgoed in hun kiep, wat aangeeft dat speelgoed onderdeel was van de mobiele handel. Een voorbeeld zijn de gravures van Pieter van der Heijden naar Bruegel (afb. 220) waarin een sla-

¹²⁴ Young 1967-1968; Janson 1952: 216-225.

pende marskramer te zien is, omgeven door apen, die met zijn waar spelen.¹²⁵ Ze trekken de kousen aan, zetten brillen op en hebben een aantal tassen en beurzen in de boom gehangen. Twee rijden er op prachtige stokpaardjes; van de ovale houten dozen in de kiep is er één gevuld met mondharpes en één met miniatuur-voorwerpen. De prent is aan de onderzijde voorzien van tekst en uitleg: "Quand le mercier son doulcx repos veult prendre, en vente les singes ses marchandises vont tendre" – vrij vertaald: als de koopman zijn slaapje doet, verspelen de apen zijn poppengoed.

Ook komen verkopers van speelgoed, die in een menigte al lopend hun waar aan de man brengen, voor op een aantal schilderijen en prenten uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Zo'n marskramer is te zien op een 'Herfstlandschap' van Lucas van Valkenborch (afb. 221) in het Kunsthistorisches Museum in Wenen.¹²⁶ Temidden van een aantal groepen mensen loopt een kramer met zijn kiep onder zijn rechterarm; in de andere hand heeft hij drie molentjes omhooggestoken. Uit de geopende mond blijkt dat hij zijn waar – luidkeels – aanprijst. Het schilderij verbeeldt de maand september en maakt deel uit van een maandenserie uit 1585. Een kind in een van de groepjes draagt een stokpaard bij zich; verder zijn mensen bezig met beugelen (op een omrand speelveld) en met een boten-steekspel (op de vijver).

De afbeeldingen van gildefeest en markt zijn aan elkaar verwant en tonen gemeenschappelijke inspiratiebronnen. Het invoegen van de verkoop van speelgoed is een gebruikelijk element in deze gildefeesten/markten, en zal een realistisch onderdeel zijn. Een jaarmarkt en/of feest was een reden en mogelijkheid om luxe of gewoon nieuwe artikelen te kopen, en de afgebeelde kramen zijn opportunistisch ingericht: men verkoopt wat de mensen willen hebben. Dat kunnen zowel dingen zijn die speciaal bij die dag horen (vaantjes, devotionalia) als

221. Molentjesverkoper. Detail van 'Herfstlandschap' van Lucas van Valckenborch, nu in het Kunsthistorisch Museum Wenen (5684). Foto: auteur.

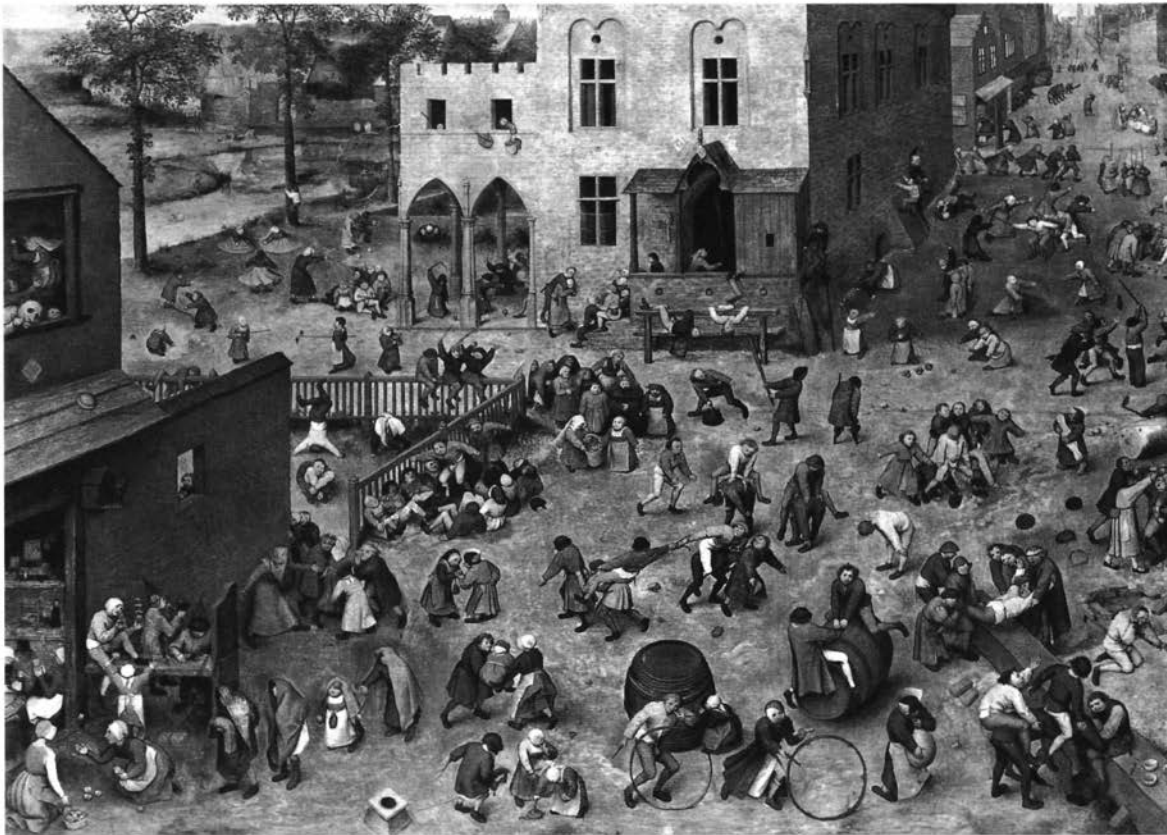
gebruiksvoorwerpen, persoonlijke artikelen (tassen, messen, messchedes) en speelgoed. Te zien is dat in de afgebeelde kramen vooral houten speelgoed wordt verkocht, dat in series is gemaakt.

Het hier door marktluï te koop aangeboden speelgoed is van het soort dat op grotere schaal geproduceerd en verkocht werd. Er zijn groepen exact dezelfde trommels en boogjes te zien, alsmede een mand met stokpaardjes, rijen in grond gestoken molentjes, en twee dezelfde beschilderde houten poppen naast elkaar. Het meer eenmalig of huiselijk gemaakte speelgoed ontbreekt. Deze afbeeldingen geven een indicatie dat dit speelgoed op grote(re) schaal gemaakt en verkocht werd, en hierbij gaat het uitsluitend om zaken die niet of nauwelijks als archeologische vondsten bekend zijn. Ze zijn vanzelfsprekend een belangrijke bron voor de productie en handel van speelgoed (zie ook paragraaf 3.9).

¹²⁵ Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, RvB 148. Er zijn verschillende versies, ook in spiegelbeeld en 'vrij geïnterpreteerd'. Zie Hollstein III: 248; Lebeer 1969:

131-135. Zie ook: Bastelaer 1908; Klein 1963.

¹²⁶ Wenen, Kunsthistorisch Museum, 5684, zie *Die Gemäldegalerie...* 1991: Tafel 344 O.

222. 'De kinderspelen' van Pieter Bruegel, ca 1560. Collectie en foto: Kunsthistorisches Museum Wenen (1017).

4.9.2 KINDERSPELEN BIJ BRUEGEL

Wie zich bezighoudt met speelgoed in de zestiende eeuw, kan niet om Bruegel heen.¹²⁷ Een aantal van de bewaarde 'opsommende' schilderijen van Pieter Bruegel de Oude, met voorop het befaamde 'De kinderspelen' uit 1560 (afb. 222),¹²⁸ bevat spelende kinderen en kinderspeelgoed; het was een vast onderdeel van Bruegels repertoire. Er is veel geschreven over het kinderspelen-schilderij, vooral wat betreft de identificatie van de verschillende

spelletjes;¹²⁹ over waarom ze op deze manier zijn afgebeeld en waartoe het schilderij diende is nauwelijks iets zinnigs gezegd.

Opvallend is dat het kinderspelen-schilderij – en eigenlijk alle schilderijen van Pieter Bruegel¹³⁰ – archaïserend aandoet; het lijkt alsof hij een meer tijdloze sfeer heeft willen scheppen. Zijn details zijn beslist niet de mode van zijn tijd¹³¹ en met zijn 'boers' genoemde personages geeft hij een 'volks' samenleving weer. Het schilderij 'De kinderspelen' verbeeldt dan ook zeker niet de nieuwste snufjes

¹²⁷ Zie voor een uitvoerige Bruegel-bibliografie: Seipel 1997: 161-164.

¹²⁸ Wenen, Kunsthistorisches Museum 1017, zie: Seipel 1997: 32-45.

¹²⁹ Zie: Hills 1957; Hindman 1981; Hartman/Lens 1976.

¹³⁰ Zie voor het werk van Bruegel: Marijnissen 1969; Seipel 1997.

¹³¹ Zie ook: Theuwissen 1971.

223. Spelende apen, ca 1580. Gravure door Pieter van der Borcht. Collectie en foto: Rijksprentenkabinet Amsterdam (RP-P-1891-A-16316).

op spelgebied, maar juist de spelen en het speelgoed die toen al als overbekend en zeer algemeen moeten zijn beschouwd. De elementen van het schilderij, de (ca 90) spelletjes en groepjes spelende kinderen, zijn dan ook geen van alle nieuw. Het nieuwe is de plaatsing van al deze oudere elementen, stuk voor stuk met een aanwijsbare beeldtraditie, bij elkaar in een soort 'visuele encyclopedie'.

Daarin staat dit schilderij echter niet alleen. Derge-

¹³² Gravure 'Kinderspelen' uit 'Het menselijk bedrijf door apen voorgesteld'. Amsterdam, Rijksprentenkabinet P-1891-A-16316. Zie: Drost 1914: pl. III; Willemsen 1996-A.

lijke overzichten van kinderspelen komen in de zestiende eeuw meer voor; andere voorbeelden zijn de spelende apen van Pieter van der Borcht (afb. 223)¹³² en de leeftijden van Maerten de Vos (vooral bekend door de uitvoering in gravure van Nicolaes de Bruyn¹³³). In de zeventiende eeuw worden afbeeldingen met een compositie van allerlei spelletjes bijzonder populair, en dan zijn het in de regel visuele pendanten van eveneens opsommende teksten met kinderspelen, zonder uitzondering met

¹³³ Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen H201, zie: De Mooij/Kruijsen 1997: 117, nr. 97.

224. 'Ex nugis seria', prent van Experiens Sillemans bij het gedicht 'Kinderspel' van Jacob Cats, gemaakt voor *Alle die Wercken* uit 1625. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam. Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel.

een moraliserende strekking. Een voorbeeld zijn de gravures bij het gedicht *Kinderspel* van Jacob Cats.¹³⁴ In dit lange gedicht beschrijft Cats een groot aantal gangbare kinderspelletjes, voornamelijk om er een moraal aan te kunnen geven. In 1625 maakte Experiens Sillemans een illustratie bij het gedicht, waarin de genoemde spelletjes één voor één te herkennen zijn (afb. 224). De prent draagt de titel “Ex nugis seria” (Ernst uit grappige dingen) wat in betekenis overeen komt met het “mal dat wijsheyt leert” in het gedicht. De prent toont het Lange Voorhout in Den Haag vol spelende kinderen. Centraal staat een stoet van als soldaat verklede kinderen, met daarnaast op de voorgrond aan de ene zijde een groepje jongens en meisjes dat blindemannetje speelt, aan de andere kant een groepje meisjes met poppen en het bijbehorende ‘poppenservies’. Om hen heen zijn allerlei spelletjes afgebeeld, als rechtstreekse visuele vertalingen van de tekst van Cats. “De tol draeyt lustigh op de vloer, gegeesselt met een vinnig snoer [...], let op het kint dat bobbels blaest [...], let op den vlieger van papier, geresen tot den hemel schier” en “Het kint dat daer een mooltjen heeft, siet hoe het over straete sweeft;” elk stukje van de prent is in de tekst te vinden en elke strofe is uitgebeeld.

Ook binnen het oeuvre van Bruegel staat het opsommende ‘Kinderspelen’ niet alleen. Op andere schilderijen van (en prenten naar) Bruegel komt speelgoed eveneens vaak voor. Een aantal werken geeft de verkoop van speelgoed weer en is daarin een belangrijke bron voor onze kennis over het verhandelen van speelgoed (zie paragraaf 4.9.1). Verreweg het meest voorkomend zijn echter tollende kinderen, vooral in ijsscènes (met schaatsers en kaaksleetjes) zoals die vaak deel uitmaken van de *setting* van een bijbels thema.¹³⁵ Andere ‘opsommende’ schilderijen, zoals het gevecht tussen Carnaval en Vasten,¹³⁶ bevatten elementen zoals twee groepjes jongens met respectievelijk drijf- en hak-

225. Kinderen met drijftollen en haktollen. Detail uit ‘Gevecht tussen Carnaval en Vasten’ van Pieter Bruegel, Kunsthistorisches Museum Wenen (1016). Foto: auteur.

tollen (afb. 225), die precies zo voorkomen op het kinderspelen-schilderij. De ratelborden, waarmee de escorte van ‘Vasten’ (op de kar) is uitgerust, zijn een element dat net als veel van de ‘Kinderspelen’ uit het standaard-repertoire van Gent-Brugse boekverluchters komt (zie 2.23). Zo zijn alle ‘speelse’ elementen in het werk van Bruegel, wanneer ze worden geïsoleerd, te herkennen als een soort stereotype, zowel binnen het oeuvre van Pieter Bruegel als in bredere zin binnen de Zuid-Nederlandse kunst.

Juist omdat Bruegel zo vaak spelen heeft afgebeeld, is zijn werk een belangrijke bron voor het uiterlijk en gebruik van speelgoed in zijn tijd. En vanwege het ‘archaische’ karakter van zijn beeldtaal mag die als representatief voor ook een periode daarvoor worden beschouwd. Dat vrijwel alle spelen en speelgoed op ‘De kinderspelen’ eerder voorkwamen, kan eenvoudig aangetoond worden door ze te vergelijken met handschriften, zoals Hindman heeft gedaan. Naar analogie daarvan zullen ook de enkele andere speelse details, waarvan voorlopers *niet* gevonden zijn, een ten tijde van Bruegel reeds

¹³⁴ Willemsen 1994-A.

¹³⁵ Vooral (versies van): ‘Jagers in de sneeuw’, ‘Winterlandschap met schaatsers en vogelknip’ en ‘Volkstelling te Bethlehem’. Zie bijvoorbeeld: Seipel 1997: 157, nrs. 25, 26,

27 respectievelijk.

¹³⁶ Wenen, Kunsthistorisches Museum 1016, zie: Seipel 1997: 18-31.

226. Zuigeling met rammelaar. Detail uit het portret van Pierre de Moucheron, zijn vrouw, hun 18 kinderen, hun schoonzoon Allard de la Dale en hun eerste kleinkind (hier afgebeeld) uit 1563. Rijksmuseum Amsterdam (A 1537). Foto: auteur.

lang bekend spel verbeelden. Dat geldt bijvoorbeeld voor het spelen met poppen en de poppenwieg, dat samen met een speel-altaartje in de uiterste linkerbenedenhoek is weergegeven. Hier is Bruegels wens om een uitputtend overzicht te geven de enige reden dat dit poppenspel ons bekend is.

4.9.3 ELCK ZIJN TIJDT

De onderwerpen van kunstwerken waarin in de late Middeleeuwen speelgoed vaak voorkwam, zijn in de zestiende eeuw vaak eveneens terug te vinden, zodat in dezelfde contexten speelgoed voorkomt. Uit de tweede helft van die zestiende eeuw is bijvoorbeeld een aantal portretten bewaard van meisjes die een pop vasthouden, afbeeldingen van het Jezuskind (al dan niet in een Maagschap) met speelgoed, en kalenders en leeftijden-series met spelen daarin. Vanaf circa 1530 verdwijnt het verlichte handschrift als belangrijkste bron voor speelgoed, al worden er tot aan het einde van de

zestiende eeuw nog wel volgens de oude traditie manuscripten gemaakt. Vooral de vlucht die de grafische technieken in de zestiende eeuw nemen, vindt een weerslag in de afbeeldingen van speelgoed, en er ontstaan specifieke varianten van de reeds bestaande, voor speelgoed belangrijke iconografische thema's. Een voorbeeld is de koppeling van de levensfasen aan de maanden van het jaar, waarbij de eerste leeftijd(en) door speelgoed zijn getypeerd. Dit thema kennen we vooral uit gedrukte zogenaamde 'schaapherders-kalenders'.¹³⁷ Ook de populariteit van een afbeelding van de leeftijden in de vorm van een 'levenstrap' – wederom met speelgoed bij de eerste fase – is sterk verbonden met de vermenigvuldigbare kunstvormen van houtsnede en gravure.¹³⁸ De 'spelen van de maand' zoals die in kalenders van handschriften voorkwamen, zijn tenslotte terug te vinden in series schilderijen en tapijten met de seizoenen als thema.

De 'nieuwe' contexten voor speelgoed zijn dus vaak aan nieuwe technieken gelieerde varianten van de oude iconografische thema's. De toename in populariteit van al eerder 'ontdekte' onderwerpen zoals genre-voorstellingen, privé-portretten en natuur- en landschapscycli doet het aantal kunstwerken waarin speelgoed een plaats heeft, snel stijgen. Portretten, ofwel van een kind alleen, ofwel van een familiegroep, komen in de tweede helft van de zestiende eeuw steeds vaker voor, en het aantal bewaard gebleven portretten met speelgoed neemt dan ook toe. Speelgoed krijgt daar een extra functie: behalve dat het benadrukt dat een kind is afgebeeld (zie conclusie) functioneert de afgebeelde pop, rammelaar of ander stuk speelgoed hier dikwijls tegelijkertijd als een soort statussymbool. Dit is zeer duidelijk in het familieportret dat Cornelis de Zeeuw in 1563 maakte van Pierre de Moucheron, zijn echtgenote Isabeau de Gerbier, hun 18 kinderen, hun schoonzoon Allard de la Dale en hun eerste kleinkind.¹³⁹ In dit gezelschap zijn twee kinderen van speelgoed voorzien: een jongetje op de voorgrond in een gestreept wambuis, dat een

¹³⁷ Dal/Skårup 1980.

¹³⁸ *Die Lebenstreppe* 1983-1984; Hazelzet 1994.

¹³⁹ Amsterdam, Rijksmuseum A 1537, zie: *Alle Schilderijen* 1976: 620.

227. Portret van Catharina Claesd. Warmont, afgebeeld met pop, door Isaac van Swanenburg 1596. Collectie en foto: Museum Meermanno-Westreenianum – Museum van het Boek 's-Gravenhage (16/31).

nootmolentje vasthoudt, en een op de arm gehouden zuigeling, aan wie een zilveren rinkelbel (rammelaar) wordt voorgehouden (afb. 226). Het jongste is het jongste kind van Pierre de Moucheron en zijn vrouw: het speelgoedmolentje is daarom een geschikt attribuut. De nadruk ligt in het schilderij echter op de in het wit geklede zuigeling, waarop het licht valt; de blinkende rinkelbel vestigt de aan-

dacht van de kijker op dit kind, het eerste kleinkind van de familie, daarom zeer belangrijk en de aanleiding tot het groepsportret. De dure en sjeke rammelaar benadrukt de status van dit kind, en daarmee van de familie. De edelmetalen rammelaar is het speelgoed-als-statussymbool bij uitstek, waarmee tegelijk de zeer jonge leeftijd van de persoon en de rijkdom van de familie wordt aange-

228. Portret van onbekend meisje met pop op de arm, uit 1591. Collectie en foto: Fries Museum Leeuwarden (S 5729).

duid. Dat geldt zowel voor individuele portretten als voor familieportretten. Zowel in het portret van Antonius Anselme, zijn vrouw Joanna en hun kinderen Gillis en Joanna, geschilderd door Maerten

de Vos in 1559,¹⁴⁰ als in een anoniem portret van een drie-jarig meisje, nu in het Fries Museum in Leeuwarden¹⁴¹ komt de rammelaar zo voor. Van het gezin van Anselme heeft de kleinste, Joanna,

¹⁴⁰ Brussel, Koninklijke Musea voor schone Kunsten, Oude Kunst 5034, zie: *Koninklijke Musea...* 1984: 318.

¹⁴¹ Kort na 1600, Leeuwarden, Fries Museum. Zie: *Fries Museum* 1978: 51.

229. Schilderij 'Arme ouders, rijke kinderen' van Pieter Pietersz. uit 1598. Collectie en foto: Rijksmuseum Amsterdam.

een gouden rinkelbel met wolfstand vast, die aan een ketting aan haar kleding is vastgemaakt.

Het 3-jarig meisje op het portret in Leeuwarden houdt in haar rechterhand een grote zilveren rinkelbel omhoog, waarvan de ketting om haar middel is gebonden. In haar andere hand heeft ze een popje, dat is gekleed in dezelfde stijl als het meisje zelf, en daarin is te vergelijken met de pop op het portret van Isabella, dochter van Philips de Schone, uit 1501 (A61). Poppen als attribuut van meisjes komen op een aantal portretten uit de laatste decennia van de zestiende eeuw voor, en zouden – evenals de rinkelbellen – een vast attribuut voor kinderportretten van de zeventiende eeuw worden. Net als de rammelaars zijn ze tegelijkertijd een speels beeldelement, een statussymbool én duiden ze de leeftijd aan – en in het geval van een pop ook de sekse van de geportretteerde. Zo komen poppen voor in bijvoorbeeld het portret van prinsesje Louise Juliana, een van de vijf dochters van Willem van Oranje, rond 1582 geschilderd door Daniël van de Queeckborne¹⁴² en het portret van Catharina Claesd. Warmont uit 1596 (afb. 227).¹⁴³ Een ongeïdentificeerd meisje van 3½ jaar, geportretteerd in 1591, heeft een prachtige grote pop op de arm,¹⁴⁴ waarbij opvalt dat de kledingstijl van de pop an-

ders is dan die van het meisje (afb. 228). De poppen in kinderportretten zijn waarschijnlijk meestal naar echte exemplaren geschilderd; de pop die het meisje bezat is dan meegeportretteerd.

In de zestiende eeuw wordt speelgoed ook wel gebruikt in allegorieën. Een pop komt bijvoorbeeld ook voor in de *Caritas*-voorstelling van Frans Floris, nu in Potsdam.¹⁴⁵ *Caritas*, doorgaans verbeeld als een moeder met kinderen, krijgt met het plaatsen van een pop in de handen van een van de kinderen het als het ware het karakter van een dubbele *caritas*, een vrouw met kind en een kind met pop. Ook het beroemde schilderij van Lucas Cranach uit 1540, nu in de National Gallery¹⁴⁶ heeft deze sfeer, met moeder en poppenmoeder.

In een Antwerps schilderij met de bergrede van Christus gecombineerd met een allegorische voorstelling van de smalle en de brede weg (naar Christus),¹⁴⁷ is in het gezelschap dat luistert naar Christus (de smalle weg) een meisje te zien met een pop op de hand. Op de voorgrond van de 'brede weg' loopt een jongen (van Christus afgekeerd) met een ziek stokpaard op zijn rug bellen te blazen (zie 2.2), met een hondje aan zijn voeten. Zo is de ijdelheid, door de van Christus afgewende stoet (de brede weg) verbeeld, hier ook in de luxe uitvoering

¹⁴² Siegen, Museum des Siegenlandes, zie: *De kogel door de kerk* 1979: 3a.

¹⁴³ Door Isaac van Swanenburg. Den Haag, Museum Meermanno-Westrenianum, 16/31. Zie: Ekkart 1987: 44-45, nr. 20, en literatuuropgave aldaar.

¹⁴⁴ Leeuwarden, Fries Museum, S 5729.

¹⁴⁵ Potsdam, Neue Palast G.K.I. 5412, zie: Friedländer 1967-1976: XIII pl. 78, nr. 152.

¹⁴⁶ Londen, National Gallery 2925, zie: Friedländer/Rosenberg 1979: 152, nr. 405.

¹⁴⁷ Ca 1580. Utrecht, Museum Catharijneconvent, CC 526.

van het speelgoed gekarakteriseerd. Eenzelfde betekenis heeft het zeer mooie stokpaard waarop een jongetje rijdt in het schilderij 'Arme ouders, rijke kinderen' van Pieter Pietersz., aan het einde van de zestiende eeuw geschilderd.¹⁴⁸ De rijkdom van de kinderen wordt vooral door de kleding en het stokpaard (waarop het licht valt) weergegeven (afb. 229-230).

Allegorisch gebruik van speelgoed – zoals van veel gebruiksvoorwerpen – is typisch voor de Noord-Nederlandse kunst aan het einde van de zestiende eeuw, en dit zou in de emblemata-boeken van de zeventiende eeuw *in extenso* worden uitgewerkt. Een duidelijke rol voor speelgoed is er bijvoorbeeld – hier beschreven als een voorschot op de epiloog – in het emblemata-boek *Sinnepoppen* van Roemer Visscher, uitgegeven in 1614.¹⁴⁹ Dit boek is een verzameling emblemata, bestaande uit een prent met opschrift, en een toelichting. De titel wordt uitgelegd in de "Voor-reden tot den goedthertighen leser": "dat het principael [voornamelijk] bestaet half in een Poppe ofte Beeldt, en de ander helft bij een sententie [zin], spreekwoordt of ghegghetjen [gezegde]" en de auteur, die naar eigen zeggen pas na aandrang van vrienden de – sterk moralistische – overdenkingen aan de plaatjes heeft toegevoegd, geeft zijn lezers een simpele raad voor het bekijken van de emblemata: "behaegt het u, soo ist goedt: soo niet, soo acht het voor vuyl pampier, ende slaet het over". Veel van de emblemata betreffen dagelijkse voorwerpen of bezigheden, die door de tekst op een betekenisvol niveau worden getild, en daarbij zijn er vele uit de speelcultuur. Voorbeelden: een kaatsracket ("Ten vangt geen vis"),¹⁵⁰ een schuttersvogel ("veel schieten na den vogel, maer een wort Koning"),¹⁵¹ een hond die door een hoepel springt ("Magister artis venter" [oefening baart kunst]),¹⁵² mensen die schaatsen, op stelten lopen of zwemmen.¹⁵³ Een krab met speelkaarten en dob-

230. Jongen op stokpaard (detail). Pieter Pietersz., 1598. Rijksmuseum Amsterdam. Foto: auteur.

belstenen draagt de boodschap "Leert het u kinderen niet".¹⁵⁴ Ook kinderspelen zoals touwtje springen ("Doorheijt is arbeit"),¹⁵⁵ hoepelen ("Beter stil gestaen")¹⁵⁶ en – twee types – tolleren zijn ter lering aangewend. Hier vinden we het beeld dat een mens net als een drijftol alleen deugdelijk is zolang hij met de zweep wordt aangedreven: "soo langh de roe wanckt" (afb. 231).¹⁵⁷ En een plaatje met

¹⁴⁸ Amsterdam, Rijksmuseum SKA 4822, zie bijvoorbeeld Kloek 1998: 77, afb. 51.

¹⁴⁹ Zie: Brummel 1949 (facsimile).¹⁵⁰ Brummel 1949: 8.

¹⁵¹ Brummel 1949: 41.

¹⁵² Brummel 1949: 75.

¹⁵³ Brummel 1949: resp. 129/146, 137, 147.

¹⁵⁴ Brummel 1949: 101.

¹⁵⁵ Brummel 1949: 144.

¹⁵⁶ Brummel 1949: 143.

¹⁵⁷ Brummel 1949: 165.

231. 'Soo langh de roe wanckt', drijftol. Embleem uit de *Sinnepoppen* van Roemer Visscher (1619), druk uit 1669. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (O.D. 114). Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel.

twee haktollen, waarvan de ene draait en de ander uitgedraaid op de grond ligt, geeft aan dat "elck zijn tijdt" (afb. 232) heeft – de mens eindigt, na al zijn gedraai, "onder een kleyn heuvelken swarte aerde" en men zegt "fuit, non est plus" [dat is geweest, het is niet meer].¹⁵⁸

CONCLUSIE: DE FUNCTIE VAN SPEELGOED IN BEELD

DE WAARDE VAN HET DETAIL

De algemene reden waarom speelgoed is afgebeeld in middeleeuwse kunstwerken is om daarmee aan te geven of te benadrukken dat de afgebeelde persoon een kind is; het speelgoed functioneert als richtingwijzer, herkenningspunt en typisch attribuut. Als een middeleeuwse kunstenaar een kind wilde typeren of doen opvallen als kind, gaf hij het een stuk speelgoed mee, en waar een middeleeuwse kunstenaar de kindertijd als geheel wilde weer-

232. 'Elck sijn tijdt', haktol. Embleem uit de *Sinnepoppen* van Roemer Visscher (1619), druk uit 1669. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (O.D. 114). Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel.

geven, kon hij daarvoor het speelgoed als een herkenbaar typisch attribuut gebruiken (zie ook conclusie hoofdstuk 1).

Deze functie van het speelgoed, als aanwijzer van kinderen, geldt eigenlijk voor alle afbeeldingen van kinderen met speelgoed, en zelfs, al lijkt het paradoxaal, voor de meeste andere figuren (volwassenen, dieren) die van speelgoed zijn voorzien: zolang het kinderspeelgoed betreft is het bedoeld om aan te geven dat het beest, de wildeman of de volwassene zich 'als een kind' gedraagt. Hierin versterken de afbeeldingen van volwassenen met speelgoed de interpretatie van de functie van het kinderspeelgoed. Dat geldt ook voor apen en andere dieren met kinderspeelgoed: het zal voor een beschouwer duidelijk zijn geweest, dat een aap die op een stokpaard rijdt en met een windmolentje vecht een ruiter te paard imiteert: de aap als parodie op de mens, het stokpaard als parodie op het echte paard. De aap is hier eigenlijk een dubbele parodie, omdat hij zich niet alleen als een mens, maar als een mensenk^{ind} gedraagt.

¹⁵⁸ Brummel 1949: 20.

233. 'De goochelaar', toegeschreven aan Hieronymus Bosch, 1475-1480. Musée Municipal de St.-Germain-en-Laye. Foto: Fotoarchief Kunsthistorisch Instituut Nijmegen.

De reden waarom een kind in een kunstwerk voorkomt, kan zeer verschillen. Soms functioneert een kind in de kunst als degene die spot werpt op het hoofdonderwerp van de afbeelding, of door de situatie heen kijkt.¹⁵⁹ In deze functie zijn kinderen opvallend vaak van speelgoed voorzien, dat erop wijst dat dit een kind is en dat dat kind wél begrijpt wat er aan de hand is. Hierbij is vaak gekozen voor een windmolentje, zowel omdat het binnen het scala aan speelgoed een voorwerp is dat iets 'zots' weergeeft ("met molentjes lopen" betekent gek doen¹⁶⁰), als ook omdat het vanwege zijn verticale karakter boven een menigte uit steekt en zo een kleiner figuur kan doen opvallen. Een goed voorbeeld van deze functie is het schilderij met een goochelaar, toegeschreven aan Hieronymus Bosch¹⁶¹ (A196, afb. 233). Hier trekt het kind, lachend, de aandacht naar de man die bestolen wordt; deze man heeft dat niet in de gaten, omdat hij in de truc verdiept is. Het kind heeft het wél in de gaten en wijst de toeschouwer daarop; daarom

¹⁵⁹ Vergelijk de rol van nar en boer in de catalogus *Beeld van de andere, vertoog over het zelf* (Vandenbroeck 1987).

¹⁶⁰ Ter Laan 1988: 222.

is het in het licht geplaatst. Om tegelijkertijd zijn kind-zijn én het gekke van de situatie te benadrukken, is de jongen voorzien van een windmolentje.

De afbeelding van een kind met speelgoed (of een anderszins spelend kind) verlevendigt vrijwel altijd de voorstelling. De redenen waarom dit speelse element is toegevoegd, verschillen echter per context en soms per afbeelding, en meestal is waarschijnlijk bewust voor een bepaald speels voorwerp gekozen. Dat kan vanwege een bepaalde beeldtraditie, al dan niet binnen een bepaalde kunstsoort zijn, maar ook vanwege een specifieke inhoudelijke connotatie of bijbetekenis van een stuk speelgoed. Soms heeft mogelijk een visuele parallel ten grondslag gelegen aan de keuze, zoals het plaatsen van een speelgevecht in de marge van een echt toernooi (A114), of de keuze van het nootmolentje voor het Christuskind vanwege de visuele herinnering aan de werelddol met kruis (zie 4.7.1, zie afb. 48). Ook het windmolentje dat door een naakt kindje wordt gedragen op een van de buitenluiken van een altaarstuk van Hieronymus Bosch (A197, zie afb. 108), is verklaard als parallel met het identiek geplaatste kruis dat Christus draagt op het middenluik. In al dit soort gevallen is om een bepaalde reden voor dit speelgoed gekozen, maar het gaat wel altijd om een keuze uit een breder, door de kunstenaar beheerst repertoire aan reëel speelgoed, en het functioneert ook altijd als richtingwijzer naar het kind.

Daarnaast is er sprake van een (vaak sterke) beeldtraditie. Het beeldtype van de combinatie van stokpaard en windmolenlans als spelvariant van de realiteit is waarschijnlijk wel de oorzaak dat er zoveel stokpaardjes en windmolentjes zijn weergegeven, en ook in andere technieken zoals op tegels.¹⁶² Dit element kan als een stereotiepe weergave worden gekenmerkt, en als een illuminator snel een grappig detail in wilde voegen, lag de keuze voor een kind op een stokpaardje wellicht meer voor de

¹⁶¹ St.-Germain-en-Laye, Musée Municipal, zie: Gibson 1973: 27, afb. 14.

¹⁶² Ephron 1931: afb. 11.

hand dan voor een pop. De beeldtraditie verschilt vaak per kunstsoort en per onderwerp, dat heeft zowel met technische mogelijkheden als met inhoudelijke wensen te maken. In technieken die grotendeels dezelfde mogelijkheden hebben als schilderen, zoals gebrandschilderd glas (-in-lood), borduurwerk en tapijtkunst, is speelgoed bijvoorbeeld zeldzaam, maar *als* het er is, komt het opvallend overeen met geschilderd materiaal. De beeldtraditie is hier soms belangrijker dan de techniek als een serie van levensfasen in bijvoorbeeld fresco of sculptuur,¹⁶³ marmer-inlegwerk (de vloer van de kathedraal van Siena)¹⁶⁴ of kopersnijwerk (A171) is uitgevoerd, is daar vaak het 'traditionele' (door de schilderkunst bepaalde) speelgoed in de eerste (twee) fase(n) ingevoegd, terwijl het verder nooit voorkomt in die techniek.

De gebruikte techniek, ruimte en kunstsoort hebben zeker invloed gehad op waar en hoe speelgoed is afgebeeld. Het is mogelijk dat een schilder koos voor een mooi gekleurd, gevlekt stokpaard, omdat hem dat mogelijkheden bood kleurig te werken, waar een houtsnijder wellicht juist voor een heel karakteristiek uitgewerkte kop heeft gekozen, omdat zijn techniek hem dat aangaf. Het is zelfs mogelijk dat een houtsnijder voor een stokpaard als element in een paneel kiest en niet voor een ander stuk speelgoed, omdat hij zijn techniek daar het meest in kan uitleven – misschien maakte hij, naast altaarstukken, zelf ook wel echte stokpaarden. De techniek heeft de traditie soms bepaald, stokpaarden komen bijvoorbeeld veel voor in houtsnijwerk, tollers zover ik weet nooit. De meeste types molentjes zijn beperkt tot de schilderkunst, net als afbeeldingen van poppen, hoepels en wapens. In beeldhouwwerk komt speelgoed zelden voor, wellicht leent de techniek zich er minder voor, maar in ieder geval hebben de kunstwerken minder 'dagelijkse details'. Ook de beschikbare ruimte kan de keuze voor het type speelgoed bepalen, vooral in manuscripten zijn duidelijke voorbeelden aan te wijzen waar gekozen is voor een sterk verticaal ele-

ment zoals een molentje, een horizontale versie van een spel, of de tollers voor een kerk als doorlopende margevoorstelling. Er zijn echter ook voorbeelden waar de ruimte is aangepast om het spel te kunnen weergeven (A6).

Elke techniek kent zijn eigen technische beperkingen, die van invloed zijn op de inhoud van de kunstwerken. Als een boekverluchter in een paar halen met een dun penseel een spelend kind moet weergeven, komt hij waarschijnlijk snel op een stokpaardje of een tol uit. Een kind met een hoepel is makkelijk herkenbaar, terwijl het moeilijk is een kind met miniatuur-gebruiksvoorwerpen (die er zeker waren) in een paar penseelstreken binnen een ruimte van twee bij één centimeter duidelijk weer te geven. De keuze voor bepaald speelgoed kan dus zuiver zijn gemaakt om zoveel mogelijk resultaat te boeken op een zo haalbaar mogelijke wijze. Om die reden is onder het speelgoed dat terloops in de marge is afgebeeld minder excentrieks te verwachten dan bijvoorbeeld binnen reeksen zoals in kalenders, waar al duidelijk is dat het om spelende kinderen gaat, zodat meer ruimte is om binnen dat thema voor minder 'standaard' zaken te kiezen – het gewenste aantal spelen daar (24 marges met spelen) vraagt bovendien ook om meer soorten speelgoed.

De afbeeldingen die binnen de categorie 'terloops' zijn in te delen (zie 4.8.3) tonen speelgoed dat niet om een meer specifieke reden in het kunstwerk terecht is gekomen. Meestal gaat het om kleine voorstellingen in de marge van een belangrijker afbeelding. Er ligt geen nadruk op. Om die reden moeten die marge-illustraties bekende en makkelijk te begrijpen situaties en voorwerpen tonen, die geen vragen oproepen. Zeker de details van de marginalia moeten derhalve gangbare voorwerpen tonen en naar het leven zijn getekend. Er is veel variatie in de weergave van speelgoed. Die variatie geeft aan dat kunstenaars goed wisten hoe iets eruit zag, precies genoeg om vrij exact met

¹⁶³ Zie Sears 1986 afb. 45-52 (fresco), 24, 44 (sculptuur).

¹⁶⁴ Zie Sears 1986 passim, voor Siena. Cecchini s.a., Santi

1982. De betreffende stukken van de vloer bevinden zich nu in het Museo dell'Opere del Duomo van Siena.

de 'mode' mee te gaan. Over het algemeen geeft daarom het iconografisch materiaal een goed beeld van hoe speelgoed eruit moet hebben gezien en wat ermee werd gedaan. Zelfs binnen het stereotype van de tollers zijn veel verschillende tollers en zwepen: de middeleeuwse kunstenaars kenden het materiaal perfect. Ook waar de functie binnen een afbeelding niet verandert, zoals een tol in een levensfase, of een pop op een portret, volgen tol en pop de mode. Dit kan bewust zo zijn (een kunstenaar kan 'up to date' willen zijn) maar werkt in ieder geval onbewust zo. Een schilder die een stokpaardje neerzet, omdat dat voor de hand ligt of hij het leuk vindt, tekent een stokpaard zoals hij het kent – en zoals iedereen het kent – en volgt dus onbewust de mode. Daarmee zijn dit soort details onbedoeld een soort reportage van de realiteit en de veranderingen daarin. De (laat-) middeleeuwse voorstellingen geven aan dat juist details vaak het dagelijkse leven verraden. Omdat vrijwel alle afbeeldingen van speelgoed zulke details betreffen, mag je ervan uitgaan dat ze vrij nauwkeurig de realiteit weerspiegelen.

Het afbeelden van speelgoed is gedurende de Middeleeuwen sterk gekoppeld aan een aantal specifieke iconografische contexten. De thema's waar in de zestiende eeuw speelgoed terug te vinden is, zijn vaak een voortzetting óf een variant van een thema dat al eerder 'speelgoed-relevant' was. Ook van de

'nieuwe thema's' na 1550 is vaak in de veertiende en vijftiende eeuw een voorloper aan te wijzen – zelfs Pieter Bruegel is met zijn 'Kinderspelen' niet origineel, behalve dan in de samenvoeging van de verschillende elementen. Een aantal afbeeldingen van kramen en kramers, uit de tweede helft van de zestiende eeuw, is een belangrijke bron voor kennis van het verkopen en verhandelen van speelgoed. Deze vormen een belangrijke aanvulling op de informatie over productie en export van laatmiddeleeuws speelgoed die door vondsten en teksten werd verschaft (zie 3.9).

Vanwege de voorkeur voor het afbeelden van bepaald speelgoed om diverse redenen (waaronder techniek en beschikbare ruimte) en de sterke invloed van beeldtraditie is er nauwelijks een relatie te verwachten tussen de aantallen weergaves en de populariteit van het speelgoed. Vanwege de aanwezigheid van een groot aantal unica naast de stereotypes van stokpaard/molentje en tol, leveren de afbeeldingen toch ook een goed beeld van de breedheid van het scala. Waar de archeologische vondsten bewijzen dat een aantal soorten speelgoed helemaal niet is weergegeven in de contemporaine kunst, geven de afbeeldingen als tegenhanger onvervangbare informatie over speelgoed dat anderszins niet is overgeleverd – of alleen als een 'uitgekleed' fragment.

EPILOOG

KINDERSPEELGOED IN NEDERLAND VANAF 1550

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw neemt de productie van klein metaal, met name van miniatuurgoed, een hoge vlucht, en uit de zeventiende eeuw is ook bijzonder veel poppengoed en ander speelgoed van aardewerk en hout opgegraven. Van kort na 1600 stammen de eerste afbeeldingen waarop het poppengoed duidelijk als speelgoed is gebruikt.¹

TOT LERING EN VERMAAK

In de kunst en literatuur van de zeventiende eeuw heeft speelgoed een nadrukkelijker plaats dan daarvoor. Dit is gekoppeld aan een toegenomen voorliefde voor morele lessen, waarbij het moraliseren van dagelijkse zaken, waarin iedereen zich kan herkennen, voorop staat. In deze tijd komen de emblemata-boeken en de moralistische geschriften (bijvoorbeeld van Jacob Cats) op, en ook de beroemde *Spiegel van het menselijk bedrijf* (met de ambachten als les) van Jan Luiken.² Zijn *Leerzaam huisraad*,³ waarin aan alle gebruiksvoorwerpen een betekenis is gegeven, is voor het uiterlijk en gebruik van dat soort voorwerpen een bron die daarvóór geen gelijke kent.

In de emblemata komt al het speelgoed voor dat uit eerder tijd bekend was; niet alleen uit het bellen blazen moet een – voor de hand liggende – les getrokken worden, maar bij elk type speelgoed is iets dergelijks bedacht. Moraliserende teksten waarin reeksen spelen en speelgoed zijn aangewend, gaan dan ook vergezeld van opsommende, haast encyclopedische prenten waarop nauwgezet al het speelgoed is afgebeeld. De details zijn zelden in de tekst te vinden en dus daaruit ook niet gehaald: de grafici gaven het algemeen bekende speelgoed weer. De extreme mode-gevoeligheid van deze prenten onderstreept dat idee.

¹ Zie: Willemsen 1994-A.

² *Het leerzaam huisraad* 1967 (facsimile van 1711').

Deze prenten zijn vanzelfsprekende contexten voor speelgoed, en daarvan komen er in de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer. De populariteit van genre-afbeeldingen, ook in de schilderkunst, liet plaats voor het invoegen van veel speelgoed in allerlei thema's. De beeldtypes met speelgoed die in de zestiende eeuw op waren gekomen – vaak uit een eerdere traditie – (zie 4.9.3) worden voortgezet en uitgebreid: portretten, zowel persoons- als familieportretten, seizoensallegorieën en landschappen, Vlaamse kermissen en specifieke feesten, levens-trappen en types als 'een oude man' en 'een groepje spelende kinderen'. In huishoudens en interieurs komt vrij algemeen speelgoed voor, maar typerend voor de zeventiende eeuw is juist dat het niet meer zo sterk aan een aantal contexten is gebonden. Speelgoed is een algemeen gebruikt detail, dat heel veel verschillende specifieke betekenissen kan hebben. De centrale functie van speelgoed blijft echter dezelfde als in de Middeleeuwen (en ook in andere tijdperken): het is een signaal dat je met een kind te maken hebt, een symbool van de kindertijd.

OMGANG MET BRONNEN

De afbeeldingen en teksten uit de zeventiende eeuw zijn derhalve een prima bron voor het speelgoed uit deze tijd, waarin de diversiteit, de uitvoering en het gebruik van dat speelgoed op allerlei manieren te vinden is. Uit de zeventiende eeuw hebben we echter ook vrijwel al het speelgoed, zoals dat van afbeeldingen bekend is, uit archeologische (of andere) context over. De in de Nederlanden, met name in de noordelijke, opgegraven zeventiende-eeuwse locaties leverden een veel grotere hoeveelheid voorwerpen op dan eerdere. De praktijk van de stadsarcheologie is echter dat negentiende- en twintigste-eeuwse contexten tot voor

³ *Het menselyk bedrijf* s.a. (facsimile 1694').

kort nauwelijks werden onderzocht. Gevolg van deze twee gegevens is dat het archeologisch materiaal, verzameld in depots, piekt in de zeventiende en achttiende eeuw. Ook dit materiaal is echter zelden bewerkt of ontsloten. Het is dan ook onmogelijk het speelgoed uit deze eeuwen nauwgezet te inventariseren. Wie aan de hand van speelgoed iets zou willen zeggen over zeventiende-eeuwse kinderen, moet dan ook selecteren, bij voorkeur op een aantal hiervoor belangrijke vondstcontexten. Ook die komen er naarmate de eeuwen vorderen (en dankzij andere opgravingsmethoden en -doelen) steeds meer. In de afgelopen jaren zijn sites uit de zeventiende eeuw onderzocht die prachtige, voor speelgoed relevante contexten vormen, zoals het huis van de schilder Abraham Bloemaert in de Utrechtse binnenstad,⁴ waar het vele (houten) speelgoed in de beerput dankzij zeer minutieus onderzoek direct kan worden gekoppeld aan de kinderen die er woonden – met naam en toenaam, het speelgoed ‘teruggegeven’ aan wie ermee hebben gespeeld. In Delft en Tiel⁵ zijn onlangs beerputten van scholen opgegraven, respectievelijk uit de achttiende eeuw en van ca 1820, met daarin het speelgoed van de schoolkinderen. En in maart 1997 was de archeologische dienst van Amsterdam uitgebreid in het nieuws met het miniatuurgoed dat gevonden is in de beerput van het Rembrandthuis, en waarmee de kinderen van de schilder misschien wel gespeeld hebben. Het was, mijns inziens, een mijlpaal in het onderzoek naar speelgoed, dat de stadsarcheoloog Jan Baart durfde te zeggen dat het bij het kleine kannetje en zoutvaatje vrijwel zeker om speelgoed ging, dat had tien jaar geleden geen archeoloog gezegd.

Het teruggevonden speelgoed kan in de zeventiende eeuw, beter dan daarvoor, gekoppeld worden aan schriftelijke getuigenissen en zeer specifieke af-

beeldingen. Dat geldt voor losse voorwerpen, zo kan een vrij onooglijk fragment van een in- en uitschuifbaar speeltje⁶ verbonden worden met een schilderij van Jan Steen,⁷ waarop hetzelfde voorwerp in vol ornaat in gebruik is. Maar de rechtstreekse koppeling kan ook voor hele vondstcomplexen gemaakt worden, zodat heel ‘gesloten’ verhalen kunnen ontstaan, waarin een zeer exact beeld van bijvoorbeeld het speelgoed van de kinderen van een school kan worden gegeven. Een aantal van deze *casus* bij elkaar kan een prachtige en authentieke invalshoek zijn om een goed beeld te geven van gewone kinderen in een bepaald deel van de zeventiende of achttiende eeuw, of in een bepaalde streek.

In tegenstelling tot de periode daarvoor, is van na 1600 ook speelgoed niet-archeologisch (dus bovengronds) overgeleverd. Naarmate de eeuwen vorderen, wordt het aandeel van anders bewaarde voorwerpen steeds groter. Deze bieden ook andere mogelijkheden dan de opgegraven voorwerpen – het bestuderen van de verzamelgeschiedenis van speelgoed bijvoorbeeld, of het bekijken van slijtsporen van het spelen (niet ‘gestoord’ door sporen van verblijf in de bodem, opgraving en conservering). Archeologische vondsten en fragmenten hebben in anderszins overgeleverd speelgoed een extra bron voor reconstructie van het originele uiterlijk, zodat je daarvoor minder op afbeeldingen bent aangewezen.

Daarnaast bieden schriftelijke bronnen steeds meer mogelijkheden. Ook hierbij gaat het deels om hetzelfde soort teksten (wonderboeken, boedelbeschrijvingen, verbodsbepalingen, verhalende literatuur, poëzie), maar dan in veel grotere aantallen bekend dan uit eerder eeuwen. Boedelinventarissen van huizen zijn uit de zeventiende eeuw op grote schaal bewaard⁸ en geven een idee van waar

⁴ Zie bijvoorbeeld het artikel ‘Uit het huis van Bloemaert’ van G. Bakker in de *Intermediair* van 19 april 1996 (met dank aan Joost Willemsen). De vondsten bevinden zich op de Bouwhistorische Dienst in Utrecht.

⁵ Mededelingen van respectievelijk Epko Bult en Michiel Bartels, vondsten op de Archeologische Dienst in Delft en

bij de RO B in Amersfoort.

⁶ Dienst archeologie, Amsterdam.

⁷ ‘Vrolijk gezelschap op een terras voor een herberg’ uit 1663, Washington, National Gallery of Art 1942.9.81, zie Jansen 1996/1997: 163-165, nr. 20.

⁸ Koolbergen 1988: 44-47.

in huis bijvoorbeeld werd gespeeld. De mogelijkheden die boedelinventarissen van winkels en speelgoedmakers bieden (en deze *bestaan*) zijn ongekend. Uit de achttiende en negentiende eeuw zijn ook bestelcatalogi bewaard, en inventarissen van speciale speelgoedwinkels. Het beeld dat deze geschriften geven kan gecontroleerd worden aan de hand van gedane vondsten op bepaalde plaatsen.

CONCLUSIE: PLEIDOOI VOOR BEPERKING

Omdat, eigenlijk in alle soorten bronnen, de kwantiteit enorm toeneemt na 1600, worden voor speelgoed relevante contexten (zowel archeologische als iconografische) steeds belangrijker. Zij bieden mogelijkheden tot gerichte studie van aspecten van speelgoed, speelcultuur en kinderwereld, waar het onmogelijk en ook onzinnig is overzichten te willen maken, of zelfs maar één type speelgoed uitputtend te behandelen. Naast de honderden reeds bestaande boeken over de geschiedenis van speelgoed, waarin de zeventiende eeuw traditioneel goed vertegenwoordigd is maar slecht uitgewerkt, is zeker plaats voor precieze studies, volgens de hier aangegeven manier opgezet, waar het speelgoed nu eens niet alleen wordt gepresenteerd, maar ook geïnterpreteerd en in zijn (relevante) context geplaatst. Op die manier worden het geen boeken over speelgoed, maar boeken over kinderen (en volwassenen); niet over cultuuruitingen, maar over cultuur.

DE GROTE REIS VAN EEN KLEIN KETELTJE

Als voorbeeld van een zo'n speelgoedstudie betreffende de zeventiende-eeuwse kindercultuur kan een casus dienen, die "A great journey for a small kettle" is gedoopt⁹ en aangeeft dat op grond van een combinatie van bronnen bijzondere aspecten van het maken, verhandelen en exporteren van zeventiende-eeuws speelgoed kunnen worden ge-

toond. Hoofdrolspeeler in dat verhaal is een klein koperen keteltje (afb. 234) dat in de zeventiende eeuw in Nederland is gemaakt, zeer waarschijnlijk om als speelgoed te dienen. Vervolgens is het op een schip meegevoerd en in Noord-Amerika aan Seneca-Iroquois indianen verhandeld, waar het uiteindelijk als grafgift in een dubbelgraf van een volwassene en een kind terecht kwam. In die context werd het zo'n drie eeuwen later door Amerikaanse archeologen gevonden, gevuld met een kleine kalebas, in een van de graven op de Dann Site. Dit terrein, waar een Seneca dorp met bijbehorend grafveld is teruggevonden, ligt in het westen van de huidige staat New York; de vondsten worden gedateerd in de jaren 1655-1675.

In deze tijd, het midden van de zeventiende eeuw, was de productie van miniatuur-gebruiksvoorwerpen in Nederland algemeen en zijn er veel duidelijke aanwijzingen dat deze voorwerpjes als speelgoed werden gebruikt (zie 2.20). De terminologie die voor dit soort zaken in geschreven bronnen wordt gebruikt, 'poppegoet', wijst duidelijk op die functie. Van verschillende kopergieters is bekend dat ze 'poppegoetsvormen' bezaten, waarmee bij-

234. Keteltje en kalebas, gevonden op de Dann Site, New York. Rochester Museum and Science Center, Rochester NY (RMSC 13294/28). Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel.

⁹ Eerder – in andere versie – verschenen als omslag van een 'storybox' bij de tentoonstelling "One man's trash is

another man's treasure" in Museum Boijmans Van Beuningen; zie ook: Willemsen 1996-F.

voorbeeld klein koperen huisraad werd gegoten, en ook uit winkelinventarissen zijn deze voorwerpen bekend. Dat ze werden gekocht, blijkt bijvoorbeeld uit de boedelinventaris van Rapenburg 61 te Leiden, opgemaakt na de dood van beide bewoners, Pieter Ouseel en Beatrix Ernst, in 1659. In de lange opsomming, die is uitgesplitst naar de plek in huis waar het betreffende voorwerp werd aangetroffen, wordt ook een "poppe coper ketelgen" genoemd. Via die term is het duidelijk onderscheiden van de andere ketels en keteltjes uit de boedel. In het huis bevond zich verder een set "kinderpoppegoet van silver", met daaronder ook "1 ketelgen", een deel van het zilveren poppengoed was gebroken, mogelijk door het gebruik.¹⁰ Ook de boedelinventaris uit 1674 van het nabijgelegen Rapenburg 45 beschrijft onder het huisraad van de overleden Adriana Bloys van Treslong "7 stuks poppegoedt groot en kleyn", "1 heel kleyn geel koper keteltje" en "1 swart vuurenhoutte kasse met allerley poppetoestel, representerende de huyshoudinge".¹¹ Dat er met dit miniatuur-huisraad echt werd gespeeld, is op te maken uit een aantal visuele bronnen, zoals de gravure van Experiens Sillemans bij de tekst *Kinder-spel* van Jacob Cats uit 1625, waarop een groepje meisjes met poppen en het bijbehorende 'poppegoet' zit te spelen.¹² Dat kleine koperen keteltjes in de zeventiende eeuw als speelgoed op grote schaal werden geproduceerd en voorkwamen, lijkt derhalve geen twijfel.

Maar om welke reden bevond het koperen keteltje zich op het schip dat van Nederland naar Amerika voer, zo rond 1650? Het meest waarschijnlijk is dat het keteltje zich speciaal als handelsobject tussen de lading bevond. Dat kunnen we bijvoorbeeld afleiden uit de scheepsinventaris van de 'Wasbleecker', die in 1659 op weg naar de Nieuwe Wereld stuurloos raakte en na weken dobberen Martinique bereikte, daar kon nog een gedeelte van de lading in veiligheid worden gebracht voordat het schip zonk. De lijst van de geborgen goederen vermeld

onder meer "17 kleyne kopere keteltjes".¹³ De maten van deze keteltjes zijn niet precies uit de lijst op te maken, maar het gebruik van de dubbele verkleinterm ("kleyne keteltje") doet vermoeden dat het inderdaad om heel kleine exemplaren gaat, ongeveer van de grootte van het keteltje van de Dann Site. In deze inventaris komen bovendien nog een aantal andere voorwerpen in de sfeer van kinderen voor, bijvoorbeeld "10 wiegdekentjes", "3 kinder luybantjes" en "23 paer kinder kousjes", zodat het niet ondenkbaar is dat bij het samenstellen van de lading die als handel moest dienen, rekening is gehouden met de 'kleine indiaantjes' aan de andere kant, of liever gezegd met hun ouders, die om hen – of om andere redenen – wel geïnteresseerd waren in dit soort zaken.

Toen het keteltje eenmaal via ruilhandel in handen van de Noord-Amerikanen was beland, heeft het een functie als grafgift gekregen, vanwege dat gebruik is het bewaard gebleven. We weten echter niet of het daarvoor bij de indianen nog een andere functie heeft gehad, als speelgoed of in een andere context. Het is echter onwaarschijnlijk dat het vroegere speelgoed-karakter van het voorwerp de reden is dat het als grafgift is gekozen. Meer schatplichtig daaraan is de gewoonte om voedsel aan de dode mee te geven, in het keteltje was een kalebas gelegd en het geheel is daarna in het graf geplaatst. Het kalebasje in het graf op de Dann Site is alleen bewaard gebleven vanwege de conserverende werking van het kleine koperen keteltje waarin het 'eten' was verpakt. Toch zal het formaat (doorsnede 6,8 cm) wel mee hebben gespeeld. Miniaturen komen vaker voor in de ook in werkelijkheid kleine graven van kinderen.

Bij het Indiaanse begravingssritueel blijken kinderen anders behandeld te zijn dan volwassenen, niet alleen vorm en formaat van het graf is anders, maar er komen in kindergraven ook relatief meer bijgiften voor. Kindergraven bevatten de meeste voorwerpen en een aantal daarvan wordt (vrijwel)

¹⁰ Lunsingh Scheurleer e a. 1995: 220-230.

¹¹ Lunsingh Scheurleer e a. 1995: 865-869.

¹² Willemsen 1994-A: 393-395.

¹³ Van Dongen 1995: 135-136.

alleen in graven van kinderen aangetroffen.¹⁴ In de Indiaanse graven worden relatief vaak voorwerpen van Europese afkomst gevonden. Het Wampanoag grafveld van Burr's Hill¹⁵ bijvoorbeeld bracht een groot aantal import-artikelen aan het licht, waaronder ook een aantal vrij kleine ketels (doorsnede 12 tot 15 cm). Hoewel deze aanmerkelijk groter zijn dan het keteltje van de Dann site, kunnen ook deze in het land van herkomst oorspronkelijk als speelgoed zijn bedoeld; ze zijn daarvoor zeker niet te groot. Import-materiaal komt ook in andere culturen relatief vaak in graven voor, waarschijnlijk vanwege de zeldzaamheid en daarvan afgeleide hoge waarde, hetzij in geld, hetzij in status. De keuze

van een klein Europees keteltje als geschikte grafgift voor een kind, zal dus gemaakt zijn vanwege de waarde die men in deze Indiaanse samenleving aan de oorspronkelijk uitheemse ketel toekende, daarbij gunstig beïnvloed door het kleine formaat ervan en het materiaal (met zijn conserverende werking).

De grote reizen van dit kleine keteltje – in ruimte en tijd, in de handen en de hoofden van mensen – brengen ouders en kinderen van divers pluimage in beeld. Op deze manier kan de omgang met speelgoed op een bijzondere manier zicht bieden op de cultuur van een tijd.

¹⁴ Wray 1973.

¹⁵ Gibson 1980.

CONCLUSIE

Het aantal in deze studie geregistreerde vondsten van speelgoed uit opgravingen van middeleeuwse locaties in Nederland en Vlaanderen (veel meer dan 1000 stuks) overtreft elke indicatie die de literatuur hiervan tot op heden gaf, terwijl het aantal afbeeldingen uit Noord- en Zuid-Nederlandse context (meer dan 200, en hier gaat het vaak om twee of meer objecten per afbeelding) zelfs in schril contrast staat met de afwezigheid van enige studie hierover.

Naast het aantal – de kwantiteit – valt bij beide soorten bronnen nog meer de diversiteit op: de vele verschillende contexten waarin speelgoed in de middeleeuwse kunst functioneert, en de vele soorten gevonden speelgoed, die niet alleen een groot aantal categorieën vormen maar ook vormverschillen binnen elke categorie laten zien. Per stuk bekeken valt vaak de kwaliteit van het aangetroffen speelgoed op: zorgvuldig gesneden bootjes, ingenieus geconstrueerde beweegbare poppen en in elkaar te vouwen vlakgegoten metalen miniatuurtjes, en de prachtige tollens en stokpaardjes in handschriften en houtsnijwerk.

Beide – kwantiteit en kwaliteit – geven een eigen indicatie van de waarde die aan dit materiaal in de late Middeleeuwen werd toegekend. Bij de kwantiteit gaat het niet alleen om de hoeveelheid overgebleven speelgoed op zich, maar ook om de indicatie die deze hoeveelheid geeft van een nog veel groter aantal dat er moet zijn geweest. Enerzijds blijft per definitie maar een zeer klein percentage c.q. promillage van de toenmalige materiële cultuur bewaard, en bij speelgoed is dit promillage vanwege het gebruikte materiaal en de functie van de voorwerpen nog aanzienlijk lager dan bij andere gebruiksvoorwerpen (zie 3.1). Anderzijds is aan de speelgoedvoorwerpen, ook in een klein aantal overgeleverd, vaak duidelijk zichtbaar dat ze deel zijn geweest van een grootscheepse productie (zie 3.7 en 3.9): elk overgebleven voorwerp dat met behulp van mallen, stempels, draaischijf en draibank is vervaardigd, is een representant van een groter

aantal dat verloren is gegaan. Daarnaast wijzen losse voorwerpjes er vaak op dat ze deel uitmaakten van een reeks.

Aspecten van productie, verkoop en handel kunnen gebruikt worden om gegevens over de vondsten te vertalen naar een relatieve positie van het materiaal in die tijd. Serieproductie op een ‘snelle’ manier, de aangewende kennis van technische aspecten van grondstoffen en het logische gebruik van verschillende materialen, wijzen op een grote mate van routine in het maken van speelgoed. Daarnaast geven ook de unica (op een andere manier) een indicatie van de aandacht, tijd en/of geld die door volwassenen aan dit speelgoed werd besteed.

Het is onmogelijk en onzinnig een schatting te maken hoeveel speelgoed er moet zijn geweest, en hoeveel dat per kind was. Duidelijk is wel dat speelgoed voor elk kind binnen handbereik moet zijn geweest. Dat wordt vooral aangegeven door de terloopse wijze waarop speelgoed in verschillende soorten afbeeldingen wordt opgenomen en in teksten van uiteenlopende aard wordt vermeld. Ook het feit dat in alle types vondstcontexten (zie conclusie hoofdstuk 3) speelgoed wordt gevonden, geeft aan dat het algemeen voorkwam en niet bijzonder was. De vondsten geven tevens aan dat speelgoed een plaats had in alle lagen van de middeleeuwse samenleving, terwijl ook in afbeeldingen zowel atypische als speciale kinderen met speelgoed voorkomen. Reële kinderen (van een prinsje tot ‘een bedelaarskind’) en irreële kinderen (van het Christuskind tot een hybride beestkind) konden met speelgoed en spelend worden voorgesteld. Dit geeft aan dat het materiaal algemeen gangbaar was en onopvallend, en dat idee wordt nog versterkt door de functie van speelgoed in deze afbeeldingen (zie conclusie hoofdstuk 4). Speelgoed was dusdanig alledaags en bekend dat je het kon gebruiken om een kind te typeren, zelfs om een kind als een ‘gewoon kind’ weer te geven. Blijkbaar was niks ‘gewoner’ én herkenbaarder in

de omgeving van een kind dan een stuk speelgoed. Als speelgoed zeldzaam en derhalve moeilijk bereikbaar was geweest, had het in de afbeeldingen zo niet kunnen functioneren.

Speelgoed is heel algemeen geweest in alle types huishouden en alle lagen van de middeleeuwse maatschappij. Omdat het typerend was voor een kind, kan de aandacht voor speelgoed vertaald worden naar de aandacht voor kinderen. Met andere woorden: het speelgoed kan als een graadmeter gebruikt worden voor de positie van een kind. De grootschalige productie van speelgoed in diverse technieken aan het einde van de Middeleeuwen, in de eerste helft van de zestiende eeuw, wijst erop dat de eigen positie van het kind binnen de samenleving dan heel duidelijk is. Maar een eigen positie had het kind ook in vroegere Middeleeuwen al, als onderscheiden van andere leeftijdsgroepen. Binnen de samenleving wordt in de loop van de eeuwen de differentiatie steeds groter: groepen onderscheiden zich duidelijker en dat wordt onder andere vorm gegeven in een steeds meer gespecialiseerde materiële cultuur per groep, en dus in een grotere sortering aan voorwerpen in het algemeen. Dat geldt voor 'kinderen' als afgebakende groep, terwijl vanaf de vijftiende en zestiende eeuw ook speelgoed steeds duidelijker als zodanig wordt gekenmerkt, en als product een specialisatie van bijvoorbeeld poppenmakers en soldaatjes-gieters blijkt. Daarmee wordt zowel de keuze aan speelgoed, als de herkenbaarheid van voorwerpen als bedoeld voor kinderen om mee te spelen, steeds groter. En in die herkenbaarheid van de materiële kindercultuur laat ook het kind zelf, op zijn eigen positie binnen de cultuur, zich duidelijker herkennen.

Het is verleidelijk in de grote concentratie rond 1500 van 'bewijsmateriaal', zowel vondsten als afbeeldingen, een indicatie te zien van een sociale verandering. Uit de totale verzameling materiaal kan echter geen evolutie van de sociale positie van het kind worden afgeleid. Weliswaar is er een overvloed aan spelende kinderen in manuscripten uit het einde van de vijftiende en het begin van de

zestiende eeuw, maar het betreft dan een kwantitatief grote overlevering van een type afbeelding dat een traditie heeft vanaf het begin van de veertiende eeuw. Ook in de manier waarop wordt voldaan aan de wens en behoefte van kinderen om te spelen, is geen ontwikkeling aan te wijzen. Bij de grote aantallen vondsten uit het begin van de zestiende eeuw gaat het om zaken, die stuk voor stuk al eeuwen in omloop waren. Zelfs de productie en verkoop op grote schaal, die wel als typerend voor de zestiende eeuw worden gezien, zijn eenvoudig aanwijsbaar voor eerder eeuwen; miniatuurtjes van tin-lood werden zeker vanaf 1300 in series met behulp van mallen gemaakt, en de gedraaide ramme-laars uit Andenne zijn al in de twaalfde eeuw over grote afstanden verhandeld.

Benadrukt moet worden dat de toename van 'bewijsmateriaal' (uit de bodem en in de kunst) voor de aanwezigheid van spelende kinderen in de middeleeuwse samenleving, niet betekent dat kinderen voordien niet of minder speelden. Wel is in de zestiende eeuw op elk gebied het beschikbare materiaal veel omvangrijker dan daarvoor, maar deze toename wordt grotendeels veroorzaakt door 'externe' factoren zoals de huidige archeologische praktijk, de manuscriptproductie rond 1500 en de verandering van thema en stijl in de kunsten van de zestiende eeuw. Kwantitatieve vergelijkingen zijn daarom uit den boze.

Vrijwel alle aanwijzingen voor kinderspel in archeologie en kunst van de zestiende eeuw, bestonden ook al in de veertiende eeuw. De inhoud van die 'bewijzen' verandert nauwelijks, alleen hun aantal neemt toe. Uit de materiële kindercultuur zoals die is onderzocht, kunnen geen schokkende veranderingen in de positie van het kind in de middeleeuwse maatschappij van de twaalfde tot halverwege de zestiende eeuw worden afgeleid. Langs grote lijnen bekeken lijkt daarin meer continuïteit dan verandering te zijn. De kinderen bleven spelen.

"Si minnen die spuelen", leest de Middelnederlandse versie van het *Boeck van de Proprieteiten der Dinghen* van Bartolomeus Anglicus, wanneer de kinderen aan de beurt zijn: "Si minnen die spuelen

ende ander ydelheit'' Ook als bij Jacob van Maerlant, in zijn *Der naturen bloeme* het kind in een serie van leeftijden moet worden getypeerd, tekent de illustrator een spelende jongen, deze staat in de marge van de tekst en slaat zijn tol aan. Deze tekenaar is niet de enige die 'een spelend kind' vertaalt als een jongen met tol, manuscripten uit de veertiende en vijftiende eeuw zijn druk bevolkt met jongens die tolleren door de in de bladzijden gevangen kerkportalen, kloostergangen en stadsstraten slaan. Dat kinderen van spelen hielden, was algemeen bekend en geaccepteerd, dat ze dat liever deden dan naar school gaan was een gemeenplaats. "longhe kinder van sulker sede,/ datsi gheerne ter scholen gaen,/ dit vintmen selden sonder waen'' rymde men rond 1460.¹⁶ En ook op school werd veel gespeeld, dat geven zowel de vele keuren aan die dat gespeel ook in de scholen moesten reguleren, als bijvoorbeeld de vondsten in de beerput van een Latijnse school, waarin naast de schoolse zaken zoals een houten notitieboek en de punt van een schrijfstift ook speelse zaken zoals tolleren, ballen en proppen-schieters werden gevonden (zie 3.4.3).

Op een grafplaat in Ieper zijn de leeftijden afgebeeld, het kind is getypeerd door een stokpaard, en een banderol met "Vroescepe clene" (A132). Zowel het spelgoed als de tekst geven aan dat het kind 'nog niet veel verstand heeft'. Dat lijkt echter geen aantijging, maar een typering, die niet negatief maar eerder toegeeflijk bedoeld is. Het kind wilde spelen, het wist nog niet beter, maar de vaste op-eenvolging van fasen geeft aan dat men er rotsvast op vertrouwde dat het spoedig zou leren. Daarom mag het gerust spelen in die eerste jaren, dat hoorde bij die leeftijd, zoals het verstandige bij een andere leeftijd hoort. Als in genoteerde mirakelverhalen kinderen voorkomen die aan het spelen waren, staat daar regelmatig bij "zoals kinderen plegen te doen".¹⁷ Het spel is een karakteristiek, zeker geen kritiek. Er is geen enkele aanwijzing dat men heeft geprobeerd de kinderen van het kinderspel af te

houden – men heeft wel geprobeerd ze via keuren te beschermen tegen het spelen (lees gokken) van de volwassenen. Bijvoorbeeld door een volwassene te straffen "die een poorters kint brengt daer men speelt ende hem met smeecke off ander inductie [verleiding] tot spelen raidt"¹⁸ of schulden laat maken, deze zijn ongeldig.¹⁹

Als in keuren bepaalde spelen ook aan kinderen verboden worden, heeft dat in de regel een plausible en praktische oorzaak, nergens lijkt sprake van een morele reden om kinderen het spelen te bemoeilijken, en ook worden regelmatig juist voor het kinderspel uitzonderingen gemaakt op regels en verboden.

Het is moeilijk uit afbeeldingen af te leiden hoe oud een weergegeven kind is. De kleding waarin kinderen zijn afgebeeld, levert hiervoor nog het beste aanknopingspunt. Het formaat van mensen is te vaak door formele aspecten van het kunstwerk bepaald (zoals de spelende kinderen in de marges van handschriften, die je niet op ware grootte ten opzichte van volwassenen zou kunnen tekenen omdat er dan te weinig ruimte is) en wat een kinderlijke houding of gezichtsuitdrukking is, blijft een zeer subjectieve beoordeling, terwijl we bovendien niet weten of het in een bepaalde periode gewenst was die weer te geven.

Kleding en houding van kinderen wijken het duidelijkst af van die van volwassenen, en in de kleding van kinderen worden ook onderlinge leeftijdsverschillen aangegeven (zie 1.4.1). Het spelgoed wordt gekoppeld aan deze levensfase, de kinderen die spelen dragen vaak de typische 'kinderkleding'. Typerend daarvoor zijn eenvoudige tunieken, met een riem opgehaald, met daaronder 'hozen' en vaak hoge schoenen (zie 1.4), dit beeld is de 'grootste gemene deler' van de kleding waarin kinderen in de late Middeleeuwen zijn afgebeeld. Kinderen droegen hun persoonlijke eigendommen in een tasje aan de riem, de kleding had geen zakken. De kleine buidelstjes zoals wel gevon-

¹⁶ Govers e.a. 1994: 51.

¹⁷ Bijvoorbeeld een wonder uit Amersfoort, zie Lukkenaer 1946: 214.

¹⁸ Keur uit Haarlem 1557, geciteerd in Geerts 1987: 85.

¹⁹ Hallegebod Brugge 1507, geciteerd in Geerts 1987: 86.

den zijn, waarin dobbelstenen werden gedragen, konden ook voor kinderen bedoeld zijn. Het ligt in de lijn der verwachting dat kinderen soortgelijk speelgoed dat buiten de deur werd gebruikt (koten, bikkels, knickers), op die manier bij zich droegen. Een gedeelte van het speelgoed was meer bedoeld om 'op de plaats' mee te spelen; dat zal in huis bewaard zijn, bijvoorbeeld in een kist.

De blik, via speelgoed geworpen op het middeleeuwse kind, is een speelse blik. Het levert, hoe je ook kijkt, het beeld op dat de positie van een kind in de laatmiddeleeuwse samenleving een behoorlijk prettige plaats was. Het eerste deel van het leven, als een mens nog te klein is om verstandige dingen te doen, wordt voor een aanzienlijk deel doorgebracht met spelen. Het spel en het speelgoed zijn de bekende karakteristieken van een mens in zijn kindertijd. Deze maken na een aantal jaren plaats voor leerzucht en werktijd. Die loop van het leven was natuurlijk; het spelen was niet bezwaarlijk, omdat vanzelf de tijd zou aanbreken dat het kind zinniger dingen ging doen.

Waar de middeleeuwers deze cesuur plaatsen, verschilt. De teksten en afbeeldingen van de fasen in het leven delen aan de speeltijd meestal alleen de eerste fase toe, maar deze kan lopen tot 7, tot 10 of tot 12 jaar. In het geval van een eerste fase van 7 jaar wordt soms ook de tweede fase, tot 14 jaar, nog aan het spelen besteed. Dat beeld leveren ook de vondsten: het is niet duidelijk aan te wijzen wanneer voorwerpen tot kleine kinderen behoren, maar in ieder geval werd er ook in de leeftijd dat men al naar school ging – dus ouder was dan 7 jaar – nog volop gespeeld. Daarop wijzen de vondsten van de Latijnse school in Groningen, alsmede het feit dat er nog regelmatig speelse vondsten tevoorschijn komen uit kloosters en kloosterscholen, waar ook kinderen leerden en leefden. Over de *precieze* leeftijd van de 'overgang' van spelend kind naar voltijs lerende of werkende jongere is dus geen consensus te bemerken, maar die overgang wordt altijd ergens tussen de 10 en de 15 jaar geplaatst. De leeftijd van 12 wordt genoemd als het moment dat je mag huwen, verantwoordelijkheid mag hebben over een kudde of een werkplaats, en waarop

je gestraft kunt worden voor je daden. En geen van de kinderen die in de wonderverhalen zijn aangeduid met 'kind', 'knechtje' [jongetje] of 'maagdje' [meisje] is ouder dan 14 à 15 jaar. Dat er rond deze leeftijd een cesuur was, is algemeen herkenbaar; vóór de breuk wordt er gespeeld, daarna zijn andere dingen karakteristiek.

De grote hoeveelheid speelgoed, de kwaliteit ervan en de diversiteit, geven aan dat door mensen veel aandacht, tijd en geld werd besteed aan het tegemoet komen aan deze speciale wens en behoefte van kinderen, die herkend werd en waarop werd ingespeeld. Het merendeel van het speelgoed moest immers door volwassenen worden geproduceerd, vervoerd, verkocht, gekocht en aan kinderen geleverd. Dat hield soms alleen maar het zelf maken ervan in, maar de georganiseerde verkoop en handel wijst erop dat het vaak ook moest worden gekocht van een verkoper of rondtrekkende handelaar. Dan is er niet alleen tijd en grondstof nodig, maar ook geld en gelegenheid het speelgoed te kopen. Derhalve geeft dit materiaal niet alleen een beeld van de kinderen die ermee gespeeld hebben, maar ook van de volwassenen die ervoor gezorgd hebben dat het speelgoed er was.

Volwassenen hebben zich in de late Middeleeuwen in de Nederlanden in hoge mate bekommerd om de zorg voor speelgoed voor hun kinderen; die moesten nu eenmaal kunnen spelen. De tijd dat ze dat kunnen doen is beperkt, en vastgelegd, maar daarbinnen is het spel de belangrijkste bezigheid. Waar kinderen de volwassenen ongetwijfeld van hun werk hebben gehouden, hebben die volwassenen de kinderen niet van hun spel gehouden. Door op grote schaal speelgoed te maken en te kopen hebben ze dat gedrag aangemoedigd, en daarmee hun concept van de kindertijd vorm gegeven. Bij uitstek geeft het speelgoed daarmee weer wat hun concept van die kindertijd was: een eerste en onbezorgde fase. Het kind krijgt in feite respijt van de wereld voor de tijd dat hij een kind is, en kan die tijd rustig spelend doorbrengen. Het uitstel van de serieuze bezigheden werd zonder veel voorwaarden verleend, omdat niet alleen de kindertijd maar

235. Twee tollers op grafstenen, één houdt zijn tuniek op, de ander heeft zijn muts afgezet. Marge-illustratie in polychroom onder miniatuur met de Visitatie in het Getijdenboek van Catharina van Portugal of van Don Fernando uit ca. 1530 (Museu Nacional de Arte Antiga Lissabon, ms 13 ilum., f 32v). Foto: Arquivo Nacional de Fotografia, Lissabon.

alle fasen van het leven van een mens als duidelijk afgebakend werden gezien, en het doorlopen van die fasen als een natuurlijke gang van zaken, die zichzelf regelde. Totdat de mens andere dingen wilde, kon en moest doen, mocht hij naar hartelust spelen, en spel werd gezien als de normale bezigheid van een kind. Het valt dan ook op als kinderen niet van spelen houden; dat is een vorm van onkinderlijk gedrag dat 'aanstaande heiligen' in hun jeugd plegen te vertonen (zie conclusie hoofdstuk 1). In de beschrijvingen van de kindertijd in *vitae* van zulke heiligen wordt vaak gezegd hoe ze liever gingen bidden of dienstbaar zijn dan spelen; daarmee wordt aangegeven dat ze geen gewoon kind waren, want een normaal kind wil alleen maar spelen.

Een overzicht van het speelgoed zoals dat tussen 1100 en 1550 in – globaal – het huidige Nederland

en Vlaanderen voorkwam, en dus zoals het is terugggevonden en weergegeven, geeft daarmee een authentieke definitie van het kind in de Nederlanden in de late Middeleeuwen (afb. 235). Het is een kind in een tuniek, met daaronder hosen in een contrasterende kleur en hoge leren schoenen, met een klein leren tasje met knickers aan de gordel en met een houten zwaardje achter zijn riem gestoken. Een kind dat nog ingespannen zijn houten tol draaiend houdt op een grafsteen, door er keer op keer precies op het goede moment met de zweep tegenaan te slaan. Hij heeft zijn muts afgezet en houdt met één hand zijn tuniek op, want die zit in de weg. Het is al laat; zometeen komt er een volwassene, om hem de kerk uit te jagen omdat de mis begint, of komt zijn zusje, door hun moeder gestuurd, hem roepen omdat ze gaan eten.

LITERATUURLIJST

- J G Alexander, Technical aspects of the Illumination of a Manuscript, in idem *Medieval Illuminators and their methods of work*, New Haven/London 1992, 35-51
- D Alexandre-Bidon/M Closson, *L'Enfant a l'ombre des cathédrales*, Lyon 1985
- Alle schilderijen van het Rijksmuseum*, Amsterdam/Maarsse 1976 (cat Rijksmuseum Amsterdam)
- H R d'Allemagne, *Histoire des jouets*, Paris 1903
- Alltagsleben in mittelalterlichen Braunschweig Wohnen, Essen und Trinken, Arbeiten*, Braunschweig 1991
- B Ambrosiana/B G Erikson, *Birka Vikingastaden*, 1992-1996
- R Amedick, *Vita privata auf Sarkophagen*, Berlin 1991
- Amsterdam in de put Opgravingen rond het Damrak, Een archeologische bijdrage aan de vroegste geschiedenis van Amsterdam*, cat tent Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam 1976
- H A M Andela, Het Bolswarder Mirakelboek van O L Vrouw van Sevenwouden, Herkomst – geschiedenis – vermoedelijk auteur, *It Beaken* 35 (1973) 145-151
- Archeologische Almanak, Wie, wat en waar in de Nederlandse archeologie*, Abcoude/Leiden 1992
- Archeologische kroniek van Zuid Holland over 1983* [ROB-overdruk]
- Ph Aries, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien regime*, Paris 1960
- Ph Ariès/G Duby (red), *Het individu in het feodale Europa (Geschiedenis van het persoonlijk leven, dl 4)*, Amsterdam 1993 (vert van *Histoire de la vie privée*, Paris 1985)
- K Arnold, *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance*, Paderborn 1980
- N Arts (red), *Het Kasteel van Eindhoven, Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676*, Eindhoven 1992
- N Arts (red), *Sporen onder de Kempische stad, Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven 1994
- G Asaert, *Westeuropese scheepvaart in de Middeleeuwen*, Bussum 1974
- Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt*, cat tent Bremer Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte (Focke-Museum) Bremen 1982
- R Auty e a (ed), *Lexikon des Mittelalters*, München 1980- (dl I-)
- J M Baart/L H van Wijngaarden-Bakker, Spelen bij de poort, in H H van Regteren Altena (red), *Vondsten onder de St Olofkapel*, Amsterdam 1972, 28-34
- J M Baart, Oudheidkundig bodemonderzoek, *Werk in uitvoering* (1973), 133-135
- J M Baart, Vondsten in het metrotracé, *Werk in Uitvoering* (1974)
- J Baart e a , *Opgravingen in Amsterdam, 20 jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam/Haarlem 1977
- J Baart, Opgravingen bij Nieuwendijk tonen het oudste Amsterdam, *Ons Amsterdam* 34 (1982) 86-90
- J M Baart, Verrassende vondsten tijdens archeologisch onderzoek op Waterlooplein, *Werk in Uitvoering* 33 (1983) 84-91
- J M Baart, Opgravingen op de Prins Hendrikkade, *Werk in Uitvoering* 38 (1988) 219-221
- J Baart, De Sint Olofkapel in Amsterdam, *Spiegel Historie* 27 (1992) 190-195
- H J Barthel, Pfeifpferdchen, *Ausgrabungen und Funde* 9 (1964) 274-275 (+ Tafel 40)
- R van Bastelaer, *Les estampes de Peter Bruegel l'Ancien*, Bruxelles 1908
- L Bayer, *Das europaische Puppenhaus von 1550-1800*, Wurzburg 1964 (diss)
- J Becker, Puff, Passion und Pilgerfahrt, zu Bildthemen des Braunschweiger Monogrammisten, *Wallraf Richartz Jahrbuch* LV (1994)
- I van Beek, *Kinderen op miniaturen* (ongepubliceerd werkstuk RU Leiden)
- I van Beek, 'Lieve Heer, dit is Greetje', *Aanzet tot een onderzoek naar afbeeldingen van kinderen op middeleeuwse grafmonumenten*, Leiden 1992 (ongepubliceerde doctoraalscriptie RU Leiden, 2 dl)
- I van Beek, 'Lieve Heer, en dit is Greetje' Kinderen op middeleeuwse grafmonumenten, *Madoc* 11 (1997) 260-271
- S van Bellingen/M Dewilde, Noodonderzoek in de Verdrongen Weiden te Ieper (W-VI), *Archeologia Mediaevalis* 17 (Brussel 1994) 50-52
- S van Bellingen/M Dewilde, Speuren rond de Komenstraat te Ieper (W-VI), *Archeologia Mediaevalis* 18 (Namur 1995) 39-41
- S van Bellingen/M Dewilde, De verdwenen Sint-Michielswijk te Ieper (prov West-Vlaanderen), Interimverslag 1994, in *Archeologie in Vlaanderen IV* (1994), Zellik 1995, 149-167

- S van Bellingen/M Dewilde, Noodonderzoek in de verdwenen Sint-Michielsparochie Ieper (W-VI), *Archeologia Mediaevalis* 19 (Gent 1996) 70-71
- S van Bellingen/M Dewilde/O Mus, De verdwenen Sint-Michielsparochie te Ieper (prov West-Vlaanderen), Interimverslag 1993, in *Archeologie in Vlaanderen III* (1993), Zellik 1994, 255-280
- G Benker, *Klanggerate aus Ton*, Munchen 1989 (Bildfuhrer 17, Bayerisches Nationalmuseum)
- J H van den Berg, *Metabletica of Leer der Veranderingen, Beingselen van een historische psychologie*, Nijkerk 1961
- R Bergmann, *Zwischen Pflug und Fessel mittelalterliches Landleben im Spiegel der Wustungsforschung*, cat tent Westfälisches Museum für Archäologie Munster 1993
- A J Bernet Kempers, Randversieringen van de Meester van Katharina van Kleef, *Bijdragen en mededelingen Het Nederlands Openluchtmuseum* 30 (1967) 25-47
- H J E van Beuningen/A M Koldewij, *Heilig en Profaan, 1000 laat-Middeleeuwse insignes uit de Collectie H J E van Beuningen*, Cothen 1993 (Rotterdam Papers VIII)
- M Biddle, *Object & Economy in Medieval Winchester*, Oxford 1990
- K-H Bieritz, *Het kerkelijk jaar, Christelijke feestdagen vroeger en nu*, Amsterdam 1995 (vertaling van *Das Kirchenjahr*, Munchen 1987)
- A Biermann, Das verschollene Stundenbuch Kardinal Albrechts von Brandenburg (1513-1545), *Mainzer Zeitschrift LXIII/IV* (1968/69) 47-66 (+ pl 13-14)
- A W Biermann, Die Miniaturenhandschriften des Kardinal Albrecht von Brandenburg (1514-1545), *Aachener Kunstblätter* 46 (1975) 15-310
- J Black, Museu Nacional de Arte Antiga, in *Portuguese Libraries* (Descriptive Inventories of Manuscripts Microfilmed for the Hill Monastic Library vol 3), Collegeville MI 1990, 514-537
- P Blinkhorn/J G Hurst, Three pottery bird-whistles from Stanion, Northamptonshire, *Medieval Ceramics* 15 (1991) 21-23
- W Blockmans (red), *Sport, spel en ontspanning, De wording van Europa*, Hilversum 1992
- It Boalserter Mirakelboek fan Us Leaf Frouwe fan Sawnwalden, Folkskundich Jierboek I* (1966) 8-27
- Bodemonderzoek in Leiden* 1980 [jaarverslag Archeologische Dienst Leiden]
- M von Boehn, *Dolls*, New York 1972 (vertaling van *Puppen und Puppenspiele*, Munchen 1929)
- Jan van Boendale, *Der Ieken Spieghel* (ed M de Vries, Leiden 1848 (4 dl)
- H Boesch, *Kinderleben in der deutschen Vergangenheit*, Leipzig 1900
- C de Bondt, 'Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen ?' *Tennis in Nederland tussen 1500 en 1800*, Hilversum 1993
- B van den Boogert/J Kerkhoff, *Maria van Hongarije, Koningin tussen keizers en kunstenaars, 1505-1558*, cat tent Museum het Catharijneconvent Utrecht/Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch, Zwolle 1993
- R Borremans/R Waginaire, *La Ceramique d'Andenne, Recherches de 1956 1965*, Rotterdam 1966
- J Botermans e a , *Timpen, hinkelen en pierebollen, Spelen in de Lage Landen*, Houten/Drimmelen 1991
- I Bourgeois, *Uit het verleden geput, Historisch-archeologisch onderzoek van de zestiende- tot achttiende-eeuwse vondsten uit een Antwerpse waterput, met nadruk op ceramiek en glas*, Leuven 1989 (ongepubliceerde licentiaatsthesis)
- Bouwhistorische en archeologische berichten Archeologisch onderzoek in het Tolbrugkwartier, 's-Hertogenbosch 1995-*
- R W Brednich, Vogel am Faden, Geschichte und Ikonographie eines vergessenen Kinderspiels, in E Ennen/G Wiegmann (red), *Festschrift Matthias Zender, Studien zu Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte*, Bonn 1972 (2 dl), 1, 573-597
- J C Breen, *Rechtsbronnen der stad Amsterdam, 's-Gravenhage* 1902
- W Breuer, *Über mittelalterliches Turnierspielzeug – Spätmittelalterliche Kleinbronzen*, *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 45 (1991) 160-163
- D A Brinkerink, [vita van Geert Grote], *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbidom Utrecht* 27 (1901) 410-423
- D A Brinkerink, [vita van volgelingen van Geert Grote, o a Peter van Amsterdam], *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbidom Utrecht* 28 (1902) 1-37, 225-276, 321-343
- D A Brinkerink, [vita van volgelingen van Geert Grote, o a Arnold van Schoonhoven], *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbidom Utrecht* 29 (1903) 1-37
- D A Brinkerink, *Vanden doechden der ouriger ende stichtiger susteren van diepen veen*, Leiden 1904
- A Bruyn, Die mittelalterliche keramische Industrie in Schinveld, *Berichten ROB* 10-11 (1960/61) 462-507
- A Bruyn, Die mittelalterliche keramische Industrie in Sudlimburg, *Berichten ROB* 12-13 (1962/63) 357-459
- A Bruyn, Nieuwe vondsten van middeleeuws aardewerk in Zuidlimburg, *Berichten ROB* 14 (1964) 133-149
- A Bruyn, Een middeleeuwse pottenbakkersoven te Nieuwenhagen, Limburg, *Berichten ROB* 15-16 (1965/66) 169-184

- L Brummel (ed.), *Sinnepoppen door Roemer Visscher, naar de uitgave van 1614 bij Willem Iansz te Amsterdam*, Den Haag 1949
- D Bruna, *Enseignes de pelerinage et enseignes profanes*, cat tent Musee National du Moyen Age Thermes de Cluny, Paris 1996
- E J Bult, *Archeologische kroniek van Delft, juni 1991-augustus 1992*, in *Jaarboek Delfia Batavorum 1992* (1993) 146-150
- A Burky Bartelink, *Antiek speelgoed*, Bussum 1966
- P Burger (ed.), *Jacob van Maerlant, Het boek der natuur*, Amsterdam 1989
- J Burrow, *The Ages of Man a Study in medieval Writing and Thought*, Oxford 1986
- A W Byvanck, *Les principaux manuscrits a peintures de la Bibliotheque Royale des Pays-Bas et du Musee Meermann-Westreemanum a La Haye*, Paris 1924
- R C van Caenegem, *Encyclopedie van de geschiedenis der Middeleeuwen*, Gent 1962
- K Calvert, *Children in the House, The Material Culture of Early Childhood 1600 1900*, Boston 1992
- M Camille, *Image on the Edge, The Margins of medieval Art*, London 1992
- M F A G Campbell, *Annales de la Typographie Neerlandaise au XVe siècle*, Den Haag 1874 (cat Koninklijke Bibliotheek)
- M Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*, Den Haag 1981
- A Carmiggelt, *Een beeld van een vondst Haagse archeologische vondsten in particulier bezit, 's-Gravenhage* 1991
- A Carmiggelt, *Tussen Hof en Herberg, Archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof in Den Haag*, Den Haag 1992
- A Carmiggelt/M M A van Veen, *Laat- en postmiddeleeuws afval afkomstig uit zes vondstcomplexen te Den Haag*, Den Haag 1995
- E Castelnuovo, *Gli affreschi di Torre Aquila e il gotico internazionale*, Trento 1986
- Catalogus Schilderkunst, Oude Meesters*, Antwerpen 1988 (cat Koninklijk Museum voor Schone Kunsten)
- Catalogue of Western Manuscripts and Miniatures*, veilingcat Sotheby's Londen 13/7/1977
- G Cecchini, *Il Pavimento del Duomo in Siena*, Siena s a
- A Châtelet, *Jean van Eyck enlumineur les Heures de Turin et de Milan Turin*, Strassbourg 1993
- A E Christensen, *Boat Finds from Bryggen*, in *The Bryggen Papers*, main series vol 1, Bergen/Oslo 1985, 47-278
- J Clarke, *The houses of Roman Italy 100 BC-AD 250, Ritual, Space and Decoration*, Oxford 1990
- H Clevis/M Smit, *Verscholen in vuil, archeologische vondsten uit Kampen 1375 1925*, Kampen 1990 (Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek)
- H Clevis/J de Jong, *Archeologie en bouwhistorie in Zwolle I*, Zwolle 1993
- Kolf-Kolf-Golf, van Middeleeuws volksspel tot moderne sport*, cat tent Museum Het Markiezenhof Bergen op Zoom e a 1982
- Le Collezioni del Museo Nazionale di Napoli*, Roma 1986 (3 dl)
- J Combrink (ed.), *Dat leven van Kunera*, Rhenen 1988
- M Conrads/G Klinkhamer, *Elseviers Kostuumgids*, Amsterdam/Brussel 1981
- J de Coo, *Museum Mayer Van den Bergh, Catalogus 1 Schilderijen, Handschriften, Tekeningen*, Antwerpen 1966
- J Cuvelier, *Les denombrements de foyers en Brabant, XIVe-XVe siècle*, Brussel 1912-1913 (2 dl)
- L Daiken, *Children's Toys throughout the Ages*, London 1963
- E Dal/P Skårup, *The Ages of Man and the Months of the Year, Poetry, Prose and Pictures outlining the Douze Mois Figurés Motif mainly found in Shepherd's Calendars and in Livres d'Heures (14th to 17th Century)*, Kobenhavn 1980 (Historisk-filosofske Skrifter 9 3)
- L M J Delaisse, *The miniatures added in the Low Countries to the Turin-Milan Hours and their political significance*, in A Rosenauer/G Weber (ed.), *Kunsthistorische Forschungen Otto Pacht zu seinen 70 Geburtstag*, Salzburg 1972, 135-146
- Dirc van Delf, *Tafel van den Kersten Ghelove*, Winterstuc (ed L M Fr Daniels, Antwerpen/Nijmegen-Utrecht 1937)
- Gh Derveaux-van Ussel, *Het retabel met de 'maagschap van Sint-Anna' uit de Sint-Annakapel van Oudergem*, Brussel 1977
- J Destree/P Banter (ed.), *Les Heures dites Da Costa, Manuscrit de l'école ganto brugeoise, premier tiers du XVIIe siècle*, Bruxelles 1924
- M Dewilde, *In de put te Damme (W -VI)*, *Archeologia Mediaevalis* 17 (Brussel 1994) 52
- M Dewilde, *Nog altijd in de put te Damme (W -VI)*, *Archeologia Mediaevalis* 18 (Namur 1995) 45-46
- M Dewilde/A Ervynck, *De thuishkomst van Michiel Quaetjone Archeologie in de Verdrongen Weiden van Ieper*, Ieper 1995
- H P Deys, *Het Cunerafeest in Rhenen in 1571*, *Maandblad Oud-Utrecht* 60 (1987) 257-262
- A Dominguez Rodriguez, *Libros de Horas del siglo XV en la Biblioteca Nacional*, Madrid 1979

- A G A van Dongen, Medieval and Post-Medieval Pottery and the Search for authentic Terminology of Utensils, 'Boymans-van Beuningen Documentation System for Pre-industrial Utensils (c) 1989', in *Assembled Articles 1, Symposium on medieval and post-medieval ceramics, Nijmegen 2 and 3 September 1993*, Zwolle 1994, 29-34
- A G A van Dongen e a , *One Man's Trash is Another Man's Treasure, De metamorfose van het Europese gebruiksvoorwerp in de Nieuwe Wereld*, cat tent Rotterdam/Williamsburg (Virginia) 1995
- F Dornhoffer (ed), *Hortulus Animae, Cod bibl pal vindob 2706, Zielentuimtye*, Utrecht/Amsterdam 1907
- J W P Drost, *Het Nederlandsch kinderspel voor de 17e eeuw*, Den Haag 1914
- B Dubbe, De laat-middeleeuwse tafel in de Nederlanden, *Antiek* 4 (1969/70) 232-264
- B Dubbe, *Tin en tinnegeters in Nederland*, Lochem 1978 (Zeist 1965¹)
- Dublin 1000, Discovery & Excavation in Dublin 1842-1981*, Dublin 1988
- H Dubois/M Zink (red), *Les Âges de la Vie au Moyen Age, Actes du colloque du Departement d'Etudes Medievales de l'Université de Paris-Sorbonne et de l'Université Friedrich Wilhelm de Bonn, Provins, 16-17 mars 1990*, Paris 1992
- H A van Duinen, *De koorbanken van de Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk te Dordrecht*, Leiden 1997
- M Durand-Lefebvre, Jouets de terre du moyen âge a Paris, *Faenza* 36 (1950) 30-35 (+ tav XII)
- P Durrieu, *Heures de Turin, Quarante-cinq feuillets a peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France Duc de Berry (Reproduction en phototypie d apres les originaux de la Biblioteca Nazionale de Turin et du Musée du Louvre)*, Paris 1902
- E Eames, *Catalogue of medieval lead-glazed earthenware tiles in the department of medieval and later antiquities*, British Museum London, London 1980 (2 dl)
- P Eames, *Medieval Furniture*, London 1977
- B van den Eerenbeemt, *Het kind in onze middeleeuwse literatuur*, Amsterdam 1935
- G Egan/F Pritchard, *Dress accessories*, London 1991
- G Egan, *Lead cloth seals and related items in the British Museum*, London 1994 (British Museum Occasional paper 93)
- G Egan (ed), *Playthings from the past, Lead alloy miniature artefacts c 1300-1800*, London 1996
- R E O Ekkart, *Catalogus van de schilderijen in het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum, 's-Gravenhage* 1987
- V H Elbern, *Der eucharistische Kelch im fruhen Mittelalter*, Berlin 1964
- K McK Elderkin, Jointed Dolls in Antiquity, *American Journal of Archaeology* XXXIV (1932) 455-479
- J K Elliot, *The Apocryphal New Testament*, Oxford 1993
- W Endrei, *Spiele und Unterhaltung im alten Europa*, Hanau 1988
- L'Enfance au Moyen Age, Petit Catalogue*, cat tent Bibliothèque Nationale de France Paris 1994-1995
- E Englisch/G Jaritz, *Das tagliche Leben im spatmittelalterlichen Niederosterreich*, St Polten/Wien 1976
- W Ephron, *Hieronymus Bosch, Zwei Kreuztragungen*, Wien 1931
- Erasmus, *Familiarium colloquiorum formulae* 1552 (ed L Wirth-Poelchau, Stuttgart 1982)
- G Eriksson, *Kulturen, A guide to the Museum of Cultural History in Lund*, Lund 1983
- A Erlande-Brandenburg e a , *Musee National du Moyen Age Thermes de Cluny, Guide des collections*, Paris 1993
- W Esser, *Die Heilige Sippe, Studien zu einem spatmittellaterlichen Bildthema in Deutschland und den Niederlanden*, Bonn 1986 (diss)
- A von Euw/J M Plotzek, *Die Handschriften der Sammlung Ludwig*, Koln 1979-1985 (4 dl)
- K Fawdry/M Fawdry, *Pollock's History of English Dolls & Toys*, Enderby 1983 (1979¹)
- Chr F Feest/P Kann, *Das Altertum der Neuen Welt, Voreuropaische Kulturen Amerikas*, Berlin 1992 (cat Museum fur Volkerkunde, Wenen)
- S Felgenhauer, Tonerne Spielzeugpferdchen des Mittelalters in Osterreich, *Jahrbuch des Oberosterreichischen Musealvereines* 119 (1974) 39-52
- J P Filedt Kok (red), *s Levens felheid, de Meester van het Amsterdamse kabinet of de Hausbuchmeester ca 1470-1500*, cat tent Rijksprentenkabinet Amsterdam 1985
- A Fink, *Die Schwarzschen Trachtenbucher*, Berlin 1963
- Flamischer Kalender des XVI Jahrhunderts, gemalt von Simon Bening, dem Hauptmeister des Breviarium Grimani'*, Munchen 1936
- Flamischer Kalender des XVI Jahrhunderts aus einem vom Meister der 'Hortulus Animae' gemalten Gebetbuch*, Munchen 1938
- N Flueler (red), *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmonch, Die Stadt um 1300*, cat tent Landesdenkmalamt Baden-Wurttemberg, Zurich/Stuttgart 1992
- A Fraser, *A History of Toys*, London 1972 (vertaling van Spielzeug, London 1966)
- M J Friedlander, *Early Netherlandish Painting*, Leiden/Brussel 1967-1976 (14 dl), vertaling van *Die altniederlandische Malerei 1924-1937*

- M J Friedlander/J Rosenberg, *Die Gemalde von Lucas Cranach*, Basel 1979 (herdruk van 1932)
- Fries Museum, Haarlem 1978 (Nederlandse Musea II)
- K E Fritsch/M Bachmann, *An illustrated History of Toys*, Weimar 1978 3
- F M Gann Ortiz de Taranco, *Un Libro de Horas del Conde-Duque de Olivares*, Valencia 1951
- C Gaspar/F Lyna, *Les principaux manuscrits a peintures de la Bibliothéque Royale de Belgique*, Brussel 1984 (Paris 1937¹, 2 dl)
- V Gay, *Glossaire Archeologique du Moyen Age et de la Renaissance*, Paris 1887-1928 (2 dl)
- K Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*, Brugge 1987 (Vlaamse Historische Studies 4)
- Die Gemaldegalerie des Kunsthistorischen Museums in Wien, Verzeichniss der Gemalde*, Wien 1991
- Gent duizend jaar kunst en cultuur*, cat tent Bijlokemuseum Gent 1975
- S G Gibson (ed), *Burr's Hill, A 17th Century Wampanoag Burial Ground in Warren, Rhode Island*, Brown University 1980
- W S Gibson, *Hieronymus Bosch*, London 1973
- W S Gibson, *Bosch' Boy with a Whirligig some iconographical speculations*, *Simiolus* 8 (1975-76) 9-15
- O Gillen (red), *Herrad von Landsberg, Hortus Deliciarum*, Neustadt/WeinstraÙe 1979
- E van Ginkel, *Waar Rotta ophield, begon Rotterdam*, *Scarabee* 2 (1992-1993) 6-10
- M Glaser (red), *'Daz kint spilete und was fro', Spielen vom Mittelalter bis heute*, cat tent Amt fur Archalogische Denkmalpflege Lubeck 1995
- The Golden Age of Dutch Manuscript Painting*, cat tent New York/Utrecht 1990
- A Goldschmidt, *Die Elfenbeinskulpturen aus der romanischen Zeit, XI bis XIII Jahrhundert*, Berlin 1974 (4 dl)
- M Gorus/W Wissink, *The Medieval Dutch Tradition of Boethius' Consolatio Philosophiae*, in M J F M Hoenen/L Nauta (ed), *Boethius in the Middle Ages*, Leiden/Koln 1997
- O Goubitz, *Een snipper is ook een schoen. Over archeologische ledervondsten en hun behandeling*, *Westerheem* 28 (1979) 70-82
- D W Gould, *The Top universal toy - enduring pastime*, Folkestone 1975
- M-J Govers e a (red), *Het Geraardsbergse handschrift*, Hilversum 1994
- T A M Graas, *Tot U roepen wij, zuchtend en wenend in dit dal van tranen. Leed en verlichting in 15e en 16e eeuwse mirakelbrieven van Maria van de Zeven Smarten te Abbenbroek*, Amsterdam 1987 (ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit)
- Th Graesse (ed), *Jacobi a Voragine, Legenda Aurea, Vulgo historia Lombardica dicta*, Osnabruck 1965 (ongewijzigde herdruk van 1890³)
- C C van der Graft, *Nederlandse volksgebruiken bij hoogtijdagen*, Amsterdam 1947
- R Green (red), *Herrad of Hohenburg Hortus Deliciarum*, London/Leiden 1979 (2 dl)
- The Grimani Breviary, reproduced from the Illuminated Manuscript belonging to the Biblioteca Marciana, Venice*, London 1972
- K Grober, *Kinderspielzeug aus alter Zeit*, Berlin 1928
- W Groenman-van Waateringe/L M Velt, *Schuhmode im spaten Mittelalter, Funde und Abbildungen*, *Zeitschrift fur Archaologie des Mittelalters* 3 (1975) 95-119
- A Grosz, *Ritterlich Spielzeug*, in A Weixlgartner/L Planciscig (red), *Festschrift fur Julius Schlosser zum 60 Geburtstag*, Wien 1927, 209-214 (+ Taf XL-XLIII)
- A J Guiran, *Sporen door het verleden archeologisch onderzoek tijdens de aanleg van de Willemsspoortunnel door Rotterdam*, *Westerheem* XXXVIII (1989) 265-273
- Het Guldenboek der broederschap van O L Vrouw van Halle 1341-1789*, Halle 1989 (typoscript VVV Halle, 3 dl)
- C de Haan/J Oosterman (ed), *Is Brugge groot?*, Amsterdam 1996
- Haarlems Bodemonderzoek* 27 (1993) [catalogus van opgravingen in Haarlem]
- Handzaam hout uit Groninger grond, Houtgebruik in de historische stad*, Groningen 1995 (K Helfrich/J F Benders/W A Casparie red)
- R Hall, *The Viking Dig, The Excavations at York*, London 1984
- C de Hamel, *A history of illuminated manuscripts*, Oxford 1986
- J O Hand, *German Paintings of the 15th through 17th Centuries*, Washington 1993 (cat National Gallery of Art Washington)
- W Hansen, *Kalenderminiaturen der Stundenbücher, Mittelalterliches Leben im Jahreslauf*, Munchen 1984
- G Hartman/E Lens, *Hee jôh! Kom je buiten spelen, De spelregels bij De Kinderspelen van Pieter Bruegel de Oude*, Amsterdam 1976
- A Haskell/M Lewis, *Infantilia The Archaeology of the Nursery*, London 1971
- G d'Haucourt, *Jeux et jouets, Comment se divertissait-on au moyen age?*, *Archeologia* (1966) 65-68

- K Hazelzet, *De levenstrap*, Zwolle 1994
- D van Heel, De 'Miraculen van onser Vrouwen' en 'van den heyligen Cruce' te Delft, *Ons geestelyk erf* 5 (1931) 217-244
- R M van Heeringen/H Hendrikse/J J B Kuipers (red), *Geld uit de belt, Archeologisch onderzoek in de bouwput van de gemeentelyke parkeerkelder en het belastingkantoor aan de Kousteensedijk te Middelburg, Vlissingen* 1994
- R M van Heeringen/A M Koldewey/A A G Gaalman, *Heiligen uit de modder, in Zeeland gevonden pelgrimstekens*, Zutphen 1988
- R M van Heeringen/P A Henderikx/A Mars (red), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburchten in Zeeland*, Goes/Amersfoort 1995
- B Heise/H Vogeler, *Die Altare des St Annen-Museums*, Lubeck 1993
- A Henkel/A Schone (red), *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhunderts*, Stuttgart 1967 (+ suppl 1976)
- H Hens/H van Bavel/G C M van Dijk/J H M Frantzen, *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603*, Tilburg 1978 (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland XLII)
- L'Héritage de Bourgogne dans l'Art international, Manuscrits à peintures*, cat tent Casa de Cisneros del Ayuntamiento Madrid 1955
- P Herman, *Poppen made in Belgium*, Brussel 1988
- C R Hermans, *Legende van het Heilig Kruis te Breda, in Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der Provincie Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch 1845 (2 dl), II 297-328
- J M M Hermans/G C Huisman (red), *Aan de ketting, Boek en bibliotheek in Groningen voor 1669*, cat tent Groninger Museum, Groningen 1996
- B H D Hermesdorf, *Rechtsspiegel, Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsitij*, Nijmegen 1980
- J Hermus, *Het Provinciehuis, van Latijnse school tot bestuurscentrum*, Groningen 1987 (Groninger Tijdingen 2)
- B Hernad (red), *Die Graphiksammlung des Humanisten Hartmann Schedel*, cat tent Bayerische Staatsbibliothek Munchen 1990
- A E Herteig, *Kongers Havn og handels sete, frade arkeologiske undersøkelser på Bryggen i Bergen 1955-68*, Oslo 1969
- C J Herweijer, Een Pingsdorf rammelaar, *Westerheem* XXXV-2 (1986) 110
- M C A van der Heijden, *Een groot schat in een klein vat, Geestelyke vertelkunst uit de Middeleeuwen*, Utrecht/Antwerpen 1968
- I Hiller/H Vey, *Katalog der deutschen und niederländische Gemälde bis 1550 (mit Ausnahme der Kölner Malerei) im Wallraf-Richartz-Museum und im Kunstgewerbemuseum der Stadt Köln*, Köln 1969
- M Hillier, *Puppen und Puppenmacher*, Frankfurt 1968
- J Hills, *Das Kinderspiel von Pieter Bruegel d. Ältere (1560) Eine volkskundliche Untersuchung, Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde* 19 (1957) 2-79
- G Himmelheber, *Spiele Gesellschaftsspiele aus einem Jahrtausend*, cat tent Bayerisches Nationalmuseum München 1972
- S Hindman, *Pieter Bruegel's Children's Games, Folly and Chance*, *Art Bulletin* LXIII-3 (1981) 447-475
- J Hollestelle, *Haardstenen, Bulletin & Nieuws-bulletin KNOB*, 6e serie, 12 (1959) 257-278 (+ pl XLV-L)
- J Hollestelle, *Herkomst en verspreiding van haardstenen in de Nederlanden*, *Antiek* 4 (1969-1970) 316-328
- F W H Hollstein, *Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca 1450-1700*, Amsterdam 1949 (50 dl)
- W Holmquist, *Swedish Vikings on Helgøe and Birka*, Stockholm 1979
- G J Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst, 's-Gravenhage* 1936-1947 (5 dl)
- S S Hoogstra, *Proza-bewerkingen van het leven van Alexander den Grooten in het middelnederlandsch, 's-Gravenhage* 1898
- G van Hoorn, *Choes and Anthesteria*, Leiden 1951
- I P Horsey, *Excavations in Poole 1973-1983*, Poole 1992
- K van der Horst, *Illuminated and Decorated Medieval Manuscripts in the University Library, Utrecht, an illustrated Catalogue*, Maarsseveld/'s-Gravenhage 1989
- A Horton, *The Child Jesus*, London 1975
- A Hoste, *Handschriften van Ter Doest*, Steenbrugge 1993
- V Huchard e a , *Le Musée national du Moyen Age Thermes de Cluny*, Paris 1996
- J Huizinga, *Homo ludens, Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*, Haarlem 1938 (ook herdruk s I 1997)
- J G Hurst/D S Neal/H J E van Beuningen, *Pottery produced and traded in North-west Europe 1350-1650*, Rotterdam 1986 (Rotterdam Papers VI)
- A P Huysmans, *Geschiedenis van het H. Sacrament van Niervaart*, Ginneken 1933
- M Ill, *Begrabnis, Verdammung und Erlösung, Das Fegefeuer im Spiegel von Bestattungsriten*, in P Jezler (ed), *Himmel, Holle, Fegefeuer*, München 1994, 59-68
- Illuminated books of the Middle Ages and Renaissance*, cat tent Walters Art Gallery Baltimore MD 1949

- Inca-Peru 3000 jaar geschiedenis*, cat tent Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis Brussel 1990 (2 dl)
- E Inghs (ed.), *The Hours of Mary of Burgundy Codex Vindobonensis 1857, Vienna, Osterreichische Nationalbibliothek*, Graz 1995 (facsimile)
- Insignes et souvenirs de pelerins, et autres menues choses de plomb trouvées dans la Seine*, Le Petit Journal des grandes expositions, Hors-serie, Musée national du Moyen Âge-Thermes de Cluny, Paris 1997
- M R James, *The Western Manuscripts in the Library of Trinity College Cambridge*, Cambridge 1900
- M R James, Rare mediaeval tiles and their story (with a note by R L Hobson), *Burlington Magazine* 42 (1923) 32-37
- J Janini/J Serrano, *Manuscritos Liturgicos de la Biblioteca Nacional*, Madrid 1969
- G M C Jansen (red.), *Jan Steen Schilder en verteller*, cat tent Rijksmuseum Amsterdam/National Gallery of Art Washington 1996/1997
- H W Janson, *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and the Renaissance*, London 1952
- H L Janssen (red.), *Van Bos tot Stad opgravingen in s Hertogenbosch*, s-Hertogenbosch 1983
- H L Janssen/W A B van der Sanden, *Middeleeuws aardewerk uit Geldrop (11e-12e eeuw)*, *Brabants Heem* 37 (1985) 151-159
- H L Janssen (m m v T Hermans), *Tussen woning en versterking, Het kasteel in de Middeleeuwen*, in H L Janssen/J M M Kylstra-Wielinga/B Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 15-111
- W Jappe Alberts, *De verering van Sint-Eusebius, Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 4 (1962) 1-9
- U Jenni/D Thoss (ed.), *Das schwarze Gebetbuch (Gebetbuch des Galeazzo Maria Sforza) Codex 1856 der Osterreichischen Nationalbibliothek in Wien*, Frankfurt 1982 (facsimile)
- Th W Jensma/A Molendijk, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht Koor en Kapittel*, Dordrecht 1983
- M B de Jong, *Kind en klooster in de vroege Middeleeuwen*, Amsterdam 1986
- E de Jongh/G Luyten, *Spiegel van alledag, Nederlandse genreprenten 1550-1700*, cat tent Rijksmuseum Amsterdam 1997
- K Joppien-Hauck, *Das Kind und sein Spielzeug Ein Motiv der europaischen Kunst seit der Padagogik der Aufklarung*, Bonn 1988 (diss.)
- Jouer dans l'Antiquite*, cat tent Musée d'Archeologie Méditerranéenne Marseille 1992
- G C A Juten, *Het H Sacrament van de Nieuwervaart, Taxandria* 24 (1917) 25-37 (I), 115-122 (II), *Taxandria* 25 (1918) 12-20 (III), 206-212 (IV), 253-260 (V)
- J Kaminskiy (red.), *Gdansk Wczesnosredniowieczny I*, Gdansk 1959 (2 dl)
- J Kandert, *The world of toys, The fascinating history of folk toys*, Praha 1992
- H-J Kann, *Drei Reiterfigurchen als spatmittelalterliches Kinderspielzeug aus Trierer Funden, Landeskundliche Vierteljahrsblätter* 40 H-1 (1994) 1-6
- Het kasteel Voorst Macht en val van een Overijsselse burcht circa 1280-1362, naar aanleiding van een opgraving*, Zwolle 1983 (Werken Vereeniging tot beoefening van Overijssels regt en geschiedenis 36)
- Keizer Karel *Wandtapijten en wapenrustingen uit de Spaanse Koninklijke verzamelingen*, cat tent Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis Brussel 1994
- Kattendiep Deurgraven Historisch-archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Gedempte Kattendiep te Groningen*, Groningen 1988
- Kinderen in de middeleeuwse kunst*, Nijmegen 1997 (ongepubliceerde bundel werkstukken, werkgroep Middeleeuwen KU Nijmegen januari-mei 1997)
- Kinderen in de Nederlandse schilderkunst 1480-1700*, cat tent Rijksmuseum Amsterdam 1962
- Kindergoed, (scheeps)archeologische speelgoedvondsten*, cat tent Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie Dronten 1994 (Nieuwsbrief Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie)
- Kinderwelt - Soldatenwelt*, cat tent Heeresgeschichtliches Museum Wien 1995
- A E Klein, *Child life in Greek art*, New York 1932
- H A Klein, *Graphic Worlds of Peter Bruegel the Elder*, New York 1963
- J de Kleyn, *Over enkele oude draantollen of draatoppen afkomstig uit westelijk Nederland*, *Antiek* 5 (1970/1971) 242-252
- W Kloek, *Een huishouden van Jan Steen*, Hilversum 1998
- J Knipping/M Gerrits, *Het kind in Neerlands beeldende kunst*, Wageningen 1944 (2 dl)
- Knochenarbeit Artefakten aus tierischen Rohstoffen im Wandel der Zeit*, Stuttgart 1994
- E Knol, *De Noordnederlandse kustlanden in de vroege Middeleeuwen*, Amsterdam 1993
- De kogel door de kerk*, cat tent Amsterdams Historisch Museum 1979

- A M Koldewey (red), *In Buscoducis, 's-Gravenhage/ Maarsse/ 's-Hertogenbosch* 1990 (2 dl), dl 1 1450-1629 (cat tent Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch), dl 2 Bijdragen
- A M Koldewey (red), *De bouwloods van de St -Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch* 1989
- A M Koldewey, *Van de hoed en de rand* , Utrecht 1995
- G Komrij, *De Nederlandse poezie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten*, Amsterdam 1986
- G Komrij, *De Nederlandse poezie van de 12de tot en met de 16de eeuw in 1000 en enige bladzijden*, Amsterdam 1994
- E Kong/H Tenschert, *Leuchtendes Mittelalter*, Rothalmunster 1989-1994 (6 dl)
- De Koningen-Bibliotheken*, cat tent Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel 1985
- Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis Brussel*, Brussel 1989 (cat)
- H van Koolbergen, *Materiele cultuur huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap*, Zutphen 1988
- D Kopplin/I Falk, *Lukas Cranach, Gemalde, Zeichnungen, Druckgraphik*, Basel/Stuttgart 1976 (2 dl)
- M Krauwer/F Snieder, *Nering en vermaak, de opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht 1994
- H Kuhnel, Ziele der Erforschung der Sachkultur des Mittelalters, in J G N Renaud (red), *Teksten van lezingen, gehouden tijdens het Symposium 'De middeleeuwse stad en de kwaliteit van het bestaan' te Rotterdam van 25 tm 27 oktober 1979*, Rotterdam 1982 (Rotterdam Papers IV) 199-230
- H Kuhnel (red), *Alltag im Spätmittelalter*, Graz/Wien/Köln 1984
- L Kunicka-Okulicz, Early medieval toys and games from Gdansk (Summary), in J Kaminskiej, *Gdansk Wczesnosredniowieczny I*, Gdansk 1959, 141-143 + tabl I-XII
- D C Kurtz/J Boardman, *Greek burial customs*, London/Southampton 1971
- K ter Laan, *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en zegswijzen*, Amsterdam 1988
- J T Lang, *Viking-Age Decorated Wood, A study of its Ornament and Style*, Dublin 1988
- I Lebeer, *Beredeneerde catalogus van de prenten naar Pieter Bruegel de Oude*, cat tent Koninklijke Bibliotheek Albert I Brussel 1969
- Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters, Internationaler Kongress Krems an der Donau 20 bis 23 September 1976*, Wien 1977 (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 2)
- Die Lebenstreppe, Bilder der menschlichen Lebensalter*, cat tent Städtisches Museum Haus Koekoek Kleve 1983-1984
- Leefgewoonten van de Antwerpse poorters in de 16de eeuw*, cat tent Museum Het Vleeshuis Antwerpen 1985
- Het leerzaam Huisraad, vertoond in vyftig konstige Figuren met godlyke spreuken en stichtelyke verzen door Jan Luyken*, Amsterdam 1711 (facsimile Leiden 1967)
- Dat leven van Kunera*, s a s l (facsimile 's-Gravenhage 1902)
- Lexikon des Mittelalters*, München 1980 - (dl I-)
- G I Liefstunck, *Kunstwerk of juweel? Het gebedenboek van de heer C H Beels te Hilversum, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 8 (1957) 1-28*
- C Limentani Viridis, *Codici miniati fiamminghi e olandesi nelle Biblioteche dell'Italia nord-orientale*, Vicenza 1981
- Liturgie und Andacht im Mittelalter, Biblioteca Apostolica Vaticana*, cat tent Erzbischofliches Diözesanmuseum Köln 1992-1993
- E Lloyd deMause, *The History of Childhood*, New York 1974
- W Lockwood, *Mirakelen van Sinte Barbara in Middelnederlandse Handschriften, Ons geestelijk erf 30 (1956) 367-387*
- C Lohmer, *Die Welt der Kinder im funfzehnten Jahrhundert*, Weinheim 1989
- T Lunsingh Scheurleer/C W Fock/A J van Dissel, *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht VI*, Leiden 1995
- J Luckhardt/F Niehoff (ed), *Heinrich der Lowe und seine Zeit, Herrschaft und Representation der Welfen 1125-1235*, cat tent Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig 1995 (3 dl)
- P Lukkenaer (red), *Mirakelboek Onser Liever Vrouwen t'Amersfoort*, Amersfoort 1946
- Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (ed E Verwijs, Leiden 1878, ongewijzigde herdruk 1980)
- Jacob van Maerlant, *Merlijn* (ed V van Vloten 1880)
- Jacob van Maerlant, *Spiegel Historael* (ed M de Vries/E Verwijs, Leiden 1863 (3 dl), ongewijzigde herdruk 1980)
- A MacGregor, *Bone, antler, ivory & horn, The Technology of Skeletal Materials since the Roman period*, London/Totowa 1985
- G Mak, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1995
- F Mancinelli, *The Catacombs of Rome (and the origins of Christianity)*, Firenze 1981
- M Manson, *Les poupees antiques, Dossiers d'Archéologie Paris 168 (1992) 48-57*

- R H Marijnussen, *Bruegel*, Brussel 1969
- R H Marijnussen, *Hieronymus Bosch, Het volledige oeuvre*, Antwerpen 1978
- J H Marrow, *Passion Iconography in Northern European Art of the Late Middle Ages and Early Renaissance*, 1979
- S Mastoris, Tipcats, tops and other street toys from seventeenth century Market Harborough, *Social History Curators Group Journal* 10 (1989) 22-23
- D Matthew, *Atlas van de Middeleeuwen*, Amsterdam/Brussel 1985
- O Mazal/D Thoss (ed.), *Das Croy-Gebetbuch, Codex 1858 der Osterreichische Nationalbibliothek in Wien*, Luzern 1993 (facsimile)
- C Meckseper (red.), *Stadt im Wandel, Kunst und Kultur des Burgertums in Norddeutschland 1150-1650*, cat Landesaussstellung Niedersachsen 1985 (4 dl)
- J-M Mehl, *Les jeux au royaume de France du XIIIe au debut du XVIe siecle*, Paris 1990
- W Meilink, *Doopeel van Jan Claeszen, Kroniek van het traditionele poppenspel in Nederland*, Amsterdam 1969
- T von Mendelssohn, *Puppen & Spielzeug Museumsfuhrer durch Mitteleuropa*, Augsburg 1993
- Het menselyk bedryf, vertoond in 100 verbeeldingen van ambachten, konsten, hanteeringen en bedryven, met versen, Johannes en Caspaares Luiken*, Amsterdam 1694 (facsimile s l s a)
- S Metken, Der immerwahrende Kalender, Spiele und Zeremonien in einem franzosischen Stundenbuch des 15 Jahrhunderts, *Kunst und Antiquitaten* VI (1983) 20-31
- A van der Meulen/P Smeele, Rinse Jan Dorama – fabrikant van Fries, Gouds en Bergs aardewerk II, een aardewerffabriek in Leeuwarden 1856-1922, *Antiek* 21 (1986) 230-240
- M de Meyer, *Volksprenten in de Nederlanden 1400-1900*, Amsterdam/Antwerpen 1970
- E Millar, Les manuscrits à peintures de la bibliotheque du Musée de Sir John Soane, Lincoln's Inn Fields, Londres, in *Les manuscrits à peintures des Bibliothèques de Londres, Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures* 4-2 (1914-1920) 95-108
- Miniatures and borders from a Flemish horae* British Museum add MS 24098, *Early sixteenth Century Reproduced in Honour of Sir George Warner*, London 1911
- Miniatures Espagnoles et Flamandes dans les Collections d'Espagne*, cat tent Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel 1964
- M Mitchiner, *Medieval Pilgrims & Secular Badges*, London 1986
- L L Moller, Pferd und Reiter, Erwerbungen 1962 Museum fur Kunst und Gewerbe, Europäische Abteilung, *Jahrbuch der Hamburger Kunstsammlungen* 9 (1964) 215-217
- Ch de Mooij/B Kruisen (red.), *Kinderen van alle tijden*, cat tent Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch, Zwolle 1997
- J M A W Morel, Het 'Biddinghuizer Colfschip', in *Droogelegd land – Blootgelegd verleden* 1993 (Cultureel Historisch Jaarboek voor Flevoland) 24-37
- U Muller, *Holzfundee aus Freiburg/Augustinereremitenkloster und Konstanz*, Stuttgart 1996
- H Murray, *A History of Chess*, Oxford 1913
- H Murray, *A History of Board-games other than Chess*, Oxford 1952
- F Nevill Jackson, *Toys of other days*, London 1948
- H Nieuwdorp/B Dekeyzer, *Breviarium Mayer Van den Bergh, Alle miniaturen*, Gent 1997
- H Nickel, The little Knights of the Living-Room Table, *Metropolitan Museum of Art Bulletin* 25 (1966) 170-183
- W Nijhoff, *Nederlandsche Houtsneden 1500-1550*, 's-Gravenhage 1933
- H Nixdorff, *Tonender Ton, Tongefäßflöte und Ionenpfeifen aus Europa*, Berlin 1974 (Bilderhefte der Staatlichen Museen)
- H Noorlander, Mijn zusje heeft een keukentje, *Antiek* 5 (1970/71) 205-212
- J M de Nooijer, Kerk en toren van Nieuwlande, *Archief Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen* (1928) 115-124
- C Nordenfalk, *Gyldne Boger Illumnerede middelalderlige handskrifter i Danmark og Sverige*, cat tent Nationalmuseet Kobenhavn 1952
- J Oexle, Minne und miniature – Kinderspiel im mittelalterlichen Konstanz, in N Flueler (red.), *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmonch, Die Stadt um 1300*, cat tent Landesdenkmalamt Baden-Wuerttemberg, Zurich/Stuttgart 1992, 392-395
- M J Onghena, *De iconografie van Philips de Schone*, s l [Brussel] 1952 (2 dl)
- T Oost, Rammelaars in z g Andenne-aardewerk, *Stadsarcheologie Gent* 4-3 (1980) 9-14
- F P van Oostrom, *Voorbeeldig vertellen, Middelnederlandse exempelen*, Amsterdam 1985
- F P van Oostrom, *Maerlants Wereld*, Amsterdam 1996
- N Orme, The Culture of Children in Medieval England, *Past & Present* 148 (1995) 48-88
- H van Os, *Gebed in schoonheid 1300-1500*, cat tent Rijksmuseum Amsterdam 1994
- O Pacht/J J G Alexander, *Illuminated Manuscripts in the*

- Bodleian Library, *1 German, Dutch, Flemish, French and Spanish Schools*, Oxford 1966
- O Pacht, Die Evangelistenbilder in Simon Benings Stockholmer Stundenbuch (Kgl. Bibliothek, A 227), *Nationalmuseum Bulletin* 7-2 (1983) 71-101
- O Pacht/U Jenni/D Thoss, *Die illuminierten Handschriften der Osterreichischen Nationalbibliothek, Flämische Schule I*, Wien 1983 (2 dl)
- O Pacht/D Thoss, *Die illuminierten Handschriften der Osterreichischen Nationalbibliothek, Flämische Schule II*, Wien 1990 (2 dl)
- E Panofsky, *Early Netherlandish Painting, Its Origin and Character*, Cambridge MA 1953 (2 dl)
- J F Payne, *On the 'Herbarius' and 'Hortus Sanitatis'*, London 1901
- S Petenyi, *Games and toys*, Krems 1994
- J Pett, *Li ars d'amour, de vertu et de boneurte, publie pour la première fois d'après un manuscrit de la Bibliothèque Royale de Bruxelles*, Brussel 1867-1869 (2 dl)
- J Petzold, *Schach, eine Kulturgeschichte*, Leipzig 1986
- S Pierron, *Les Mostaert, Jean Mostaert, dit le Maître d'Oultremont, Gilles et François Mostaert, Michel Mostaert*, Brussel/Paris 1912
- J Pieters, Hoe men op het einde van de XIIe eeuw Sint Cornelius vereerde te Ninove, *Het Land van Aalst VI* (1954) 111-116
- E H Pinto, *Treen and other wooden bygones, an encyclopaedia and social history*, London 1969
- J Pijzel-Domisse, *1 Is poppegoed en anders niet Het poppenhuis in het Frans Halsmuseum*, Bussum 1980
- J Pijzel-Domisse, *Het poppenhuis van Petronella de la Court*, Utrecht 1987
- J Pijzel-Domisse, *The 17th-century doll's houses of the Rijksmuseum*, Wormer 1994
- D Planck (red.), *Archäologie in Baden-Württemberg, Das Archäologische Landesmuseum, Außenstelle Konstanz*, Stuttgart 1994
- H Pleij, *Speelgoed, in idem, Het Nederlandse onbehagen*, Amsterdam 1991, 99-117
- J Plus, *Kinderspelen op tegels*, Assen 1979
- J Plummer, *The Hours of Catherine of Cleves*, London 1966
- J Plummer, *Liturgical manuscripts for the Mass and the Divine Office*, cat tent Pierpont Morgan Library 1964
- A Pods, 'Votfschiffe' im Konigreich Danemark und in den ehemaligen Herzogtumern Schleswig und Holstein, *Rendsburg* 1988
- J M G van der Poel, *Scheepsmodellen in Nederlandse kerken, Enkhuizen/'s-Gravenhage* 1987
- M Pold/J van Vlijmen, Parasitologische risico's bij beerputonderzoek, *Haarlems bodemonderzoek* 19 (1985) 43-46
- M S Pols, *Westfriesche stadrechten, 's-Gravenhage 1885-1888* (2 dl)
- R Portalis, L'Exposition de l'enfance, *Gazette des Beaux-Arts* 37-3 tome 26 (1901) 5-17
- P Post, 'An excellent game' On playing the mass, in C Caspers/G Lukken/G Rouwhorst (red.), *Bread of Heaven*, Kampen 1995
- W Prevenier/W Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen 1983
- Les principaux manuscrits a peintures conserves à Portugal, *Bulletin de la Societe Française de Reproduction des Manuscrits a Peintures* 14 (1930) 26-27, Pl XXXIII
- L M C Randall, *Images in the margins of Gothic manuscripts*, Berkeley/Los Angeles 1966
- L M C Randall, *Masterpieces in Miniature, Illuminated Manuscripts, Highlights from the Collection of the Walters Art Gallery Baltimore*, Baltimore 1984
- H Rasmussen, *Gammelt dansk legetøj, I selv kan lave*, København 1980
- H H van Regteren Altena, De opgravingen in de Olofskapel te Amsterdam, *Jaarverslag van de vereniging 'Hendrick de Keyser'* 1970, 29-41 (overdruk als I P P -publicatie 141)
- H H van Regteren Altena (red.), *Vondsten onder de St Olofskapel*, Amsterdam 1972
- J G N Renaud, Klein gedraaid houten huisraad uit de Middeleeuwen, *Kunsthistorisch Jaarboek* 34 (1983) 24-35
- H Retter, *Spielzeug, Handbuch zur Geschichte und Paedagogik der Spielmittel*, Weinheim 1979
- P Riche/D Alexandre-Bidon, *L'Enfance au Moyen Age*, Paris 1994
- B Ridderbos/H van Veen (red.), 'Om iets te weten van de oude meesters', *De Vlaamse primitieven - herontdekking, waardering en onderzoek*, Nijmegen 1995
- A Rieche, *Römische Kinder- und Gesellschaftsspiele*, Stuttgart 1984
- E Ring, *Die Königspfalz Werla, Die mittelalterliche Keramik*, Braunschweig 1990
- Rinkelbel en rammelaar*, cat tent Gemeentemuseum Amsterdam 1958 (catalogi Gemeentelijke Musea 190)
- W W Rockwell (ed.), *Liber Miraculorum Ninivensium Sancti Corneli Papae, Ein Beitrag zur flandrischen Kirchengeschichte*, Gottingen/New York 1925
- A Roes, *Vondsten van Dorestad*, Groningen 1965
- M B de Roever (red.), *Het 'Kasteel van Amstel', Burch of bruggehoofd, Bijdragen over de dertiende-eeuwse funderings-*

- en muurfragmenten aan de Amstelmonding, Amsterdam 1995
- B Roland (red), *Albrecht von Brandenburg, Kurfurst, Erzkanzler, Kardinal, 1490-1545*, cat tent Landesmuseum Mainz 1990
- The Romance of Alexander, A colotype facsimile of ms Bodley 264*, Oxford 1933
- Ph Rombouts/Th van Lerius (ed), *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde, onder zinspreuk 'vot ionsten versaemt'*, Amsterdam 1961 (herdruk van de uitgave Antwerpen/Den Haag 1864-1876)
- G Roth-Bojadzhiev, *Studien zur Bedeutung der Vogel in der mittelalterlichen Tafelmalerei*, Koln 1985
- E le Roy Ladurie, *Montaillou, een ketters dorp in de Pyreneeën [1294-1324]*, Amsterdam 1994 (Paris 1975¹)
- A P E Ruempol/A G A van Dongen, *Pre-industriële gebruikvoorwerpen/Pre-industrial utensils 1150-1800*, Rotterdam 1991 (cat Museum Boymans Van Beuningen)
- W G Ryan, *Jacobus de Voragine, The Golden Legend, Readings on the Saints*, Princeton 1993 (2 dl)
- J Sander, *'Die Entdeckung der Kunst', Niederländische Kunst des 15 und 16 Jahrhunderts in Frankfurt*, cat tent Städtisches Kunstinstitut Frankfurt am Main, Mainz 1995
- B Santi, *Il pavimento del Duomo in Siena*, Firenze 1982
- H Sarfatj, Dordrecht, Opgravingen in Hollands oudste stad, *Spiegel Historiae* 7 (1972) 621-627, 660-667
- H Sarfatj (red), *Verborgene Steden, Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam 1990
- M Sartor, *Catalogue historique et descriptif du Musée de Reims, Peintures, Toiles Peintes, Pastels, Gouaches, Aquarelles et Miniatures*, Paris 1909
- M Sauerlandt, *Kinderbildnisse aus fünf Jahrhunderten der europäischen Malerei, von etwa 1450 bis etwa 1850*, Königstein/Leipzig 1921
- P Saunders 1986, *Channels to the Past the Salisbury Drainage Collection*, Salisbury 1986
- Schatten uit de Schelde*, cat Gemeentemuseum Het Markiezenhof Bergen op Zoom 1987
- W Scheepsmas, *Hemels Verlangen*, Amsterdam 1993
- M Schilder (red), *Een wandeling door middeleeuws Amsterdam*, Amsterdam 1997
- E Schmidt, *Mittelalterliche Spielzeugpferdchen und Tonreiter, Altschlesien* 4 (1934) 282-287
- E Schmidt, *Spielzeug und Spiele der Kinder im klassischen Altertum*, Meiningen 1971
- S Schutte, *Spielzeug aus Gottinger Bodenfunden*, *Gottinger Jahrbuch* 27 (1979) 55-62
- S Schutte, *Spielen und Spielzeug in der Stadt des späten Mittelalters*, in *Aus der Alltag der mittelalterlichen Stadt*, cat tent Bremen 1982, 201-210
- B F Scholz, *De structuur van de legende, Elisabeth van Thüringen, een voorbeeldig middelares*, in A B Mulder-Bakker/M Carasso-Kok (red), *Gouden Legenden, Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997
- H Schwartzman, *Transformations, The Anthropology of Children's Play*, New York/London 1978
- E Sears, *The Ages of Man, Medieval Interpretations of the Life Cycle*, Princeton 1986
- W Seipel (ed), *Pieter Bruegel d A im Kunsthistorischen Museum Wien*, Wien 1997
- Selections from the Spinola Hours*, The J Paul Getty Museum 1985 Appointment Calendar, Los Angeles CA 1984
- S Shahar, *Childhood in the Middle Ages*, London/New York 1990
- L Ph Sloos, *17e eeuwse tinnen soldaatjes, De Tinnentafelronde s a* [blad van de Stichting ter bevordering van cultuurhistorische tinnen figuren]
- M Smeyers/J van der Stock (red), *Vlaamse miniaturen voor vorsten en burgers 1475-1550*, cat tent Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen 1997
- P Smolarek, *Studies on Gdansk Pomerian boat-building in Xth-XIIIth centuries*, Gdansk 1969,
- A Sneller/B Thijs, *Jacob Cats, Huwelijk*, Amsterdam 1993
- Speels goed uit eigen bodem, van prehistorie tot 1600*, cat tent Speelgoed- en Blikmuseum Deventer/Rijksmuseum
- G M Kam Nijmegen/Goois Museum Hilversum 1986-1987
- B Spencer, *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges*, Salisbury 1990 (cat Salisbury Museum)
- Spielzeug der Antike*, cat tent Hessisches Puppenmuseum Hanau-Wilhelmsbad 1993
- Spielzeug, Spiel und Spielereien*, cat tent Niederösterreichischen Landesmuseum Schallaburg, Wien 1987
- Sports and Pastimes from the 14th through the 18th Century*, cat tent Pierpont Morgan Library, New York 1946
- M Stein-Wilkeshuis, *Het kind in de Oudijlandse samenleving*, Groningen 1970
- H-G Stephan, *Coppengrave, Studien zur Topferei des 13-19 Jahrhunderts in Nordwestdeutschland*, Hildesheim 1981
- H Stoecker, *Archeologische Kroniek van Limburg over 1991*, *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 128 (1992) 246-318
- H A Stutzer, *Die Kunst der römischen Katakomben*, Koln 1983
- G Sußkind/B Rabold (red), *Archaeologische Ausgrabungen*

- in *Baden Wurttemberg*, Freiburg 1992
- J J Temminck (red), *Huis ter Kleef, het enige kasteel van Haarlem*, Haarlem 1995
- J Termote, Ieper, Verdronken Weiden, Onderzoek van de laatmiddeleeuwse buitenparochie van Sint-Michel (W -VI), *Archaeologia Mediaevalis* 16 (Gent 1993) 56-58
- J A Testa, *The Stockholm Kassel Book of Hours a reintegrated Manuscript from the Shop of Simon Bening*, Stockholm 1992
- J Theuwissen, Het werk van Bruegel en Rubens als beeld-document, *Volkskunde* 72 (1971) 345-355
- Thuis in de late Middeleeuwen, Het Nederlands burgerinterieur 1400 1535*, cat tent Provinciaal Overijssels Museum Zwolle 1980
- J Thijssen, *Tot de bodem uitgezocht, Glas en ceramiek uit een beerput van de Hof van Batenburg' te Nijmegen, 1375-1850*, Nijmegen 1991
- D Thoss, *Flamische Buchmalerei, Handschriftenschatze aus dem Burgunderreich*, cat tent Osterreichische Nationalbibliothek Wenen, Graz 1987
- J J M Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, Houten 1978
- Tin, verzameling A J G Verster*, cat tent Museum Boymans Rotterdam 1954
- D C Tinbergen, *Des coninx summe*, Leiden s a (met teksteditie)
- Tot lering en vermaak, Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de 17de eeuw*, cat tent Rijksmuseum Amsterdam 1976
- E Trenkler, *Das Schwarze Gebetbuch*, Wien 1948
- E Trenkler (ed), *Rothschild-Gebetbuch, vollständige Faksimileausgabe im Originalformat des Codex Vindobonensis Series nova 2844 der Osterreichischen Nationalbibliothek*, Graz 1979
- J A Trimpe Burger, Het kasteel van West-Souburg, het latere slot Aldegonde, *Zeeuws Tijdschrift* 22 (1972) 108-112
- J A Trimpe Burger, Interessante vondsten uit de ruines van het kasteel van West-Souburg, *Zeeuws Tijdschrift* 22 (1972) 203-206
- P Trio/R van Belle, *Pieter Lansaeem, Bijdrage tot de studie van de jaargetydestichtingen te Ieper in de late middeleeuwen*, Ieper 1993
- F C Tubach, *Index Exemplorum, A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki 1969 (FF Communications 204)
- F Uhl, *De wereld in een kinderhand, Spel en speelgoed uit vroeger eeuwen*, Utrecht 1966
- S Ulrich-Bochsler, *Jenseitsvorstellungen im Mittelalter die Wiederbelebung von totgeborenen Kindern* Archaologische und anthropologische Untersuchungen im Marienwallfahrtszentrum von Oberburen im Kanton Bern/Schweiz, in G de Boe/F Verhaeghe (ed), *Death and Burial in Medieval Europe, Papers of the Medieval Europe Brugge 1997' Conference Volume 2*, Zellik 1997
- F Unterkircher, *Inventar der illuminierte Handschriften, Inkunabeln und Fruhdrucke der Osterreichische Nationalbibliothek Wien, 1 Die Abendlandische Handschriften*, Wien 1957
- F Unterkircher/A de Schryver, *Gebetbuch Karls der Kuhnens vel potius Stundenbuch der Maria von Burgund, Codex Vindobonensis 1857*, Graz 1969
- F Unterkircher, *Burgundisches Brevier, Die schonsten Miniaturen aus dem Stundenbuch der Maria von Burgund (Codex Vindobonensis 1857)*, Graz 1974
- F Unterkircher, *Das Rothschild-Gebetbuch, Die schonsten Miniaturen einer flamischen Stundenbuches*, Graz 1984
- F Unterkircher, *Das Gebetbuch Jakobs IV von Schotland (und seiner Gemahlin Margaret Tudor)*, Codex Vindobonensis 1897, Graz 1987
- G Unverfehrt, *Hieronymus Bosch, Die Rezeption seiner Kunst im fruhen 16 Jahrhundert*, Berlin 1980
- Van boerenerf tot bibliotheek, Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen*, Groningen 1992
- S Vandenbergh, *Middeleeuws en post-Middeleeuws speelgoed uit recent stadsarcheologisch onderzoek te Mechelen, 't Trojaans Hobbelpaard (Jaarboek van het Studecentrum voor Speelgoed en Volkskunde) III* (1987) 135-146
- S Vandenbergh, *Speelgoed*, in *Uit het verleden geput, Gebruiksgoed, van opgraving tot museum*, cat tent Provinciaal museum Sterckshof Antwerpen-Deurne 1991, 44-45
- P Vandenbroeck, *Catalogus schilderyen 14e en 15e eeuw*, Antwerpen 1985 (cat Koninklijk Museum voor Schone Kunsten)
- P Vandenbroeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf Over wilden en narren, boeren en bedelaars*, cat tent Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen 1987
- P Vandenbroeck, *Hoogheid, De beeldwereld van religieuze vrouwen in de zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*, cat tent Paleis voor Schone Kunsten Brussel 1994
- Van Eyck to Bruegel 1400-1550 Dutch and Flemish painting in the collection of the Museum Boymans-van Beuningen*, Rotterdam 1994
- Van Friezen, Franken en Saksen 350-750*, cat tent Fries Museum Leeuwarden/Haags Gemeentemuseum Den Haag 1960

- Van nederzetting tot metropool, *Archeologisch-historisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad*, cat. tent. Museum Het Vleeshuis Antwerpen 1982.
- M.M.A. van Veen, *Wonen op het zand en in het veen, Opgravingen in de Annastraat en Boekhorststraat*, Den Haag 1994.
- Venlo 650 jaar stad, cat.tent. Goltziusmuseum Venlo 1993.
- Verdronken land, *Valkenisse en Keizershoofd Archeologisch en historisch onderzoek van een verdronken stukje Zuid-Beveland*, Goes 1995.
- G. Verhoeven, Het mirakelboek van het Heilig Hout te Dordrecht, *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 27 (1985) 104-139.
- G. Verhoeven, De cultus van het heilig Hout te Dordrecht. het ontstaan van een bedevaart in de late middeleeuwen, in: N. Lettinck/J.J. van Moolenbroek (red.), *In de schaduw van de eeuwigheid, Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan prof dr. A.H. Bredero*, Utrecht 1986.
- G. Verhoeven, *Devotie en negotie, Delft als bedevaartplaats in de late Middeleeuwen*, Amsterdam 1992.
- A. Verlinde, Archeologische kroniek van Overijssel [1982-1984], *Overijsselse historische bijdragen* 100 (1985) 197-255 (R.O.B.-overdruk nr.269).
- V. Vermeersch, *Grafmonumenten in Brugge vóór 1578*, Brugge 1976 (3 dl.).
- A.J.G. Verster, *Tin door de eeuwen heen*, Amsterdam 1954.
- A.J.G. Verster, *Bronzen in den tijd, Oude bronzen en koperen gebruiksvoorwerpen*, Amsterdam 1956.
- E. Verwijs/J. Verdam (+ F. Stoet), *Middelnederlandsch Woordenboek, 's-Gravenhage 1885-1941/1969-1977* (11 dl).
- Verzeichnis der Handschriften im Preussischen Staate, I Hannover, I Gottingen*, Berlin 1893-1894 (3 dl).
- Viking and Medieval Dublin*, cat.tent. National Museum of Ireland, Dublin 1973.
- Viking Settlement to Medieval Dublin*, Dublin 1978 (Curriculum Development Unit).
- V.T. van Vilsteren, Herwaardering van een vondst van Dorestad, *Westerheem* 30 (1981) 82-87.
- V. van Vilsteren, *Het benen tijdperk, gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor, 10.000 jaar geleden tot heden*, cat tent. Drents Museum Assen 1987.
- Vivre au Moyen Age, 30 Ans d'archéologie médiévale en Alsace*, cat.tent. Ancienne Douane Strassbourg 1990.
- M. van Vlierden, *Willibrord en het begin van Nederland*, cat.tent. Museum Catharijneconvent Utrecht 1995.
- W.M. Volkle, *Masterpieces of Medieval Painting, the Art of Illumination, the Pierpont Morgan Library*, Oxford 1980.
- C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse legenden en exempelen*, Groningen/Den Haag 1926 (herziene uitgave van diss. Groningen 1900).
- D. de Vos, *Groeningemuseum Brugge*, Brugge 1983.
- R. Vos, *Lucas van Leyden, Bentveld-Aerdenhout/Maarsssen* 1978.
- V. Voss, *Iene miene mutte... Kinderen van alle tijden*, Haarlem 1978.
- E. Vreenegoor/J. Kuipers (red.), *Vondsten in Veere, Middeleeuwse voorwerpen uit een beerput van huis 'In den Struys'*, Abcoude 1996.
- D. de Vries e.a., Monumenten dendrochronologisch gedateerd (7) Huizen, *Bulletin KNOB* 96-6 (1997) 218-225
- M. van Wagenvoort, *Een stuk leven, Losse bladen uit een reis-dagboek*, Santpoort 1933.
- C. Wahloo, *Keramiek 1000-1600, I Svenska fynd*, Lund 1976 (cat. Kulturhistoriska Museet Lund; *Archaeologica Lundensia* VI)
- R. van de Walle, Bewerkt been, gewei, hoorn en ivoor, *Stadsarcheologie Gent* 6 (1982) 2, 2-36.
- A. Warburg, *Israhel van Meckenem*, Bonn 1930.
- J. Warncke, Mitteralterliche Schulgerate im Museum zu Lubeck, Ein Kloakenfund vom Grundstück der alten Lubecker Stadtschule, *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts* 2-2 (1912) 227-250 (+ Taf. I-III).
- E. Waterstradt, Kinderspielzeug im Mittelalter, in: *Ausgrabungen in Minden, Bürgerliche Stadtkultur des Mittelalters und der Neuzeit*, cat.tent. Westfälisches Museum für Archäologie Münster 1987, 147-154.
- P.E. Webber/J.C. Prins, Medieval Netherlandish Manuscripts in the Pierpont Morgan Library, *Archives et Bibliothèques de Belgique* 39 (1991)
- Der Weiß König, Stuttgart 1775* (facsimile).
- De wereld van het middeleeuwse kind, Madoc* 11 (1997).
- J. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen, Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de Middeleeuwen tot de eerste Wereldoorlog, Beerzel/Antwerpen* 1974 (4 dl.).
- G. White, *Antique toys and their background*, London 1971.
- R.S. Wieck, *Late Medieval and Renaissance illuminated Manuscripts 1350-1525 in the Houghton Library (Harvard University)*, Cambridge MA 1983.
- R.S. Wieck, *The Book of Hours in Medieval Art and Life*, London 1988.
- L. von Wilckens, *Tageslauf im Puppenhaus, Bürgerliches Leben vor dreihundert Jahren*, München 1956 (diss.).
- L. von Wilckens, *Spiel-Spiele-Kinderspiel*, cat tent. Germanisches Nationalmuseum Nürnberg 1986.

- J F Willard, Occupations of the Months in Mediaeval Calendars, *Bodleian Quarterly Record* VII/74 (1932) 33-39
- A Willemsen, *Kinderspeelgoed in de Oudheid*, Nijmegen 1993 (ongepubliceerde doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis & Archeologie, KU Nijmegen)
- A Willemsen, Kinder-spel en Poppe-goet 17de-eeuwse miniatuur-gebruiksvoorwerpen en hun functie, *Antiek* 28 (1994) 392-399 (= Willemsen 1994-A)
- A Willemsen, Speelgoed uit kindergraven De dood als bron voor het leven, *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 13 (1994) 38-43 (= Willemsen 1994-B)
- A Willemsen, recensie van R M van Heeringen, H Hendrikse en J J B Kuipers (red), *Geld uit de belt Archeologisch onderzoek in de bouwput van de gemeentelijke parkeerkelder en het belastingkantoor aan de Kousteensedijk te Middelburg*, Vlissingen 1994 *Millennium* 9 (1995) 81-83 (= Willemsen 1995-A)
- A Willemsen, Kinderspeelgoed in de Middeleeuwen Het combineren van verschillende soorten bronnen, *Ex Tempore* 41 (1995) 89-102 (= Willemsen 1995-B)
- A Willemsen, recensie van P Riche/ D Alexandre-Bidon, *L Enfance au Moyen Age*, Paris 1994 *Madoc* 9-4 (1995) 288-293 (= Willemsen 1995-C)
- A Willemsen, Dobbelen oft eenigh ander spul spelen, *Madoc* 10 (1996) 2-10 (= Willemsen 1996-A)
- A Willemsen, Caetsen ofte colffven, *Madoc* 10 (1996) 91-100 (= Willemsen 1996-B)
- A Willemsen, Kooten ende bickels, *Madoc* 10 (1996) 155-162 (+inlegvel) (= Willemsen 1996-C)
- A Willemsen, Scaec of werptafelspel, *Madoc* 10 (1996) 267-276 (= Willemsen 1996-D)
- A Willemsen, De middeleeuwse kinderbisschop Dordts houtsnijwerk in een liturgisch decor, *Millennium* 10 (1996) 25-43 (= Willemsen 1996-E)
- A Willemsen, Great Journeys of Small Treasures Europees speelgoed in de Nieuwe Wereld, *Yumtziob* 8 (1996) 214-230 (= Willemsen 1996-F)
- A Willemsen, recensie van M Krauwer/ F Snieder, *Nering en vermaak De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht 1994 *Bulletin KNOB* 95 (1996) 136-137 (= Willemsen 1996-G)
- A Willemsen, Overal afblijven De materiele cultuur van het kind In Ch de Mooy/B Kruijzen (red), *Kinderen van alle tijden*, cat tent Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch, Zwolle 1997, 31-52 (= Willemsen 1997-A)
- A Willemsen, Medieval Children's Toys in the Netherlands, Production, Sale, and Trade In G de Boe/F Verhaeghe (red), *Material Culture in Medieval Europe, Papers of the Medieval Europe Brugge 1997' Conference* (vol 7), Zellik 1997, 405-412 (= Willemsen 1997-B)
- A Willemsen, Een middeleeuws kind, *Madoc* 11 (1997) 195-203 (= Willemsen 1997-C)
- A Willemsen, Het spel van de maand, Speelse kalenders in laatmiddeleeuwse getijdenboeken, *Desipientia - Zin en Waan* 5 (1998) 16-22
- J van Winter, Sport en spel in de Middeleeuwen, *Spiegel Historiae* 9 (1974) 590-599
- J P Willemsme, Objets en plomb ou étain de provenance parisienne, *Paris aux Cent Villages* 23 (1977) 14-16
- H de Witte (red), *Brugge onder-zocht, Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek*, Brugge 1988
- Ch F Wray, *Manual for Seneca Iroquois Archeology*, Rochester NY 1973
- H Wolf, *Niederlandisch Flämische Buchmalerei des Spätmittelalters*, Berlin 1978
- H Wolf, *Gent-Brugger Buchmalerei des Spätmittelalters*, Berlin 1981
- H Wolf, *Die Meister des Breviarium Grimaui*, Berlin 1982
- H Wolf, *Kostbarkeiten flämischer Buchmalerei*, Berlin 1985
- L Wuthrich, Windradchenlanzen und Steckenpferde, *Zeitschrift für Schweizerischen Archäologie und Kunstgeschichte* 38 (1981) 279-289
- B Young, The Monkeys & the Peddler, *Metropolitan Museum of Art Bulletin* 26 (1967-68) 441-454
- M Zender, Mirakelbücher als Quelle für das Volksleben im Rheinland, *Rheinische Vierteljahrsblätter* 41 (1977) 108-123
- F von Zglinicki, *Die Wiege, Volkskundlich, kulturgeschichtlich, kunstwissenschaftlich, medizinhistorisch eine Wiegentypologie*, Regensburg 1979
- H Zielinski, Elisabeth von Thuringen und die Kinder, Zur Geschichte der Kindheit im Mittelalter, in U Arnold/H Liebing (red), *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche, Festschrift zur 700jährigen Wiederkehr der Weihe der Elisabethkirche*, Marburg 1983, 27-38 (+ abb 1-4)

SUMMARY

KINDER DELIJT / CHILD'S DELIGHT

MEDIEVAL TOYS IN THE NETHERLANDS

Children's toys, as a part of material culture directly related to childhood, are a good angle to get a view on children. Medieval writers and artists used play and toys when they had to characterize childhood, or stress the fact that a child was pictured. Therefore, in this thesis, medieval toys excavated and depicted in the Netherlands, are used as a means to get close to the children of this period and region, in their most common form – in daily life. This is only possible because in the Middle Ages a clear concept existed of childhood and of how it differed from other ages in life.

This thesis on medieval children's toys is based on the listing of written, archaeological and pictorial evidence of toys. These three types of source are explicitly combined, as they supplement and correct each other. Emphasis is on archaeological and iconographical material from the Northern and Southern Netherlands. The whole period between 1100 and 1550 is covered, but with a concentration in the fourteenth, fifteenth and the beginning of the sixteenth centuries, the period commonly known as the Late Middle Ages.

The book consists of four chapters, respectively devoted to 'Children in the Middle Ages' (1), 'Medieval Toys – from ball to windmill' (2), 'Toys from the soil' (3) and 'Toys in art' (4). These chapters are preceded by a prologue on toys before 1100, and followed by an epilogue on toys in the Netherlands from 1550 onwards. Two annexes contain reasoned lists of the collected material, both depictions in art (A) and excavated objects (B).

In the first chapter, medieval parents and children are a major subject. This paragraph (1.3) leans heavily on the reading of a dozen medieval miracle-books from different Dutch and Flemish cities. The usually very detailed stories about miracles

which involved children give a close look into their daily activities, the way they were treated by adults and, moreover, the way the two groups felt about each other. They show that children could move around quite freely and that they played a lot. Parents show great concern about their children and are quite overwhelmed when a child is lost, sick or dead. They take great pains to seek all possible help, as much from doctors as from holy images, not to lose their child. Their concern, care and compassion are treated in these stories as logical and natural.

A common child in a late-medieval Netherlandish town is sketched in paragraph 1.4 by his or her material culture: clothes, shoes and accessories, furniture, dishes and school-equipment. In medieval houses, special adjustments were made to the needs and safety of children. In children's clothing, priority was given to enabling freedom of movement, and practical thinking is shown in the use of a separate white children's apron to cover the coloured tunic, ankle boots and hoods. The belt, for holding the different layers of clothing together, was also used to lift the tunic when it got in the way. Small bags, bundles, wax tablets and inkpots are all worn hanging from this girdle.

Childhood in the medieval concept is strongly linked to play and, more precisely, to playthings. When childhood as a phase in life needs to be characterized, the will to play is used as characteristic, and personifications of childhood hold regularly toys as their attributes. Playing was considered as the natural and appropriate activity of a human being under the age of seven, and 10, 12 and 14 are found as alternative age limits for this behaviour. The next stage is adolescence, and by then toys have made way for other attributes.

A broad range of toys has been found to have been available to medieval children. These are treated alphabetically in the inventory of medieval toys that forms Chapter 2. Here, 40 types of toys for which archaeological, pictorial and/or literary evidence was found are presented. The paragraphs

are respectively on: ball (2.1), blowing soap bubbles (2.2), knuckle-bones (astragalus) (2.3), blowpipe (2.4), building bricks (2.5), bow (+ arrow) (2.6), boat (2.7), diabolos (2.8), toy animal (2.9), whistle (2.10), hoop (2.11), yo-yo (2.12), cart (2.13), marbles (2.14), golf (2.15), knuckle-bones (phalanges) (2.16), mask (2.17), nut-windmill (2.18), doll (2.19), doll's paraphernalia (2.20), puppet show (2.21), (bells and) rattle (2.22), rattle (2.23), religious toys (2.24), knight (2.25), skates (2.26), sledge (2.27), snowball (2.28), buzz wheel (2.29), game-fight (2.30), stilts (2.31), animal on stick (2.32), hobby-horse (2.33), puppet on stick (2.34), top (+ whip) (2.35), drum (2.36), kite (2.37), toy-cart (2.38), windmill (2.39), and sword (2.40). Each category is accompanied by a contemporary image.

Medieval toys were made of all kinds of materials, designed for use outdoors and indoors, for 'active' play (where the child is part of the game) and 'passive' play (where the child merely directs the toys) – the difference between these is the difference between riding a hobby-horse while carrying a toy-sword, and playing with little knights on the table.

More than a thousand toys from the Netherlands from this period which have been recovered from the ground are documented for this study. They were made of all kinds of materials: wood, ceramics, bone, and lead/tin alloys. These toy finds are dealt with by concentrating on a number of archaeological contexts in which different playthings were found together. Most are from recent excavations, and in this the toys retrieved from the soil reflect a change of interest and practice in town-archaeology in the Low Countries towards daily life and small and transitory objects respectively.

Examples of groups of toys dated around 1300 are taken from the medieval suburb of the 'Flooded Meadows' at Ypres (Belgium), a ground-making deposit alongside the Damsevaart in Damme (Belgium), and the ditch of the castle at De Voorst (3.2). From around 1400, the market excavation at Amersfoort and the filling of a ditch just outside the Olofsgate in Amsterdam are presented (3.3). A house in Veere, a foundling hospital in Delft and a

school in Groningen came up with toys from around 1500 (3.4), together with a large assembly of mass-produced metal miniatures from a dump area (and ground-making layer) in Middelburg.

In these groups of objects, the presence of children in all kinds of medieval households (the finds are the waste deriving from them) is clearly reflected. Toys must have been within reach of youngsters at all levels of society, and everywhere. For instance, the spinning-tops, knuckle-bones, balls and blowpipes, found together with children's shoes and all kinds of school equipment in the large cesspit of a school in Groningen, open up a vivid picture of an early-sixteenth century schoolyard.

The way toys were produced show opportune use of raw materials and a self-evident application of a variety of skills and technology. Woodworkers chose the most suitable type of wood, with a leading role for oak in playthings made by carving, and for ash and alder in case of toys turned on a lathe – all local trees and thus relatively cheap wood. Other choices were also logically made: a boat, which must float, was found made from (re-used) cork-oak, and for toy bows the very flexible yew was used (as for adult ones). Pragmatism was also found in the process of production and trade. The first earthenware toys produced on a reasonably large scale are rattles turned on a potter's wheel, and miniature utensils in ceramic are found in many pottery-making centres, from which they were traded alongside the other ceramic products and sometimes exported across great distances.

Miniatures in tin/lead alloys, which form a large part of the finds, were mass-produced as early as the fourteenth century, and for flat casting so-called 'lousening' moulds were used that permitted very large-scale production. This specialized and organized way of producing toys is closely linked to an organized way of selling them, that is only documented in a later period. A (specialized) doll-maker and a doll-seller appear almost at the same time in written records (the list of members of the Antwerp guild), and in depictions of stalls at markets, series of identical toys can be seen for sale.

In medieval art, especially in illuminated manuscripts, children playing with toys are a common feature. They are usually placed in the margin, where they function as stock representations, shown in different ways without any explanation being required. Although it is usually a very tiny detail, the toy is never meaningless. It is generally used to strengthen the fact that a child is pictured and to characterize a person as a child. Within this general function, more specific reasons for the inclusion of playthings can be determined for a number of iconographical themes – sometimes but not always within one category of artwork – in which toys are encountered more often than elsewhere.

The theme of the ‘Ages of Man’, popular in the late Middle Ages (4.5) almost always had childhood (*pueritia*) as the first or second phase, characterized by play and given toys (whipping top, hobby-horse and/or windmill) as its attribute. The iconographic tradition prevails over technical aspects – play was such a feature of childhood that in artworks and regions where toys are otherwise scarce, they are included when this theme is depicted.

The most handsome works of art featuring toys may be a number of late-medieval Books of Hours made in Ghent and Bruges, famous for the combination of realism and illusion (4.3), where a series of borders with playing children occur in a lavishly illustrated calendar. Showing a set of 12 or even 24 outdoor games, these are a catalogue of types of games and the way they were played. Being connected to the course of the year with seasons and feasts, these ‘games of the month’ (4.6) here form a playful recurrent cycle alongside the labours of the month and the zodiacal signs.

The child Jesus sometimes rides a hobby-horse, and also other ‘holy children’ (4.7) are found depicted with toys, especially in paintings and woodwork dealing with the apocryphal Holy Kindred. John the Baptist, John the Evangelist, some other apostles and St. Servatius, were considered of kin to Jesus, and depictions of this Kindred usually take form of a large family-portrait, with the above-mentioned as normal children (hence the toys), playing around the adult members of this Holy Family.

It was common to supply a depicted child with his toys; for a medieval adult playthings were inevitably connected with children and childhood. In the course of the sixteenth century, the sale and trade of toys becomes well documented, and artworks in which toys are depicted show the emergence of a strong moral tone that could well be linked with well-known children’s games. The themes in which toys were already popular continued to appear, sometimes adjusted to new (mass-production) techniques and a change of taste towards implicit and explicit moral lessons. The new themes are merely extensions of old ones, and playful elements of sixteenth-century art, for instance in the paintings by Bruegel, in almost all cases have precursors in earlier works.

The place of the child in medieval society, as demonstrated by the study of its toys, was a quite privileged one and – contrary to current opinions which define the medieval child as a miniature adult – clearly differentiated from that of other age groups. The medieval concept of childhood was very much one of the postponement of the more serious matters of life. This concept is pre-eminently represented in children’s play, that was definitely encouraged.

The sheer amount of finds and images, combined with information in texts, proves that toys were a wide-spread and very common form of material culture, directly connected to children. This impression becomes even stronger, when it is realized that almost every single toy found or depicted represents, of course, a much larger number that got lost. Toys, moreover, not only tell about children, but also of the concern of parents who had to supply these playthings, which they did on a large scale. Medieval adults devoted energy, time and money to this special need of children, and children had enough time and opportunity to play a great deal.

Children and toys were considered by late-medieval society to be inextricably linked, and the toy was the usual attribute of childhood. The attitude of adults towards children’s play and thus towards children can be characterized as indulgent – even

though it was considered pointless, the play of children was not discouraged or punished. This can only be explained by the firm faith medieval people had in the 'natural' course of life, in which the different recognised phases would inevitably follow each other. The playful period of childhood would automatically shade off into a next and different phase. A child would without external compulsion develop other needs and interests and mo-

ve into adulthood. Until then, the child could play on.

Annemarieke Willemsen
University of Nijmegen 1998

With thanks to Geoff Egan

ZUSAMMENFASSUNG

KINDER DELIJT / KINDERVERGNÜGEN

MITTELALTERLICHES SPIELZEUG IN DEN NIEDERLANDEN

Spielzeug ist als ein Bestandteil der Sachkultur zu betrachten, der sehr eng mit Kindern verbunden ist und bietet deswegen die Möglichkeit, eine Vorstellung von der Lebenswelt eines Kindes zu gewinnen. Wenn Schriftsteller oder Künstler im Mittelalter ein Kind charakterisieren sollten oder betonen wollten, daß es sich bei ihrer Darstellung um die eines Kindes handelte, benutzten sie dazu Spiele und Spielzeug. Aus diesem Grunde wird in der vorliegenden Arbeit mittelalterliches Spielzeug, das in den Niederlanden aufgefunden oder abgebildet ist, als Mittel verwendet, möglichst nahe an das Alltagsleben von Kindern in dieser Region und in dieser Epoche heranzukommen. Dies ist nur deswegen möglich, weil es im Mittelalter ein deutliches Konzept von der Kindheit gab und davon, wie diese sich von den anderen Lebensaltern unterschied.

Diese Studie über mittelalterliches Spielzeug basiert auf einer Zusammenstellung von Daten über Spielzeug in Texten, archäologischen Funden und Abbildungen. Diese drei Typen von Quellen wurden, dies sei nachdrücklich betont, miteinander kombiniert, weil sie sich ergänzen und nuancieren. Das archäologische und ikonographische Material aus den nördlichen und südlichen Niederlanden bildet den Schwerpunkt. Obwohl der gesamte Zeitraum von 1100 bis 1550 erfaßt wird, zeigt sich eine Konzentration im vierzehnten, fünfzehnten und frühen sechzehnten Jh., einer Periode, die normalerweise mit dem Begriff 'Spätmittelalter' angedeutet wird.

Die Dissertation gliedert sich in vier Kapitel, die der Reihe nach Kindern im Mittelalter (Kap. 1), mittelalterlichem Spielzeug – vom Ball bis zum Windrädchen (Kap. 2), Kinderspielzeug aus dem Boden (Kap. 3) und Kinderspielzeug in der Kunst (Kap. 4) gewidmet sind. Diesen Kapiteln geht ein

Prolog über Spielzeug vor dem Jahre 1100 voraus. Ein Epilog über Spielzeug in den Niederlanden ab 1550 und zwei Anhänge schließen das Buch ab. Letztere enthalten kommentierte Verzeichnisse des katalogisierten Materials, sowohl der Darstellungen in Kunstwerken (A) als auch der ausgegrabenen Objekte (B).

Im ersten Kapitel ist den Eltern und Kindern im Mittelalter die Hauptrolle vorbehalten. Der Paragraph (1.3), der ihnen gewidmet ist, basiert auf der Erforschung von einem Dutzend Mirakelbüchern aus verschiedenen niederländischen und flämischen Städten. Die meisteils sehr detaillierten Geschichten von Wundern, die Kinder widerfuhrten und in diesen Büchern niedergeschrieben sind, gewähren einen einmaligen Einblick in die Alltagsbeschäftigungen von Kindern, in die Weise, wie sie von Erwachsenen behandelt wurden und darüber hinaus in die Art, wie sich diese beiden Gruppen von Menschen zueinander verhielten.

Die Geschichten zeigen, daß Kinder sich frei bewegen konnten und daß sie viel spielten. Eltern waren sehr besorgt um ihre Kinder und waren konsterniert, wenn ihr Kind vermißt, krank oder tot war. Sie unterließen nichts bei ihrer Suche nach Hilfe, gleichgültig ob bei Ärzten oder Wunderstatuen, damit sie ihr Kind nicht verlieren würden. Ihre Sorgen, ihr Mitgefühl und ihre Ängste treten in diesen Geschichten als normale, natürliche Gefühle hervor.

Ein durchschnittliches Kind in einer spätmittelalterlichen Stadt in den Niederlanden wird im Abschnitt 1.4 anhand der mit den Kindern verbundenen Sachkultur skizziert: Kleidung, Schuhe und andere Gegenstände, Möbel, Eßgeschirr und Schulbedarf. In den mittelalterlichen Wohnhäusern wurden Vorkehrungen für die Bedürfnisse und die Sicherheit der Kinder getroffen. Für Kinderkleidung hatte die Bewegungsfreiheit die größte Priorität, während sich beim Tragen einer separat waschbaren weißen Schürze über einer farbigen Tunika so

wie beim Tragen von halbhohen Schuhen und Hauben praktisches Denken zeigt Die unterschiedlichen Schichten der Kleidung wurden mit einem Gurtel zusammengehalten, dieser diente auch dazu, die Tunika hochzubinden, wenn diese die Bewegungsfreiheit einschränkte Kleine Taschen, Beutel, Schreiftafeln und Tintenfassern wurden alle an diesen Gurtel gehängt

Nach mittelalterlichen Vorstellungen war die Kindheit eng mit dem Spielen, oder genauer ausgedrückt, mit Spielzeug verbunden Wenn die Kindheit als Lebensphase dargestellt werden sollte, wurde dazu der Wunsch nach dem Spielen benutzt, Personifikationen der Kindheit haben deswegen Spielzeug als ihre Attribute Spielen wurde als eine natürliche und sinnvolle Beschäftigung für Menschen unter sieben Jahren betrachtet, aber auch das Alter von zehn, zwölf und vierzehn Jahren wird als äußerste Grenze für dieses Verhalten genannt Die nächste Phase ist die Adoleszenz, in der das Spielzeug anderen Attributen Platz gemacht hat

Verschiedene Arten von Spielzeug haben den mittelalterlichen Kindern zur Verfügung gestanden Diese werden im Kapitel 2, das gewissermaßen ein Sachlexikon des mittelalterlichen Spielzeugs bildet, in alphabetischer Reihenfolge dargestellt Vierzig Spielzeugsorten, die archäologisch, kunsthistorisch oder schriftlich belegt sind, werden hier präsentiert Die Abschnitte sind der Reihe nach folgendem Spielzeug gewidmet Ball (2 1), Seifenblasen (2 2), Bickelsteine (2 3), Blaserohr (2 4), Bauklotze (2 5), Bogen (+ Pfeil) (2 6), Boot (2 7), Diabolospiel (2 8), Tier (2 9), Pfeife (2 10), Reifen (2 11), Jo-Jo (2 12), Karre (2 13), Murrel (2 14), Kolben (2 15), Knocheln (2 16), Maske (2 17), Nußradchen (2 18), Puppe (2 19), Puppengeschirr (2 20), Puppenspiel (2 21), Rassel (2 22), Klapper (2 23), religiöses Spielzeug (2 24), Reiter (2 25), Schlittschuhe (2 26), Schlitten (2 27), Schneeball (2 28), Schnurre (2 29), Spielkampf (2 30), Stelzen (2 31), Stocktierchen (2 32), Steckenpferd (2 33), Stockpuppchen (2 34), Kreisel (+ Peitsche) (2 35), Trommel (2 36), Drachen (2 37), Wagen (2 38), Windradchen (2 39) und Schwert (2 40)

Das mittelalterliche Spielzeug war aus verschiedenerlei Materialien hergestellt und für Benutzung im Hause und draußen geeignet Das Spiel konnte 'aktiv' sein, wobei das Kind selbst am Spiel teilnahm, oder 'passiv', wobei das Kind das Spielzeug bediente Die Differenz zwischen beiden Möglichkeiten zeigt sich im Unterschied zwischen dem Reiten auf einem Steckenpferd mit einem Spielzeugschwert in der Hand und dem Spiel mit kleinen Reitern auf dem Tisch

Mehr als 1000 Stück Spielzeug aus dieser Periode sind bis jetzt in den Niederlanden archäologisch überliefert und wurden für diese Studie dokumentiert Sie sind aus verschiedenerlei Materialien hergestellt Holz, Ton, Knochen und Bleizinn Diese Spielzeugsfunde werden hier anhand einer Anzahl von Fundstellen, bei denen verschiedenes Spielzeug vorgefunden wurde, behandelt Bei den meisten handelt es sich um sehr neue Ausgrabungen, wobei das Spielzeug aus dem Boden eine Verlagerung der Interessen und der Arbeit des städtischen Archäologen in den Niederlanden widerspiegelt eine Hinwendung zum Alltagsleben und zu kleinen vergänglichem Objekten

Das mittelalterliche Stadtviertel der 'Verdrunkenen Weide' ('Ertrunkene Wiese') in Ieper, eine Erhöhungsschicht entlang der Damsevaart in Damme und der Burggraben von De Voorst wurden als Beispiele für Fundkomplexe von Spielzeug um 1300 (3 2) gewählt Die Ausgrabungen des Marktplatzes in Amersfoort und die Grabenfüllung direkt außerhalb des Olofstors in Amsterdam repräsentieren das Material um 1400 (3 3) Ein Wohnhaus in Veere, ein Findelhaus in Delft und eine Lateinische Schule in Groningen liefern, zusammen mit einer großen Anzahl von massenhaft produzierten Metallminiaturen aus einem Mullablageplatz (und einer Erhöhungsschicht) in Middelburg, Spielzeug von um 1500 (3 4) Die Präsenz von Kindern in den verschiedensten mittelalterlichen Haushalten (von denen die Funde den Mull bilden) läßt sich deutlich aus diesen Gruppen von Gegenständen herleiten Spielzeug muß für Kinder aus allen gesellschaftlichen Schichten der Bevölkerung und überall zugänglich gewesen sein

Die Kreisel, Knöcheln, Bälle und Blasrohre, die zusammen mit Kinderschuh und verschiedenerlei Schulbedarf in der großen Senkgrube einer Schule in Groningen vorgefunden wurden, bieten beispielsweise einen ausgezeichneten Einblick in einen Schulhof vom Anfang des 16. Jhs.

Für die Produktion von Spielzeug wurden die Grundstoffe je nach den Gegebenheiten verwendet und technologische Kenntnisse auf selbstverständliche Art und Weise angewendet. Holzschneider entschlossen sich für die am besten geeignete Holzarten; das heißt, daß für geschnitzte Gegenstände überwiegend Eiche genommen wurde, während für die Herstellung von Spielzeug auf einer Drechsel-scheibe Erle und Ahorn benutzt wurden. Diese Holzarten sind alle einheimisch und deswegen relativ billig. Aus naheliegenden Gründen wurden auch abweichende Alternativen gewählt: Ein Boot, das auf dem Wasser treiben sollte, wurde aus einem Stück Korkeiche geschnitzt, und für die Herstellung von Kinderbögen wurde, wie auch für die Exemplare für Erwachsene, der sehr biegsame Taxus verwendet. Derselbe Pragmatismus läßt sich bei der Kombination von Produktion und Handel erkennen. Das erste Spielzeug aus Ton, das in großen Mengen hergestellt wurde, sind Rasseln, die auf einer Töpferscheibe gedreht wurden; Miniatur-Gegenstände aus Ton wurden ebenfalls in vielen Töpferzentren hergestellt, mit den sonstigen Produkten verkauft und so über große Abstände exportiert.

Miniaturen aus einer Zinn-Bleilegierung, die einen großen Teil der Funde bilden, wurden bereits im 14. Jh. massenhaft produziert. Für den Gußprozeß wurden flache, sogenannte 'auflassende Formen' benutzt, die eine große Produktion ermöglichen. Diese spezialisierte und organisierte Herstellungsweise von Spielzeug ist eng mit der Verkaufsorganisation verbunden, die jedoch erst für spätere Zeit dokumentiert ist. Ein (spezialisierter) Puppenhersteller und ein Puppenverkäufer treten ungefähr gleichzeitig in den schriftlichen Quellen (in den Zunft-Listen von Antwerpen) auf, während die Darstellungen von Buden auf Marktplätzen Gruppen von identischen Stücken

Spielzeug, die dort verkauft wurden, aufzeigen. In der mittelalterlichen Kunst, vor allem in illuminierten Handschriften, sind spielende Kinder ein gängiges Element. Sie nehmen normalerweise einen marginalen Raum ein und können als Gemeinschaft fungieren; sie erscheinen auf vielerlei Weise, ohne daß irgendeine Erklärung notwendig zu sein scheint. Obwohl das Spielzeug in der Regel ein sehr kleines Detail bildet, ist es nie ohne Bedeutung. Im allgemeinen wird das Spielzeug zur Betonung der Tatsache benutzt, daß ein Kind dargestellt und somit eine Person als Kind charakterisiert wird. Im Rahmen dieser Funktion gibt es spezielle Gründe für die Darstellung von Spielzeug in einer Anzahl ikonographischer Themen – häufig, aber nicht immer innerhalb einer Kunstgattung, – für die Spielzeug häufiger benutzt wird als anderswo.

Das im späten Mittelalter beliebte Thema der Altersstufen des Menschen (4.5) räumte der Kindheit (*pueritia*) als erster oder zweiter Phase einen festen Platz ein, gekennzeichnet durch Spiele und mit Spielzeug (Kreisel, Steckenpferd, Windrädchen) als Attribut. Diese Bildtradition war stärker als die technischen Voraussetzungen: Spiele waren für die Kindheit so sehr charakteristisch, daß Spielzeug sogar in Kunstwerken oder Gebieten benutzt wurde, wo es sonst selten vorkommt, wenn das spezifische Thema der Kindheit dargestellt werden sollte.

Die weitaus schönsten Kunstwerke mit Spielzeug sind wahrscheinlich die spätmittelalterlichen Stundenbücher aus Gent und Brügge, die wegen ihrer Kombination von Realismus und Illusionismus berühmt sind. Die reich illustrierten Kalender einiger dieser Stundenbücher sind mit einer Serie von Randleisten geschmückt, in denen spielende Kinder abgebildet sind. Die Darstellung einer Serie von 12 oder sogar 24 Spielen im Freien bildet einen richtigen Katalog von Spielen und von der Art und Weise, wie sie gespielt wurden. Diese 'Spiele des Monats' sind an den Verlauf des Jahres mit seinen Jahreszeiten und Festen gekoppelt und bilden so ein spielerisches zyklisches Element, neben den Werken der Monate und den Tierkreiszeichen. Das Jesuskind reitet manchmal ein Steckenpferd, wie auch andere 'heilige Kinder' mit Spielzeug ab-

gebildet wurden, namentlich in Schnitzwerk und Gemalden, die der Heiligen Sippe gewidmet waren. Johannes der Tauffer, Johannes der Evangelist, einige andere Apostel und Servatius wurden als Verwandte von Christus betrachtet, und Darstellungen dieser Sippe gleichen deswegen oft Familienportrats, mit den obengenannten Figuren als normale Kinder (deswegen mit Spielzeug), die zwischen den Verwandten spielen.

Es war üblich, ein Kind in einer Abbildung mit seinem Spielzeug auszustatten. Für einen mittelalterlichen Erwachsenen war Spielzeug untrennbar mit Kindern und der Kindheit verbunden. Im Laufe des 16. Jhs. werden Verkauf von und Handel mit Spielzeug gut dokumentiert. Kunstwerke mit Spielzeug zeigen das Aufkommen eines starken Moralismus, der sich mit bestehenden Kinderspielen gut verbinden ließ. Die Themen, bei denen Spielzeug bereits beliebt war, wurden weiterhin verwendet, manchmal jedoch neuen (multiplizierbaren) Techniken oder Geschmacksänderungen in Richtung impliziter und expliziter Lehren angepaßt. Die neuen Themen sind zum größten Teil Erweiterungen der älteren, und die spielerischen Elemente in der Kunst des 16. Jhs., beispielsweise in Gemalden von Brueghel, haben fast immer ihre Vorläufer in vorangehenden Jahrhunderten.

Die Stellung des Kindes in der mittelalterlichen Gesellschaft, so wie sie sich aus der Studie seines Spielzeugs ergibt, ist eine Vorzugsstellung, und wesentlich anders als diejenige anderer Gruppen, im Gegensatz zu der Auffassung, das mittelalterliche Kind wäre ein Miniatur-Erwachsener gewesen. Das mittelalterliche Konzept der Kindheit zeigt den ausgeprägten Charakter eines den Kindern verliehenen Aufschubs der wichtigeren Sachen im Leben. Dieses Konzept ist nirgends besser als im Kinderspiel dargestellt, das mit Sicherheit stimuliert wurde. Die große Anzahl von Funden und Abbil-

dungen, kombiniert mit Informationen aus Texten, erweist, daß Spielzeug ein weit verbreiteter und sehr üblicher Aspekt der materiellen Kultur war, der direkt mit Kindern verbunden war. Dieses Bild wird weiter verstärkt, wenn man sich realisiert, daß jeder Fund, jede Darstellung von Spielzeug selbstverständlich eine weitaus größere Anzahl von Objekten repräsentiert, die verlorengegangen sind. Spielzeug sagt nicht nur etwas über Kinder aus, sondern auch über die Besorgnis der Eltern, die es zur Verfügung stellen sollten. Mittelalterliche Erwachsene haben Zeit, Muhe und Geld für diese speziellen Bedürfnisse ihrer Kinder angewendet, und die Kinder hatten ausreichend Zeit und Gelegenheit zum Spielen.

Kinder und Spielzeug waren für die spätmittelalterlichen Menschen eine feste Kombination, und Spielzeug ist das feste Attribut der Kindheit. Die Haltung der Erwachsenen dem Kinderspiel – und somit den Kindern – gegenüber läßt sich als nachgiebig beschreiben – obwohl als 'nichtig' betrachtet, wurde Kinderspiel nicht entmutigt oder bekämpft. Dies läßt sich nur aus dem felsenfesten Vertrauen der mittelalterlichen Menschen in den natürlichen Verlauf des Lebens erklären, in dem die verschiedenen Phasen sich von selbst nachfolgen wurden. Die verspielte Phase der Kindheit wurde automatisch in eine nächste, anders geartete Phase übergehen. Das Kind wurde, ohne daß dazu Druck notwendig wäre, andere Bedürfnisse und Interessen entwickeln und in die Phase des Erwachsenseins eintreten. Bis dahin durfte es spielen.

Annemarieke Willemsen
Katholische Universitat Nijmegen 1998

Übersetzung Nathalie de Haan & Nime Miedema

SAMENVATTING

KINDER DELIJT

MIDDELEEUWS SPEELGOED IN DE NEDERLANDEN

Kinderspeelgoed is, als een specifiek deel van de materiële cultuur dat zeer nauw met kinderen is verbonden, een goede invalshoek om een beeld te krijgen van een kind. Wanneer middeleeuwse auteurs en kunstenaars een kind moesten karakteriseren of moesten benadrukken dat een kind was afgebeeld, gebruikten ze daarvoor spel en speelgoed. Daarom is in deze dissertatie middeleeuws speelgoed, teruggevonden en weergegeven in de Nederlanden, gebruikt als een middel om zo dicht mogelijk bij het dagelijks leven van kinderen in deze periode en regio te komen. Dat is alleen mogelijk omdat in de Middeleeuwen een duidelijk concept bestond van de kindertijd en van waarin deze afweek van andere levensfasen.

Dit proefschrift over kinderspeelgoed is gebaseerd op de inventarisatie van gegevens over speelgoed in teksten, archeologische vondsten en afbeeldingen. Deze drie types bronnen zijn nadrukkelijk gecombineerd, omdat ze elkaar aanvullen en nuanceren. De nadruk ligt op archeologisch en iconografisch materiaal uit de noordelijke en zuidelijke Nederlanden. En hoewel de periode tussen 1100 en 1550 geheel bestreken wordt, is er een concentratie in de veertiende, vijftiende en het begin van de zestiende eeuw, een periode die gewoonlijk wordt aangeduid als de late Middeleeuwen.

Het boek bestaat uit vier hoofdstukken, respectievelijk gewijd aan kinderen in de Middeleeuwen (1), middeleeuws speelgoed – van bal tot zwaard (2), kinderspeelgoed uit de bodem (3) en kinderspeelgoed in de kunst (4). Deze hoofdstukken worden voorafgegaan door een proloog over speelgoed vóór 1100 en gevolgd door een epiloog over kinderspeelgoed in Nederland vanaf 1550. Twee bijlagen bevatten beredeneerde lijsten van het gecatalogiseerde materiaal, zowel van afbeeldingen in kunstwerken (A) als van opgegraven objecten (B).

In het eerste hoofdstuk is een hoofdrol weggelegd voor middeleeuwse ouders en kinderen. De aan hen gewijde paragraaf (1.3) is gebaseerd op de bestudering van een dozijn middeleeuwse mirakelboeken uit verschillende Nederlandse en Vlaamse plaatsen. De meestal zeer gedetailleerde verhalen die hierin zijn opgetekend van wonderen die kinderen zijn overkomen, bieden een unieke kijk op de dagelijkse bezigheden van kinderen, de manier waarop ze door volwassenen werden behandeld en bovendien op hoe deze twee groepen mensen tegen elkaar aankeken.

Ze geven aan dat kinderen zich vrij konden bewegen en dat ze veel speelden. Ouders zijn zeer bezorgd om hun kinderen en zijn erg van slag als een kind vermist, ziek of dood is. Ze laten niets achterwege in het zoeken naar hulp, om het even bij dokters of wonderbeelden, opdat ze hun kind maar niet zullen verliezen. Hun zorg, medeleven en angst komt uit deze verhalen naar voren als een normaal en natuurlijk gevoel.

Een gewoon kind in een laatmiddeleeuwse stad in de Nederlanden wordt geschetst in paragraaf 1.4 aan de hand van zijn materiële cultuur: kleding, schoenen en accessoires, meubilair, eetgerei en schoolspullen. In de middeleeuwse huizen waren voorzieningen getroffen voor de behoeften en veiligheid van kinderen. In de kinderkleding lag de prioriteit bij bewegingsvrijheid, terwijl het dragen van een apart wasbaar wit kinderschort over de gekleurde tuniek, halfhoge schoenen en kaproenen praktisch denken weerspiegelt. De verschillende lagen kleding werden bijeen gehouden met een riem, die ook werd gebruikt om de tuniek op te halen als die in de weg zat. Kleine tasjes, buidels, schrijftafeltjes en inktpotten werden alle aan deze riem gedragen.

In het middeleeuwse concept is de kindertijd sterk aan spel en, preciezer, aan speelgoed gekoppeld. Wanneer de kindertijd als levensfase moet worden gekarakteriseerd, wordt daarvoor de wens om – alleen maar – te spelen gebruikt, en personificaties van de kindertijd hebben speelgoed als hun

attribuut. Spelen werd beschouwd als de natuurlijke en zinvolle bezigheid van mensen onder de zeven jaar, en ook 10, 12 en 14 worden als uiterste grens voor dit gedrag genoemd. De volgende fase is de adolescentie, en dan heeft het speelgoed plaats gemaakt voor andere attributen.

Een breed scala aan speelgoed heeft middeleeuwse kinderen tot hun beschikking gestaan. Het wordt alfabetisch behandeld in hoofdstuk 2, dat als het ware een encyclopedie van middeleeuws speelgoed is. Veertig soorten speelgoed waarvoor archeologisch, kunsthistorisch en/of geschreven bewijsmateriaal voorhanden is, worden hier gepresenteerd. De paragrafen zijn respectievelijk gewijd aan bal, bellenblaas, bikkels, blaaspijp, blokken, boog (+ pijl), boot, diablo, dier, fluitje, hoepel, jojo, kar, knikkers, kolfstok, koten, masker, nootmolentje, pop, poppengoed, poppenkast, rammelaar, ratel, religieus speelgoed, ruitertje, schaatsen, slee, sneeuwbal, snorrobot, speelgevecht, stelten, stokbeestje, stokpaard, stokpopje, tol (+ zweep), trommel, vlieger, wagentje, windmolentje en zwaard. Het middeleeuwse speelgoed was gemaakt van allerlei grondstoffen, bestemd voor gebruik buiten en binnen, en voor zowel 'actief' (waar het kind deel uitmaakt van het spel) als voor 'passief' spel (waar het kind vooral het speelgoed 'bestuurt') – het verschil hiertussen is het verschil tussen op een stokpaardje rijden met een speelgoedzwaard, en met kleine ruitertjes spelen op tafel.

Meer dan duizend stuks speelgoed uit deze periode zijn tot op heden in de Nederlanden archeologisch overgeleverd en voor deze studie gedocumenteerd. Ze zijn gemaakt van allerlei materialen: hout, aardewerk, been en tin-lood. Deze speelgoedvondsten zijn hier behandeld aan de hand van een aantal vondstcontexten waar divers speelgoed bij elkaar werd aangetroffen. De meeste betreffen zeer recente opgravingen, en het speelgoed uit de bodem weerspiegelt daarin een verandering in de interesse en praktijk van de stadsarcheologie in de Lage Landen, in de richting van respectievelijk het dagelijks leven en kleine, vergankelijke objecten.

Als voorbeelden van complexen met speelgoed

van rond 1300 zijn de middeleeuwse woonwijk van de 'Verdronken Weide' in Ieper, een ophogingslaag langs de Damsevaart te Damme en de kasteelgracht van De Voorst gekozen (3.2). Van rond 1400 worden de opgraving van de markt in Amersfoort en de grachtvulling net buiten de Olofspoort in Amsterdam gepresenteerd (3.3). Een huis in Veere, een vondelingenhuis in Delft en een Latijnse school in Groningen leverden speelgoed uit ongeveer 1500 op (3.4), samen met een grote hoeveelheid in massa geproduceerde metalen miniatures uit een vuilnisbelt (en ophogingslaag) in Middelburg. De aanwezigheid van kinderen in allerlei soorten middeleeuwse huishoudens (waarvan de vondsten het afval zijn) is duidelijk uit deze groepen voorwerpen af te leiden. Speelgoed moet voor kinderen in alle lagen van de bevolking, en overal bereikbaar zijn geweest. De tolleren, koten, ballen en blaaspijpen, die samen met kinderschoenen en allerlei schoolspullen werden aangetroffen in de grote beerput van een Groningse school, bieden bijvoorbeeld een prachtige blik op een schoolplein uit het begin van de zestiende eeuw.

In de productie van speelgoed werd opportunistisch gebruik gemaakt van grondstoffen en op een vanzelfsprekende manier kennis en technologie toegepast. Houtbewerkeren kozen de meest geschikte houtsoort, met overheersend eik voor gesneden voorwerpen en els en esdoorn voor speelgoed dat op de draaischijf werd vervaardigd – alle inheems hout en dus relatief goedkoop. Ook afwijkende keuzes werden logisch gemaakt: een boot, die moest blijven drijven, is (secundair) uit een stuk kurk-eik gesneden, en voor kinderbogen werd het zeer buigzame *Taxus* toegepast (net als voor volwassen exemplaren). Ook in de combinatie van productie en handel is een gezond pragmatisme herkenbaar. Het eerste aardewerk speelgoed dat op grotere schaal werd vervaardigd zijn rammelaars die op de pottenbakkersschijf werden gedraaid, en miniatuur-gebruiksvoorwerpen in keramiek werden in veel pottenbakkerscentra gemaakt, met de rest van de waar mee verhandeld en zo over grote afstanden geëxporteerd.

Miniatures van een tin-loodlegering, die een groot deel van de vondsten vormen, werden al in

de veertiende eeuw massaal geproduceerd. Voor het gieten werden vlakke, zogenaamde lossende vormen gebruikt die een grootschalige productie mogelijk maakten. Deze gespecialiseerde en georganiseerde manier van het maken van speelgoed is nauw verbonden met een georganiseerde manier van verkoop, die pas voor later tijd gedocumenteerd is. Een (gespecialiseerde) poppenmaker en een poppenverkoper duiken ongeveer gelijktijdig op in geschreven bronnen (de Antwerpse gilde-lijsten) en in de weergave van kramen op markten zijn groepen identieke stuks speelgoed te koop zichtbaar.

In de middeleeuwse kunst, met name in verluchte handschriften, zijn spelende kinderen een gebruikelijk element. Ze hebben meestal een marginale plek en kunnen als een gemeenplaats functioneren, ze komen op verschillende manieren voor zonder dat daarbij enige uitleg nodig is. Hoewel speelgoed in de regel een zeer klein detail is, is het nooit zonder betekenis. In het algemeen wordt speelgoed gebruikt om te benadrukken dat een kind is afgebeeld en om een persoon als kind te karakteriseren. Binnen deze algemene functie zijn meer specifieke redenen aan te wijzen voor de aanwezigheid van speelgoed in een aantal iconografische thema's – soms maar niet altijd binnen een kunstsoort – waar speelgoed vaker voorkomt dan elders.

Het in de late Middeleeuwen populaire thema van de leeftijden van de mens (4.5) had een vaste plaats voor de kindertijd (*pueritia*) als de eerste of tweede fase, gekarakteriseerd door spel en met speelgoed (tol, stokpaard, molentje) als attribuut. De beeldtraditie prevaleert over meer technische conventies binnen verschillende kunstsoorten – spel was zo kenmerkend voor de kindertijd, dat binnen dit thema ook speelgoed voorkomt in kunstwerken en gebieden waar afgebeeld speelgoed verder schaars is.

De meest oogstrelende kunstwerken met speelgoed zijn waarschijnlijk de laatmiddeleeuwse getijdenboeken uit Gent en Brugge, beroemd vanwege hun combinatie van realisme en illusionisme (4.3), waar bij een aantal een serie randen met spelende kinderen is opgenomen in de overvloedig gedeco-

reerde kalender. Ze zijn in hun vertoon van een reeks van 12 of zelfs 24 soorten buitenspel een ware catalogus van spelen en de manier waarop die werden gespeeld. Deze 'spelen van de maand' (4.6) zijn gebonden aan de loop van het jaar met zijn seizoenen en feesten en vormen zo een speels cyclisch element, naast de werken van de maand en de tekenen van de dierenriem.

Het Jezuskind rijdt soms op een stokpaard, en ook andere 'heilige kinderen' (4.7) werden wel met speelgoed afgebeeld, vooral in schilderijen en houtsnijwerk gewijd aan de Heilige Maagschap. Johannes de Doper, Johannes de Evangelist, enige andere apostelen en Servatius werden beschouwd als verwanten van Christus, en afbeeldingen van deze maagschap hebben vaak de vorm van een groot familieportret, met de bovengenoemde figuren als gewone kinderen (vandaar het speelgoed) spelend tussen de volwassen familieleden in.

Het was gebruikelijk een afgebeeld kind van zijn speelgoed te voorzien, voor een middeleeuwse volwassene was speelgoed onlosmakelijk met kinderen en de kindertijd verbonden. In de loop van de zestiende eeuw wordt de verkoop en handel van speelgoed goed gedocumenteerd. Kunstwerken met speelgoed reflecteren de opkomst van een sterk moralisme, dat zich goed aan bekende kinderspelen liet koppelen. De thema's waarin speelgoed reeds populair was, bleven uitgewerkt worden, soms aangepast aan nieuwe (vermenigvuldigbare) technieken en een smaakverandering ten gunste van impliciete en expliciete lessen. De nieuwe thema's zijn grotendeels uitbreidingen van oudere, en de speelse elementen in de kunst van de zestiende eeuw, bijvoorbeeld in Bruegels schilderijen, hebben bijna altijd voorlopers in vroeger eeuwen.

De plaats van het kind in de middeleeuwse samenleving, zoals die uit de bestudering van zijn speelgoed blijkt, is een behoorlijk bevoorrechte positie en – in tegenstelling tot de opvatting dat het middeleeuwse kind een miniatuur-volwassene was – duidelijk anders dan die van andere groepen. Het middeleeuwse concept van de kindertijd heeft sterk het karakter van verleend uitstel van de meer

serieuze zaken in het leven. Dit concept is bij uitstek verbeeld in het kinderspel, dat zeker werd gestimuleerd. Het enorme aantal vondsten en afbeeldingen, in combinatie met informatie in teksten, bewijst dat speelgoed een wijd verbreid en zeer doorsnee aspect van de materiële cultuur was, dat direct aan kinderen was gekoppeld. Dit beeld wordt nog sterker als men zich realiseert dat elke vondst of weergave van speelgoed uiteraard een veel groter aantal voorwerpen representeert dat verloren ging. Speelgoed zegt niet alleen iets over kinderen, maar ook over de zorg van ouders die deze objecten ter beschikking moesten stellen. Middeleeuwse volwassenen staken tijd, energie en geld in het zorgen voor deze speciale behoefte van kinderen, en kinderen hadden genoeg tijd en gelegenheid om veel te spelen.

Kinderen en speelgoed waren in de ogen van laatmiddeleeuwse mensen een vaste combinatie, en

speelgoed is het vaste attribuut van de kindertijd. De houding van volwassenen tegenover kinderspel en dus tegenover kinderen kan als toegankelijk worden omschreven – hoewel als ‘ijdel’ beschouwd, werd kinderspel niet ontmoedigd of bestreden. Dat kan alleen verklaard worden uit het rotsvaste vertrouwen dat middeleeuwers hadden in de natuurlijke loop van het leven, waarin de verschillende fasen vanzelf op elkaar zouden volgen. De speelse fase van de kindertijd zou vanzelf overgaan in een volgende en anders getinte fase. Het kind zou, zonder dat daar druk voor nodig was, andere behoeften en interesses krijgen, en de volwassenheid binnentreden. Tot die tijd mocht het spelen.

Annemarieke Willemsen
Katholieke Universiteit Nijmegen 1998

BIJLAGE A

CATALOGUS VAN AFGEBEELD SPEELGOED

Bijlage A is een catalogus van de geïnventariseerde afbeeldingen van speelgoed in kunstwerken uit de periode 1200-1550. De catalogus is typologisch geordend, met daarbinnen een onderverdeling in soorten kunstwerken. Binnen een type en kunstsoort is de volgorde chronologisch.

De voorkomende types zijn alfabetisch gerangschikt: boog, hoepel, kar, koten, nootmolentje, pop, poppenkast, rammelaar, ratel, stelten, stokpaard, tol, windmolentje. Binnen de types zijn eerst manuscripten, dan schilderijen, grafiek en tenslotte sculptuur geplaatst. Als een categorie ontbreekt, is deze weggelaten.

De manuscripten zijn steeds als eerste behandeld, omdat ze het merendeel van de afbeeldingen opleverden.

Aangegeven is als bepaalde gegevens niet bekend zijn. Bij de maten is hoogte voor breedte genoemd. Bij grafiek, waar meestal meer exemplaren bestaan, is slechts één voorbeeld met maten en verblijfplaats genoemd, bij voorkeur een dat zich in Nederland bevindt. De beschrijving van de voorstelling is zeer summier gehouden, en het type afbeelding is slechts als een karakterisering bedoeld; de types zijn terug te vinden in hoofdstuk 4. Er is afgezien van literatuur-vermelding bij de catalogusnummers; verwezen wordt daarvoor naar waar de afbeeldingen in de tekst worden behandeld, en naar de literatuurlijst.

Afbeeldingnummers uit Friedländer verwijzen naar de editie 1967-1976; paginanummers uit Hollstein verwijzen naar de editie uit 1949.

BESCHRIJVINGSMODEL

cat.nr.

Titel kunstwerk

Herkomst en/of maker; datering
materiaal; maten

Verblijfplaats, instelling, inv.nr.; bladzijde/deel
werk

type afbeelding; korte beschrijving
(verwijzing naar afbeelding, indien beschikbaar)

Voor de gegevens in de catalogus is onder andere gebruik gemaakt van: *Alle schilderijen* 1976; Van Beek s.a.; Bernet Kempers 1967; Biermann 1968/69; Biermann 1975; Black 1990; Byvanck 1924; Camille 1992; Campbell 1874; *Catalogus schilderkunst* 1988; Châtelet 1993; De Coo 1966; Delaisse 1972; Derveaux-van Ussel 1977; Destrée/Bantier 1924; Dominguez Rodriguez 1979; Dörnhöffer 1907; Drost 1914; Van Duinen 1997; Durrieu 1902; Ephron 1931; Von Euw/Plotzek 1979-1985; *Flämischer Kalender...* 1938; Fraser 1972; Friedländer 1967-1976; Garin Ortiz de Taranco 1951; Gaspar/Lyna 1984; Geerts 1987; Gibson 1973; *The Golden Age...* 1990; Hansen 1984; Henkel/Schöne 1967; *L'Héritage de Bourgogne...* 1955; Hiller/Vey 1969; Hindman 1981; Hollestelle 1959; Hollestelle 1969/70; Hoogewerff 1936-1947; Van der Horst 1989; Hoste 1993; Huchard 1996; *Illuminated books...* 1949; James 1900; Janini/Serrano 1969; Jenni/Thoss 1982; Jensma/Molendijk 1983; Joppien-Hauck 1988; *Kinderen in de Nederlandse...* 1962; Knipping/Gerrits 1944; König/Tenschert 1989-1994; *Die Lebenstreppe*

1983/84; Lieftinck 1957; Limentani Viridis 1981; *Liturgie und Andacht* 1992/93; Marijnissen 1969; Marijnissen 1978; Mazal/Thoss 1993; De Meyer 1970; Millar 1914-1920; *Miniatures and borders...* 1911; *Miniatures espagnoles et flamandes...* 1964; De Mooij/Kruijzen 1997; Nieuwdorp/Dekeyzer 1997; Nijhoff 1933; Nordenfalk 1952; Pächt/Alexander 1966; Pächt 1983; Pächt e.a. 1983; Pächt/Thoss 1990; Panofsky 1953; Pierron 1912; Pluis 1979; *Les principaux manuscrits...* 1930; Randall 1966; Randall 1984; Riché/Alexandre-Bidon 1994; Ridderbos/Van Veen 1995; Roland 1990; *The Romance of Alexander* 1933; Sander 1995; Sauerlandt 1921; Sears 1986; *Selections from the Spinola Hours* 1984; Smeyers/Van der Stock 1997; *Sports and pastimes...* 1946; Testa 1992; Thoss 1987; Trenkler 1948; Trenkler 1979; Trio/Van Belle 1993; Unterkircher 1957; Unterkircher/De Schryver 1969; Unterkircher 1974; Unterkircher 1984; Unverfehrt 1980; Völkle 1980; Vos 1978; Voss 1978; Webber/Prins 1991; Wieck 1983; Von Wilckens 1986; Wolf 1978; Wolf 1981; Wolf 1982; Wolf 1985.

BOOG*Handschriften***A1**

Jehan le Bel, *Li ars d'amour, de vertu et de boneurté*
 Vlaanderen; einde XIII
 perkament; 35,5 x 24 cm
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms 9543; f 23v
 kindertijd; jongen met speelgoed op heuvel
 (afb. 17)

A2

Jehan le Bel, *Li ars d'amour, de vertu et de boneurté*
 Vlaanderen; begin XIV
 perkament; 35,5 x 24 cm
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms 9548; f 20r
 kindertijd; jongens met speelgoed op heuvel

A3

'Spielbuch'
 Brugge?, Simon Bening; ca 1500-1510
 perkament; 19 x 13,5 cm
 München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346; f 9r
 marge van kalender; groep jongens schiet op paal
 (afb. XII)

A4

Getijdenboek van de Hertog van Olivares
 Brugge; 1505
 perkament; 19,0 x 13,0 cm
 Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi; f 8r
 marge van kalender; groep jongens schiet op doelen

A5

Breviarium van Eleonora van Portugal
 Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximiliaanmeester; ca 1500-1510
 perkament; 24,0 x 17,0 cm
 New York, Pierpont Morgan Library, M.52; f 4r
 marge van kalender; groep jongens schiet op vogel

A6

Golfboek
 Brugge, Simon Bening; ca 1520
 perkament; 11,3 x 8,2 cm
 Londen, British Library, Add. ms 24098; f 22v
 marge van kalender; groep jongens schiet op vogel
 (afb. hierboven, foto: British Library)

A7

'Gebedenboek van Karel V' of 'andere Golfboek'
 Gent/Brugge; XVI A
 perkament; maten onbekend
 Huidige verblijfplaats onbekend, geveild bij B. Quaritch
 (Londen) Jan. 1914, lot 573; f 45v
 marge van getijden; jongen met boog schiet op roos
 (afb. 193a)

A8

Getijdenboek van Catharina van Portugal of Don Fernando
 Gent/Brugge, Simon Bening; ca 1530
 perkament; 11,7 x 8,6 cm
 Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 ilum.;
 f 6r
 marge van kalender; groep jongens schiet op vogel op
 paal
 (afb. 188)

A9

Getijdenboek, opgedragen aan Karel V
 Gent/Brugge en Spanje, Meester van Karel V e.a.; 1532
 perkament; 17,5 x 12 cm
 Beloeil, Kasteelbibliotheek; f 5r
 marge van kalender; groep jongens schiet op eenden in
 vijver
 (afb. 25)

*Schilderijen***A10**

De terugkeer van een Sint-Antoniusbedevaart
 Pieter Aertsen, ca 1550
 olieverf/paneel, 110 x 170 cm
 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Oude
 Kunst 7524
 markt/feest, kraam met houten kruisboogjes
 (afb 218, afb XV)

A11

De terugkeer van een Sint-Antoniusbedevaart
 Pieter Aertsen, ca 1550
 olieverf/paneel, 110 x 170 cm
 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Oude
 Kunst 7524
 markt/feest, vrouw met houten kruisboogje
 (afb 217)

*Grafiek***A12**

Bartholomeus Engelsman, *Boeck van den Proprieteijten der
 Dmghen*
 Haarlem (J Bellaert), 1485
 ingekleurde houtsnede in incunabel, 28,5 x 21 cm
 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 168 E 8, f 94v
 levensfasen, jongen met handboog
 (afb 180)

A13

Johannes Bocacii, *Liber de claris mulieribus*
 Leuven (Egidius vander Heerstraten), 1487
 houtsnede, 25,9 x 18,2
 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 169 F 37, f D5r
 divers, kind met boogje in gezin
 (afb 173)

HOEPEL*Handschriften***A14**

Psalter
 Franco-Vlaams, laat XIII
 perkament, 19,5 x 14,5 cm
 Manchester, John Rylands Library, ms lat R 117, f 193r
 marge, man balanceert twee hoepels

A15

Getijdenboek
 Vlaanderen, ca 1300
 perkament, 17 x 13 cm
 Cambridge, Trinity College, B 11 22, f 76r
 marge, jongen laat hond door hoepel springen

A16

Getijdenboek
 Vlaanderen, ca 1300
 perkament, 17 x 13 cm
 Cambridge, Trinity College, B 11 22, f 147v
 marge, jongens met hoepels (met dwarstouw)

A17

Getijdenboek
 Vlaanderen, ca 1300
 perkament, 17 x 13 cm
 Cambridge, Trinity College, B 11 22, f 201v
 marge, jongen springt door hoepel

A18

Psalter
 Franco-Vlaams, begin XIV
 perkament, 10 x 7,5 cm
 Nancy, Bibliothèque Municipale, ms 249, f 156v
 marge, man met hoepel

A19

Psalter
 Gent, 1320-1330
 perkament, 8,6 x 6,2 cm
 Oxford, Bodleian Library, ms Douce 5, f 127v
 marge, jongen met hoepel
 (afb 167)

A20*Li romans di boin roi Alixandre*

Brugge, Jehan de Grise; 1338-1344

perkament; 43,5 x 32 cm

Oxford, Bodleian Library, ms Bodley 264; f 64v

marge; mannen met hoepel terwijl ander er doorheen gaat springen

A21

Pontificaal van St. Marie

Utrecht, Meester van Catharina van Kleef; ca 1450

perkament; 38,0 x 27,4 cm

Utrecht, Bibliotheek Rijksuniversiteit, 400; f 17r

marge; aap met hoepel

A22

Getijdenboek

Utrecht, Meester van Catharina van Kleef/Lieven van

Lathem; ca 1460

perkament; 18,5 x 12,5 cm

's-Gravenhage, Museum van het Boek/Museum Meer-
manno-Westreenianum, 10 F 50; f 136r

marge; aap met hoepel en stokje

A23

Getijdenboek

Utrecht, Meester van Catharina van Kleef/Lieven van

Lathem; ca 1460

perkament; 18,5 x 12,5 cm

's-Gravenhage, Museum van het Boek/Museum Meer-
manno-Westreenianum, 10 F 50; f 149v

marge; aap hangt in hoepel

A24

Getijdenboek

Utrecht, Meester van Catharina van Kleef/Lieven van
Lathem; ca 1460

perkament; 18,5 x 12,5 cm

's-Gravenhage, Museum van het Boek/Museum Meer-
manno-Westreenianum, 10 F 50; f 150r

marge; aap met trommel en fluit zit in hoepel

A25

Getijdenboek van Alvaro da Costa

Brugge?, Meester van het Dresdens Gebedenboek e.a.;
1480-1490

perkament; 17,0 x 11,5 cm

Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms IV 1260; f 98v

marge; aap met hoepel

A26

'Spielbuch'

Brugge?, Simon Bening; ca 1500-1510

perkament; 19 x 13,5 cm

München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346; f 5v
marge van kalender; groep jongens met hoepels**A27**

'Spielbuch'

Brugge?, Simon Bening; ca 1500-1510

perkament; 19 x 13,5 cm

München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346; f 6r
marge van kalender; groep jongens met hoepels**A28**

Getijdenboek van de Hertog van Olivares

Brugge; 1505

perkament; 19,0 x 13,0 cm

Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi; f 6r

marge van kalender; meisje met hoepel

(afb. 196)

A29

Breviarium van Eleonora van Portugal

Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximi-
liaanmeester; ca 1500-1510

perkament; 24,0 x 17,0 cm

New York, Pierpont Morgan Library, M.52; f 2v

marge van kalender; groep jongens met hoepels

(afb. 195)

A30

Breviarium van Eleonora van Portugal
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximiliaanmeester, ca 1500-1510
perkament, 24,0 x 17,0 cm
New York, Pierpont Morgan Library, M 52, f 2v (naast marge van kalender)
marge, vier personen met hoepels
(afb 195)

A31

Breviarium Mayer Van den Bergh
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Jan Provoost/Maximiliaanmeester, ca 1510
perkament, 22,4 x 16,0 cm
Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh, Cod 946, f 2r
marge van kalender, twee groepen kinderen met hoepels

A32

Spinola-getijdenboek
Gent/Mechelen, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland/Meester van het Dresdens gebedenboek/Gebedenboekenmeester/Meester van de Bijbel van Lubeck, ca 1515
perkament, 23,2 x 16,6 cm
Los Angeles, J Paul Getty Museum, ms 83 (Ludwig IX-18), f 6v
marge van kalender, groep jongens met hoepels

A33

Golfboek
Brugge, Simon Bening, ca 1520
perkament, 11,3 x 8,2 cm
Londen, British Library, Add ms 24098, f 19v
marge van kalender, groep jongens met hoepels

A34

Golfboek
Brugge, Simon Bening, ca 1520
perkament, 11,3 x 8,2 cm
Londen, British Library, Add ms 24098, f 20r
marge van kalender, groep jongens met hoepels
(afb 38)

A35

'Gebedenboek van Karel V' of 'andere Golfboek'
Gent/Brugge, XVI A
perkament, maten onbekend
Huidige verblijfplaats onbekend, geveild bij B Quaritch (Londen) Jan 1914, lot 573, f 87r
marge van getijden, jongens met hoepels

A36

Getijdenboek van Catharina van Portugal of Don Fernando
Gent/Brugge, Simon Bening, ca 1530
perkament, 11,7 x 8,6 cm
Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 ilum , f 2v
marge van kalender, groep jongens met hoepels

A37

Getijdenboek van Catharina van Portugal of Don Fernando
Gent/Brugge, Simon Bening, ca 1530
perkament, 11,7 x 8,6 cm
Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 ilum , f 3r
marge van kalender, groep jongens met hoepels

*Schilderijen***A38**

De goochelaar
Hieronymus Bosch (toegeschreven), 1475-1480
olieverf/paneel, 53 x 65 cm
St Germain-en-Laye, Musée Municipal
markt/feest, losse hoepel tegen tafel
(afb 233)
Grafiek

A39

De tamboer met de jongen
Dirk Jacobsz Vellert, 1523
ets, 8,9 x 6,3 cm
Amsterdam, Rijksprentenkabinet
markt/feest, jongen met hoepel aan hand tamboer

KAR*Handschriften***A40**

Psalter
Gent, 1320-1330
perkament, 8,6 x 6,2 cm
Oxford, Bodleian Library, ms Douce 5, f 135r
marge, aap met tweewielig wagentje
(afb 104)

A41

Breviarium van Eleonora van Portugal
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximiliaanmeester, ca 1500-1510
perkament, 24,0 x 17,0 cm
New York, Pierpont Morgan Library, M 52, f 7v
marge van kalender, kinderen met sleekear
(afb 191)

A42

Breviarium Mayer Van den Bergh
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Jan Provoost/Maximiliaanmeester, ca 1510
perkament, 22,4 x 16,0 cm
Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh, Cod 946, f 7r
marge van kalender, kinderen met sleekear

A43

Spinola-getijdenboek
Gent/Mechelen, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland/Meester van het Dresdens gebedenboek/Gebedenboekenmeester/Meester van de Bijbel van Lubeck, ca 1515
perkament, 23,2 x 16,6 cm
Los Angeles, J Paul Getty Museum, ms 83 (Ludwig IX-18), f 7r
marge van kalender, kinderen met kar op wielen (met paardenkop)
(afb 40)

KOTEN*Handschriften***A44**

Getijdenboek
Gent/Brugge, omgeving Meester van Maria van Bourgondie, ca 1480
perkament, 19,8 x 14,2 cm
Cambridge MA, Houghton Library, ms Typ 253, f 43r
marge, jongens spelen met koten op grafstenen
(afb 45, afb III)

A45

Getijdenboek
Gent/Brugge, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland, ca 1500
perkament, 20,9 x 14,2 cm
Londen, Sir John Soane's Museum, ms 4, f 75r
marge, twee jongens met koten in kerkportaal

A46

'Spielbuch'
Brugge?, Simon Bening, ca 1500-1510
perkament, 19 x 13,5 cm
Munchen, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346, f 13v
marge van kalender, groep jongens met koten

A47

'Spielbuch'
Brugge?, Simon Bening, ca 1500-1510
perkament, 19 x 13,5 cm
Munchen, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346, f 14r
marge van kalender, groep jongens met koten

A48

Breviarium van Eleonora van Portugal
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximiliaanmeester, ca 1500-1510
perkament, 24,0 x 17,0 cm
New York, Pierpont Morgan Library, M 52, f 6v
marge van kalender, groep jongens met koten

A49

Breviarium Mayer Van den Bergh
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Jan Provoost/Maximiliaanmeester, ca 1510
perkament, 22,4 x 16,0 cm
Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh, Cod 946, f 6r
marge van kalender, groep kinderen met koten

A50

Spinola-getijdenboek
Gent/Mechelen, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland/Meester van het Dresdens gebedenboek/Gebedenboekenmeester/Meester van de Bijbel van Lubeck, ca 1515
perkament, 23,2 x 16,6 cm
Los Angeles, J Paul Getty Museum, ms 83 (Ludwig IX-18), f 6r
marge van kalender, groep kinderen met koten

A51

Golfboek
Brugge, Simon Bening, ca 1520
perkament, 11,3 x 8,2 cm
Londen, British Library, Add ms 24098, f 27v
marge van kalender, groep jongens met koten
(afb 203)

A52

'Gebedenboek van Karel V' of 'andere Golfboek'
Gent/Brugge, XVI A
perkament, maten onbekend
Huidige verblijfplaats onbekend, geveild bij B Quaritch (Londen) Jan 1914, lot 573, f 86v
marge van getijden, jongens spelen met koten

A53

Getijdenboek van Catharina van Portugal of Don Fernando
Gent/Brugge, Simon Bening, ca 1530
perkament, 11,7 x 8,6 cm
Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 ilum, f 10v
marge van kalender, groep jongens met koten

NOOTMOLENTJE*Handschriften***A54**

Psalter
Gent, 1300-1325
perkament, 9,2 x 5,9 cm
Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, GKS 3384/8°, f 27r
marge, man met nootmolentje
(afb 165)

A55

Getijdenboek van Philips de Goede
Oudenaarde, Jan de Tavernier, 1454
perkament, 26,8 x 18,7 cm
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 F 2, f 167r
Jezuskind, Jezus met nootmolentje
(afb 48)

A56

Getijdenboek van Philips de Goede
Oudenaarde, Jan de Tavernier, 1454
perkament, 26,8 x 18,7 cm
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 76 F 2, f 299r
Jezuskind, Maria en Jezus met nootmolentje, aanbeden door Philips
(afb 207)

A57

Getijdenboek van Jan van Amerongen of Maria van Vronensteyn
Utrecht, Meester van Evert Zoudenbalch, Meester van de Vederwolken e a, ca 1460
perkament, 19,7 x 14,3 cm
Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms II 7619, f 119v
marge, kind met nootmolentje

A58

Jehan Bouteillier, *La Somme Rural*
 Brugge?, Loysset Liédet; 1471
 perkament; maten onbekend
 Parijs, Bibliothèque Nationale, ms fr 201 en 202; f 15v (201)
 levensfasen; jongere in boom laat nootmolentje aan kind
 zien
 (afb. hierboven; foto: Bibliothèque Nationale Paris)

A59

Getijdenboek
 Brugge, omgeving Gebedenboekenmeester; ca 1500
 perkament; 10,0 x 8,0 cm
 Baltimore MD, Walters Art Gallery, W.178; f 238v
 Jezuskind; Jezus met nootmolentje in initiaal
 (afb. 49)

*Schilderijen***A59^{bis}**

Maria met kind in een landschap
 Jan Provoost; XVIa
 olieverf/paneel; 62,5 x 51,3 cm
 Londen, National Gallery, 713
 Jezuskind; Jezus met nootmolentje

A60

Triptiek met de legende van de Heilige Anna
 Jan II van Coninxloo; 1546
 olieverf/paneel; 149 x 162 cm
 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Oude
 Kunst 338; middenpaneel
 maagschap; aposteltje met nootmolentje

POP*Schilderijen***A61**

Portretten van Eleonora, Karel en Isabella
 Mechelen, Meester van het Sint-Jorisgilde; 1502
 olieverf/paneel; 31,5 x 14 cm (per portret)
 Wenen, Kunsthistorisches Museum, 4452; portret Isabella
 portret; Isabella met (beweegbare) pop
 (afb. 214, afb. XIV)

POPPENKAST*Handschriften***A62**

Vincentius van Beauvais, *Speculum Doctrinale*
 Steenbrugge; XIII
 perkament; 37,4 x 26 cm
 Brugge, Stadsbibliotheek, ms St. 251; f 191r
 marge; poppenkast met twee poppen (man en vrouw),
 door kinderen en leraar? bekeken
 (afb. 61)

A63

Li romans di boin roi Alixandre
 Brugge, Jehan de Grise; 1338-1344
 perkament; 43,5 x 32 cm
 Oxford, Bodleian Library, ms Bodley 264; f 54v
 marge; poppenkast met twee poppen (man en vrouw),
 door kinderen bekeken
 (afb. 60)

A64

Li romans di boin roi Alixandre

Brugge, Jehan de Grise; 1338-1344

perkament; 43,5 x 32 cm

Oxford, Bodleian Library, ms Bodley 264; f 76r
marge; poppenkast met vier poppen (ridders), door
ridders bekeken

(afb. hierboven, uit *The Romance of Alexander* 1933)

RAMMELAAR

Handschriften

A65

Hortulus Animae

Gent/Brugge, Simon Bening; 1510-1524

perkament; 21,5 x 15,5 cm

Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind.
2706; f 196r

Jezuskind; kind in wieg, eromheen engelen met
rammelaars

(afb. hierboven, uit Dörnhöffer 1907)

Schilderijen

A66

Verheerlijking van Maria

Geertgen tot St. Jans; 1468

olieverf/paneel; 26,8 x 20,5 cm

Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen 2450

Jezuskind; kind met twee rammelaars in armen Maria
(afb. 66)

A67

De Heilige Maagschap en de Drieëenheid

Zuidelijke Nederlanden; ca 1510

olieverf/paneel; 107 (156) x 158,5 cm

Keulen, Wallraf-Richartz Museum, 416; middenpaneel
maagschap; Judas Thaddeus krijgt rammelaar van vader
Alpheus

(afb. 212, afb. XIII)

RATEL

Handschriften

A68

'Spielbuch'

Brugge?, Simon Bening; ca 1500-1510

perkament; 19 x 13,5 cm

München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346; f 7r
marge van kalender; groep jongens met ratels

A69

Getijdenboek van de Hertog van Olivares

Brugge; 1505

perkament; 19,0 x 13,0 cm

Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi; f 7r

marge van kalender; groep kinderen met ratels

A70

Breviarium van Eleonora van Portugal

Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximi-
liaanmeester; ca 1500-1510

perkament; 24,0 x 17,0 cm

New York, Pierpont Morgan Library, M.52; f 3r

marge van kalender; groep kinderen met ratelborden
(afb. 70)

A71

Breviarium van Eleonora van Portugal

Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximi-
liaanmeester; ca 1500-1510

perkament; 24,0 x 17,0 cm

New York, Pierpont Morgan Library, M.52; f 3r

marge van kalender; kind met ratel (aan stok)
(afb. 70)

A72

Breviarium Mayer Van den Bergh
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Jan Provoost/Maximiliaanmeester; ca 1510
perkament; 22,4 x 16,0 cm
Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh, Cod. 946;
f 2v
marge van kalender; twee groepen kinderen met ratels

A73

Spinola-getijdenboek
Gent/Mechelen, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland/Meester van het Dresdens gebedenboek/Gebedenboekenmeester/Meester van de Bijbel van Lübeck; ca 1515
perkament; 23,2 x 16,6 cm
Los Angeles, J. Paul Getty Museum, ms 83 (Ludwig IX-18); f 2v
marge van kalender; groep kinderen met ratelborden (afb. 190)

A74

Spinola-getijdenboek
Gent/Mechelen, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland/Meester van het Dresdens gebedenboek/Gebedenboekenmeester/Meester van de Bijbel van Lübeck; ca 1515
perkament; 23,2 x 16,6 cm
Los Angeles, J. Paul Getty Museum, ms 83 (Ludwig IX-18); f 2v
marge van kalender; kind met ratel (aan stok) (afb. 190)

A75

Golfboek
Brugge, Simon Bening; ca 1520
perkament; 11,3 x 8,2 cm
Londen, British Library, Add. ms 24098; f 20v
marge van kalender; groep jongens met ratels

A76

Getijdenboek van Catharina van Portugal of Don Fernando
Gent/Brugge, Simon Bening; ca 1530
perkament; 11,7 x 8,6 cm
Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 illum.;
f 4v
marge van kalender; groep jongens met ratelborden en ratels

STELTEN*Handschriften***A77**

Getijdenboek voor een dame
Franco-Vlaams; 1300-1310
perkament; 11,7 x 8,4 cm
Baltimore MD, Walters Art Gallery, W.88; f 36r
marge; man op stelten

A78

Getijdenboek voor een dame
Franco-Vlaams; 1300-1310
perkament; 11,7 x 8,4 cm
Baltimore MD, Walters Art Gallery, W.88; f 103v
marge; vrouw op stelten

A79

Psalter
Gent; 1320-1330
perkament; 8,7 x 6,2 cm
Oxford, Bodleian Library, ms Douce 6; f 158v
marge; aap op stelten
(afb. hierboven, foto: Bodleian Library)

A80

Li romans di boin roi Alixandre
Brugge, Jehan de Grise; 1338-1344
perkament; 43,5 x 32 cm
Oxford, Bodleian Library, ms Bodley 264; f 43v
marge; twee apen op stelten

A81

Li romans di boin roi Alixandre
Brugge, Jehan de Grise; 1338-1344
perkament; 43,5 x 32 cm
Oxford, Bodleian Library, ms Bodley 264; f 65r
marge; twee jongens op stelten
(afb. 85)

A82*Li romans di boin roi Alixandre*

Brugge, Jehan de Grise, 1338-1344

perkament, 43,5 x 32 cm

Oxford, Bodleian Library, ms Bodley 264, f 65r

marge, twee mannen op stelten, twee andere vechten met stelten

A83

Getijdenboek

Utrecht, Meester van Catharina van Kleef/Lieven van Lathem, ca 1460

perkament, 18,5 x 12,5 cm

's-Gravenhage, Museum van het Bock/Museum Meer-manno-Westrenianum, 10 F 50, f 118r

marge, aap op stelten

A84

'Spielbuch'

Brugge?, Simon Bening, ca 1500-1510

perkament, 19 x 13,5 cm

Munchen, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346, f 14v

marge van kalender, groep jongens op en met stelten

A85

Getijdenboek van de Hertog van Olivares

Brugge, 1505

perkament, 19,0 x 13,0 cm

Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi, f 13r

marge van kalender, groep jongens op stelten (een is gevallen)

(afb 84)

A86

Breviarium van Eleonora van Portugal

Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximiliaanmeester, ca 1500-1510

perkament, 24,0 x 17,0 cm

New York, Pierpont Morgan Library, M 52, f 7r

marge van kalender, kind op stelten

(afb 204)

A87

Spinola-getijdenboek

Gent/Mechelen, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland/Meester van het Dresdens gebedenboek/Gebedenboekenmeester/Meester van de Bijbel van Lubeck, ca 1515

perkament, 23,2 x 16,6 cm

Los Angeles, J Paul Getty Museum, ms 83 (Ludwig IX-18), f 2r

marge van kalender, kind op stelten

A88

Golfboek

Brugge, Simon Bening, ca 1520

perkament, 11,3 x 8,2 cm

Londen, British Library, Add ms 24098, f 26v

marge van kalender, jongen op stelten

A89

Getijdenboek van Catharina van Portugal of Don Fernando Gent/Brugge, Simon Bening, ca 1530

perkament, 11,7 x 8,6 cm

Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 ilum, f 11v

marge van kalender, groep jongens op stelten

*Sculptuur***A90**

Fragment van grafplaat, vermoedelijk van familie Brito Brugge, ca 1400

koper, maten onbekend

Margate, kerk, palimpsest

levensfasen, twee paar stelten, soort gevecht

A91

Grafplaat van Pieter Lansaem en Lizebette Pauwelins Brugge, ca 1487

koper, breedte rand 19,8 cm

Ieper, OCMW kapel Bellegodshuis

levensfasen, twee jongens op stelten

STOKPAARD*Handschriften***A92**

Psalter

Gent, 1300-1325

perkament, 9,2 x 5,9 cm

Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, GKS 3384/8°, f 86v

marge, aap op stokpaard

(afb VIII)

A93

Turijns-Milanees Getijdenboek
 Vlaanderen, omgeving Jan van Eijck; 1440-1450
 perkament; maten onbekend
 Deels verbrand in 1904 (Turijn, Biblioteca Nazionale
 K IV 29); f 11r
 marge; jongen op stokpaard bij huis, in kalender

A94

Getijdenboek van Catharina van Kleef
 Utrecht, Meester van Catharina van Kleef; ca 1440
 perkament; 19,2 x 13,0 cm
 New York, Pierpont Morgan Library, M.917 en M.945;
 f 258r
 marge; jongen op stokpaard

A95

Getijdenboek
 Utrecht, Meester van Catharina van Kleef/Lieven van
 Lathem; ca 1460
 perkament; 18,5 x 12,5 cm
 's-Gravenhage, Museum van het Boek/Museum Meer-
 manno-Westrenianum, 10 F 50; f 148r
 marge; jongen op stokpaard

A96

Getijdenboek
 Vlaanderen, Lieven van Lathem e.a.; 1450-1480
 perkament; 11,4 x 8,7 cm
 Rouen, Bibliothèque Municipale, ms Martainville 192; f 83r
 marge; stokpaard

A97

Getijdenboek
 Brugge, Willem Vrelant; XVc

perkament; 11,7 x 7,3 cm
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms IV 145; f 92r
 marge; naakt kind op stokpaard met molentje
 (afb. hierboven, foto: Koninklijke Bibliotheek Albert I
 Brussel)

A98

Getijdenboek van Maria van Bourgondië
 Brugge, Meester van Maria van Bourgondië e.a.; ca 1475-
 1480
 perkament; 22,5 x 16 cm
 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind.
 1857; f 154r
 marge; man met vleugel op stokpaard

A99

Getijdenboek
 Luik; ca 1475
 perkament; 13,8 x 10 cm
 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 D 10; f 43r
 marge; twee meisjes op stokpaardjes, soort gevecht
 (afb. 87)

A100

Getijdenboek
 Henegouwen; 1470-1480
 perkament; 21,1 x 17,2 cm
 Baltimore MD, Walters Art Gallery, W.272; f 158r
 marge; jongen met mantel op stokpaard

A101

Gebedenboek
 Brugge?; einde XV
 perkament; 9,4 x 6,9 cm
 Oxford, Bodleian Library, ms Douce 8; f 6 (doorgenum-
 merd)
 levensfasen; kind op stokpaard met molentje
 (afb. 182, afb. XI)

A102

Gebedenboek voor een dame
 Brugge?; einde XV
 perkament; 9,8 x 7,1 cm
 Oxford, Bodleian Library, ms Douce 12; f 16r
 levensfasen; kind op stokpaard met molentje

A103

Devotteboek van de Begijnen te Diest
Gent?, Maximiliaanmeester e a , ca 1490
perkament, 17,9 x 12,0 cm
Rotthalmunster, Antiquariat Tenschert, Katalog XXVII
(Leuchtendes Mittelalter III) nr 24, f 126r
marge, twee jongens op stokpaardjes met molentjes

A104

Getijdenboek
Gent/Brugge, ca 1500
perkament, 9,4 x 6,2 cm
Prive-collectie, geveild bij Christie's (Londen) 6/12/89 lot
22, f 77r
marge, personen op stokpaardjes

A105

'Spielbuch'
Brugge?, Simon Bening, ca 1500-1510
perkament, 19 x 13,5 cm
Munchen, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346, f 9v
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A106

'Spielbuch'
Brugge?, Simon Bening, ca 1500-1510
perkament, 19 x 13,5 cm
Munchen, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346, f 10r
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A107

Getijdenboek van de Hertog van Olivares
Brugge, 1505
perkament, 19,0 x 13,0 cm
Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi, f 11r
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A108

Breviarium van Eleonora van Portugal
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximiliaanmeester, ca 1500-1510
perkament, 24,0 x 17,0 cm
New York, Pierpont Morgan Library, M 52, f 4v
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A109

Breviarium Mayer Van den Bergh
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Jan Provoost/Maximiliaanmeester, ca 1510
perkament, 22,4 x 16,0 cm
Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh, Cod 946, f 4r
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A110

Spinola-getijdenboek
Gent/Mechelen, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland/Meester van het Dresdens gebedenboek/Gebedenboekenmeester/Meester van de Bijbel van Lubeck, ca 1515
perkament, 23,2 x 16,6 cm
Los Angeles, J Paul Getty Museum, ms 83 (Ludwig IX-18), f 4r
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A111

Rothschild-gebedenboek
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout e a ,
1510-1520
perkament, 23 x 16 cm
Wenen, Osterreichische Nationalbibliothek, cod S n 2844,
f 32v
marge, speelgevecht met stokpaardjes en molentjes
(afb 206)

A112

Getijdenboek met de initialen G G
Brugge, omgeving Simon Bening, 1510-1520
perkament, 7,6 x 5,5 cm
New York, Pierpont Morgan Library, M 307, f 1v
marge, kind op stokpaardje bij tafel met kaartspelers, in
kalender
(afb 88)

A113

Hortulus Animae
Gent/Brugge, Simon Bening, 1510-1524
perkament, 21,5 x 15,5 cm
Wenen, Osterreichische Nationalbibliothek, cod Vind
2706, f 4v
marge, kind op stokpaardje bij dame, in kalender
(afb 163)

A114

Golfboek
 Brugge, Simon Bening; ca 1520
 perkament; 11,3 x 8,2 cm
 Londen, British Library, Add. ms 24098; f 23v
 marge van kalender; speelgevecht met stokpaardjes en
 molentjes
 (afb. 106, afb. IX)

A115

Getijdenboek van Catharina van Portugal of Don Fernando
 Gent/Brugge, Simon Bening; ca 1530
 perkament; 11,7 x 8,6 cm
 Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 ilum.;
 f 6v
 marge van kalender; verklede jongens op stokpaarden
 (afb. 199)

A116

Getijdenboek van Catharina van Portugal of Don Fernando
 Gent/Brugge, Simon Bening; ca 1530
 perkament; 11,7 x 8,6 cm
 Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 ilum.;
 f 8r
 marge van kalender; jongen op stokpaard (met twijg als
 zweep)

*Schilderijen***A117**

Schuttersfeest in de Gildenhof
 Meester van Frankfurt; vlak voor 1493
 olieverf/paneel; 176 x 141 cm
 Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten,
 529
 markt/feest; jongen op stokpaard aan hand vrouw
 (afb. 213)

A118

Allegorie op de vergankelijkheid (Vier reguliere kanunniken van St. Augustinus mediterend bij een geopend graf)
 Meester van Delft, ook wel Meester van de Spes Nostra (Dirk van Beest); ca 1505
 olieverf/paneel; 88 x 104,5 cm
 Amsterdam, Rijksmuseum, 1538 T I (430)
 Jezuskind; kindje op stokpaard met Maria en engelen in hofje op achtergrond
 (afb. hierboven, foto: auteur)

A119

Altaarstuk van de Heilige Familie
 Meester van Frankfurt; 1505
 olieverf/paneel; maten onbekend
 Frankfurt, Historisches Museum, 259-264; achterzijde r.luik
 Jezuskind; Jezus op stokpaard aan hand Jozef
 (afb. 208)

A120

Heilige Familie
 Meester van 1518; ca 1518
 olieverf/paneel; 73 x 82 cm
 Huidige verblijfplaats onbekend (Friedländer XI: pl. 78)
 maagschap; aposteltje op stokpaard met molentje

A121

De Heilige Maagschap en de Drieëenheid
 Zuidelijke Nederlanden; ca 1510
 olieverf/paneel; 107 (156) x 158,5 cm
 Keulen, Wallraf-Richartz Museum, 416; middenpaneel maagschap; Judas Thaddeus op stokpaard
 (afb. 212, afb. XIII)

A122

De kruisdraging
 Herri met de Bles (toeschr), 1535-1540
 olieverf/paneel, maten onbekend
 Wenen, Kunsthistorisches Museum, 6780
 divers, kind op stokpaard op voorgrond kruisdraging
 Christus

A123

De jaloerse boerenvrouw
 Cornelis Massys, 1549
 olieverf/paneel, 64 x 84 cm
 Brussel, collectie Baron Peers de Nieuwburgh (Friedlander
 XIII pl 20)
 genre, jongen op stokpaard, bij vrouw

A124

De terugkeer van een Sint-Antoniusbedevaart
 Pieter Aertsen, ca 1550
 olieverf/paneel, 110 x 170 cm
 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Oude
 Kunst 7524
 markt/feest, jongen 'showt' stokpaard
 (afb 217)

A125

De terugkeer van een Sint-Antoniusbedevaart
 Pieter Aertsen, ca 1550
 olieverf/paneel, 110 x 170 cm
 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Oude
 Kunst 7524
 markt/feest, stokpaardje in mand bij kraam
 (afb 218, afb XV)

Grafiek

A126

Bartholomeus Engelsman, *Boeck van den Proprieteijten der
 Dmghen*
 Haarlem (J Bellaert), 1485
 ingekleurde houtsnede in incunabel, 28,5 x 21 cm
 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 168 E 8, f 94v
 levensfasen, jongen met molentje op stok(paard)
 (afb 180)

A127

Johannus Bocacu, *Liber de claris mulieribus*
 Leuven (Egidius vander Heerstraten), 1487
 houtsnede, 25,9 x 18,2 cm
 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 169 E 37, f F1r
 divers, kind op stokpaard bij volwassenen
 (afb 174)

A128

De trap der leeftijden
 Cornelis Anthonisz T(h)eunissen, ca 1540
 houtsnede, 49,5 x 36 cm
 Amsterdam, Rijksprentenkabinet, A 10296
 levensfasen, jongen op stokpaard met bokje
 (afb 179)

A129

Boethius, *Consolatio Philosophiae*
 Gent, 1485 (glosse uit XVI)
 inkt (in incunabel), maten onbekend
 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 171 A 2, f z7r
 (glosse in marge)
 marge, los stokpaard als aantekening bij tekst
 (afb 90)

Sculptuur

A130

Altaar met de familie van de Heilige Anna
 Brussel, 1500-1510
 eikenhout, 106 x 93 x 26,5 cm
 Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis,
 327
 maagschap, aposteltje op stokpaard
 (afb 177)

A131

Passie-retabel
 Antwerpen, XVIa
 hout (met polychromie), ca 260 x 240 cm
 Parijs, Musee National du Moyen Age, Thermes de Cluny,
 Cl 11923
 divers, kind op stokpaard met hond, rennend op voor-
 grond kruisdraging
 (afb 176, afb X)

A132

Grafplaat van Tydeman Berck
 Brugge, vlak na 1521
 koper, maten onbekend
 Origineel verloren gegaan, wrijfsel bewaard
 levensfasen, kind op stokpaard met zweep ('Vroescepe
 clene')
 (afb 1)

A133

Misericorde
 Dordrecht, atelher Jan Terwen Aertsz, vlak voor 1540
 hout, 20 x 34 cm
 Dordrecht, Grote Kerk, in situ
 divers, twee 'putti' op stokpaarden met molentjes
 (afb 91)

A134

Misericorde
 Albrecht Gelmers, 1548
 hout, maten onbekend
 Hoogstraten, St Catharinakerk, in situ
 divers, twee personen vechtend op stokpaardjes

A135

Haardsteen
 Nederland, ca 1550
 baksteen, 13,7 x 9,4 x 6 cm
 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, 1464
 divers, twee jongens op stokpaarden aan weerszijden van
 staande figuur

A136

Haardsteen
 Nederland, ca 1550
 baksteen, 10 x 14 x 8,5
 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, 1465
 divers, twee jongens op stokpaarden aan weerszijden van
 staande figuur

A137

Haardsteen
 Nederland, ca 1550
 baksteen, maten onbekend
 Nijmegen, stadhuis Treveszaal, in situ (aantal stenen op
 haard)
 divers, twee jongens op stokpaarden aan weerszijden van
 staande figuur

A138

Haardsteen
 Nederland, ca 1550
 baksteen, maten onbekend
 Utrecht, St Pieterskerk, in vitrine met vondsten uit de
 kerk
 divers, twee jongens op stokpaarden aan weerszijden van
 staande figuur

A139

Haardsteen
 Nederland, ca 1550
 baksteen, maten onbekend
 Maastricht, Bonnefantenmuseum
 divers, twee jongens op stokpaarden aan weerszijden van
 staande figuur

TOL*Handschriften***A140**

Jehan le Bel, *Li ars d amour, de vertu et de boneurte*
 Vlaanderen, einde XIII
 perkament, 35,5 x 24 cm
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms 9543, f 23v
 kindertijd, jongen met speelgoed op heuvel, o a zweep
 (afb 17)

A141

Getijdenboek
 Vlaanderen, ca 1300
 perkament, 17 x 13 cm
 Cambridge, Trinity College, B 11 22, f 170v
 marge, jongens met tolleren

A142

Jehan le Bel, *Li ars d amour, de vertu et de boneurté*
 Vlaanderen, begin XIV
 perkament, 35,5 x 24 cm
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms 9548, f 20r
 kindertijd, jongens met speelgoed op heuvel, o a zweep

A143

Getijdenboek voor een dame
Franco-Vlaams; 1300-1310
perkament; 11,7 x 8,4 cm
Baltimore MD, Walters Art Gallery, W.88; f 93v
marge; jongen met tol

A144

Psalter
Gent; 1300-1325
perkament; 9,2 x 5,9 cm
Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, GKS 3384/8°; f 185v
marge; aap met tol en zweep
(afb. 166)

A145

Jacob van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*
Nederlanden; ca 1325
perkament; 26 x 17,5 cm
Londen, British Library, Add. ms 11390; f 1v
levensfasen; jongen met zweeptol bij tekst
(afb. 181)

A146

Li romans di boin roi Alixandre
Brugge, Jehan de Grise; 1338-1344
perkament; 43,5 x 32 cm
Oxford, Bodleian Library, ms Bodley 264; f 64r
marge; twee jongens met zweeptollen
(afb. hierboven, uit: *The Romance of Alexander* 1933)

A147

Huth Getijdenboek
Valenciennes?, Simon Marmion; ca 1485-1490
perkament; 14,8 x 11,6 cm
Londen, British Library, Add. ms 38126; f 46r
marge; twee tollers in kerkportaal

A148

Getijdenboek van Philips van Kleef
Gent?, Maximiliaanmeester e.a.; ca 1485
perkament; 13 x 9 cm
Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, IV 40; f 133r
marge; twee tollers in kerkportaal

A149

Getijdenboek van Johanna van Castilië
Gent, zgn. Ghent Associates; ca 1485-1490
perkament; 14,4 x 10,3 cm
Cambridge MA, Houghton Library, mss Typ. 443 en 443.1;
f 194r (443.1)
marge; twee tollers in stad
(afb. IV)

A150

Getijdenboek van Louis Quarré
Gent/Brugge, Maximiliaanmeester; ca 1487-1488
perkament; 23,7 x 16,5 cm
Oxford, Bodleian Library, ms Douce 311; f ?
marge; twee tollers in kerkportaal

A151

Gebedenboek
Brugge?; einde XV
perkament; 9,4 x 6,9 cm
Oxford, Bodleian Library, ms Douce 8; f 6 (doorgenum-
merd)
levensfasen; jongen met tol en mandje
(afb. 182, afb. XI)

A152

Gebedenboek voor een dame
Brugge?; einde XV
perkament; 9,8 x 7,1 cm
Oxford, Bodleian Library, ms Douce 12; f 16r
levensfasen; jongen met tol

A153

Getijdenboek
Vlaanderen, Meester van het Gebedenboek rond 1500; ca
1500
perkament; 18,6 x 12,6 cm
München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 23250; f 83r
marge; drie jongens met tollers in kloostergang
(afb. 102)

A154

'Gebedenboek van Karel V' of 'andere Golfboek'
Gent/Brugge; ca 1500
perkament; maten onbekend
Huidige verblijfplaats onbekend, geveild bij B. Quaritch
(Londen) Jan. 1914, lot 573; f 71v
getijdenmarge; twee tollers in portaal
(afb. 193b)

A155

Breviarium van Eleonora van Portugal
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximiliaanmeester; ca 1500-1510
perkament; 24,0 x 17,0 cm
New York, Pierpont Morgan Library, M.52; f 3r
marge van kalender; twee jongens met tolleren
(afb. 70)

A156

Getijdenboek van de Hertog van Olivares
Brugge; 1505
perkament; 19,0 x 13,0 cm
Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi; f 6r
marge van kalender; twee jongens met tolleren
(afb. 196)

A157

Gebedenboek van Jacobus IV van Schotland
Brugge, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland/Maximiliaansmeester e.a.; 1503-1513
perkament; 20 x 14 cm
Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind. 1897; f 18r
marge; twee tollers in kerkportaal
(afb. hierboven, uit: facsimile)

A158

Gebedenboek van Jacobus IV van Schotland
Brugge, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland/Maximiliaansmeester e.a.; 1503-1513
perkament; 20 x 14 cm
Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind. 1897; f 190r
marge; twee tollers in kerkportaal

A159

Imhof-gebedenboek of Gebedenboek uit de collectie Beels
Antwerpen, Simon Bening; 1511
perkament; 9 x 6,2 cm
Huidige verblijfplaats onbekend; geveild bij Sotheby's
(Londen) 21/6/1988, lot 107; f 194r
marge; twee tollers in kerkportaal

A160

Rothschild-gebedenboek
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout e.a.; ca 1510
perkament; 23 x 16 cm
Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. S.n.2844; f 240v
marge; twee tollers in kerkportaal
(afb. 215)

A161

Croy-gebedenboek
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout e.a.; ca 1510-1520
perkament; 19,5 x 13,5 cm
Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind. 1858; f 159r
marge; jongen met tol
(afb. 170, afb. omslag)

A162

Croy-gebedenboek
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout e.a.; ca 1510-1520
perkament; 19,5 x 13,5 cm
Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind.1858; f 159v
marge; jongen met tol
(afb. omslag)

A163

Da Costa-getijdenboek
Brugge?, Simon Bening e.a.; ca 1515
perkament; 17,1 x 12,6 cm
New York, Pierpont Morgan Library, M.399-I/II; f 167r
(399-I)
marge; twee tollers in kerkportaal op grafstenen
(afb. 101)

A164

Stockholm-Kassel Getijdenboek
Brugge, omgeving Simon Bening; ca 1520
perkament; 21 x 16 cm
Stockholm, Kunglige Biblioteket, ms A 227; f 59r
marge; twee tollers in kerkportaal
(afb. 216)

A165

Getijdenboek van Catharina van Portugal of Don Fernando
Gent/Brugge, Simon Bening; ca 1530
perkament; 11,7 x 8,6 cm
Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 ilum.;
f 3v
marge van kalender; groep jongens met tolleren

A166

Getijdenboek van Catharina van Portugal of Don Fernando
Gent/Brugge, Simon Bening; ca 1530
perkament; 11,7 x 8,6 cm
Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, ms 13 ilum.;
f 32v
marge; twee tollers in kerkportaal op grafstenen
(afb. 235)

A167

Getijdenboek van Guillaume de Bracque
Valenciennes?; ca 1516-1547
perkament; 16,6 x 11,1 cm
Huidige verblijfplaats onbekend, geveild bij Sotheby's
13/7/77, lot 64; f 49r
marge; meisje en jongen met tolleren

*Grafiek***A168**

De tien leeftijden van de mens
Meester met de banderollen (van 1464); ca 1470
kopergravure; 24,4 x 34,2 cm
München, Bayerisches Staatsbibliothek, Einbl.IV, 6m1
levensfasen; jongen met tol en bokje
(afb. 183)

A169

iHuys der Fortunen
Utrecht (Jan Berntse); 1531
houtsnede; 24,5 x 38 cm (twee delen)
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 227 E 55
levensfase; jongen met tol, eronder bokje
(afb. 16)

A170

Studies met spelende kinderen
Lambert Lombard; 1505-1566
pentekening; 20 x 29 cm
Luik, Musée de l'Art Wallon, 2138 ter
divers; twee groepen jongens met drijf- en haktolleren

Sculptuur**A171**

Grafplaat van Pieter Lansaem en Lizebette Pauwelins
Brugge; ca 1487
koper; breedte rand 19,8 cm
Ieper, OCMW kapel Bellegodshuis
levensfasen; jongen met tol
(afb. hierboven, foto: auteur)

WINDMOLENTJE*Handschriften***A172**

Psalter

Gent; 1300-1325

perkament; 9,2 x 5,9 cm

Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, GKS 3384/8°; f 36v
marge; man met blaasmolentje**A173**

Psalter

Gent; 1300-1325

perkament; 9,2 x 5,9 cm

Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, GKS 3384/8°; f 185v
marge; man met molentje op stok**A174**

Psalter

Gent; 1300-1325

perkament; 9,2 x 5,9 cm

Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, GKS 3384/8°; f 262v
marge; aap met dubbel molentje op stok**A175**

Psalter/getijdenboek

Gent; ca 1315-25

perkament; 17,3 x 12,4 cm

Baltimore MA, Walters Art Gallery, W.82; f 207r
marge; aap met blaasmolentje**A176**

Psalter

Gent; 1320-1330

perkament; 8,7 x 6,2 cm

Oxford, Bodleian Library, ms Douce 6; f 75v
marge; man met blaasmolentje**A177**

Psalter

Gent; 1320-1330

perkament; 8,7 x 6,2 cm

Oxford, Bodleian Library, ms Douce 6; f 85r
marge; dame met molentje op stok
(afb. 168)**A178**

Getijdenboek

Vlaanderen, Lieven van Lathem e.a.; XV B

perkament; 11,5 x 8,9 cm

Rouen, Bibiothèque Municipale, ms Martainville 192;
f 151r

marge; speelgevecht met windmolenlanzen

A179

Getijdenboek

Brugge, Willem Vrelant; XVc

perkament; 11,7 x 7,3 cm

Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms IV 145; f 92r
marge; naakt kind op stokpaard met molentje
(afb. bij A97)**A180**

Zwarte gebedenboek (van Galeazzo Maria Sforza)

Vlaanderen, Meester van het Zwarte Gebedenboek/
Philippe de Mazerolles; kort voor 1476

perkament; 25,2 x 18 cm

Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind.
1856; f 19rmarge; jongen met molentje rijdt op rug van man
(afb. hierboven, foto: Österreichische Nationalbibliothek
Wenen)**A181**

Getijdenboek van Maria van Bourgondië

Gent/Brugge, Meester van Maria van Bourgondië/Lieven
van Lathem/Nicolaes Spierinc; ca 1475-1480

perkament; 22,5 x 16 cm

Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. Vind.
1857; f 54v

marge; naakt kind met molentje

A182

Getijdenboek van Maria van Bourgondie
Gent/Brugge, Meester van Maria van Bourgondie/Lieven
van Lathem/Nicolaes Spierinc, ca 1475-1480
perkament, 22,5 x 16 cm
Wenen, Osterreichische Nationalbibliothek, cod Vind
1857, f 157r
marge, naakt kind jaagt met molentje achter bij aan
(afb 107)

A183

Gebedenboek
Brugge?, einde XV
perkament, 9,4 x 6,9 cm
Oxford, Bodleian Library, ms Douce 8, f 6 (doorgenumerd)
levensfasen, kind op stokpaard met molentje
(afb 182, afb XI)

A184

Gebedenboek voor een dame
Brugge?, einde XV
perkament, 9,8 x 7,1 cm
Oxford, Bodleian Library, ms Douce 12, f 16r
levensfasen, kind op stokpaard met molentje

A185

Devotieboek van de Begijnen te Diest
Gent?, Maximiliaanmeester e a , ca 1490
perkament, 17,9 x 12,0 cm
Rotthalmunster, Antiquariat Tenschert, Katalog XXVII
(Leuchtendes Mittelalter III) nr 24, f 126r
marge, twee jongens op stokpaardjes met molentjes

A186

'Spielbuch'
Brugge?, Simon Bening, ca 1500-1510
perkament, 19 x 13,5 cm
München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346, f 9v
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A187

'Spielbuch'
Brugge?, Simon Bening, ca 1500-1510
perkament, 19 x 13,5 cm
München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28346, f 10r
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A188

Getijdenboek van de Hertog van Olivares
Brugge, 1505
perkament, 19,0 x 13,0 cm
Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi, f 11r
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A189

Breviarium van Eleonora van Portugal
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximiliaanmeester, ca 1500-1510
perkament, 24,0 x 17,0 cm
New York, Pierpont Morgan Library, M 52, f 4v
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A190

Breviarium Mayer Van den Bergh
Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout/Jan Provoost/Maximiliaanmeester, ca 1510
perkament, 22,4 x 16,0 cm
Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh, Cod 946, f 4r
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A191

Getijdenboek van de ongetrouwde heer R uit Engeland
Gent/Brugge, omgeving Gebedenboekenmeester, ca 1510
perkament, 13,2 x 8,8 cm
Rotthalmunster, Antiquariat Tenschert, Katalog XXVII
(Leuchtendes Mittelalter III) nr 22, f ?
marge, speelgevecht met molentjes

A192

Spinola-getijdenboek
Gent/Mechelen, Gerard Horenbout/Meester van Jacobus IV van Schotland/Meester van het Dresdens gebedenboek/Gebedenboekenmeester/Meester van de Bijbel van Lubeck, ca 1515
perkament, 23,2 x 16,6 cm
Los Angeles, J Paul Getty Museum, ms 83 (Ludwig IX-18), f 4r
marge van kalender, speelgevecht met stokpaardjes en
molentjes

A193

Rothschild-gebedenboek
 Gent/Brugge, Simon Bening/Gerard Horenbout e.a.;
 1510-1520
 perkament; 23 x 16 cm
 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. S.n. 2844;
 f 32v
 marge; speelgevecht met stokpaardjes en molentjes
 (afb. 206)

A194

Golfboek
 Brugge, Simon Bening; ca 1520
 perkament; 11,3 x 8,2 cm
 Londen, British Library, Add. ms 24098; f 23v
 marge van kalender; speelgevecht met stokpaardjes en
 molentjes
 (afb. 106, afb. IX)

A195

Getijdenboek
 Noord-Nederlands; ca 1520
 perkament; 18,5 x 12,6 cm
 Trento, Biblioteca Comunale, ms 1761,128; f 84v
 marge van getijden; speelgevecht met windmolentjes en
 publiek

*Schilderijen***A196**

De goochelaar
 Hieronymus Bosch (toegeschreven); 1475-1480
 olieverf/paneel; 53 x 65 cm
 St.Germain-en-Laye, Musée Municipal
 markt/feest; lachende jongen met molentje
 (afb. 233)

A197

De kruisdraging
 Hieronymus Bosch; ca 1490-1500
 olieverf/paneel; 57,2 x 32 cm
 Wenen, Kunsthistorisches Museum, 6429; buitenzijde
 Jezuskind?; naakte jongen met windmolentje in vierwielig
 looprek
 (afb. 108)

A198

Triptiek met de bekoring van de Heilige Antonius
 Hieronymus Bosch; ca 1500
 olieverf/paneel; 131 x 52,5 cm
 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Oude
 Kunst 3032; binnenzijde r.luijk
 divers; duivel in looprek met windmolentje door hoed
 (afb. hierboven, foto: auteur)

A199

Triptiek met de bekoring van de Heilige Antonius
 Hieronymus Bosch; ca 1500
 olieverf/paneel; 131 x 52,5 cm
 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Oude
 Kunst 3032; buitenzijde r.luijk
 divers; drie personen kijken toe bij kruisdraging, één heeft
 molentje
 (afb. 109)

A200

Maagschap van de Heilige Anna
 Antwerpen?; ca 1500
 olieverf/paneel; 105 x 83 cm
 Leuven, Stedelijk Museum Van der Kelen-Mertens, S/8/0
 maagschap; Jacobus Maior met molentje (met ampul op
 stok) en pelgrimshoorn om nek
 (afb. 110)

A201

Triptiek met het laatste oordeel
Hieronymus Bosch; 1504-1516
olieverf/paneel; 99 x 60 cm
Brugge, Groeningemuseum, 208
divers; molentje steekt uit achterwerk

A202

Heilige Maagschap
Antwerpen, Meester van de Antwerpse aanbedding der
Koningen?; XVI a
olieverf/paneel; 194 x 77 cm
Keulen, Wallraf Richartz Museum, 442
maagschap; ene aposteltje geeft molentje aan ander

A203

Heilige Familie
Meester van 1518; ca 1518
olieverf/paneel; 55 x 41 cm
München, Alte Pinakothek 129
maagschap; apostel met molentje

A204

Heilige Maagschap
Meester van 1518; ca 1518
olieverf/paneel; 73 x 82 cm
Huidige verblijfplaats onbekend (Friedländer XI: pl.78)
maagschap; apostel op stokpaard met molentje

A205

Heilige Maagschap
Meester van 1518; ca 1518
olieverf/paneel; 73 x 82 cm
Huidige verblijfplaats onbekend (Friedländer XI: pl.78)
maagschap; apostel met molentje

A206

St. Anna deelt aalmoezen uit
J. Bellegambe; 1526
olieverf/paneel; 350 x 92 cm
Douai, Musée La Chartreuse, 23; achterzijde r.luijk
divers; jongen met molentje aan hand vrouw

A207

De terugkeer van een Sint-Antoniusbedevaart
Pieter Aertsen; ca 1550
olieverf/paneel; 110 x 170 cm
Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Oude

Kunst 7524

markt/feest; jongen met molentje
(afb. 217)

A208

De terugkeer van een Sint-Antoniusbedevaart
Pieter Aertsen; ca 1550
olieverf/paneel; 110 x 170 cm
Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Oude
Kunst 7524
markt/feest; drie 'huis' molentjes op stok in mand voor
kraam
(afb. 218, afb. XV)

*Grafiek***A209**

Bartholomeus Engelsman, *Boeck van den Proprieteijten der
Dinghen*
Haarlem (J. Bellaert); 1485
ingekleurde houtsnede in incunabel; 28,5 x 21 cm
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 168 E 8; f 94v
levensfasen; jongen met molentje op stok(paard)
(afb. 180)

A210

Twee cupido's zittend op wolven
Lucas van Leyden; 1517
gravure; 7,5 x 11,5 cm
Amsterdam, Rijksprentenkabinet
divers; putto met molentje in tondo
(afb. hierboven, uit Hollstein)

A211

Kinderbad (naar Israel von Meckenem)
Monogrammist S (Sanders Alexander van Brugsal); ca
1520
gravure; 4,5 x 5,8 cm
Londen, British Library
genre; groep kinderen bij badkuip, een met molentje

A212

Zittende Caritas met kinderen

Noordelijke Nederlanden, midden XVI

tekening, 18,0 x 16,8 cm

Munchen, Staatliche Graphische Sammlung, 999

allegorie, naakt kind met molentje

(afb 175)

*Sculptuur***A213**

Misericorde

Dordrecht, atelier Jan Terwen Aertsz, vlak voor 1540

hout, 20 x 34 cm

Dordrecht, Grote Kerk, in situ

divers, twee 'putti' op stokpaarden met molentjes

(afb 91)

BIJLAGE B

CATALOGUS VAN OPGEGRAVEN SPEELGOED

Bijlage B is een catalogus van vondsten die waarschijnlijk of zeker als speelgoed zijn gebruikt. De catalogus is onderverdeeld in types, steeds onderverdeeld in materiaalgroepen, en daarbinnen gesorteerd in groepen min of meer bijeenhorende voorwerpen. De groepen binnen een soort grondstof en een type zijn zoveel mogelijk alfabetisch op het type voorwerp geordend. De types betreffen achtereenvolgens (op alfabet): dieren (D), diversen (DV), fluiten (F), miniatuur-gebruiksvoorwerpen (MV), poppen (P; hieronder vallen ook de ruiters), rammelaars (R), tollen (T) en wapens (W). De gebruikte materialen zijn binnen de types behandeld in de volgorde: eerst hout, dan aardewerk, dan tinlood, en als laatste been, leer, koper of messing. De beschrijving slaat steeds op de groep voorwerpen (deze kan ook een unicum betreffen) en geeft daarom globale maten en een (beredeneerde) gemiddelde datering. Onder de beschrijving is een lijst opgenomen met de mij bekende exemplaren binnen deze groep, deze zijn met kleine letters aangeduid. Voor de groep is een foto en/of tekening uitgekozen die het type goed illustreert.

Het nummer van een voorwerp wordt gevormd door een catalogusnummer en eventueel een letter, dus B1 of B3a. Het tussen haakjes gegeven oude nummer is behouden omdat het, samen met de letter van de categorie, rechtstreeks in mijn documentatie terug te zoeken is. De locaties binnen een vindplaats zijn met aldaar courante termen aangeduid. Aan de huidige verblijfplaats van het voorwerp is toegevoegd of het gaat om de archeologische dienst (arch.), het museum (mus.) of om een particuliere collectie (part.). Ook de Nederlandse en Belgische archeologische Rijksdiensten, respectievelijk ROB en IAP zijn als specificatie gebruikt. De archeologische diensten en musea zijn per stad hieronder verklaard; de particuliere collecties zijn, om redenen van privacy en vaak op verzoek, niet verder gespecificeerd. Als binnen de lijst iets niet bekend is, wordt dat met een liggend streepje aangegeven. Onder 'opmerkingen' wordt met 'fr' aangegeven als het slechts een (klein) fragment van het voorwerp betreft, en is 'st' de afkorting van het aantal stuks. Op deze plaats is ook aangegeven als een voorwerp is afgebeeld.

BESCHRIJVINGSMODEL

cat. nr. (groep)

Categorie; type voorwerp

materiaal; produktiewijze

korte beschrijving

datering

maten: hoogte/lengte (h/l); breedte/diameter
(b/dm); evt. dikte (d)

lijst met exemplaren:

letter (oud nr)-vindplaats-locatie-datering-

verblijfplaats-collectie-opmerkingen

De archeologische diensten en musea betreffen:

Aardenburg	mus.	Gemeentelijk Archeologisch Museum
Aarle-Rixtel	arch.	AWN-afdeling
Amersfoort	ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
Amersfoort	mus.	Museum Flehite
Amsterdam	arch.	Dienst Stedelijk Beheer, afdeling Archeologie
Amsterdam	IPP	Instituut voor Pre- en Protohistorie, Universiteit van Amsterdam
Amsterdams	mus.	Amsterdams Historisch Museum
Antwerpen	arch.	Dienst Archeologie
Antwerpen	mus.	Museum Het Vleeshuis
Brugge	arch.	Dienst Archeologie Stad Brugge
Brussel	mus.	Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
Delft	arch.	Archeologisch Centrum
Den Bosch	arch.	Bouwhistorische en Archeologische Dienst
Den Bosch	mus.	Noordbrabants Museum
Den Haag	arch.	Afdeling Verkeer en Vervoer, Openbare Werken en Monumentenzorg
Deventer	mus.	Museum De Waag
Diksmuide	IAP	Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (depot)
Eindhoven	arch.	Dienst Stadsarchologie Eindhoven
Goes	mus.	Museum voor Noord- en Zuid-Beveland
Groningen	arch.	Stichting Monument & Materiaal
Haarlem	arch.	Archeologisch Bureau
Harlingen	mus.	Museum 't Hannemahuis
Hoorn	mus.	Westfries Museum
Ieper	mus.	Stedelijke Musea
Kampen	arch.	Sector Stadsontwikkeling, afdeling Bouw & Economie
Leeuwarden	mus.	Fries Museum
Leiden	mus.	Rijksmuseum van Oudheden
Luik	mus.	Musée Curtius
Mechelen	mus.	Speelgoedmuseum
Middelburg	arch.	Provinciaal Depot van Bodemvondsten
Middelburg	mus.	Zeeuws Museum
Nijmegen	arch.	Stichting Stadsarcheologie
Rotterdam	arch.	Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam
Rotterdam	h.mus.	Rotterdams Historisch Museum
Rotterdam	mus.	Museum Boijmans Van Beuningen
Sittard	mus.	Museum Den Tempel
Utrecht	arch.	Archeologisch Bouwhistorisch Centrum
Veldhoven	mus.	Gemeentelijk Museum
Venlo	mus.	Limburgs Museum
Vlaardingen	arch.	Dienst Stadswerk
Vlaardingen	mus.	Streekmuseum Jan Anderson
Zellik	IAP	Instituut voor het Archeologisch Patrimonium
Zwolle	mus.	Provinciaal Overijssels Museum

Voor de gegevens in de catalogus is onder andere gebruik gemaakt van de Berichten ROB, de jaargangen van Westerheem en de Archeologische Kronieken van de diverse provincies (allen aanwezig in de bibliotheek van de ROB Amersfoort) en verder: *Amsterdam in de put* 1976; *Archeologische Almanak* 1992; Arts 1992; Arts 1994; Baart/Van Wijn-gaarden-Bakker 1972; Baart 1973; Baart 1974; Baart e.a. 1977; Baart 1982; Baart 1983; Baart 1988; Van Bellingen/Dewilde 1994; Van Bellingen/Dewilde 1995; Van Bellingen/Dewilde 1996; Van Bellingen e.a. 1994; Bourgeois 1989; Bruijn 1960/61; Bruijn 1962/63; Bruijn 1964; Bruijn 1965/66; Bult 1993; Carmiggelt 1991; Carmiggelt 1992; Camiggelt/Van Veen 1995; Clevis/De Jong 1993; Clevis/Smit 1990; Van Dongen 1994; Dubbe 1978; *Handzaam hout*

1995; Herweijer 1986; Janssen 1983; Janssen/Van der Sanden 1985; *Het Kasteel Voorst* 1983; *Kattendiep Deurgraven* 1988; *Kindergoed* 1994; *Leefgewoonten...* 1985; Oost 1980; Pinto 1969; *Rinkelbel en rammelaar* 1958; Roes 1965; De Roever 1995; Ruempol/Van Dongen 1991; Sarfatij 1972; Sarfatij 1990; *Schatten uit de Schelde* 1987; *Speels goed...* 1986-1987; Stoepker 1992; Temminck 1995; Termote 1993; Thijssen 1991; *Tin, verzameling...* 1954; Trimpe Burger 1972; *Van boerenerf...* 1992; Vandenbergh 1987; *Van nederzetting...* 1982; Van Veen 1994; *Venlo 650 jaar stad* 1993; *Verdrongen land* 1995; Verlinde 1985; Verster 1954; Verster 1956; Van Vilsteren 1987; Voss 1978; Vree-negoor/Kuipers 1996; Van de Walle 1982; De Witte 1988.

Nederland en Vlaanderen met alle vondstlocaties in Bijlage B. Kaartje: Edwin Verheijen, Utrecht/auteur.

DIEREN

aardewerk

B1

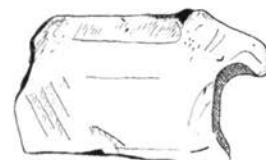
D; beest

baksteen; handgevormd

grof uitgevoerd beest op vlakke basis

XV-XVIA

l 9,0;h 5,3;b 4,3

(2) Reimerswaal afval ca 1500 Rotterdam

mus. afb. hier

B2

D; eenhoorn

aardewerk; handgevormd

eenhoorn met opgelegde ogen

XVIA

l 7,3;h 4,7;dm 1,3

(4) Delft beerput XVIA Rotterdam

mus. afb. hier

B3

D; hond

aardewerk; handgevormd

liggende hond met opgelegde oren en ogen

XV

l 6,0;h 6,0;dm 1-1,5

a (27) Haarlem Huys te Cleef XV Haarlem
b (1) Krabbendijke afval 1450-1550 Rotterdamarch.
mus. afb. hier

B4

D; paard

aardewerk; handgevormd

staand paard

XII-XIV

-

a (32) Brunssum - XIII? Vlaardingen
b (33) Brunssum - XIII? Vlaardingen
c (43) Groningen - XII-XV Groningenmus. afb. 33
mus. afb. 33
mus. afb. 31

B5

D; vogel
aardewerk; handgevormd
vogel met gespreide vleugels
XIII?

-

(34) Brunssum - XIII? Vlaardingen mus. afb. 33

B6

D; vogel?
aardewerk; handgevormd
vogelvorm met gaten voor staakjes
XVI?
l 4,2;h 2,7;dm 1,8;dm gat 0,4

(13) Mechelen Dijle - Mechelen part. afb. hier

*tin-lood***B7**

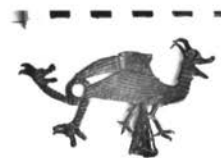
D; draak
tin-lood; mal
'draakje' met standaard
XIVA
h nu 1,9;b 2,6

(8) Ieper gracht ca 1300 Ieper mus. fr, afb. hier

B8

D; draak
tin-lood; mal
tweekoppige draak, bedoeld voor op stokje
XIVA
h 6;b 9,5

a (42) Gent -
b (10) Ieper Verdr. Weide XIV XIVa
Breskens Gits part. part.
fr afb. hier

B9

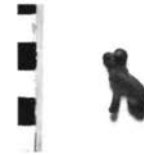
D; haan
tin-lood; mal
vogel met groot lijf, klein kopje en omhoogstekende staart
XIVA
l 4,5;h 4

a (36) Amsterdam -
b (30) Ieper Verdr. Weide XIVa
Cothen Zellik part. IAP
afb. hier

B10

D; hond
tin-lood; mal
klein opzittend hondje met halsband
XIV-XV
h 2,5;b 1,7

a (15)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	afb. 120
b (24)	Rilland	afval	ca 1500	Breda	part.	

B11

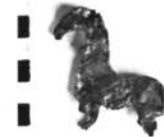
D; paard
tin-lood; mal
staand paard met vier poten (niet vlak)
XIVA
l 3,3;h 2,7;d 0,9

(11)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	afb. 117
------	-------	--------------	-------	--------	-----	----------

B12

D; paard
tin-lood; mal
vlak paard
XIVA
l 3;h 2,5-6

a (19)	Dordrecht	-	-	Cothen	part.	afb. hier zilvertin fr 3 fr
b (40)	Dordrecht	-	-	Cothen	part.	
c (12)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	
d (20)	-	-	-	Cothen	part.	

B13

D; pauw
tin-lood; mal
pauw met rondplastisch lichaam, voor plaatsing op stok
XIII
l 4,5;h 5,3;dm gat 1,6 x 0,7

(26)	Ieper	Verdr. Weide	XIII	Zellik	IAP	afb. hier
------	-------	--------------	------	--------	-----	-----------

B14

D; vogel
tin-lood; mal
vogel, rondplastisch
XIVA
l 2,7;d 1,0

a (17)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	fr, afb. hier fr
b (18)	Middelburg	-	-	Cothen	part.	

B15

D; vogel
tin-lood; mal
kleine vogel, vlak
XV?
l 2,5;h 2,5

a (108)	Amsterdam	losse vondst	-	Amsterdam	arch.	fr, afb. hier
b (108)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	

DIVERSEN

hout

B16

DV; boot
hout; gesneden
recht bootje met punt
XVI
l 11-20;b 4-5

a (102)	Amsterdam	beerput	XVIIa	Amsterdam	arch.	afb. 26
b (15)	Dordrecht	Groenmarkt	XV?	Leiden	mus.	afb. hier
c (1)	Hoorn	klooster	XVI	Hoorn	mus.	afb. 28

B17

DV; boot
hout; gesneden
ovalen boot met mast(gat)
XII-XVI
l 11,9;b 3,6;d 1,3;dm mast 1

a (101)	Amsterdam	Ouddiemerlaan	XIIc	Amsterdam	arch.	afb. hier
b (27)	Deventer	Burseplein	XVI	Amersfoort	ROB	afb. 27

B18

DV; jojo
hout; gesneden
jojo bestaande uit twee bollende helften met as
XIV
dm 5,4;d helft 2,0;dm spil 1,6

(9)	Kampen	Blokker	XIV	Kampen	arch.	afb. 39
-----	--------	---------	-----	--------	-------	---------

B19

DV; koets
tin-lood; mal (gecombineerd)
koets met wielen en een paard ervoor
XV-XVI
-

a (20)	Den Bosch	Loeffplein	XV-XVIA	Den Bosch	part.	afb. hier
b (13)	Middelburg	beerput	XV-XVI	-	part.	

B20

DV; scheepje
hout; gesneden
karveel
XV
l 10;b 3,5;d 3,3

(16)	Veere	beerput Struys	XV	Amersfoort	ROB	afb. 131
------	-------	----------------	----	------------	-----	----------

B21

DV; trommelstok
hout; gedraaid
kleine trommelstok met punt
XV-XVI
l 13-21;dm 1,5

a (18)	Den Haag	Bierstraat	ca 1600	Den Haag	arch.	
b (34)	Goes	Grote Markt	XVIB	Goes	mus.	
c (17)	Veere	beerput Struys	XV	Amersfoort	ROB	afb. hier

leer

B22

DV; masker
leer; gesneden
masker
XIV-XVI
l 14-29;b 11-30

a (33)	Dordrecht	-	ca 1400	Amersfoort	ROB	afb. 47
b (26)	Dordrecht	-	XVI	Amersfoort	ROB	afb. hier
c (8)	Kampen	Blokker	1375-1425	Kampen	arch.	afb. 46

FLUITEN

*tin-lood***B23**

F; fluitje

tin-lood; mal

fluitje met kop (hoofddeksel) en ophanghaakje

XIV-XV

l 3-4;h 1,6;dm pijpje 0,5-0,8

a (101)	Amsterdam	losse vondst	–	Amsterdam	arch.	
b (27)	Brugge	afvalput	XIV	Breskens	part.	
c (27)	Brugge	afvalput	XIV	Breskens	part.	
d (51)	Brugge	afvalput	XIV	Breskens	part.	
e (51)	Brugge	afvalput	XIV	Breskens	part.	
f (4)	Brugge	beerput	XIV-XV	Brugge	arch.	
g (2)	Brugge	Garenmarkt	XIV-XVa	Brugge	arch.	fr
h (1)	Brugge	Garenmarkt	–	Brugge	arch.	2 fr
i (3)	Brugge	–	–	Brugge	arch.	
j (5)	Brugge	–	–	Brugge	arch.	
k (6)	Brugge	–	–	Brugge	arch.	fr
l (37)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	9 fr, afb. 121
m (38)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	afb. 121
n (7)	Ieper	Verdr. Weide?	<1383	Ieper	mus.	afb. hier
o (10)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Gits	part.	
p (39)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	fr
q (40)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	kroon!
r (41)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	
s (25)	Krabbendijke	afval	–	Cothen	part.	
t	Middelburg	–	–	St.Laurens	part.	fr
u (28)	Nieuwlande	afval	<1530	Breda	part.	
v (55)	Sluis	–	XV	Sluis	part.	fr
w	–	–	–	IJzendijke	part.	ca 10

B24

F; fluitje

tin-lood (soms zilver); mal

fluitje met haan, rond pijpje

XIV-XV

l 4,5-6;h 3-5

a (52)	Brugge	Garenmarkt	XIV	Breskens	part.	
b (8)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus	afb. hier
c (9)	Ieper?	–	XIVd	Gits	part.	
d (57)	Middelburg	Kousteensedijk	XV-XVI	Middelburg	part.	fr
e (29)	Nieuwlande	afval	<1530	Bergen/Zoom	part.	
f (54)	Sluis	–	XV?	Sluis	part.	
g (30)	Zeeland	–	<1530	Retranchement	part.	

B25

F; fluitje vogel
tin-lood; mal
fluitje vorm vogel met scharnierende tong
XIVA
l 3,2;h 2,3;dm 0,8

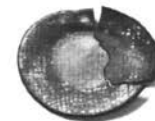
(42) Ieper Verdr. Weide <1383 Zellik IAP afb. hier

MINIATUUR-GEBRUIKSVORWERPEN

hout

B26

MV; schaal
hout; gedraaid
ovale schaal met brede rand
XVI?
l 6,6;b 5,1;h 1,1

(765) Amsterdam Wittenburg - Amsterdam arch. afb. hier

aardewerk

B27

MV; baardman
steengoed; gedraaid (met hand gedecoreerd)
baardmankruik (met gezicht)
XVIA
h 2;dm 2

a (410) Den Bosch - - Den Bosch arch.
b (251) Haarlem Huys te Cleef XVB-XVIA Haarlem arch.
c (148) Mechelen Dijle - Mechelen part.
d (133) - - ca 1550 Vlaardingen mus. afb. hier

B28

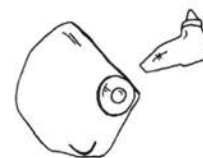
MV; bord
aardewerk; gedraaid (slibversiering)
bord met vlakke rand
XV-XVI
dm 5,5;h 1,5

a (777) Amsterdam Waterlooplein 1592-1596 Amsterdam arch.
b (92) Brugge beerput XIV-XV Brugge arch. fr
c (100) Brugge - - Brugge arch. afb. hier
fr

B29

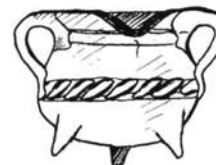
MV; deksel
aardewerk; gedraaid
rond deksel met knop als handvat en rand onder
XVIB
dm ca 5

(766)	Amsterdam	Waterlooplein	1592-1596	Amsterdam	arch.	fr, afb. hier
-------	-----------	---------------	-----------	-----------	-------	---------------

B30

MV; grape
steengoed type Raeren; gedraaid (radstempelversiering)
kleine grape met ronde oren op drie poten
XV-XVIa
h 3;b 3,6

a (766)	Amsterdam	Waterlooplein	1592-1596	Amsterdam	arch.	fr
b (56)	Antwerpen	Coppenolstraat	XVB-XVIA	Antwerpen	arch.	fr
c (494)	Zeeland	-	XIV	Goes	mus.	
d (19)	-	-	ca 1525	Rotterdam	mus.	afb. hier

B31

MV; grape
aardewerk; gedraaid
bolle grape met ronde oren, op drie poten
XIV-XVI
h 7-8;dm 8-8,5

a (773)	Amsterdam	Waterlooplein	1592-1596	Amsterdam	arch.	fr
b (65)	Antwerpen	Bissch.paleis	XVI	Antwerpen	arch.	
c (63)	Antwerpen	Coppenolstraat	XVI	Antwerpen	arch.	
d (62)	Antwerpen	Zw.Zusterstraat	XVIB	Antwerpen	arch.	
e (101)	Brugge	Garenmarkt	-	Brugge	arch.	fr
f (130)	Delft	beerput	ca 1500	Delft	arch.	
g (487)	Den Bosch	beerput	XVI-XVIIA	Den Bosch	arch.	
h (409)	Den Bosch	Kolperstraat	XIV	Den Bosch	arch.	
i (492)	Den Bosch	-	XV	Den Bosch	arch.	
j (197)	Eindhoven	kasteelgracht	1500-1610	Eindhoven	arch.	
k (198)	Eindhoven	kasteelgracht	1500-1610	Eindhoven	arch.	fr
l (488)	Nijmegen	Eiermarkt	XVI	Nijmegen	arch.	
m (145)	Souburg	Slot Aldegonde	<1572	Middelburg	arch.	fr
n (490)	Zeeland	-	XV	Goes	mus.	afb. hier
o (527)	Zeeland	-	XVI	Vlissingen	mus.	

B32

MV; kamerpot
aardewerk; gedraaid
hoge kamerpot met vlakke rand en langgerekt oor
XVB
h 5-6;dm 4-5,5

a (46)	Amsterdam	–	XVB	Delft	part.
b (127)	Kampen	convent	XVB	Kampen	arch.
c (127)	Kampen	convent	XVB	Kampen	arch.

afb. hier

B33

MV; kamerpot
aardewerk; gedraaid
hoge kamerpot op drie poten met rond oor
XVI
h 5;dm 7

a (69)	Antwerpen	Kastraat	XVIB	Antwerpen	arch.
b (47)	–	–	XVI	Delft	part.

afb. hier

B34

MV; kan
steengoed type Raeren; gedraaid (radstempelversiering)
kleine kan op voet, bolle buik en rechte bovenkant, hengsel
XV-XVIa
h 3-6;dm 2,5-4

a (83)	Aarle-Rixtel	sloot	XVIA	Aarle-Rixtel	arch.	afb. hier
b (129)	Delft	beerput	XVa	Delft	arch.	
c (49)	Delft	markt	ca 1525	Delft	part.	
d (321)	Mechelen	Dijle	XVI	Mechelen	part.	fr
e (327)	Mechelen	Dijle	XVI	Mechelen	part.	
f (160)	Mechelen	Dijle	–	Mechelen	part.	
g (147)	Mechelen	–	–	Mechelen	part.	2 fr
h (10)	Raeren	pottenb.afval	ca 1525	Rotterdam	mus.	
i (15)	Raeren	pottenb.afval	ca 1525	Rotterdam	mus.	
j (17)	Raeren	pottenb.afval	ca 1525	Rotterdam	mus.	
k (34)	Raeren	pottenb.afval	ca 1525	Rotterdam	mus.	
l (49)	Raeren	pottenb.afval	ca 1525	Rotterdam	mus.	
m (183)	–	–	ca 1525	Cothen	part.	
n (17)	–	–	ca 1525	Rotterdam	mus.	
o (18)	–	–	ca 1525	Rotterdam	mus.	

B35

MV; kan
steengoed; gedraaid
kan op voet met bolle buik en hengsel
XVI
h ca 8-10

a (410)	Den Bosch	–	XVIa	Den Bosch	arch.
b (535)	Nijmegen	Grotestraat	XVI d	Nijmegen	arch.

B36

MV; kan
aardewerk; gedraaid
kan met rechte hals en oor
XIV-XV
h 7-8;dm 6

a (528)	Aardenburg	Quataert	XIV	Aardenburg	mus.
b (743)	Amsterdam	PH-kade	XIVA	Amsterdam	arch.
c (102)	Brugge	–	–	Brugge	arch.
d (537)	Den Bosch	beerput	XVIB	Den Bosch	arch.
e (536)	Nijmegen	Grotestraat	XVI d	Nijmegen	arch.
f (32)	Reimerswaal	–	<1530	Rotterdam	mus.
g (145)	Souburg	Slot Aldegonde	<1572	Middelburg	arch.

fr

afb. hier

B37

MV; koekenpan
aardewerk; gedraaid
platte koekenpan met tuit en ingeknepen steel
XVI
l 14-16,5;dm 10-12,5;h 2-5

a (767)	Amsterdam	Waterlooplein	1592-1596	Amsterdam	arch.
b (64)	Antwerpen	Guldenberg	XVIB	Antwerpen	arch.
c (59)	Antwerpen	Kastraat	XVIB	Antwerpen	arch.
d (434)	Zeeland	–	XV-XVI	Middelburg	mus.
e (75)	–	–	XV-XVI	Leersum	part.

fr

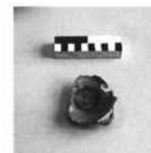
2 st

afb. hier

B38

MV; kom
aardewerk (type Andenne?); gedraaid
kleine kom met één oor
XIV-XV
b 9,5;dm 7,5;h 3

(67)	Antwerpen	–	ca 1400	Antwerpen	arch.
------	-----------	---	---------	-----------	-------

afb. hier

B39

MV; kom
aardewerk; gedraaid
kleine kom met één oor
XVI
b 9,5;dm 8;h 4,5

(72) Antwerpen Zw.Zusterstraat XVIB Antwerpen arch. afb. hier

B40

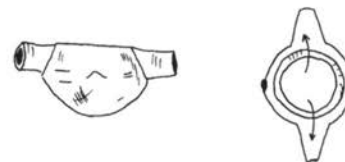
MV; kom
aardewerk; gedraaid
kleine kom met twee oren
XVI
dm 8,5-9;h 3,5

a (775) Amsterdam Waterlooplein 1592-1596 Amsterdam arch. fr
b (97) Brugge RP XVI Brugge arch.
c (98) Brugge RP XVI Brugge arch.
d (199) Eindhoven kasteelgracht 1500-1610 Eindhoven arch. fr, afb. hier
e (145) Souburg Slot Aldegonde <1572 Middelburg arch. fr

B41

MV; lavabo
steengoed; gedraaid
klein lavabo met twee tuiten
XVI?
l 3,1;dm 2,1

(159) Mechelen Dijle XVI? Mechelen part. afb. hier

B42

MV; pot
steengoed type Raeren; gedraaid (radstempelversiering)
klein potje met ronde opening, twee oren
XVIA
h 2,5;dm 2,7

a (300) Mechelen Dijle XVIA Mechelen part. fr
b (319) Mechelen Dijle - Mechelen part. 2 fr
c (322) Mechelen Dijle - Mechelen part. 5 fr
d (147) Mechelen - XVI Mechelen part. afb. hier
e (549) Nieuwlande - <1530 - part. 2 fr

B43

MV; scheerbekken
aardewerk; gedraaid (slibversiering)
diep bord met ronde inham en twee gaatjes naast elkaar tegenover inham
XVI-XVII
dm ca 10

(780) Amsterdam Waterlooplein ca 1600 Amsterdam arch. fr, afb. hier

B44

MV; steelpan
aardewerk; gedraaid
bolle steelpan met tuit en korte steel, korte pootjes onder bak
XVIB
dm 9,1;h 4,1

(776) Amsterdam Waterlooplein 1592-1596 Amsterdam arch. fr, afb. hier

B45

MV; vaas
steengoed type Raeren; gedraaid
bolle vaas met horizontale ribbels in midden
XV-XVI
h 5;dm 3,5

a (235) Den Bosch Jan Heinstraat – Den Bosch arch.
b (16) – – ca 1525 Rotterdam mus. afb. hier

B46

MV; veldfles
steengoed; gedraaid
bolle veldfles met twee oren en tuit
ca 1550
h 7,6;dm 5,8;d 5

(40) Delft markt ca 1550 Rotterdam mus. afb. hier

B47

MV; vergiet
aardewerk; gedraaid
opstaande vergiet met twee oren
XVI
h 4;b 14,5;dm 10,7;b oor 2,6

(45) Rijssel – XVI Rotterdam mus. afb. hier

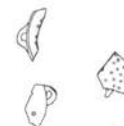
B48

MV; vergiet
aardewerk; gedraaid
hoge ronde vergiet met gaten in wand (visvergiel)
XVI
dm gaatje 0,5

(71) Antwerpen Korte Clarenstr. XVI Antwerpen arch.

B49

MV; vergiet
aardewerk; gedraaid
plat rond vergiet met gaten en twee oren
XVIB
dm ca 6-10

(767) Amsterdam Waterlooplein 1592-1596 Amsterdam arch.

3 fr. afb.
hier

B50

MV; vetvanger
aardewerk; handgevormd?
langgerekte vetvanger met ronde zijanten, op vier korte pootjes
XVI?
l ca 15;b 5;h 2,5

(54) - - XVI-XVII Amsterdam IPP

fr, afb. hier

B51

MV; vuurklok
aardewerk; gedraaid
vuurklokscherm, half rond met platte rand en verticaal handvat
XVI
h 10;b 7,5;d 5

a (771) Amsterdam beerput 1594 Amsterdam arch.
b (772) Amsterdam Waterlooplein 1592-1596 Amsterdam arch.

afb. hier
trapje

tin-lood

B52

MV; bak

tin-lood; gegoten

rond open bakje op kort (zeshoekig) voetstuk, 'hostiebak' of 'stapelbeker'

XV-XVI

h 2-2,5;dm 2,5-3,5

a (831)	Amsterdam	metrotracé	XVB	Amsterdam	mus.	
b (764)	Amsterdam	Warmoesstraat	<1600	Amsterdam	arch.	
c (526)	Groningen	-	XVI	Groningen	arch.	
d (135)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Middelburg	arch.	
e (230)	Nieuwlande	bij kerk	<1530	Breda	part.	fr, afb. hier

B53

MV; bak

tin-lood; gegoten

zeshoekige open bak op pin

XVI

dm 3,5

(141)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Middelburg	arch.	afb. hier
-------	------------	----------------	-----------	------------	-------	-----------

B54

MV; 'balustrade'

tin-lood; gegoten (vouwbaar)

bank of balustrade met dier erop, standaard aangegoten, lijkt op vuurbok

XIV-XV

h 4-5;b 4-5

a (162)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	afb. hier
b (181)	Vlaardingen	-	-	Cothen	part.	vogel
c (517)	-	-	XV	Antwerpen	mus.	dier

B55

MV; bord

tin-lood; mal

rond bordje met platte rand (met geometrische figuren versierd), meestal roos in midden

XIV-XVI

dm 2,5-5,5;b rand 0,5-1,5

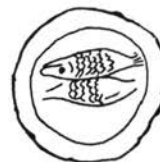
a (827)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	gaten
b (783)	Amsterdam	Nes/metrotracé	XIVA-XVI	Amsterdam	arch.	25 st
c (739)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	-	Amsterdam	arch.	
d (739)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	-	Amsterdam	arch.	
e (365)	Amsterdam	Rokin	XIV?	Cothen	part.	
f (503)	Amsterdam	Rokin	ca 1600	Utrecht	part.	

g (95)	Brugge	Garenmarkt	-	Brugge	arch.	
h (95)	Brugge	Garenmarkt	-	Brugge	arch.	
i (96)	Brugge	Pijkepijnder	-	Brugge	arch.	
j (89)	Brugge	Willemsstraat	-	Brugge	arch.	
k (94)	Brugge	Willemsstraat	-	Brugge	arch.	fr
l (435)	Brugge	-	XIV-XV	Breskens	part.	
m (331)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	fr
n (337)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	
o (280)	Den Bosch	Loeffplein	XV	Den Bosch	part.	
p (404)	Den Bosch	-	XVI?	Den Bosch	arch.	
q (200)	Eindhoven	kasteelgracht	1500-1610	Eindhoven	arch.	afb. hier
r (576)	Groningen	kasteel	XVIB	Groningen	arch.	5 st
s (82)	Hoorn	-	XVI	Hoorn	mus.	
t (82)	Hoorn	-	XVI	Hoorn	mus.	
u (113)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	fr
v (339)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Diksmuide	IAP	
w (340)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Diksmuide	IAP	
x (342)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Diksmuide	IAP	2 st
y (344)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Diksmuide	IAP	2 st
z (121)	Ieper	Verdr. W huis	XIVa	Gits	part.	
aa(297)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	
ab(306)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	6 st
ac(210)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Souburg	part	
ad(211)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Souburg	part	
ac(428)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	arch.	
af(431)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	arch.	krassen
ag(433)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	arch.	resten
ah(429)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	arch.	
ai(430)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	arch.	
aj(462)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
ak(464)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part	
al(466)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part	2 st
am(482)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	6 st
an(422)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	-	part	2 st
ao(558)	Nieuwlande	afval	<1530	Bergen/Zoom	part.	
ap(558)	Nieuwlande	afval	<1530	Bergen/Zoom	part	
aq(562)	Nieuwlande	afval	<1530	Bergen/Zoom	part.	
ar(562)	Nieuwlande	afval	<1530	Bergen/Zoom	part	
as(224)	Nieuwlande	afval	<1530	Breda	part.	
at(376)	Nieuwlande	-	<1530	Prinsenbeek	part.	
au(553)	Nieuwlande	-	<1530	-	part.	
av(553)	Nieuwlande	-	<1530	-	part.	
aw(360)	Reimerswaal	-	XV	Cothen	part.	
ax(221)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Breda	part.	
ay(387)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Breda	part.	2 st
az(389)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Breda	part.	
ba(265)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Rotterdam	part.	5 st
bb(240)	Venlo	Groenveld	-	Venlo	part.	

bc(239)	Venlo	kasteel	1375-1425	Venlo	mus.	
bd(256)	De Voorst	kasteelgracht	XIVA	Zwolle	mus.	fr
be(288)	Zeeland	verdronken	XVIA	Den Bosch	part.	
bf(289)	Zeeland	verdronken	XVIA	Den Bosch	part.	
bg(291)	Zeeland	verdronken	XVIA	Den Bosch	part.	
bh(292)	Zeeland	verdronken	XVIA	Den Bosch	part.	snorrobot
bi(295)	Zeeland	verdronken	XVIA	Den Bosch	part.	
bj(511)	-	-	XVI-XVII	Antwerpen	mus.	6 st
bk(514)	-	-	XVI-XVII	Antwerpen	mus.	
bl(436)	-	-	-	Breskens	part.	
bm(437)	-	-	-	Breskens	part.	
bn(353)	-	-	-	Cothen	part.	
bo(357)	-	-	-	Cothen	part.	2 st

B56

MV; bord met vissen
tin-lood; mal
rond bord met twee vissen
XVIA
dm 3,4

(290)	Zeeland	verdronken land	XVIA	Den Bosch	part.	afb. hier
-------	---------	-----------------	------	-----------	-------	-----------

B57

MV; bord/pan
tin-lood; mal
rond bord met aangehechte steel (platte pan)
XVI
l ca 6;dm bord 3,2

a (194)	Hoorn	-	XVI?	-	part.	
b	Reimerswaal	afval	<1530	Cothen	part.	afb. hier

B58

MV; buffet
tin-lood; mal (vouwen)
in elkaar te vouwen buffetkastje, met zaken op kast staand
XIV
h 8;b 4;d 3

a (86)	Brugge	Willemstraat	-	Brugge	arch.	fr, afb. hier
b (336)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	fr
c (166)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	fr

B59

MV; console

tin-lood; mal

ronde opengewerkte standaard met plaat op bovenkant (om iets op te zetten?)

XVA

dm ca 5;h ca 2

(250)	Haarlem	Huys te Cleef	ca 1425	Haarlem	arch.	afb. hier
-------	---------	---------------	---------	---------	-------	-----------

B60

MV; deksel

tin-lood; mal

ronde deksel met puntvormig handvat middenop

XIV-XVI

h 0,8;dm 2,5

a (111)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	afb. hier
b (472)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
c (258)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Rotterdam	part.	

B61

MV; deksel

tin-lood; mal

zeshoekig deksel met knopvormig handvat middenop

XIV

h 0,8;dm 2,5

a (343)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Diksmuide	IAP	
b (303)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	afb. hier

B62

MV; emmer

tin-lood; mal

klein emmervormig bakje met oren (voor hengsel)

XVI

h 2;dm 1,5

a (227)	Nieuwlande	Peerdehoek	ca 1500	Breda	part.	afb. hier
b (554)	Nieuwlande	-	<1530	-	part.	
c (257)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Rotterdam	part.	
d (293)	Zeeland	verdrongen	XVIA	Den Bosch	part.	

B63

MV; grape met driehoeken als decoratie

tin-lood; mal 2 helften

grape met twee gehoekte oren op 3 poten, ronde bodem, versierd met driehoeken

XIIIb-XV

h 3,5 (zonder poten 2,5); b 3

a (727)	Amsterdam	metrotracé	1475-1525	Amsterdam	arch.	decoratie
b (750)	Amsterdam	Rokin/Nes	1425-1475	Amsterdam	arch.	
c (787)	Amsterdam	Rokin/Nes	XVB	Amsterdam	arch.	
d (93)	Brugge	Hallen	-	Brugge	arch.	
e (164)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	
f (195)	Eindhoven	Heuvelterrein	XIIIb-c	Eindhoven	arch.	
g (104)	Ieper	Verdr. Weide	XIII d	Ieper	mus.	afb. hier
h (116)	Ieper	Verdr. Weide	XIV a	Gits	part.	afwijkend patroon leeg
i (125)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Diksmuide	IAP	
j (237)	Lith	Kesselsewaard	-	-	part.	
k (149)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	
l (149)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	
m (139)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Middelburg	arch.	leeg
n (6)	Reimerswaal	-	XV	Rotterdam	mus.	leeg
o (174)	Reimerswaal	-	<1530	Cothen	part.	vert. lijnen
p (255)	De Voorst	kasteelgracht	XIV A	Zwolle	mus.	afb. 124

B64

MV; grape versierd met 3 horizontale lijnen

tin-lood (zwaar); mal

grape met twee oren en drie poten, versierd met hor.lijnen

XIV-XV

h 2,5-3; b 2-2,5

a (829)	Amsterdam	metrotracé	XVIA	Amsterdam	arch.	afb. hier
b (728)	Amsterdam	metrotracé	1475-1525	Amsterdam	arch.	decoratie?
c (786)	Amsterdam	Nes/Rokin	XVB	Amsterdam	arch.	
d (821)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	XIV-XV	Amsterdam	arch.	
e (193)	Nieuwlande	-	<1530	-	part.	
f (275)	Rotterdam	spoortunnel	-	Rotterdam	part.	decoratie?
g (132)	-	-	-	Vlaardingen	mus.	
h (175)	-	-	-	Cothen	part.	kleiner
i (367)	-	-	-	Cothen	part.	decoratie?

B65

MV; grape
tin-lood; mal
grape met twee oren halverwege buik en verticale ribbels
XIVA
h 2,5;dm 3,5

(105)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	afb. hier
-------	-------	--------------	-------	-------	------	-----------

B66

MV; helm?
tin-lood; mal
rond helmvormig voorwerp met brede rand
XIV-XV
l 2,5-3,5;b 2,5-3;h 1

a (165)	Damme	Damsevaart?	<1350?	Diksmuide	IAP	
b (246)	Ieper	Verdr. W. huis	<1383	Zellik	IAP	
c (363)	Leiden	De Rijn	-	Cothen	part.	
d (443)	Zeeland	verdronken	-	Retranchement	part.	afb. hier

B67

MV; kandelaar
tin-lood; mal
kandelaar met ronde bak en pin voor kaars, op steel op ronde voet
XVI
h 3,6;dm 2,8

a (140)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Middelburg	arch.	afb. hier
b (266)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Rotterdam	part.	
c (176)	Sluis	beerput	XVI?	Cothen	part.	

B68

MV; kannetje hoge tuit
tin-lood; mal
kannetje zilvertin met schubben en hoge tuit
XIV-XV
h 3-4;b 2-2,5

a (118)	Ieper	binnenstad	XIVA	Gits	part.	afb. 155
b (110)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	hoger
c (456)	Middelburg	Geeren?	XIV	Middelburg	part.	
d (571)	Schiedam	Huis te Riviere	1500	Rotterdam	arch.	
e (170)	-	-	-	Cothen	part.	

B69

MV; kannetje
tin-lood; mal
kannetje met vert. lijnen
XIV-XVI
h 3,5-5;b 2

a (715)	Amsterdam	metrotracé	XVB	Amsterdam	arch.	hoog
b (729)	Amsterdam	metrotracé	XVIA	Amsterdam	arch.	fr
c (50)	Delft?	-	-	Delft	part.	
d (146)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	hoog
e (143)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Middelburg	arch.	afb. hier
f (561)	Nieuwlande	-	<1530	-	part.	
g (3)	Reimerswaal	-	<1530	Rotterdam	mus.	
h (371)	Reimerswaal	-	<1530	Cothen	part.	deksel
i (497)	Utrecht	Strosteeg	XVI	Utrecht	part.	
j (358)	Westerschouwen	-	-	-	part.	

B70

MV; kannetje
tin-lood; mal
kannetje met ronde opening
XIV
h 3-3,5;dm 1,5-2

a (734)	Amsterdam	Nes/Rokin	XIVA	Amsterdam	arch.	
b (737)	Amsterdam	Nes/Rokin	XIVB	Amsterdam	arch.	
c (819)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	XIV-XV	Amsterdam	arch.	
d (744)	Amsterdam	PH-kade	1375-1425	Amsterdam	arch.	?
e (752)	Amsterdam	Rokin/Nes	XIVA	Amsterdam	arch.	
f (285)	Den Bosch	Loeffplein	XIV-XV	Den Bosch	part.	iets boller
g (286)	Den Bosch	Loeffplein	XIV-XV	Den Bosch	part.	
h (247)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	
i (107)	Ieper	Verdr. Weide?	<1383?	Ieper	mus.	
j (276)	Rotterdam	spoortunnel	-	Rotterdam	part.	
k (4)	Utrecht	Keizerstraat	XV	Rotterdam	mus.	afb. hier
l (453)	Middelburg	Geeren?	XIV	Middelburg	part.	
m (172)	-	-	-	Cothen	part.	?
n (355)	-	-	-	Cothen	part.	

B71

MV; kan met letters

tin-lood; mal

kannetje met brede rechte buik met letters

XV

h 3,5;b 2,5

a (548)	Mechelen	Dijle	-	-	-
b (136)	Middelburg	Kousteensedijk	XV	Middelburg	arch.
c (359)	Westerschouwen	-	<1500	-	part.
d (177)	-	-	-	Cothen	part.

afb. hier

B72

MV; kelk zeshoekige voet

tin-lood; mal

kelk met ronde cuppa op zeshoekige voet (brander?)

XIV-XV

h 3,5-4;dm 3

a (843)	Amsterdam	Nes	XIVA	Amsterdam	arch.
b (702)	Amsterdam	-	-	Amsterdam	arch.
c (550)	Nieuwlande	-	<1530	-	part.
d (551)	Nieuwlande	-	<1530	-	part.
e (12)	-	-	1400	Rotterdam	mus.

afb. hier

B73

MV; kelk

tin-lood; mal/gedraaid

kelk met ronde cuppa op cirkelvormige voet

XIV-XVI

h 3-4,5;dm 2,5-3

a (724)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.
b (790)	Amsterdam	Rokin/Nes/metro	XIV-XVI	Amsterdam	arch.
c (763)	Amsterdam	Warmoesstraat	<1600	Amsterdam	arch.
d (335)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP
e (525)	Groningen	Wolters N.	XVI	Groningen	arch.
f (77)	Leeuwarden	schouwburg	XIV-XVI	Leersum	part.
g (158)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.
h (552)	Nieuwlande	afval	<1530	-	part.
i (214)	Nieuwlande	Peerdehoek	<1530	Breda	part.
j (168)	Reimerswaal	-	XVI	Cothen	part.
k (264)	Rotterdam	spoortunnel	-	Rotterdam	part.
l (242)	Venlo	Groenveld	-	Venlo	part.
m (43)	-	-	XV	Rotterdam	mus.
n (36)	-	-	XVI?	Rotterdam	mus.
o (37)	-	-	XVI?	Rotterdam	mus.
p (38)	-	-	XVI?	Rotterdam	mus.
q (44)	-	-	XVI	Rotterdam	mus.

6 fr

afb. hier

B74

MV; koekepan

tin-lood; mal

rechte koekepan met rechte rand en steel

XVI

l 5-5,5;dm 2,5-3

a (803)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	
b (804)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	fr
c (803)	Amsterdam	Rusland	XVI-XVII	Amsterdam	arch.	
d (76)	Amsterdam	Waterlooplein	<1595	Leersum	part.	
e (804)	Amsterdam	Waterlooplein	<1600	Amsterdam	arch.	fr
f (73)	Harlingen	-	-	Harlingen	mus.	
g (338)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Diksmuide	IAP	
h (228)	Nieuwlande	bij kerk	1500	Breda	part.	
i (268)	Rotterdam	spoortunnel	XV-XVI	Rotterdam	part.	4 st
j (498)	Utrecht	Strosteeg	XVI	Utrecht	part.	afb. hier

B75

MV; kom

tin-lood; mal

ronde (brandewijn/pap) kom met twee (drielobbige) oren/handvaten en platte bodem

XVI

l 5;dm 2,5

a (840)	Amsterdam	metrotracé	XVIB	Amsterdam	arch.	
b (834)	Amsterdam	metrotracé	ca 1600	Amsterdam	arch.	
c (784)	Amsterdam	metrotracé	XVI	Amsterdam	arch.	7 st
d (74)	Amsterdam	Waterlooplein	ca 1580	Leersum	part.	
e (406)	Den Bosch	-	ca 1600	Den Bosch	arch.	
f (501)	Dordrecht	beerput	XVI	Zevenhuizen	part.	afb. hier
g (202)	Eindhoven	kasteelgracht	1500-1610	Eindhoven	arch.	
h (522)	Groningen	Wolters N.?	XVI?	Groningen	arch.	
i (523)	Groningen	Wolters N.?	XVI?	Groningen	arch.	
j (225)	Rotterdam	spoortunnel	-	Breda	part.	
k (261)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Rotterdam	part.	5 st
l (468)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
m (48)	-	-	ca 1500	Delft	part.	
n (504)	-	-	XVI	-	part.	

B76

MV; kooltjestang
 tin-lood; mal
 tang met scharnierende benen, ronde uiteinden
 XVI
 l 10;b 1

a (713)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	afb. hier
b (791)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	5 fr
c (792)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	4 fr

B77

MV; krukje ('schemel')
 tin-lood; mal
 driehoekig krukje op drie poten, met versiering
 XIVB
 h 1,7;b 2

(733)	Amsterdam	Nes	XIVB	Amsterdam	arch.	afb. hier
-------	-----------	-----	------	-----------	-------	-----------

B78

MV; kussen
 tin-lood; mal
 vierkant kussen met kwasten op de hoeken
 XVI
 dm 3,8

(559)	Nieuwlande	-	<1530	-	part.	afb. hier
-------	------------	---	-------	---	-------	-----------

B79

MV; lepel
 tin-lood; mal
 (pol)lepelje met rechte steel (eventueel met bekroning) en ronde bak
 XIV-XVI
 l 3,5-8;dm 1,5-2

a (793)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	17 fr
b (740)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	-	Amsterdam	arch.	
c (381)	Amsterdam	-	-	Prinsenbeek	part.	
d (510)	Antwerpen	-	XV-XVI	Antwerpen	mus.	
e (510)	Antwerpen	-	XV-XVI	Antwerpen	mus.	
f (516)	Antwerpen	-	XVI-XVII	Antwerpen	mus.	3 st
g (408)	Den Bosch	beerput	XVd-XVIa	Den Bosch	arch.	
h (577)	Groningen	kasteel	XVIB	Groningen	arch.	2 st
i (112)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus	afb. hier
j (114)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus	fr, afb. hier
k (361)	Krabbendijke	-	-	Cothen	part.	
l (548)	Mechelen	Dijle	XVI	-	-	2 st

m (296)	Mechelen	Dijle	–	–	part.	
n (307)	Mechelen	Dijle	–	Mechelen	part.	
o (313)	Mechelen	Dijle	–	Mechelen	part.	
p (428)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Middelburg	arch.	
q (471)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	3 st
r (231)	Nieuwlande	afval	ca 1500	Breda	part.	
s (385)	Nieuwlande	afval	<1530	Prinsenbeek	part.	
t (270)	Rotterdam	spoor tunnel	–	Rotterdam	part.	
u (270)	Rotterdam	spoor tunnel	–	Rotterdam	part.	
w (207)	Zuid-Beveland	verdrongen	1350-1450	Goes	mus.	
x (397)	–	–	–	Breda	part.	fr

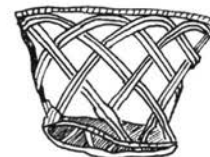
B80

MV; mand

tin-lood; mal

gevlochten mandje met ronde bodem (en hengsel), diverse hoogtes
XIV-XV

h 1,5-6; dm 1,5-3

a (707)	Amsterdam	metrotracé	–	Amsterdam	arch.	
b (726)	Amsterdam	metrotracé	–	Amsterdam	arch.	
c (748)	Amsterdam	Rokin	XIVA	Amsterdam	arch.	
d (836)	Amsterdam	Rusland	<1600	Amsterdam	arch.	
e (120)	Ieper	Verdr. Weide	XIVa	Gits	part.	hoog
f (309)	Mechelen	Dijle	–	Mechelen	part.	
g (311)	Mechelen	Dijle	–	Mechelen	part.	
h (364)	Nieuwlande	afval	<1530	Cothen	part.	
i (372)	Nieuwlande	afval	<1530	Cothen	part.	
j (560)	Nieuwlande	afval	<1530	Bergen/Zoom	part.	
k (5)	Reimerswaal	–	XV	Rotterdam	mus.	afb. hier
l (262)	Rotterdam	spoor tunnel	–	Rotterdam	part.	

B81

MV; monstrans

tin-lood; mal (in delen)

monstrans met voet, open deel dat in oogjes rond plaatje valt, topbekroning
XV-XVI

h ca 6 (compleet); dm max 2,5

a (722)	Amsterdam	metrotracé	–	Amsterdam	arch.	fr
b (795)	Amsterdam	metrotracé	–	Amsterdam	arch.	3 fr
c (798)	Amsterdam	metrotracé	–	Amsterdam	arch.	2 fr
d (796)	Amsterdam	metrotracé/l.v.	–	Amsterdam	arch.	afb. hier
e (797)	Amsterdam	metrotracé/l.v.	–	Amsterdam	arch.	4 fr
f	Nieuwlande	–	<1530	Breda	part.	afb. 58
g (316)	Mechelen	Dijle	–	Mechelen	part.	fr
h (137)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	arch.	fr
i (568)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	arch.	

j (486)	Middelburg	Kousteensedijk	–	Middelburg	part.	fr
k (216)	Nieuwlande	–	<1530	Breda	part.	fr
l (178)	Nieuwlande	–	<1530	Cothen	part.	fr
m (555)	Nieuwlande	–	<1530	–	part.	fr
n (234)	Reimerswaal	–	<1530	Breda	part.	
o (169)	Reimerswaal	–	<1530	Cothen	part.	fr
p (413)	Zeeland	verdronken	–	Souburg	part.	fr
q (416)	Zeeland	verdronken	–	–	part.	fr

B82

MV; 'paxtafel'

tin-lood; mal

schilderij met kruisiging, uitgevoerd in tin, met standaard aan achterzijde

XVB

h 5,1;b 3,5;d 1,2

a	Deventer	IJsselstraat	XVB	Deventer	mus.	
b (216)	Nieuwlande	Peerdehoek	XVd	Breda	part.	afb. 58

B83

MV; 'paxtafel'

tin-lood; mal

drielobbige vorm met voorstelling Maria met kind, met standaard aan achterzijde

XV-XVI

h 4,7;b 4,0;d 1,1

(226)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Breda	part.	afb. 58
-------	------------	----------------	-----	-------	-------	---------

B84

MV; 'poffertjespan'

tin-lood; mal

rond bord met bolle rand en verdiepte rondjes in midden

XIV

d 3

a (799)	Amsterdam	metrotracé	–	Amsterdam	arch.	
b (799)	Amsterdam	Rokin/Nes	XIVA	Amsterdam	arch.	
c (281)	Den Bosch	Loeffplein	XIV-XV	Den Bosch	part.	
d (106)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	afb. hier
e (119)	Ieper	Verdr. Weide?	<1383?	Gits	part.	?
f (395)	Nieuwlande	–	<1530	Breda	part.	
g (556)	Nieuwlande	–	<1530	–	part.	

B85

MV; schaar
tin-lood; mal
knijpschaar met twee bladen
XIV-XV
l 6-7;b 2-4

a (407)	Den Bosch	Capucijnerpoort	XIII-XIV	Den Bosch	arch.	afb. hier
b (507)	Dordrecht	-	XV	Utrecht	part.	

B86

MV; schaar
tin-lood; mal
schaar met scharnierende bladen en ronde ogen
XVI
l 5;b 1,2

(720)	Amsterdam	metrotracé	XVIB	Amsterdam	arch.	afb. hier
-------	-----------	------------	------	-----------	-------	-----------

B87

MV; schep
tin-lood; mal
schep met trapeziumvormig blad met opstaande randen en lange steel
XVI
l 5-7;l blad 2-3;b blad 2-2,5

a (800)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	5 st, afb. hier
b (801)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	13 fr
c (380)	Amsterdam	-	-	Prinsenbeek	part.	
d (232)	Den Hout	bij molen	XVI	Breda	part.	fr
e (151)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	fr
f (475)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	3 st
g (379)	Nieuwlande	afval	<1530	Prinsenbeek	part.	fr
h (271)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Rotterdam	part.	fr
i (274)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Rotterdam	part.	2 fr
j (384)	Rotterdam	spoortunnel	-	Prinsenbeek?	part.?	fr

B88

MV; schrijn
tin-lood; mal (in delen)
schrijntje met rechthoekige bak en deksel, op poten, met opstaande versiering op nok
XIV-XVI
l 3-4,5;b 2;h bak 2-2,5

a (757)	Amsterdam	Rusland	XVI	Amsterdam	arch.	fr
b (87)	Brugge	Willemstraat	-	Brugge	arch.	afb. hier
c (88)	Brugge	Willemstraat	-	Brugge	arch.	fr

d (439)	Brugge	-	-	Breskens	part.	insigne?
e (520)	Groningen	Wolters N.?	-	Groningen	arch.	fr
f (108)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	fr
g (449)	Middelburg	gracht	XIV	Middelburg	part.	fr
h (457)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	fr
i (458)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	fr
j (450)	Middelburg	-	-	Middelburg	part.	fr
k (186)	Nieuwlande	afval	<1530		part.	fr
l (278)	Rotterdam	spoortunnel	-	Rotterdam	part.	fr
m (187)	Rotterdam	spoortunnel	-	-	-	fr
n (279)	Rotterdam	spoortunnel	-	-	-	

B89

MV; schuimspaan

tin-lood; mal

schuimspaan met steel en ovaalvormig/rond blad met gaatjes

XVI

l 5;dm blad 2-3

a (461)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	afb. hier
b (478)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	2 fr
c (391)	Rotterdam	spoortunnel	-	Breda	part.	fr
d (391)	Rotterdam	spoortunnel	-	Breda	part.	fr

B90

MV; speeltafeltje

tin-lood; mal

tafeltje op schragen met spelborden op blad

XIV

l 4;b 1,5;d 1,5

a (736)	Amsterdam	Nes/Rokin	XIVB	Amsterdam	arch.	afb. hier
b (738)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	XIVd	Amsterdam	arch.	
c (60)	Den Bosch	Loeffplein	-	-	part.	kan
d (383)	Nieuwlande	-	<1530	Breda	part.	

B91

MV; spit

tin-lood; mal

braadspit met handvat om het te draaien

XVI

l 8,5;d 1

(180)	Reimerswaal	-	<1530	Cothen	part.	afb. hier
-------	-------------	---	-------	--------	-------	-----------

B92

MV; standaard
tin-lood; mal
kruisvormige standaard met 4 versierde poten en een langere in midden
XIV
h 4;b 3,5

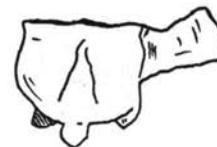

a (817)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	XIV-XV	Amsterdam	arch.
b (751)	Amsterdam	Rokin/Nes	XIVa	Amsterdam	arch.

afb. hier

B93

MV; steelkom
tin-lood; mal
kleine hoge kom op drie poten met steel
XVI
l 2,5;dm 1,5

(253)	Zwolle	Kleine Aa	XVI	Zwolle	mus.
-------	--------	-----------	-----	--------	------

afb. hier

B94

MV; stoel
tin-lood; mal
stoel met halfcirkelvormige leuning voorzien van rozetten, op drie poten
XIV
h 3-3,5;b 4,5-5;d 2-2,5

a (820)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	XIVa	Amsterdam	arch.
b (173)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	XIV-XV	Cothen	part.
c (747)	Amsterdam	Rokin/Nes	XIVa	Amsterdam	arch.
d (749)	Amsterdam	Rokin/Nes	XIVa	Amsterdam	arch.
e (495)	Bolsward	-	-	Bolsward	part.
f (345)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Diksmuide	IAP
g (477)	Middelburg	De Geeren	XIV	Middelburg	part.
h (557)	Nieuwlande	-	<1530	-	part.
i (375)	Rotterdam	tunnel	-	Breda	part.

fr
afb. hier
2 st**B95**

MV; stoel
tin-lood; mal (vouwbaar)
stoel met rechte leuning en vierkante zitting, op vier poten
XV-XVI
h ca 5;b 2,6;dm zitting ca 1

a (454)	Middelburg	-	-	Middelburg	part.
b (390)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Breda	part.
c (184)	Rotterdam	spoortunnel	XVI	Cothen	part.

fr
afb. hier

B96

MV; strijkijzer
tin-lood; mal
plat strijkijzer met gehoekt handvat
ca 1600
l 3-3,5;b 2;h 1

a (832)	Amsterdam	metrotracé	XVIId-XVIIA	Amsterdam	arch.	decoratie
b (824)	Amsterdam	metrotracé	XVIIA?	Amsterdam	arch.	decoratie
c (833)	Amsterdam	metrotracé	XVIIA?	Amsterdam	arch.	
d (805)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	afb. hier
e (805)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	afb. hier
f (805)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	afb. hier
g (81)	Hoorn	-	XVI	Hoorn	mus.	

B97

MV; strijkijzer
tin; gegoten
open bakje strijkijzer met punt
ca 1600
l 4,5;b 2,5;h 2

(725)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	afb. hier
-------	-----------	------------	---	-----------	-------	-----------

B98

MV; struikje
tin-lood; mal
plaatje met bloemenstruik erop
XIV?
dm 2,3;h 1,8

a (192)	Vlissingen	riool	XIV?	-	part.	
b (167)	-	-	-	Cothen	part.	afb. hier

B99

MV; tafel
tin-lood; mal
tafel met (florale) decoratie op schragen
XVI
?

(455)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	afb. hier
-------	------------	----------------	-----	------------	-------	-----------

B100

MV; tak
tin-lood; mal
tak met zijtakken
XVIA
l 5,8;b 3,2

(368) Valkenisse – XVIA Cothen part. afb. hier

B101

MV; teljoor
tin-lood; mal
rechthoekig teljoor met randje
XIV-XVI
l 4;b 2,5-3

a (123)	Ieper	Verdr. Weide	XIVa	Gits	part.	afb. hier
b (153)	Mechelen	Dijle	–	Mechelen	part.	
c (377)	Nieuwlande	afval	<1530	Prinsenbeek	part.	
d (51)	–	–	XVI	Delft	part.	

B102

MV; teljoor
tin-lood; mal
rond teljoor met randje
XVI
dm 5

(229) Rotterdam Rotte ca 1500 Breda part. afb. hier

B103

MV; toren
tin-lood; mal (samengesteld)
rondplastische kerktoeren met spits, opengewerkt
XIVA
h 8,4;b 2,6;d 1,2

(249) Ieper V.W. Ieperlee <1350 Zellik IAP afb. hier

B104

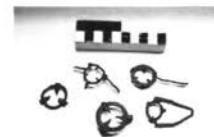
MV; treeft
tin-lood; mal
vierkante treeft met hoog hengsel
XVI
h 6,5;b 3

a (394)	Nieuwlande	–	<1530	Breda	part.	afb. hier
b (382)	Rotterdam	spoortunnel	–	Breda	part.	

B105

MV; treeft
tin-lood; mal
treeft met ronde voet en hoog hengsel
XVI
h 5-11;b 3

a (807)	Amsterdam	Egelantiersgr.	-	Amsterdam	arch.	
b (806)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	
c (807)	Amsterdam	Prinsengracht	-	Amsterdam	arch.	
d (806)	Amsterdam	Waterlooplein	-	Amsterdam	arch.	
e (80)	Deventer	-	XVI	Deventer	mus.	
f (524)	Groningen	kasteel	XVIB	Groningen	arch.	
g (579)	Groningen	kasteel	XVIB	Groningen	arch.	2 st
h (476)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	afb. hier
i (476)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	afb. hier
j (476)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	afb. hier
k (476)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	afb. hier
l (476)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	afb. hier
m (269)	Rotterdam	spoortunnel	-	Rotterdam	part.	

B106

MV; treeft met 1 vis
tin-lood; mal
rechthoekig treeft met vis op de spijlen
XVI
l 6;b 3,5

a (809)	Amsterdam	metrotracé	1600	Amsterdam	arch.	
b (809)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	fr
c (809)	Amsterdam	Waterlooplein	XVI d	Amsterdam	arch.	afb. hier
d (485)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
e (267)	Rotterdam	spoortunnel	-	Rotterdam	part.	

B107

MV; treeft met 2 vissen
tin-lood; mal
rechthoekige treeft met 2 vissen op de spijlen
XV-XVI
l 6;b 3,5

a (809)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	fr
b (809)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	fr
c (810)	Amsterdam	metrotracé	1525-1575	Amsterdam	arch.	
d (810)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	afw.
e (496)	Dordrecht	-	XV	Utrecht	part.	afb. hier
f (580)	Groningen	kasteel	XVIB	Groningen	arch.	2 st.
g (424)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	-	part.	

h (398)	Nieuwlande	-	<1530	Breda	part.	fr
i (398)	Nieuwlande	-	<1530	Breda	part.	fr

B108

MV; trip
tin-lood; mal
kleine spitse trip (onderschoen)
XIV-XV
l 3,7;b 1,2;h 0,8

a (506)	Dordrecht	De Boogjes	XIV?	Utrecht	part.	afb. hier
b (362)	Krabbendijke	-	XV	Cothen	part.	

B109

MV; vergiet
tin-lood; mal
ronde vergiet met aantal gaten in bodem (en twee handvaten)
XIV-XVI
b 4,5;dm 3,5

a (812)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	4 st
b (282)	Den Bosch	Loeffplein	1450-1550	Den Bosch	part.	hengsel
c (103)	Ieper	gracht	XIV	Ieper	mus.	afb. hier
d (474)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
e (272)	Rotterdam	spoortunnel	-	Rotterdam	part.	

B110

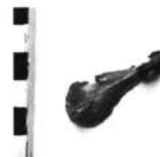
MV; vetvanger
tin-lood; mal
ovale vetvanger met florale decoratie op blad en met drie stroken aangezet handvat
XV-XVI
l 6 (zonder handvat 2);b 4,5

a (813)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	decoratie?
b (813)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	decoratie?
c (813)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	decoratie?
d (85)	Brugge	Willemstraat	-	Brugge	arch.	afb. hier
e (334)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	fr
f (283)	Den Bosch	Loeffplein	-	Den Bosch	part.	
g (204)	Eindhoven	kasteelgracht	XV-XVIIA	Eindhoven	arch.	
h (154)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	
i (138)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Middelburg	arch.	
j (451)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	leeg
k (452)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
l (460)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	leeg?
m (479)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
n (220)	Nieuwlande	-	XV-XVI	Breda	part.	

B111

MV; viool
tin-lood; mal
blad van viool met handvat
XIV
l 4,5;b 2

a (735)	Amsterdam	Nes/Rokin	XIVa	Amsterdam	arch.	
b (126)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	afb. hier
c (373)	Krabbendijke	–	XV	Cothen	part.	

B112

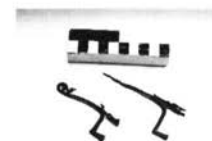
MV; vogelkooi
tin-lood; mal
vogelkooi met ronde bovenkant, op pootjes, vogel erin
XVI
l 1,9;b 1,4;h 1,4

(566)	Nieuwlande	–	<1530	–	part.	afb. hier
-------	------------	---	-------	---	-------	-----------

B113

MV; vuurbok
tin-lood; mal
vuurbok met haken voor spit en standaard
XVI
h 6;b 4;h spit 2

a (814)	Amsterdam	metrotracé	XVI	Amsterdam	arch.	3 st
b (815)	Amsterdam	metrotracé	XVI	Amsterdam	arch.	2 st
c (182)	Amsterdam	Waterlooplein	–	Cothen	part.	
d (574)	Groningen	Ossenmarkt	–	Groningen	arch.	
e (463)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	afb. hier

B114

MV; vuurklok
tin-lood; mal
halfronde vuurklok met handvat op ronde bovenkant
XVI
?

a (499)	Hoorn	–	XVI	Hoorn	part.	afb. hier
b (423)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	–	part.	

B115

MV; vuurtang

tin-lood; mal

tweebenige tang met ronde bladen aan uiteinden, om dingen uit vuur te halen

XVI

l 9,3;b 2,3;l handvat 2,4

a (842)	Amsterdam	metrotracé	ca 1600	Amsterdam	arch.	fr, afb. hier
b (393)	Nieuwlande	–	XVIA	Breda	part.	

B116

MV; wafelijzer

tin-lood; mal

rechthoekig blad met aanduiding wafels en aanhechtpunt, aan schuifbare steel

XV-XVI

l blad 2,3-2,5;b blad 1,3-1,5;l steel 5

a (816)	Amsterdam	metrotracé	–	Amsterdam	arch.	afb. hier
b (816)	Amsterdam	metrotracé	–	Amsterdam	arch.	afb. hier
c (816)	Amsterdam	metrotracé	–	Amsterdam	arch.	afb. hier
d (742)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	XIV-XV	Amsterdam	arch.	
e (816)	Amsterdam	Rusland	XVI-XVII	Amsterdam	arch.	
f (412)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Souburg	part.	
g (418)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Souburg	part.	
h (473)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
i (277)	Rotterdam	spoortunnel	–	Rotterdam	part.	
j (208)	Zuid-Beveland	verdrongen	XIVB-XVA	Goes	mus.	
k (400)	–	–	–	Breda	part.	

B117

MV; wieg

tin-lood; mal (in delen)

rechthoekige bak op poten, zijanten met halfronde bovenkant (wieg?)

XIV-XVI

h ca 2,5;b ca 3

a (709)	Amsterdam	metrotracé	XVI-XVII	Amsterdam	arch.	fr
b (762)	Amsterdam	Warmoesstraat	<1600	Amsterdam	arch.	fr
c (778)	Amsterdam	Waterlooplein	ca 1600	Amsterdam	arch.	fr
d (191)	Nieuwlande	–	<1530	Cothen	part.	
e (189)	Sneek	–	XVI?	Bolsward	part.	
f (294)	Zeeland	verdrongen	XVIA	Den Bosch	part.	fr
g (185)	–	–	–	Cothen	part.	afb. hier

B118

MV; 'wierookschaal'

tin-lood; mal (in delen)

ovale schaal op ovale voet, in twee helften geconstrueerde deksel (aan twee zijden te openen)

XVI

l 5,7;b 3,2;h 2,4

a (731)	Amsterdam	metrotracé	1475-1550	Amsterdam
b (419)	-	-	-	-

arch. afb. hier
part.

B119

MV; zaaghaal

tin-lood; mal

kruishaal met schuifhaak aan zaag (en twee zijhaken)

XVI

l 5-10;b 4;l zijhaken 3,5

a (788)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam
b (759)	Amsterdam	Rusland	XVIA	Amsterdam
c (205)	Den Bosch	-	XVI	Veldhoven
d (179)	Dordrecht	-	XV?	Cothen
e (203)	Eindhoven	kasteelgracht	1500-1650	Eindhoven
f (480)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg
g (567)	Nieuwlande	afval	<1530	Roosendaal
h (223)	Reimerswaal	afval	XV-XVI	Breda

arch. 9 fr
arch. afb. hier
mus.
part.
arch. fr
part.
part. fr
part. afb. 58

B120

MV; zak

tin-lood; mal

rondplastische zak, samengebonden onder rand, ergens op te bevestigen

XIVA

h 2,5;b 1,9;dm 1,5

(346)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Diksmuide
-------	-------	--------------	-------	-----------

IAP afb. hier

B121

MV; zoutvat

tin-lood; mal

achthoekig zoutvat met deksel

XV

h 3,8;b 3,8;dm 3,1

(711)	Amsterdam	metrotracé	1475-1525	Amsterdam
-------	-----------	------------	-----------	-----------

arch. afb. hier

*been***B122**

MV; mes
 been; gesneden
 klein mesje
 XI
 l 7,4;b 0,7;d 0,3

(238) Dorestad – XI Leiden mus. afb. hier

*koper***B123**

MV; grape
 roodkoper; gegoten
 kleine grape op drie poten met gehoekte oren
 XIVB-XVA
 h 17,5

(206) Zuid-Beveland verdronken land 1350-1450 Goes mus.

B124

MV; schep
 geelkoper; gesneden
 rechte schep met lange steel (asschep)
 XVI
 l 9,1

(500) Dordrecht – XVIA Spijkenisse part. afb. hier

B125

MV; schuimspaan
 geelkoper; gegoten
 schuimspaan met steel en ovaalvormig/rond blad met gaatjes
 XV-XVII
 l 12-21;dm blad 4,5-8

a (703) Amsterdam Haarlemmerdijk XVI-XVII Amsterdam arch. afb. hier
 b (802) Amsterdam metrotracé – Amsterdam arch. fr
 c (802) Amsterdam Nes XVb Amsterdam arch. fr

B126

MV; treeft
geelkoper; gesneden
vlakke rechthoekige treeft met steel
XVI
?

a (219)	Amsterdam	gracht	XVI	Breda	part.	afb. hier
b (481)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	

B127

MV; vuurklok
latoenkoper; mal
halfronde vuurklok met handvat op ronde bovenkant
XVI d
h 9,5; b 9

(845)	Amsterdam	Waterlooplein	XVI d	Amsterdam	arch.	afb. hier
-------	-----------	---------------	-------	-----------	-------	-----------

B128

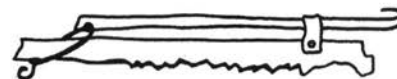
MV; vuurtang
geelkoper; gegoten
tweebenige tang met vlakke cirkelvormige uiteinden
XVI?
l 16; b 4

(730)	Amsterdam	metrotracé	XVI?	Amsterdam	arch.	afb. hier
-------	-----------	------------	------	-----------	-------	-----------

B129

MV; zaaghaal
geelkoper; gesneden
zaaghaal met schuifbare haak
XVI
h 12-15; b 2-3

a (714)	Amsterdam	metrotracé	<1600	Amsterdam	arch.	afb. hier
b (710)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	fr
c (480)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	

*glas***B130**

MV; bak
 glas; geblazen
 laag rond bakje met verticale ribbels (meloenvorm), mogelijk helft
 XVI
 h 2,5;dm 3,8

(196) Eindhoven kasteelgracht 1500-1610 Eindhoven arch. afb. hier

POPPEN*hout***B131**

P; beweegbare pop
 hout; gesneden
 grote beweegbare stokpop met los ingezette armen
 XIV
 h ca 80

(63) Utrecht beerput XIV Utrecht arch. afb. 55

B132

P; beweegbare pop
 hout; gesneden
 pop met los aangezette ledenmaten
 XVI
 h romp 13,5;b 6,3

(64) Deventer Burseplein XVI Amersfoort ROB afb. 54

B133

P; beweegbare pop
 hout; gesneden
 hoofd en romp pop voor bevestiging op horizontale stok, poppenkastpop?
 XVIB
 h 8,3;b 3,1;dm gat 0,5

(53) Den Bosch beerput XVIB Den Bosch arch. afb. hier

aardewerk

B134

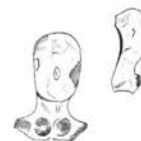
P; dame te paard
aardewerk; gedraaid/handgevormd
dame in amazone-zit op paard, hol
XV
l 7;h 6;d 3

(D3)	Reimerswaal	afval	ca 1500	Rotterdam	mus.	fr, afb. hier
------	-------------	-------	---------	-----------	------	---------------

B135

P; kopje
gebakken klei; mal/handgevormd
kopje met holle achterkant, op stok gezeten. Soms fr torso, soms gat voor bevestiging hoofddekse
XV-XVI (en later?)
h 4 (met torso 6);b 2-4;d 2,5-3

a (73)	Antwerpen	Schelde	XVI	Mechelen	mus.	
b (6)	Antwerpen	Zw.Zusterstraat	XVIB?	Antwerpen	arch.	
c (1)	Delft?	-	-	Rotterdam	mus.	afb. hier
d (41)	Eindhoven	kasteelgracht	XVI	Eindhoven	arch.	afb. 92
e (27)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	
f (28)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	
g (29)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	
h (30)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	
i (31)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.	
j (26)	Mechelen	Dijle	-	Zellik	IAP	
k (32)	Mechelen	Dijle	-	Zellik	IAP	lang
l (8)	Souburg	Slot Aldegonde	<1572	Middelburg	arch.	afb. 145
m (7)	Westerschouwen	-	XV	Zierikzee	part.	afb. 93

B136

P; ruiter te paard
aardewerk; gedraaid/handgevormd
ruiter op paard, hol
XIV-XV
l 7;h 6;d 4

a (67)	Antwerpen	kasteel	XV	Brussel	mus.	
b (25)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	fr, afb. hier

*tin-lood***B137**

P; arm

tin-lood; mal

losse arm met gat voor figuur met beweegbare ledenmaten, kan iets vasthouden

XIV-XVII

l bovenarm 3,9;l onderarm 3,8;b 1;dm gat 0,3;dm hand 0,3

a (104)	Amsterdam	metrotracé	1575-1625	Amsterdam	arch.	afb. hier
b (33)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	afb. 122

B138

P; muzikant

tin-lood; mal

staande figuur op standaard, spelend op vedel

XIVA

h 3,9;b 1,7

(15)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	afb. hier
------	-------	--------------	-------	--------	-----	-----------

B139

P; nar

tin-lood; mal

kopje nar met lange puntmuts, hoort op stokje

XIV A

h 3-3,5;b 2-3;dm 1

a (23)	Aardenburg	Rodanborch II	ca 1300	Middelburg	arch.	afb. hier
b (22)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Diksmuide	IAP	

B140

P; ruiter

tin-lood; mal

ridder te paard met schild en vooruitgestoken lans, vlak, standaard

XIVA

l 4,5;h 4

a (11)	Ieper	Verdr. Weide	ca 1300	Ieper	mus.	afb. 176
b (14)	Ieper	Verdr. Weide	ca 1350	Zellik	IAP	

B141

P; ruiter

tin-lood; mal

ridder te paard met schild en getrokken omhoog gericht zwaard, plat, standaard,
soms poten naast elkaar

XIV-XVI

l 4-5,5;h 3-4

a (59)	Aardenburg	–	XIII	Breskens	part.	afb. 77
b (16)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	
c (17)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	
d (61)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
e (35)	Nieuwlande	afval	<1530	Cothen	part.	
f (70)	Schiedam	Hema	XIV-XV	Rotterdam	arch.	afb. hier
g (71)	Schiedam	Hema	XIV-XV	Rotterdam	arch.	fr, afb. hier

B142

P; ruiter

tin-lood; mal

tweezijdig bewerkte ruiter te paard met schild en zwaard, op standaard

XIVA

l 6;h 7,5;d 2

a (102)	Amsterdam	PH-kade	XIVA	Amsterdam	arch.	afb. 157
b (40)	Nieuwlande	–	<1530	–	part.	
c (24)	Terneuzen	Biervliet	XIVA	Middelburg	arch.	afb. 158

B143

P; ruiter

tin-lood; mal

ridder te paard met schild en kort omhooggestoken zwaard, teugels vast in 'knop', gedrongen, vlak

XIII-XIVA

l 3;h 3-4

a (34)	Ieper	markt	XIIIB	Diksmuide	IAP	afb. hier
b (18)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	afb. 117
c (46)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik	IAP	fr
d (58)	Middelburg	Arnestein	XIII-XIV	Breskens	part.	

B144

P; ruiter

tin-lood; mal

dame in amazonezit te paard

XIVA

l 5;h 3

(13)	Diksmuide	afvalput	ca 1300	Gits	part.	afb. hier
------	-----------	----------	---------	------	-------	-----------

B145

P; ruiter

tin-lood; mal

rondplastisch: ridder te paard met schild en ronde helm

XV-XVI

l 4;h 3-4

a (10)	Brugge	Frajak	XVI	Brugge
b (38)	Brugge	-	-	Gits
c (39)	Reimerswaal	-	<1530	-

arch.	fr, afb. hier
part.	
part.	afb. 78

B146

P; ruiter

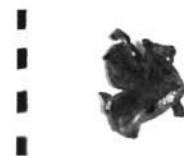
tin-lood; mal

rondplastische ridder te paard met schild, vaandel en puntige helm

XIV-XV

l 4-5;h 4,5-5

a (36)	Dordrecht	-	-	Cothen
b (37)	Dordrecht	stort	XV	Cothen
c (19)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik

part.	
part.	
IAP	afb. hier

B147

P; ruiter

koper; gesneden

ridder op springend paard, met schild en getrokken zwaard, vlak, geen standaard

XV?

l 3,2;h 3

(72)	Rotterdam	-	-	Rotterdam
------	-----------	---	---	-----------

h.mus.	afb. hier
--------	-----------

B148

P; toernooi

tin-lood; mal

op elkaar toerijende ruitertjes in setting, vlak

XIV

l 4,5;h 1,6

a (21)	Brugge	Garenmarkt	XIV-XV	Brugge
b (52)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Zellik

arch.	afb. hier
IAP	fr

B149

P; tribune

tin-lood; mal

tribune met drie personen erachter

XIVA

-

(20)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper
------	-------	--------------	-------	-------

mus.	afb. 117
------	----------

RAMMELAARS

aardewerk

B150

R; rammelaar

aardewerk type Andenne; gedraaid

bolvormige rammelaar met steel

XII-XIV

l 8-12;dm bol 5-6

a (53)	Aardenburg	De Smet	XIII	Aardenburg	mus.	
b (65)	Alkmaar	-	-	Nijmegen	part.	afb. 143
c (58)	Andenne	Andenelle	XId-XIII	Andenne	mus.	4 fr
d (54)	Antwerpen	Dok I	XId-XIIIa	Antwerpen	mus.	
e (55)	Antwerpen	Gildekampstr.	XId-XIIc	Antwerpen	arch.	
f (7)	Antwerpen	Stadsparking	XId-XIIc	Antwerpen	arch.	bol
g (8)	Antwerpen	Stadsparking	XId-XIIc	Antwerpen	arch.	steel
h (56)	Antwerpen	Stadsparking	XId-XIIIa	Antwerpen	mus.	14 fr
i (12)	Brugge	Garenmarkt	XVI	Brugge	arch.	?
j (20)	Eindhoven	kasteelgracht	XVI	Eindhoven	arch.	?
k (25)	Geldrop	-	XI?	-	-	
l (57)	Gent	Bennesteeg	XIIIB-XIVA	-	-	
m (61)	Gent	St.Macharius	XId-XIIIa	-	-	
n (59)	Latinne	-	XII-XIII	Luik	mus.	
o (5)	Leiden	Marsmansteeg	1400?	Rotterdam	mus.	
p (60)	Leiden	-	-	-	part.	
q (51)	Maastricht?	-	XII	Maastricht	mus.	
r (40)	't Zandt	wierde	XII-XIII	Groningen	mus.	
s (6)	-	-	1400?	Rotterdam	mus.	afb. hier

B151

R; rammelaar

aardewerk (roodbakkend); handgevormd

bolvormige rammelaar met steel

XIV

l 8;dm 5,5

(2)	Utrecht	Jan Meylenstr.	ca 1400	Rotterdam	mus.	afb. hier
-----	---------	----------------	---------	-----------	------	-----------

B152

R; rammelaar

aardewerk type Pingsdorf; handgevormd

bolvormige rammelaar met steel

XII-XIII

l 8;dm 5

a (41)	Geervliet	kanaal	XI-XII	Spijkenisse	part.	afb. 63
b (26)	Tiel	Ambtmanstraat	XII-XIV	-	-	afb. hier

B153

R; rammelaar
aardewerk Brunssum-Schinveld; handgevormd
enigszins bolvormige rammelaar met toelopende steel
XI-XII
l 7-12;dm 3,5-6

a (52)	Brunssum-Schinv.	-	XII	Sittard	mus.	
b (46)	Nieuwenhagen	pottenb.afval	XIIa	-	-	
c (50)	Schinveld	pottenb.afval	XII	Venlo	mus.	
d (45)	Schinveld	pottenb.afval	XIa-XIIa	-	-	2 st.
e (47)	Schinveld	pottenb.afval	XIa-XIIa	-	-	afb. hier
f (44)	Schinveld	pottenb.afval	XII	-	-	2 st.

B154

R; rammelaar
aardewerk; handgevormd
kleine bolvormige rammelaar met hengel
XIV
h 4,3;b hengel 1,2;dm 2,8

(1)	Zierikzee	-	ca 1400	Rotterdam	mus.	afb. hier
-----	-----------	---	---------	-----------	------	-----------

tin-lood

B155

R; rammelaar
tin-lood; mal
bolvormige rammelaar uit twee helften, gaten en sluitpunten
XIV-XVI
dm 3,5;d 1,6

a (103)	Amsterdam	metrotracé	XVI	Amsterdam	arch.	fr
b (103)	Amsterdam	metrotracé	XVI	Amsterdam	arch.	fr
c (102)	Amsterdam	metrotracé		Amsterdam	arch.	
d (9)	Brugge	Willemstraat	-	Brugge	arch.	afb. hier
e (17)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	2 fr
f (18)	Dordrecht	De Boogjes	XV	Cothen	part.	
g (13)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	2 fr
h (15)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Middelburg	arch.	fr
i (16)	Middelburg	Kousteensedijk	1550-1560	Middelburg	arch.	afb. 140
j (34)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
k (35)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	
l (19)	Nieuwlande	-	<1530	-	part.	
m (33)	Sluis	-	XV	Oostburg	part.	

B156

R; rammelaar
tin/zilver; mal

bolvormige opengewerkte rammelaar, versierd, met pijpvormige onderzijde voor plaatsing op stokje, belletje

XIVA

l 6;dm 3;dm gat 0,5

a (104)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	1325-1375	Amsterdam	arch.	afb. 45
b (32)	Brugge	Garenmarkt	XIV-XV	Breskens	part.	afb. hier

been

B157

R; rinkelbel

been en metaal; gesneden

langwerpige rammelaar met bijstuk, fluitje en belletjes

IX-XVII

l ca 10;b 1-2

a (105)	Amsterdam	PH-kade	XVIA	Amsterdam	arch.	
b (27)	Den Bosch	-	XVI?	Den Bosch	arch.	fr
c (48)	Dorestad	-	IX	Amersfoort	mus.	
d (37)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	afb. hier
e (38)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	afb. hier
f (39)	Middelburg	Kousteensedijk	XVI	Middelburg	part.	fr, afb. hier
g (63)	Utrecht	Jan Meyenstraat	-	Utrecht	arch.	fr

TOLLEN

hout

B158

T; tol

hout; gedraaid

bolvormige bovenkant, driehoekig naar punt, handvat (meestal iets plat stukje op bovenkant)

XIV-XVI

h 3-8;dm 2-5

a (120)	Amsterdam	beerput	XVI d	Amsterdam	arch.	
b (110)	Amsterdam	Nw. Leliestr.	-	Amsterdam	arch.	
c (52)	Dordrecht	Groenmarkt	XIII-XV	Amersfoort	ROB	klein
d (51)	Dordrecht	Tolbrugstraat	XIII-XV	Amersfoort	ROB	
e (18)	Eindhoven	gracht kasteel	1420-1650	Eindhoven	arch.	afb. hier
f (26)	Groningen	beerput school	ca 1500	Groningen	arch.	
g (61)	Groningen	beerput school	ca 1500	Groningen	arch.	
h (63)	Groningen	beerput school	ca 1500	Groningen	arch.	

i (4)	Harlingen	–	XVI	Harlingen	mus.	
j (36)	Kampen	beerput	XIVB	Kampen	part.	
k (30)	Kampen	–	XVB	Kampen	arch.	afb. 94
l (5)	Langweer	sloot	XVI	Leeuwarden	mus.	
m (20)	Leiden	Latijnse school	XVI	Leiden	mus.	
m (38)	Utrecht	Hema	ca 1400	Utrecht	arch.	

B159

T; tol

hout; gedraaid

bolvormig, uitlopend in punt, bolle bovenkant

XIII-XVI

h 5-8;dm 4-7

a (108)	Amsterdam	Nieuwendijk	1200-1230	Amsterdam	arch.	
b (113)	Amsterdam	Olofspoot	XIVd-XVa	Amsterdam	arch.	
c (122)	Amsterdam	Olofspoot	XIVd-XVa	Amsterdam	mus.	
d (117)	Amsterdam	Rokin	XIVA	Amsterdam	arch.	
e (10)	Delft	beerput Eland	1450-1550	Delft	arch.	afb. 132
f (11)	Delft	beerput Eland	1450-1550	Delft	arch.	afb. 133
g (47)	Den Haag	gracht hof	XVI?	Den Haag	arch.	
h (55)	Dordrecht	–	ca 1600	Amersfoort	ROB	
i (24)	Goedereede	afval	XVA	–	–	
j (27)	Groningen	beerput school	ca 1500	Groningen	arch.	
k (62)	Groningen	beerput school	ca 1500	Groningen	arch.	
l (29)	Groningen	Lage der A	XVI	Groningen	arch.	
m (19)	Haarlem	beerput	XVIB	Haarlem	arch.	afb. hier
n (8)	Kampen	–	–	Kampen	arch.	fr
o (43)	Venlo	stortlaag	XVI?	Venlo	part.	

B160

T; tol

hout; gedraaid

enigszins bolvormig, uitlopend in punt, platte bovenkant

XII-XV

h 4-7;dm 4-6

a (103)	Amsterdam	metrotracé	1475-1550	Amsterdam	arch.	
b (109)	Amsterdam	Nieuwendijk	1200-1230	Amsterdam	arch.	afb. hier
c (111)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	XVa	Amsterdam	arch.	
d (118)	Amsterdam	Warmoesstraat	XVA	Amsterdam	arch.	
e (9)	Delft	beerput Eland	1450-1550	Delft	arch.	
f (59)	Dordrecht	Groenmarkt	XV	Amersfoort	ROB	
g (58)	Dordrecht	–	–	Amersfoort	ROB	
h (16)	Groningen	Wolters N.	XII	Groningen	arch.	
i (49)	Utrecht	beerput	XIV	Utrecht	arch.	
j (13)	Vlaardingen	ophogingslaag	XIII-XIV	Vlaardingen	arch.	
k (25)	De Voorst	kasteelgracht	<1362	Zwolle	mus.	

B161

T; tol

hout; gedraaid

met lang recht stuk, daaronder snel uitlopend in punt, platte bovenkant

XIV-XVI

h 5-8;dm 4-5

a (123)	Amsterdam	Damrak	XVI d	Amsterdam	mus.
b (101)	Amsterdam	losse vondst	-	Amsterdam	arch.
c (105)	Amsterdam	Nieuwendijk	1425-1475	Amsterdam	arch.
d (112)	Amsterdam	Nw.zijds Kolk	XIV b	Amsterdam	arch.
e (115)	Amsterdam	PH-kade	1525-1575	Amsterdam	arch.
f (116)	Amsterdam	PH-kade	XV a	Amsterdam	arch.
g (121)	Amsterdam	Zeedijk	XVI a	Amsterdam	arch.
h (1)	Delft	sloot	XVI	Rotterdam	mus.
i (33)	Den Bosch	gracht	XIV a	Den Bosch	arch.
j (64)	Dordrecht	Groenmarkt	XIII-XV	Amersfoort	ROB
k (53)	Dordrecht	HH Suysstraat	XVI-XVII a	Amersfoort	ROB
l (56)	Dordrecht	Waag	XV	Amersfoort	ROB
m (28)	Groningen	beerput school	1450-1550	Groningen	arch.
n (37)	Utrecht	beerput	XIV	Utrecht	arch.
o (48)	Utrecht	Hema	ca 1400	Utrecht	arch.

afb. hier

munt

B162

T; tol

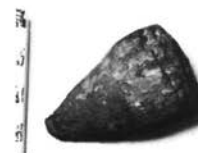
hout; gedraaid

met kort recht stuk, lang strak toelopend stuk naar punt, platte bovenkant

XIII-XV

h 5-8;dm 4-5

a (102)	Amsterdam	losse vondst	-	Amsterdam	arch.
b (104)	Amsterdam	Nieuwendijk	1425-1475	Amsterdam	arch.
c (106)	Amsterdam	Nieuwendijk	1230-1275	Amsterdam	arch.
d (119)	Amsterdam	Nw.zijds Vbwal	XV a	Amsterdam	arch.
e (60)	Dordrecht	HH Suysstraat	XIV b-XV a	Amersfoort	ROB
f (54)	Dordrecht	-	XIV-XV	Amersfoort	ROB

afb. hier

afb. 96

B163

T; tol

hout; gedraaid

spitse tol met gelaagd toelopend bovendeeel

XV

h 7,8;dm 6,6

(50)	Dordrecht	Drievriendenhof	XV-XVI a	Amersfoort	ROB
------	-----------	-----------------	----------	------------	-----

afb. hier

B164

T; tol

hout; gesneden

bolvormige tol met punt, handvat

XIII-XVI

h 2-5;dm 2-4

a (107)	Amsterdam	Nieuwendijk	1230-1275	Amsterdam	arch.
b (114)	Amsterdam	Olofspoort	XIVb-XVa	Amsterdam	arch.
c (35)	Dordrecht	Groenmarkt?	XIII	Amersfoort	ROB
d (3)	Hoorn	ophogingslaag	<1600	Hoorn	mus.
e (14)	Vlaardingen	ophogingslaag	XIII-XIV	Vlaardingen	arch.
f (31)	-	-	XVI?	Vlaardingen	mus.

afb. 97

afb. hier

B165

T; tol

hout; gesneden (uit tak)

met lang recht stuk, daaronder snel uitlopend in punt, platte bovenkant

XV

h 7;dm 5

(57)	Dordrecht	HH Suysstraat	XVb	Amersfoort	ROB
------	-----------	---------------	-----	------------	-----

afb. hier

*tin-lood***B166**

T; draaitolletje

tin; mal

klein tolletje met pin en schijfvormig lichaam

XV-XVI?

h 1,5-2;dm 2,5

a (44)	Brugge	-	-	Brugge	arch.
b (39)	Goes	-	-	-	part.
c (17)	Leiden	-	-	Cothen	part.
d (45)	Mechelen	Dijle	-	Mechelen	part.
e (32)	Zeeland	verdronken	<1530	Breda	part.

afb. hier

*been***B167**

T; tol met as

been; gedraaid

tolvormig voorwerp met horizontaal gat en verticale as (aandrijftol?)

IX

-

(40)	Dorestad	-	IX	Leiden	mus.
------	----------	---	----	--------	------

afb. hier

B168

T; draaitolletje
been; gedraaid
klein tolletje met pin en schijfvormig lijf
XVI
h 2,1;dm 2,4

(15)	Souburg	kasteelgracht	<1572	Middelburg	arch.	afb. 98
------	---------	---------------	-------	------------	-------	---------

WAPENS

hout

B169

W; blaaspijp/proppenschieter
hout; gesneden
holle pijp met 'zuiger'
XV-XVI
l 21-30;dm 1,5-2,5

a (32)	Antwerpen	-	XVI	Antwerpen	-	fr
b (22)	Groningen	beerput school	ca 1500	Groningen	arch.	afb. 135
c (22)	Groningen	beerput school	ca 1500	Groningen	arch.	fr
d (23)	Groningen	beerput school	ca 1500	Groningen	arch.	
e (26)	Souburg	Slot Aldegonde	1450	Middelburg	arch.	

B170

W; boog
hout; gesneden
handboog met inkepingen voor snaar
XIII-XV
l 16-40;b 1-2

a (122)	Amsterdam	Damrak	XIVA	Amsterdam	mus.	
b (123)	Amsterdam	metrotracé	XVB	Amsterdam	mus.	
c (108)	Amsterdam	metrotracé	1475-1550	Amsterdam	arch.	
d (111)	Amsterdam	Nieuwendijk	1230-1275	Amsterdam	arch.	afb. 23
e (121)	Amsterdam	Olofspoort	XIVd-XVa	Amsterdam	mus.	afb. 130
f (113)	Amsterdam	Rokin	XV	Amsterdam	arch.	

B171

W; dolk
hout; gesneden
dolk met handvat
XIV
l 27;b 2,6

(102)	Amsterdam	C&A	XIVA	Amsterdam	arch.	afb. 112
-------	-----------	-----	------	-----------	-------	----------

B172

W; pijl
hout; gesneden
botte pijl met aangesneden punt
XV
l 26;dm 0,7-1,3

(110)	Amsterdam	Nieuwendijk	XV	Amsterdam	arch.	afb. hier
-------	-----------	-------------	----	-----------	-------	-----------

B173

W; zwaard
hout; gesneden
zwaard met greep en knop
XIV-XV
l 50-70;b 3-5;l handvat 7-8

a (103)	Amsterdam	C&A	XIV A	Amsterdam	arch.	fr
b (10)	Delft	Gasthuis	XIII-XIV	Delft	arch.	afb. 111
c (12)	Vlaardingen	stadhuis	XIII-XV	Vlaardingen	arch.	afb. hier

*tin-lood***B174**

W; borstpantser?
tin-lood; mal
soort borstpantser met omgebogen schouderpunten (voor pop?)
XIV
h 3;b 2

a (13)	Damme	Damsevaart	<1350	Diksmuide	IAP	2 fr
b (7)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	afb. hier

B175

W; dolk in schede
tin-lood; mal
kleine dolk met bijbehorende schede
XIV-XV
l dolk 5-8;l schede 3-6;b 1

a (119)	Amsterdam	metrotracé	XVI?	Amsterdam	arch.	schede 2 st.
b (107)	Amsterdam	metrotracé	-	Amsterdam	arch.	schede
c (112)	Amsterdam	Rokin	XIVA	Amsterdam	arch.	schede
d (8)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Gits	part.	afb. hier
e (6)	Ieper	Verdr. Weide	<1383	Ieper	mus.	schede
f (19)	Nieuwlande	kl.sp.hoek	XV	Breda	part.	

INDEX

- aap 208, 209, 270, 273, 276, 284
Aardenburg 184
aardewerk slaan 38, 208, 210
acrobaat 70
adolescencia 55
Aertsen, Pieter 66, 115, 128, 270, 271, 272
Akhmim 18
Aldegonde, Slot *zie* Souburg
Aldobrandinus van Siena 223
Alexander de Grote 61, 122
Alkmaar 184
altaarstuk 205, 221, 261
Amersfoort 61, 80, 152, 163, 200
Ambras, Schloß 199
Amsterdam 64-68, 80, 98, 106, 113, 122, 131, 149-152, 163, 165-167, 178, 179, 187, 193, 217, 290
Andenne 97, 182, 184, 201, 296
Anglicus, Bartolomeus 23, 56, 224, 296
Anna, Maagschap van de Heilige *zie* Maagschap
Anna-te-Drieen 262, 263
Antwerpen 91, 119, 150, 164, 184, 185
Arbor sapientiae 224
Aries, Philippe 24, 26, 27
Ars d'amour, de vertu et de boneurte, Li 56, 66
astragalen *zie* bikkels
- bal 20, 30, 54, 56, 60, 61, 66, 162, 164, 172, 173, 200
Banderollen, Meester met de 229
Barbara 33
Beauvais 76
been 195
Bel, Jehan le 56
bellen blazen 62, 281, 289
Bening, Simon 60, 110, 203, 215, 216, 218, 232-244
Bertram, Meester 123
beugelen 274
bikkels 20, 30, 63, 166, 195
Birka 18
blaaspip 64, 172, 181
- blindemannetje 278
Bloemaert, Abraham 290
blokken 64, 208
boedel *zie* inventaris
Bocaccio, Giovanni 219
Boendale, Jan van 31, 258
Boethius 117
boog 56, 65, 166, 179, 197, 216, 219
boot 18, 60, 68, 86, 169
boten-steekspel 240, 274
Borch, Pieter van der 221, 271, 272, 276
Bosch, Hieronymus 128, 205, 218, 221, 271, 285
botmateriaal *zie* been
Braunschweig 114
Brielle 82
Bruegel, Pieter 24, 102, 115, 221, 231, 271 278, 287
Brugge 64, 74, 150, 151, 184
Brunssum 72, 97, 182
Bruyn, Nicolaes de 276
Burgkmair, Hans sr 103
- camareu 232, 233, 240, 268
Campin, Robert 205
Caritas 220, 280
catacomben 18, 21
Cats, Jacob 198, 278, 289, 292
choenkannetje 19, 20
Christus 129, 214, 221, 282
Christuskind *zie* Jezuskind
Christuswiegje *zie* kerstwiegje
Cock, Hieronymus 271
Coninx Summe, Des 80, 121
Coninxloo, Jan II van 83
Cranach, Lucas sr 265, 282
- daklei 112, 161
Damme 74, 159, 177, 201
Dante Alighieri 224
Delf, Dirc van 224
Delft 61, 122, 123, 163, 169, 185, 290
Den Bosch 86, 127, 131, 177
Den Haag 61, 125, 278
- dendrochronologie 170
Deventer 24, 45, 68, 86, 151, 161
diabolo 70
Diepenveen, *vitae* van zusters van 58
Dieren Palleys, Der 229
dierenriem *zie* sterrenbeeld
dobbelen 52, 164
doppelstenen 30, 48, 54, 102, 162, 164, 195, 208, 210, 283, 298
'dop' *zie* tollen
'dockespul' *zie* poppenkast
Doesborch, Jan van 60, 80, 121
Domenici, Giovanni 102
Dordrecht 45, 48, 76, 82, 110, 150
Dorestad 19, 100
'Drache' *zie* vlieger
Drieeenheid, Heilige 263
Driekoningenfeest 45, 52
drôlerie 214, 219
Drost, Johanna 24, 102
Dublin 18, 69, 70
Dymphna 263
- 'Ecce Homo' 221
edelmetaal 194
eenhoorn 70
Edward IV 98
Eindhoven 100, 118, 119, 162, 163, 184, 185
'Einzelmotive' *zie* vrijstaande motieven
Elisabeth van Hongarije 91
emblemata-boeken 282, 289
Erasmus, Desiderius 61, 174
exempel 32, 78, 88, 117
ex-voto 34, 69
- Familie, Heilige 123, 259, 260
Flemalle, Meester van *zie* Campin, Robert
Floris, Frans 280
fluitje 30, 74, 157, 159, 169, 188
Folz, Hans 99
Frankfurt, Meester van 265

- gansknuppelen 53, 208
 Geel 263
 Geertgen tot Sint Jans 98
 Geldrop 184
 Gent 184
 'Gentse Boethius' *zie* Boethius
 getijdenboek 212
gheesteliker kintscheyt ihesu, vander 88
 glas-in-lood 286
 glis 19, 109, 162, 210
 Goes 125
 goochelaar 271, 285
 gordelbeurs *zie* tasje
 grafgift 17, 41, 291, 292
 grafiek 219, 227, 229, 278, 279, 289
 grafplaat 62, 219, 227, 297
 grafsteen 20, 41
 gravure *zie* grafiek
 Grise, Jehan de 95
 Groningen 50, 51, 60, 64, 152, 171, 202, 298
 Grote, Geert, *vitae* van volgelingen van 58
 Guariento 126
 Gulden Vlies, keten van het 266
- haardrek 50
 haardset 93, 197
 haardstedentelling 37
 haardsteen 205, 221
 Haarlem 102
 haktol *zie* tol
 Hamburg 66
 handschrift *zie* **Index op manuscript**
 Hawara 18
 Heelu, Jan van 61, 121
 Heijden, Pieter van der 273
 Herculaneum 20
 Hereford 191
 hobbelpaard 72
 Holbein, Hans jr 98
 hoepel 19, 30, 31, 76, 174, 207, 210, 217, 233, 283
 Hoorn 68, 95, 198, 265
 Horenbout, Gerard 60, 215, 218, 232, 237, 244
Hortus Deliciarum 85, 106
Hortus Sanitatis 90
- houtsnede *zie* grafiek
 houtsnijwerk 221, 286
 houtsoorten 180
 hozen 43, 45, 297
 Huizinga, Johan 24, 51, 52
Huys der Fortunen, t 229
- Ieper 37, 74, 107, 150, 152, 154, 163, 191, 193, 201, 297
 indianen 17, 291, 292, 293
infans 42
infantia 55, 126, 219
 Infantia-wonderen *zie* jeugd wonderen
 inktpot 51, 172, 174
 insignes 153, 177, 178, 188, 189, 207, 214
 inventaris 26, 45, 49, 100, 190, 200, 290, 292
 Isabella 45, 87, 89, 266, 280
- Jacobus Maior 129, 260, 262, 264
 Jan I van Brabant 121
 Jesaja 263
 jeugd wonderen (Christus) 259
 Jezuskind 62, 83, 115, 129, 205, 218, 258-264, 279, 285, 295
 Johannes de Doper 261, 262, 263, 264
 Johannes de Evangelist 261, 262, 263
 jojo 27, 30, 77
 Jorisingilde, Meester van het Sint- 89
 Jozef 259
 Judas Thaddeus 44, 98, 115, 222, 261, 262, 264, 265
- kaatsen 52, 167, 174, 217, 283
 kalender 212, 216, 231, 245, 268, 279, 286
 Kampen 27, 45, 77, 79, 82, 150
 kapiteel 206
 kaproen *zie* muts
 kar 77
 Karel V 85, 89, 266
 kasteel 151, 160, 162, 163, 200, 201
 kelk 103, 176
 kerstwiege 89
 keur 53, 61, 76, 81, 110, 113, 124, 164, 167, 198, 217, 297
 Keyser, Konrad 125
- kinderbisschop 45
 kindergraf 17, 18, 20, 41, 51, 292
 kinderkleding 19, 42, 45, 297
 kinderveubilar 26, 49
 kinderschoen 19, 172, 174, 202, 297
 kinderschort 43, 44, 45, 264
 kindertijd 55, 226, 298
 kleding-accessoires 153, 177
 klepper *zie* ratel
 kloostermop 161
 knikkers 30, 78, 166, 174, 243
 kolfslof 78, 170, 208
 kolfstok 30, 56, 78
 kolven 52, 54, 76, 167, 174, 208, 216, 217, 233, 243
 Konstanz 108
 Kopenhagen 86
 koten 30, 60, 79, 162, 164, 166, 170, 172, 177, 195, 197, 200
 kraam 181, 197, 198, 270, 274, 287
 kruisboogje 65, 181, 270
 kruisdraging (Christus) 221, 272
- lakennijverheid 155, 156
 Lam Gods 264
 Landsberg, Herrad von 85
 Langweer 123
 Latijnse school 67, 171, 174, 202, 297, 298
 leeftijden van de mens *zie* levensfasen
 leeftijden van de wereld *zie* tijdperken
 leerbewerking 156, 196
Legenda Aurea 91
 Leiden 67, 174, 184, 292
Leken Spieghel, Der 258
Levene ons Heren, Vanden 258
 levensfasen (van de mens) 48, 55, 126, 219, 223, 228, 229, 279, 286, 297, 298
 levenstrap 219, 279, 289
 Leyden, Lucas van 220
 lijkwade 45
 Londen 193
 looprek 50, 208, 260
 Lubeck 60, 61, 65, 68, 86, 174, 222
ludus 51, 54
 Lunken, Jan 289
 Lund 70, 73

- Maagschap (Heilige) 44, 48, 62, 83, 98, 103, 129, 218, 222, 261-265, 279
- Maastricht 184
- Maerlant, Jacob van
Alexanders Geesten 121
Der Naturen Bloeme 224, 227, 297
Spiegel Historiael 57, 64, 122
Verkeerde Martijn 121
- Mak, Geert 179, 180
- mal 185, 188, 191, 197
- malie 217
- manuscript *zie* **Index op manuscript**
- Margaretha 263
- margedecoratie 203, 205, 206, 211, 219, 268, 286
- Maria 28, 258
- Market Harborough 173
- markt 164, 197, 198, 217, 218, 265, 270, 274
- marmmer-inlegwerk 286
- marskramer 273, 274, 287
- masker 45, 82, 196
- Maximiliaan I 103, 199
- Mechelen 70, 185
- Meckenem, Israhel van 221
- meesterproef 94
- meikever (aan een touwtje) 73
- mer-optocht 243
- mes 172, 174
- messing 194
- metaalbewerking 156
- metaaldetectoren 95, 153, 178, 179, 191, 192
- Middelburg 127, 170, 174, 192, 197, 200
- miniatur-gebruiksvoorwerpen 25, 30, 60, 91, 157, 159, 162, 176-179, 186, 188-191, 197, 274, 289, 291, 296
- mirakelboeken 23, 31, 32, 55, 290, 297, 298
- misericorde 118, 205, 206, 221
- misje spelen 93, 102, 279
- molentje *zie* windmolentje
- Molinet, Jean 84
- mondharp 30, 162, 164, 180, 274
- moralisatie 265, 289
- Mostaert, Gillis 198, 272
- muts 43, 299
- Neurenberg 87, 91, 200
- Nieuwenhagen 97, 182
- Nieuwlande 107, 178, 191, 192
- nokversiering 156
- 'non' *zie* tolleren
- nootmolentje 30, 82, 208, 227, 258, 265, 280, 285
- Novgorod 82
- O bone Ihesu* (gebed) 83, 265
- Oberammergau 199
- Oberburen 41
- ocarina 169
- Oostrom, Frits van 95
- opdrachtgevers 263
- ophogingslaag 159, 177
- Oudergem 222
- Oxyrhynchus 18
- paard 18, 72
- Padua 60, 126, 227
- papegaaschieten 66, 166, 243
- parfumkogel 98
- Parijs 41, 193
- Philippus van Novarra 223
- Philips de Schone 130
- Pietersz, Pieter 281
- Pingsdorf-aardewerk 97
- plak 51, 174
- planeten 224, 243
- 'poppegoet' *zie* poppengoed
- pop 15, 18, 20, 30, 59, 60, 85, 126, 199, 218, 267, 278, 279, 282
- poppengoed 54, 60, 91, 182, 188, 198, 278, 291
- poppengoedsvormen 94, 190, 291
- poppenhuis 60, 93, 94, 197
- poppenkast 52, 86, 95, 114, 119
- poppenkopje 118, 185
- poppenmaker 20, 91, 295
- poppenverkoper 91, 198
- portret 45, 79, 218, 266, 267, 279, 281, 289
- pottenbakker 182
- pottenbakkersmodellen 92
- prent *zie* grafiek
- priestertje spelen *zie* misje spelen
- prikstok 109, 110
- productie 94, 157, 180-193, 197, 201, 212, 274, 287, 295
- proppenschueter *zie* blaaspip
- Proprietatibus Rerum, De* 23, 56, 224, 296
- puer 42
- pueritia 55, 219, 226
- puth 20, 115, 219, 237
- Queeckborne, Daniel van de 282
- Raeren 185
- rammelaar 20, 30, 41, 44, 96, 159, 176, 179, 182, 188, 194, 195, 197, 260-264, 279, 296
- ratel 54, 101, 243, 278
- Regel der Duytsche Schoolmeesters* 76, 78
- Reimerswaal 178, 192
- Reims 219
- rekeningen 95, 101, 130, 161
- rijksappel 265
- rinkelbel 19, 99, 176, 178, 195, 279, 282
- Romeins 17, 20, 151, 152
- rontgenfoto 184
- Rota fortunae* 224
- Rotterdam 178, 179, 194
- ruitertje 30, 60, 86, 103, 156, 176, 188, 190, 197, 201, 272
- Saint-Amand 130, 197
- Saintonge 76
- Salisbury 192
- sarcofaag 20
- schaakstuk 54, 166, 173, 180
- 'schaapherders-kalenders' 279
- schaatsen 109, 195, 278, 283
- schaken 52
- scheepje *zie* boot
- scheepsinventaris 292
- Scherpenisse 81
- Schuedam 61, 107, 124
- Schunveld 97, 182
- schoolspullen 202
- schrijfstift 51, 172, 174
- schrijftafeltje 51, 172, 174, 208
- schuifspeeltje 290
- schutterij 166

- schuttersfeest 265, 274
 schuttersvogel 67, 166, 174, 283
 Schwarzenbroich 263
 Seneca-Iroquois 291
 serieproductie *zie* productie
 Servaas/Servatius 44, 261, 262, 264
 Siena 286
 Sillemans, Experiens 198, 278, 292
 Simeon 263
 Sippe *zie* Maagschap
 'sledder' *zie* slee
 slee 109, 110, 195, 210, 217, 233, 278
 'sneeclatte' *zie* sneeuwbal
 sneeuwbal 53, 111, 208, 215
 snorrebot 30, 112, 172, 195
 soldaatje 59, 109, 194, 199, 200
 Souburg (Oost-) 119, 162, 185, 187
 speelgoedmaker 190, 201, 290
 speelschijf 30, 53, 54, 164, 166, 172, 173
 speeltafeltje 178
 speelterrein 216, 240
 spelbord 53
 springeend 73
 Steen, Jan 290
 stelten 30, 113, 211, 283
 sterrenbeeld 216, 224, 232, 236, 245
 stokpaard 43, 44, 55, 73, 98, 103, 114,
 127, 196, 203, 205-222, 226, 259, 262,
 264, 269, 271, 274, 282, 286, 297
 stroomotief *zie* vrijstaande motieven
 'strooiranden' 212
- Tafel van den Kersten Ghelove* 224, 226
 tamboerijn 20
 tapijt 219, 279, 286
 tasje 43, 48, 221, 297
 taxus 181
 tegels 185
 Terneuzen 107, 193
 terpen 19, 21, 100
 Thomas, evangelie van 258
- Tiel 290
 tiepel 173, 174
 tijdperken (van de wereld) 224, 226,
 227, 228
 'tipcat' *zie* tiepel
 'Toiles peintes' 219
 tollen 19, 21, 29, 30, 43, 55, 56, 60, 61,
 120, 149, 162, 165-200, 207, 208, 214,
 217, 219, 226, 258, 268, 278, 283, 297
 'top' *zie* tolleren
Trachtenbuch
 van Matthaus Schwarz 41, 102, 103
 van Veit Konrad Schwarz 73, 99,
 174
- Trento 111
 trip 47, 48, 168, 259
 trommel 54, 125, 270, 272, 274
 trommelstok 30, 169, 181
 'tumlelaar' 200
 tuniek 43, 45, 297
- Utrecht 86, 122, 184, 290
- Vaernewijck, Van 64, 102
 Valkenborch, Lucas van 274
 Valkenburg 18
 Valkenisse 178
 Veere 68, 125, 168, 181
 Vellert, Dirk 219
 Venlo 162
 'Verdronken Land' *zie* Zeeland
 'Verdronken Weide' *zie* Ieper
 verkleden 45, 82, 236, 278
 Vianen 200
 Vincentius van Beauvais 64
 Visscher, Roemer 282
 Vivoin, Maître de 84
 Vlaardingen 131, 150
 vlieger 125, 278
 vogel-aan-een-touwte 54, 210, 240,
 260
- vogelkooi 54, 240
 vondelingenhuis 169
 Voorst, De 151, 160
 Voragine, Jacobus de 91
 Vos, Maerten de 276, 281
 votiefdepot 17, 18
 votiefgaven *zie* ex-voto
 votiefschepen 69
 vrijstaande motieven 214, 268
 vuurtuin *zie* haardrek
- wagentje 20, 21, 60, 126, 210
 Wagenvoort, Maurits van 59
 Wampanoag 293
 wastafel *zie* schrijftafeltje
 weeshuis 170
Weiskung, Der 103
 werken van de maand 203, 216, 231,
 233, 243, 245, 274
 Werla, Palts 114, 162
 Westenschouwen 185
 windmolentje 55, 115, 127, 207, 210,
 211, 218, 226, 271, 274, 278, 284
 wonderboek *zie* mirakelboeken
 Wuthrich, Lucas 115, 128
- York 18, 19, 112
- Zandt, Wierde 't 184
 Zeeland, verdronken land 119, 163,
 178, 185
 Zeeuw, Cornelis de 279
 Zevenbergen 82
 Zierkzee 97, 185
 'zitterken' *zie* misericoorde
 zugeling 42, 279
 zwaanridder 115, 117
 zwaard 18, 102, 130, 151, 179, 299
 zwemmen 240, 283

INDEX OP MANUSCRIPT

Index op manuscript

- Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh, Breviarium Mayer Van den Bergh (Cod 946) 215, 231, 232, 237, 240
- Baltimore, Walters Art Gallery, W 88 210
- Baltimore, Walters Art Gallery, W 178 83, 265
- Beloel, Kasteelbibliotheek, Getijdenboek opgedragen aan Karel V 67, 109
- Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum, *Trachtenbucher* 41, 73, 99, 102, 103, 174
- Brugge, Stadsbibliotheek, ms St 251 (uit de abdij van Ter Doest) 95
- Brussel, KB, *Chronique d'Ernoël* (ms 11 142) 64
- Brussel, KB, *Li ars d'amour, de vertu et de boneurte* (ms 9543) 56, 66
- Cambridge, Trinity College, ms B 11 22 210
- Cambridge MA, Houghton Library, ms Typ 253 81
- Cambridge MA, Houghton Library, Getijdenboek van Johanna van Castilie (ms Typ 443/443 1) 216
- Den Haag, KB, Getijdenboek van Philips de Goede (76 F 2) 82, 258, 265
- Den Haag, KB, 133 D 10 79, 115
- Gottingen, Universitätsbibliothek, *Bellifortis* (ms Philos 63) 125
- Kopenhagen, KB, GKS 3384/8° 64, 83, 128, 207, 211
- Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, Getijdenboek van Catharina van Portugal (ms 13 ilum) 44, 45, 66, 117, 231, 233, 235
- Londen, British Library, *Der naturen bloeme* (Add ms 11390) 227
- Londen, British Library, Golfboek (Add ms 24098) 67, 76, 79, 81, 110, 128, 215, 217, 218, 231-233
- Los Angeles, J Paul Getty Museum, Spinola-getijdenboek (ms 83) 78, 109, 215, 231, 232, 240, 268
- München, BSB, Clm 23638 (zgn München-Montserrat-getijdenboek) 111, 215
- München, BSB, 'Spielbuch' (Clm 28346) 67, 78, 114, 215, 217, 231-234
- München, BSB, Clm 23250 124
- New York, Pierpont Morgan Library, Breviarium van Eleonora van Portugal (M 52) 82, 109, 110, 215, 216, 231, 232, 240
- New York, Pierpont Morgan Library, Getijdenboek van Catharina van Kleef (M 907/M 945) 49, 51, 260
- New York, Pierpont Morgan Library, M 307 116
- New York, Pierpont Morgan Library, M 358 215
- Oxford, Bodleian Library, *Li romans du bon roi Alixandre* (ms Bodley 264) 95, 114
- Oxford, Bodleian Library, ms Douce 5/6 77, 109, 126, 208
- Oxford, Bodleian Library, ms Douce 8 43, 55, 227
- Stockholm, KB, zgn Stockholm-Kassel-getijdenboek (ms A 227) 268
- 'Quaritch-getijdenboek' of Gebedenboek van Karel V 232, 233, 242
- Valencia, Real-Colegio de Corpus Christi, Getijdenboek van de Hertog van Olivares 43, 44, 79, 113, 216, 231, 233, 240, 245
- Venetië, Biblioteca Marciana, Breviarium Grimani (ms 7531) 112, 215, 240
- Wenen, ONB, Croy getijdenboek (cod Vind 1858) 214, 268
- Wenen, ONB, Getijdenboek van Jacob IV van Schotland (cod Vind 1897) 268
- Wenen, ONB, *Hortulus Animae* (cod Vind 2706) 34, 82, 98, 203, 269
- Wenen, ONB, Rothschild-gebedenboek (cod S n 2844) 244, 258, 268

GLOSSARIUM SPEELGOED

Nederlands	Middel-nederlands	Latijn	Engels	Duits	Frans
speelgoed	?	crepundia	toy(s)	Spielzeug	jouet(s)
bal	bal	pila	ball	Ball	boule, balle
bellenblaas	bobbelen	bullā	soap-bubbles	Seifenblasen	bulles de savon
bikkels	bickel	astragales	five-stones	Bikkelsteine	osselets
blaaspomp	busse, klacke	fragor	popgun	Blaserohr	sarbacane
boog	boge	arcus	bow	Bogen	arc
boot	bootjen	navicula	boat	Boot	bateau
diabolo	?	?	devil on two sticks	Diabolospiel	diabolo
hoepel	hoep, reep	trochus	hoop	Reifen	cerceau
jojo	?	?	yo-yo, bobbin	Jo-jo	emigrette, bobine
knikker	keusel, cusel	globulus	marbles	Murmel, Klucker	billes
kolf	colf, balslaen	baculus et pila	bandy-ball	Kolben	souler, crosse
koten	cooten	talus	knucklebones	Knocheln	astragale
nootmolentje	drille	mola nucea	?	?	moulinet
pop	docke	pupa	doll	Tocke, Puppe	poupee
poppengoed	poppegoet	crepundia	?	Puppengeschirr	trousseau de poupee
poppenkast	dockespel	?	puppetshow	Puppenspiel	théâtre de marionnettes
rammelaar	?	crepitaculum	rattle	Rassel	hochet
ruitertje	?	eques	horseman, rider	Reiter(chen)	chevalier
schaatsen	ghs	?	skates	Schlittschuh	patin
slee	sledde	?	sledge	Schlitten	traîneau
stelten	stelte, schaeitse	grallae	stilts	Stelzen	echasses
stokpaard	?	harudine (longa)	hobby-horse	Steckenpferd	dada
tol	dop, top, tol	turbo, binis	(whipping) top	Kreisel	toupie, sabot
vlieger	?	?	kite	Drache	cerf volant
windmolentje	moolntje	mola	whirligig	Windmolenlanze	moulin(et) à vent
zwaard	swert	gladius	sword	Schwert	épée

CURRICULUM VITAE

Annemarieke Willemsen werd op 30 augustus 1969 geboren te Vught, alwaar zij later de Sint-Lidwina-school en het Maurick College bezocht. Na in mei 1987 het eindexamen VWO (met Latijn) te hebben afgelegd, studeerde zij Kunstgeschiedenis en Archeologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar in juni 1988 het propaedeuse-diploma werd behaald en in januari 1993 het doctoraalexamen. Ze studeerde af als onderzoeker klassieke archeologie op een scriptie over 'Kinderspeelgoed in de Oudheid', waarvoor zij een tijdje stage liep in het Amsterdamse Allard Pierson Museum. Naast een groot aantal archeologische en kunsthistorische vakken maakten ook Italiaans, Cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis, Culturele Antropologie en Vakdidaktiek deel uit van haar pakket.

Na haar doctoraal werkte zij een jaar als vrijwilliger in Museum Boijmans Van Beuningen, op de afdeling Kunsthistorie. Ze inventariseerde al het speel- en miniatuurgoed in de archeologisch-historische collectie en bereidde een kleine (kinder-)ten-

toonstelling, 'Sophia speelt met poppe-goet' voor, die in februari 1994 opende in het museum en het aangrenzende Sophia-kinderziekenhuis.

Van 1994 tot 1998 was ze aangesteld als assistent in opleiding, bij de vakgroep Kunstgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen, op het onderzoeksproject 'Kinderspeelgoed in de Nederlanden, 1100-1550'. Tijdens haar aanstelling volgde zij tweede-fase onderwijs bij de onderzoeksschool Mediëvistiek, waarvan ze ook aio-vertegenwoordiger was. Ze schreef een groot aantal artikelen, waaronder een serie over middeleeuws spel, gaf lezingen, en werkte mee aan het tentoonstellingsproject 'Kinderen van alle tijden' in het Noordbrabants Museum te Den Bosch. In december 1996 werd haar door de Nijmeegse universiteit een Frye-stipendium voor veelbelovende vrouwelijke onderzoekers toegekend. De werkzaamheden voor de afsluitende dissertatie 'Kinder delijft, Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden' werden in mei 1998 afgerond.

Afdruk van kinderhand uit de zestiende eeuw. Baksteen, aangetroffen in zestiende-eeuws pand in de binnenstad van Groningen. Foto: auteur.

Stellingen

behorend bij het proefschrift
'Kinder delijt. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden'
van Annemarieke Willemsen

Nijmegen, 16 december 1998

1. Net als zijn speelgoed leek het middeleeuwse kind niet op het huidige.
Dit proefschrift.
2. De jojo-rage van 1998 is karakteristiek voor de op- en neergaande lijn van de speelgoedgeschiedenis, die wordt bepaald door traditie en mode in steeds wisselende verhouding.
3. Elk kind heeft recht op vrije tijd, spel, kunst en cultuur.
Verdrag inzake de rechten van het kind, artikel 31.
4. In de bovenzone van de noordelijke koorbank in de Grote Kerk van Dordrecht is een kinderbisschop afgebeeld tijdens een omgang met de relieken.
A.Willemsen, De middeleeuwse kinderbisschop, Dordts houtsnijwerk in een liturgisch decor. Millennium 10-1 (1996).
5. Bij de aanleg van de noordlijn van de Amsterdamse metro zullen minimaal 100 tin-loden miniatuurvoorwerpen gevonden worden, waarvan het grootste deel past in de groepen die in deze dissertatie vertegenwoordigd zijn, maar een aantal niet.
6. Pas de laatste decennia benadert de kwaliteit van kleurenplaten in boeken enigszins die van de Gent-Brugse manuscript-illustraties zo'n vijf eeuwen geleden.
7. Voor begrip van een kunstwerk is autopsie van wezenlijk belang. Zeker in het licht van de sterke opkomst van gedigitaliseerd beeldmateriaal moeten de mogelijkheden om iets in het echt te zien voor studenten en onderzoekers worden veiliggesteld.
8. Speelgoedmusea zijn vooral leuk voor volwassenen.
9. De steeds sterker wordende trend om alleen onderzoeksprojecten te financieren die binnen een lopend programma vallen, keert zich vrijwel per definitie tegen innovatief onderzoek.

10. Hoe minder van een cultuur bekend is, hoe meer men teruggevonden gebouwen en voorwerpen een cultische functie toedicht; het woord 'cultisch' is archeologisch jargon voor "we weten het niet."
11. Een archeoloog zou zich, uit liefde voor zijn vak, principieel moeten laten begraven in plaats van cremieren.
12. Het tekort schieten van hoogleraren als begeleider van promovendi, vaak aangemerkt als een reden voor het slecht functioneren van het aio-stelsel, is niet zelden rechtstreeks te wijten aan de hen door universiteit en ministerie opgedrongen rol van crisis-manager in organisatie en reorganisatie.
13. Een maatschappij waarin kinderen lang als onvolwassen worden beschouwd, creëert een hoog aantal jeugddelinquenten.
14. *Een persoonlijke brief hoort met de hand geschreven te zijn.*
15. Om in Rome te komen moet je altijd de bergen passeren.

